TRIBAL HERBAL PRACTITIONER

AN INVESTIGATION INTO THE TRIBAL TRADITIONAL MEDICINE SYSTEM AMONG VAIDHU COMMUNITY OF KHANDESH REGION

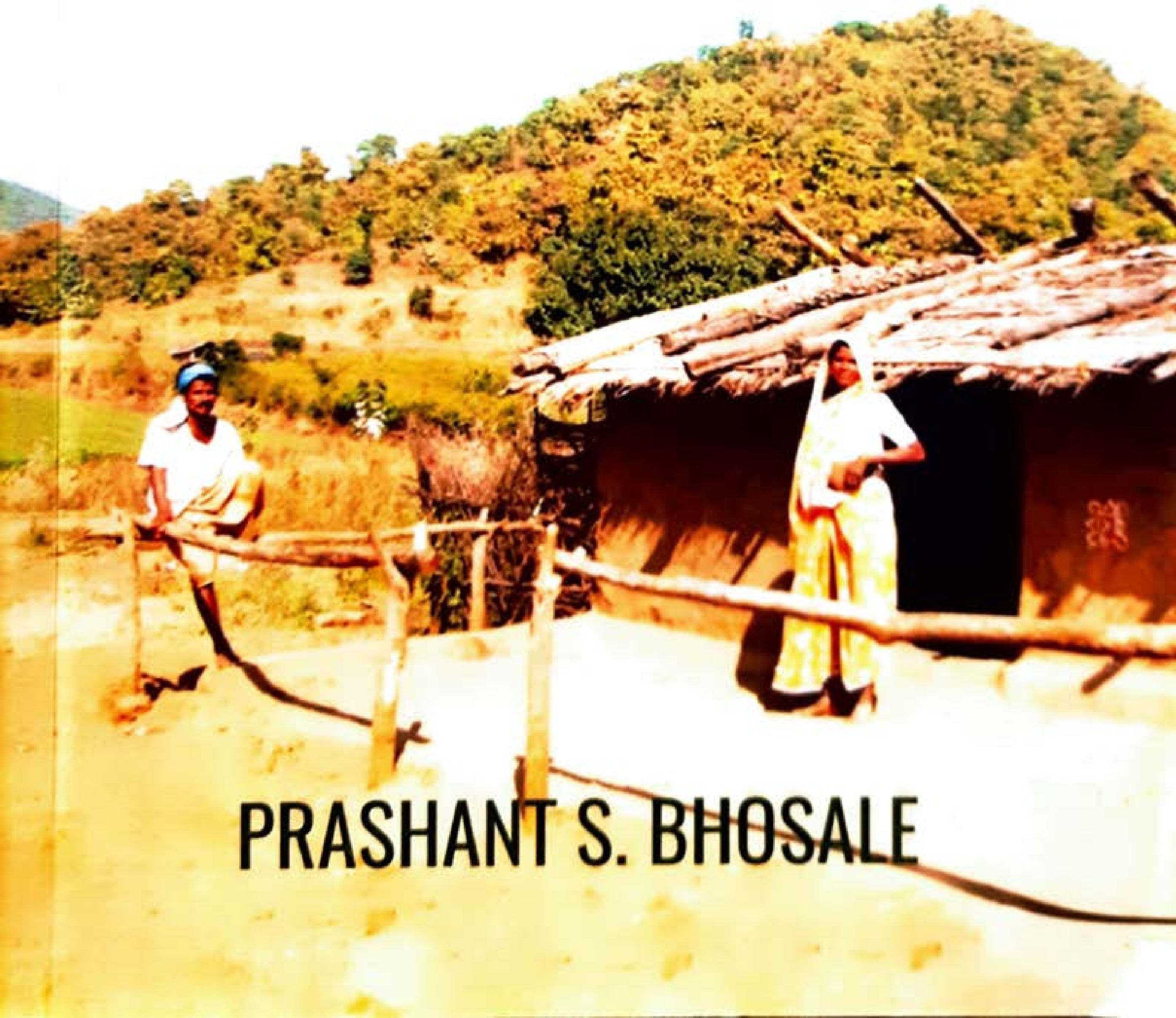

PRASHANT S. BHOSALE

Orangebooks Publication

Vishwavidyalaya Marg, Civil Lines,Delhi NCR - 110054
Smriti Nagar, Bhilai, Chhattisgarh - 490020

Website:**www.orangebooks.in**

© **Copyright, 2019, Author**

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-5373-121-2
Price: Rs.150.00

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the authors and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of OrangeBooksor the Editors .

Printed in India

Tribal Herbal Practitioner

An Investigation into the Tribal Traditional Medicine System among Vaidhu Community of Khandesh Region

PRASHANT S. BHOSALE

ORANGEBOOKS PUBLICATION
www.orangebooks.in

Dedicated to :-
My teacher, mentor and philosopher,

Prof. Chandrakant Puri

Contents

CHAPTER I – INTRODUCTION 1

CHAPTER II – METHODOLOGY 13

CHAPTER III - GLOBAL OVERVIEW OF TRADITIONAL MEDICINES AND PRACTICE 33

CHAPTER IV - ETHNOGRAPHY OF VAIDHUS IN KHANDESH 43

CHAPTER V:NATURE, CULTURE AND ILLNESS: ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE OF TRIBES IN KHANDESH 49

CHAPTER VI: CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS 55

BIBLIOGRAPHY: 61

TRIBAL HERBAL PRACTITIONER

Herbal medicine is one of the various systems to ensure public health.In recent years, herbal medicines have increased demands at national as well as international level. Tribal traditional medicines and its practice are having significant role in tribal communities. Tribes are still living in close contact with natural resources. They have indigenous knowledge of herbs. The present study is research work on such indigenous medical herbal practitioners, popularly known as Vaidhu in North Maharashtra region. This work is useful to students and research scholars of social work, tribal studies, sociology, anthropology, preventive and social medicine, Administrators, Govt. and NGO. This book will also increase interest among general readers.

You may reach author at:
psbnmu@gmail.com

OrangeBooks
Publication
www.orangebooks.in
ISBN 978-93-5373-121-2
9 789353 731212

Prashant Bhosale
Jagdish Jadhav

Social Work Education

Practice and Scope

LAP LAMBERT Academic Publishing

Prashant Bhosale
Jagdish Jadhav

Social Work Education

Practice and Scope

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint
Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group
17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-2-91925-8

Copyright © Prashant Bhosale, Jagdish Jadhav
Copyright © 2020 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

Social Work Education: Practice and Scope

Dr. Prashant S. Bhosale
Assistant Professor
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work Jalgaon

Prof. Dr.Jagdish U. Jadhav
Professor
Dept.of Social Work,
School of Social Science
Central University of Rajasthan, Bandar Sindri

CONTENTS

Chapter	Description	Page No.
Chapter I	Social Work Education in India	4
Chapter II	Perspectives of Social Work Education	28
Chapter III	Scientific Procedure of Research	52
Chapter IV	Social Work Education Stakeholders and Dynamics	71
Chapter V	Social Work Education Stakeholders and Dynamics	92
	Bibliography	103

The present social work education system in India is unable to bring visible social interventions and social change in society. Professional attributes of social work and field practice have a missing interlink for community development. The 'contemporary social realities, issues and challenges' and 'curriculum development of social work courses across various social work institutions' were irrelevant to practice in community. The control of bureaucrats and political interests in the establishment and governance of educational institutions stunted professional growth of social work practice. Considering the facts and experiences of the stakeholders, the emerging need of the profession is to have a strong partnership among all stakeholders. Therefore, in the context of factors in the north Maharashtra region, systems and stakeholders of social work education and practice identified and developed a theoretical framework – that is, 'Relevant quality social work education and employability: A partnership development model'.

The authors are social work professionals, having experience to deal with social problems through social work methods, tools and techniques.

9 786202 919258

Social Legislation in India

Sham Damu Sonawane

Scanned with CamScanner

Social Legislation in India

Sham Damu Sonawane

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Social Legislation in India

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81-944345-6-6

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Scanned with CamScanner

क्षेत्रकार्य

प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

डॉ. अशोक सटवाजी हनवते

Scanned with OKEN Scanner

क्षेत्रकार्य

प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

डॉ. अशोक सटवाजी हनवते
(M.A. (Sociology, NET), B.Ed., M.S.W. (NET), Ph.D.)
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7061
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

College of Social Work
361.3 / HAN
GEN / 7061

7061

अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

क्षेत्रकार्य : प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-72-9
पुस्तक प्रकाशन क्र. १००५

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २६ जानेवारी २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३९५/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

- प्रकरण १ : क्षेत्रकार्यांचे स्वरूप १५
  - » प्रस्तावना, क्षेत्रकार्य संकल्पना, क्षेत्रकार्याच्या व्याख्या
  - » क्षेत्रकार्याचे उद्देश
  - » क्षेत्रकार्याची आवश्यकता
  - » क्षेत्रकार्याचे महत्त्व
- प्रकरण २ : समाजकार्याच्या पद्धतीची अंमलबजावणी २४
  - » **अशिलासमवेत कार्य**
  - » प्रस्तावना
  - » व्याख्या
  - » व्यक्तीसहकार्य अर्थ
  - » व्यक्तिसहयोग कार्याचा इतिहास
  - » व्यक्ती सहकार्याचे तत्त्व
  - » **सामाजिक गटकार्य/गटासमवेत कार्य**
  - » प्रस्तावना
  - » समाजिक गटकार्याच्या व्याख्या
  - » सामाजिक गटकार्य पद्धतींचा विकास
  - » सामाजिक गटकार्याचे उद्देश
  - » सामाजिक गटकार्याचे कार्य
  - » सामाजिक गटकार्याची तत्त्वे
  - » गटकार्याचे घटक
  - » गटकार्यकर्त्यांची भूमिका आणि कार्य
  - » गटकार्यकर्त्यांचे गुण
  - » गटकार्यकर्त्यांचे कार्य
  - » गटकार्यातील कार्याची नोंदणी

Scanned with OKEN Scanner

» नोंदणीचे महत्त्व
» नोंदणीचे प्रकार
» **समुदाय संघटन क्षेत्रकार्य**
» प्रस्तावना
» समुदाय संघटनाची व्याख्या
» समुदाय संघटन क्षेत्रकार्याची वैशिष्ट्ये
» समुदाय संघटन क्षेत्रकार्याच्या पायऱ्या
» समुदायाची परिचयात्मक माहि
प्रकरण ३ : क्षेत्रकार्याचे घटक ५३
» **उद्‌बोधन कार्यक्रम**
» उद्‌बोधन कार्य
» व्याख्या
» उद्‌बोधन कार्यक्रमाचे उद्देश
» उद्‌बोधन करण्याच्या पद्धती
» समाजकार्यामध्ये उद्‌बोधन कार्यक्रमाची गरज
» **उद्‌बोधन भेट**
» **संस्थेची उद्‌बोधन भेट**
» प्रस्तावना
» व्याख्या
» उद्‌बोधन भेटीचा अहवाल
» **समुदायाची उद्‌बोधन भेट**
» समुदायाची भेटीची मुद्दे
प्रकरण ४ : क्षेत्रकार्याचे घटक ६६
» प्रस्तावना
» क्षेत्रकार्याचे प्रकार
» **समवर्ती क्षेत्रकार्य**
» **गट स्थाननिश्चिती**
» **गावामधील सलग क्षेत्रकार्य**
प्रकरण ५ : अहवाल लेखन ७०
» प्रस्तावना
» व्याख्या
» अहवाल लिखाणाचे उद्देश
» अहवाल लेखन करण्याची प्रक्रिया
» अहवालाची प्रमुख अंगे

Scanned with OKEN Scanner

» अहवाल लेखन करताना घ्यावयाची काळजी
» अहवाल लेखनाचे महत्त्व
» अहवाल लेखनाचे प्रकार
» क्षेत्रकार्याकरिता अहवाल लेखन
प्रकरण ६ : क्षेत्रकार्याचे घटक : पेपर वाचन ७८
» प्रस्तावना
» पेपर वाचनाचे उद्देश
» पेपर वाचन, पेपर तयार करताना घ्यावयाची काळजी
» संशोधन पेपर : क्षेत्रकार्यावर आधारित पेपर वाचन
» पेपरचे स्वरूप
» सेमिनार
» वार्षिक क्षेत्रकार्य सेमिनारचे आयोजन
» वार्षिक क्षेत्रकार्याच्या सेमिनारचे अहवाल मुद्दे
» स्वयंमूल्यांकनाचे स्वरूप
» स्वयंमूल्याकन अहवाल स्वरूप
» क्षेत्रकार्याच्या डायरी किंवा दैनंदिनीमध्ये करावयाच्या नोंदींचा नमुना
प्रकरण ७ : क्षेत्रकार्य घटक : ग्रामीण अभ्यास शिबिर ८७
» प्रस्तावना
» ग्रामीण अभ्यास शिबिर उद्देश
» ग्रामीण शिबिर आणि राष्ट्रीय सेवा योजनाचे शिबिर यातील फरक
» ग्रामीण शिबिरात कार्य करण्यास प्रमुख घटक
» ग्रामीण आयोजित करण्याप्रसंगी लक्षात घ्यावयाच्या बाबी
» ग्रामीण शिबिराची प्रक्रिया आणि पद्धती
» सामाजिक सर्वेक्षणाचे आयोजन : प्रकल्प-१
» सामाजिक संस्थांची माहिती : प्रकल्प-२
» सामाजिक संघटन : प्रकल्प-३
» सामाजिक माहिती सराव : प्रकल्प-४
» सामाजिक समस्यांवर आधारित प्रकल्प-५
» शासकीय संघटनचे प्रकल्प-६
» सहकारी संस्था माहिती : प्रकल्प-७
» शैक्षणिक संस्था : प्रकल्प-८
» अनुसूचित जाती-जमातीच्या वस्त्यांना भेटी : प्रकल्प-९
प्रकरण ८ : क्षेत्रकार्याचे घटक : शैक्षणिक अभ्यासदौरा.....१११
» प्रस्तावना

Scanned with OKEN Scanner

» व्याख्या
» शैक्षणिक अभ्यासदौरा उद्देश
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याची आवश्यकता
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याचा अभ्यासविषय
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याचे महत्त्व
» शैक्षणिक अभ्यासदौरा यादरम्यान घ्यावयाची काळजी
» अभ्यासदौरा अहवाल लेखन : मुद्दे नमुना
» विद्यार्थ्यांकरिता गट परिसंवाद : मुद्दे नमुना

प्रकरण ९ : क्षेत्रकार्याचे घटक : गटचर्चा १२९

» गटचर्चा संकल्पना
» गटचर्चा अर्थ आणि व्याख्या
» गटचर्चेचा उद्देश
» शैक्षणिक दृष्टिकोनातून गटचर्चेचे महत्त्व
» गटचर्चा कौशल्याचे सर्वसाधारणपणे परीक्षण
» गटचर्चेचे प्रकार
» गटचर्चेचे पूर्वनियोजन
» गटचर्चेदरम्यान केली जाणारी प्रक्रिया
» गटचर्चेमध्ये केल्या जाणाऱ्या मूल्यांकनाचे स्वरूप
» गटचर्चेचे महत्त्व
» गटचर्चेचा अहवाल लेखन

प्रकरण १० : क्षेत्रकार्याचे घटक : विशेष जनजागृतीपर अभियान १४३

» प्रस्तावना
» व्याख्या
» संकल्पना स्वरूप
» जाणीव जागरूकता अभियान सुरू करण्याच्या पायऱ्या
» जाणीव जागरूकता अभियानाची अंमलबजावणी
» जाणीव जागरूकता अभियानाचे महत्त्व
» अभियानाचा अहवाल लेखन

प्रकरण ११ : क्षेत्रकार्याचे घटक : कौशल्य प्रयोगषाळा १५१

» प्रस्तावना
» ध्येय आणि उद्दिष्टे
» समाजकार्याकरिता कौशल्य प्रयोगशाळेची क्षेत्रे किंवा कौशल्याचे प्रकार

Scanned with OKEN Scanner

» व्याख्या
» प्रयोगशाळेतील कौशल्य
» कामाच्या ठिकाणी कौशल्य प्रयोगशाळा
» कौशल्य कार्यशाळेचे महत्त्व
» शैक्षणिक धोरण आणि मान्यता
प्रकरण १२ : नाट्य सादरीकरण कौशल्य..................१६०
» **पथनाट्य**
» प्रस्तावना
» पथनाट्याच्या ठिकाणाची निवड
» पथनाट्याची उद्दिष्टे
» पथनाट्य आयोजित करण्याची आवश्यकता
» पथनाट्य सादरीकरणाचे विषय
» समाजकार्यामध्ये क्षेत्रकार्यप्रसंगी पथनाट्याचे महत्त्व
» **भूमिकानाट्य कौशल्य**
» प्रस्तावना
» भूमिकानाट्य सादरीकरण
» भूमिकानाट्य सादरीकरणाचे उद्देश
» भूमिकानाट्य सादरीकरणासाठी आवश्यक घटक
» भूमिकानाट्य सादरीकरणाचे उपयोग आणि फायदे
» भूमिकानाट्य कसे सादर करावे?
प्रकरण १३ : पोस्टर बनविणे कौशल्य......................१७१
» प्रस्तावना
» पोस्टर
» व्याख्या
» पोस्टरची वैशिष्ट्ये
» क्षेत्रकार्याप्रसंगी पोस्टरचा वापर
» पोस्टर बनविताना घ्यावयाची काळजी
» इंटरनेटचा पोस्टर डिझाइन बनविताना
प्रकरण १४ : घोषवाक्य आणि म्हणी : एक कौशल्य.......१८०
» **घोषवाक्य**
» प्रस्तावना
» घोषवाक्य स्वरूप
» घोषवाक्य व्याख्या
» घोषवाक्य उद्देश

Scanned with OKEN Scanner

» घोषवाक्य वैशिष्ट्ये
» घोषवाक्य क्षेत्रकार्याप्रसंगीचा वापर
» म्हणी
- प्रकरण १५ : प्रेरणादायी गीते : कौशल्य १८७
» प्रस्तावना
» प्रेरणादायी गीते काही नमुना
» प्रेरणादायी गीतांचे महत्त्व
» प्रेरणादायी गीते बनविताना घ्यावयाची काळजी
- प्रकरण १६ : समुदाय विकास कार्यक्रम नियोजन १९२
» प्रस्तावना
» कार्यक्रम म्हणजे काय?
» कार्यक्रम नियोजनाची आवश्यकता
» कार्यक्रम नियोजनाची तत्त्वे
» समुदायाच्या गरजांचे वर्गीकरण
» कार्यक्रम नियोजनातील महत्त्वाचे टप्पे
» कार्यक्रम नियोजनाचे फायदे
- प्रकरण १७ : पर्यवेक्षकांच्या भूमिका २०१
» विद्यार्थ्यांच्या भूमिका
» क्षेत्रकार्य पर्यवेक्षकांच्या भूमिका
» महाविद्यालयाच्या क्षेत्रकार्य समन्वयकांच्या भूमिका
» समन्वयक आणि पर्यवेक्षक
- प्रकरण १८ : क्षेत्रकार्य मूल्यमापन २०९
» मूल्यांकन संकल्पना
» व्याख्या
» मूल्यांकनाचे उद्देश
» मूल्यांकन करण्याकरिता असणाऱ्या आवश्यक बाबी
» मूल्यांकनातील महत्त्वाचे टप्पे
» विद्यार्थ्यांनी केलेल्या क्षेत्रकार्याचे मूल्यांकन
» मूल्यमापनाची तत्त्वे
» मूल्यमापनाची कार्ये
- संदर्भ २१८

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भग्रंथ

१. सामाजिक कार्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण, संपादन- सुधा दातार, उमा बाविकर, गीता राव, नागमणी राव, उज्वला मसदेकर, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, आवृत्ती २०१७.
२. समाजकार्य पद्धती, क्षेत्र, विचारधारा व समाजसुधार, लेखक - डॉ. संजय साळीवकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती २०१५.
३. समाजकार्याच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाच्या पद्धती, लेखक - डॉ. संजय साळीवकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१७.
४. एक व्यावसायिक सामाजिक कार्यपद्धती, सामाजिक गटकार्य, लेखक - रूमा बाविकर, विद्या वैद्य, डायमंड पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०१६, पुणे.
५. कार्यालय व्यवस्थापन, लेखक - अनिल लोहार, प्रकाश कोठारी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९.
६. साहित्य संशोधन वाटा आणि वळणे, लेखक - सुधाकर शेलार, अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे.
७. सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण, लेखक - प्रा. बाबा तिजारे, डॉ. अजय किनखेडकर, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती २०१५.
८. Field work Mannual (BSW/MSW programme) Editor- Dr. Umesh wani, publisher Dr. Vijay Shingnapure DNCVPS LMC College of social Work Jalgaon.
९. Field work Training in social Work, I.S. Subhdar, Rawat publication Jaipur and New Delhi.
१०. https://www.sweducarebd.com/2020/01/types-of-field-practicum-in-social-work.html
११. https://mr.wikipedia.org/s/4mll
१२. सामाजिक कार्य आणि विकास समस्यांचे जर्नल, खंड, II, उदयपूर स्कूल ऑफ सोशलवर्क, ISSN: २२७९-०४११ (२०१३)
१३. https://www.printpeppermint.com/mr/how-to-hang-posters-without-damaging-the-wall-or-the-poster/
१४. https://mr.10steps.org/Fazer-um-Cartaz-1222
१५. https://mr.nsp-ie.org/afiche-1808

Scanned with OKEN Scanner

१६. https://mr.birmiss.com
१७. https://www.socialmediatoday.com/content/impact-slogans-branding
१८. https://coxcollege.instructure.com/eportfolios/278/Fieldwork_Supervisor_Role
१९. https://www.nmu.ac.in/ideal./en.us/syllabi.aspx

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7061
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

Scanned with OKEN Scanner

समाजकार्य अभ्यासक्रम अंतर्गत क्षेत्रकार्य हे समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करीत असतांना प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना समाजकार्यचे कौशल्ये आणि ज्ञान व्यवहारात लागू करण्याची संधी देते. समाजकार्य सिद्धांत आणि ज्ञानव्यवहारात लागू करण्याची क्षेत्रकार्य ही एक प्रक्रिया आहे. क्षेत्रकार्य हे व्यावसायिक समाजकार्याचा आत्मा मानले जाते आणि हे भविष्यातील मोठ्या कामाच्या सरावाचा पाया मजबूत करण्याच्या काही मार्गांवर, दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी महत्वाचे आहे.

क्षेत्रकार्य हे विद्यार्थ्यांना वर्गात शिकवलेले त्यांचे सैद्धांतिक ज्ञान वेगवेगळ्या व्यावहारिक परिस्थितींमध्ये योग्यरित्या लागू करण्याची संधी प्रदान करते. विशिष्ट कौशल्ये आणि तंत्रांद्वारे ज्ञानाचे कृतीत रूपांतर करण्याचा हा एक मार्ग आहे. क्षेत्रकार्यवरील सदर पुस्तकात विद्यार्थी, पर्यवेक्षक, संस्था पर्यवेक्षक आणि प्लेसमेंट एजन्सीसाठी आवश्यक असलेली सर्व संबंधित माहिती समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांचा समाजकार्य शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव, ज्ञान व विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक समाजकार्यकर्ते म्हणून यशस्वी होण्याबाबत असलेली त्यांची महत्वाकांक्षा याची परिणीती म्हणजे हे पुस्तक होय.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...
- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Book
- atharvapublication

College of
'361.
GEN

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978 93 94269 72 9

WOMEN'S LEGISLATION

PROBLEMS AND ISSUES

BHARATI PRAMOD GAIKWAD

Scanned with CamScanner

Women Legislation
Issues and Problems

Bharati Pramod Gaikwad

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Women Legislation: Issues and Problems

© Publisher

First Published: 2020

ISBN 978-93-84803-91-9
Price 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

Scanned with CamScanner

This book is definitely useful and useful for social work undergraduate and postgraduate courses. This book reviews women's issues and women's law. While studying in the field of education and doing PhD, women's issues were studied for many years. Students were also guided on the subject through the Constitution. The book, which provides information on gender equality and legal rights as the Constitution implements equality in all areas, will serve as a valuable guide to women and students.

Dr. Bharati Pramod Gaikwad is working as a Assistant professor at Dhanaji nana vidya prabhodhi's Loksevak Madhukarrao chudhari college of social work. She completed post graduation in social work in 1997 and Ph.D, degree 2009 from KBC North Maharashtra University. she is ph. D. Guide in KBC North Maharashtra university.

She has 22 years teaching experience in LMC college of social work she is actively engaged in Research and Academic work. She contributed various Research papers in Reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshop /conference. She has successfully completed various Academic and administrative responsibilites at college and university level

₹ 995/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-93-90253-59-3
9789390253593

Scanned with CamScanner

Contents

Preface v

1. Historical Review of Status of Women in India 1

Different Parameters to Understand Status of Women 1

Status of Women in Society: A Historical Overview 4

Status of Women in Earlier Societies: Shift from Egalitarian to Patriarchal Societies 5

Factors Affecting Female Enrolment and Retention 9

Familial and Social Factors 10

Limitations of Structures and Delivery Systems 14

Women's Education through Nonformal Education and Adult Literacy Programme 19

Changing Status of Women in Indian Society 23

Indian Government and Women's Equality 28

The Socio-Economic Status of Women in India Ancient to Modern Era 30

Female Infanticides and Sex Selective Abortions 47

Improvement and Development in Social Condition of Women 48

Women's Contribution to the Economy 50

2. Present Status of Women in Indian Family and Society 52

Women in Modern India 55

The Present Position of Women in Indian Society 57

3. Demographic Characteristics of Women in India 68

Gender Gap in Literacy 72

Family Planning 75

Women from Lower Castes 75

Sexual Harassment 76

Female Infanticide and Sex-selective Abortion 77

Land and Property Rights 79

Workforce Participation 80

Education and Economic Development 81

Scanned with CamScanner

4. Female Children: Problems and Issues 82
Female Foeticide 82
Magnitude of the Problem 82
Juvenile (0-6 age group) Sex Ratio 84
Female Foeticide/Infanticide 84
Measures to Control 85
Factors Responsible for Female Feticide 85
Strategies to Curb Female Feticide 87
Impact of Economic Policies on Infanticide 93
Laws against Child Marriage 100
Legal Action on Legal Confusion 102
Prevention Programmes 103

5. Problems Related to Marriage and Women 104
Dowry System 104
Magnitude of the Problem 105
Social Dimensions of Dowry 106
Social Structure, Social Change and Dowry 108
Dowry as Violence against Women 112
Socio-economic Factors in Dowry Related Violence 114
Amendment to Dowry Prohibition Act 115
Domestic Violence and the Criminal Law 133
Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 135
Retrospective Application of the Act 137
Procedure under the Act 139

6. Crimes Related Problems 143
Defining Rape 144
Critical Issues in Rape Law 147
The Suppression of Immoral Traffic in Women and Girls Act of 1956 (SITA) and The Immoral Traffic (Prevention) Act of 1986 (ITPA) 151
Administrative Measures and Interventions 155

7. Sexual Harassment at the Workplace 157
Sexual Harassment Law in India 159
A Review of the Protection of Women Against Sexual Harassment at Workplace Bill, 2007 163
Difficulty in Proving Sexual Harassment 166
Non-sexual Harassment 167

Scanned with CamScanner

Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act 2013 168
Brief Analysis of the POSH Act and Rules 169
Indian Society makes Domestic Violence Invisible 173
Unequal Position of Women in India 174
Domestic Violence in Rural Areas 176
Domestic Violence in Urban Areas 177
The Domestic Violence Act of 2005 178

8. Marginalisation of Women **182**
Laws for the Marginalised 186
Promoting Social Justice 187
Laws for the Marginalised Groups 188
The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 189

9. Social Construction of Gender **195**
Sex and Gender 196
Cultural Construction of Gender 197
Construction of a Girl Child 199
Girl Child and the Natal Home 200
Sex Segregation 202
Division of Labour and the Sphere of Work 205
Identity and Construction of Gender Roles 206
Gender Inequality and Construction of Gendered Roles 207
Social Institutions and Gender Construction 207
Gender Differentials in Labour Market 210
Worker/Non-Worker Categories 211
Reasons for Declining Sex Ratio 215
Implications of Skewed Sex Ratio 218
Sex Ratio, Crime and Growth 219
Policy Correctives 220

10. Policies and Programmes for Women Development **222**
Legislation for Women 222
Women and Plans 224
Policies for Development 228
Programmes for Women 239
Mahila Samakhya 239

Scanned with CamScanner

Support to Training and Employment Programme
for Women (STEP) 240
Swadhar: A Scheme for Women in Difficult Circumstances 241
Scheme for Relief and Rehabilitation of Victims of Rape 242
Swawlamban 243
Reproductive and Child Health Programme (RCH) 243
Women Reservation Policy 245

11. Women's Movement: Issues and Challenges **253**

Women's Movement: A Variant of Social Movement 253
Muslim Women and Social Reform 257
Women's Participation in the Freedom Movement 258
Role of Mahatma Gandhi and Pandit Nehru 258
Women's Organisations and Issues 259
Forms of Women's Participation in the Freedom Movement 260
Institutional Initiatives and Women's Movement
in the Post Independence Period 261
Constitutional Provisions and Social Legislations 261
Planned Development and Women's Issues 262
Women's Political Representation 264
Emergence of New Organisations and Approaches 265
Deforestation and Ecological Movement 266
Issue Based Movements in the 1970s and 1980s 266
The Emerging Trends and Government's Response 268

12. Role of Social Worker in Women Development **274**

Role of Social Workers working in Non-Governmental
Organizations in combating Human Trafficking 275
Family Social Work 280
Role of Social Workers Engaged in Working with Families 280
Intervention Strategies 282
Social Worker Responsibility 285
The Changing Social Worker Role 285
Child and Family Social Worker Role 286
LGBTQ Social Worker Role 286
The Importance of Social Workers 287

Bibliography **288**

Index **291**

Scanned with CamScanner

Advance Technology In Teaching And Learning

Editors:

1. Dr. Shobha Upadhyay
2. Dr. Shital Ujade
3. Dr. Bhalchandra N. Chate
4. Mr. Prashant Sutkar
5. Dr. Shweta Tiwari
6. Mrs. Simmi Singh

Scanned with CamScanner

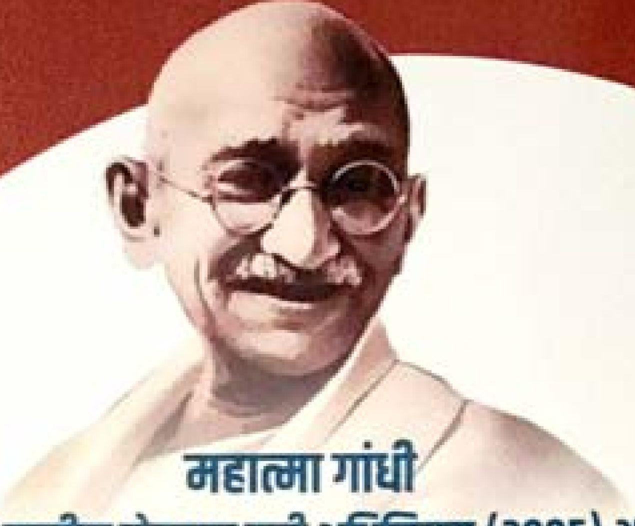

महात्मा गांधी
राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (2005) आणि

ग्रामीण विकास

Social Work
2 / BHA
/ 7063

लेखक - डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपूत

Scanned with OKEN Scanner

7063

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम(2005) आणि ग्रामीण विकास

डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपुत

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7063
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

College of Social Work
'307.72 / BHA
GEN / 7063

NOTION PRESS

Scanned with OKEN Scanner

NOTION PRESS

India. Singapore. Malaysia.

ISBN 9781639042241

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The Author of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

LIBRARY
Acc.No.

USE THE BOOK WITH CARE

अनुक्रमाणिका

ऋणनिर्देश ....

प्रकरण १___ग्रामीण भारताच्या समस्या.व_मगा-नरेगा 1

प्रकरण २___ग्रामीण बेरोजगारी.................... 15

प्रकरण ३___भारतातील रोजगार योजनांचा आढावा...... 23

प्रकरण ४___मगा नरेगा योजेनेची समीक्षा.................... 31

प्रकरण ५___मगा-नरेगा आणि रोजगार.................... 55

प्रकरण ६___मगा-नरेगा,.ग्रामसभा व ग्रामपंचायतीची भुमिका.. 61

प्रकरण ७___मगानरेगा-,जलसंवर्धन_आणि ग्रामीण विकास 65

प्रकरण ८___मगा-नरेगाचा जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामविकास व लाभार्थ्यांवर झालेला परिणाम 72

लेखक परिचय:

डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपूत हे लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्‌यालय ,जळगाव येथे सहाय्यक प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहेत.त्यांनी महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियम (2005) या विषयावर संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

Price Rs 149.00
ISBN 978-1-63904-224-1

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता

डॉ. दिपक प्रकाश महाजन

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता

प्रा. डॉ. दिपक प्रकाश महाजन
सहाय्यक प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता
[Kamgaranchi Samajik Surkshitata]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-29-3
पुस्तक प्रकाशन क्र. ९४०

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी, तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : १४ फेब्रुवारी २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३९५/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

- प्रकरण १ : सैद्धांतिक पार्श्वभूमी ०९
- प्रकरण २ : असंघटित कामगारांची व्यावसायिक स्थिती ७४
- प्रकरण ३ : संघटित कामगार आणि सामाजिक सुरक्षा १४२
- प्रकरण ४ : सामाजिक सुरक्षितता व परिमाण १५९
- प्रकरण ५ : प्रमुख निरीक्षण, निष्कर्ष व सूचना....................१७४
- संदर्भग्रंथ सूची २०७

सध्याच्या काळात जागतिक स्तरावर होणाऱ्या विविध बदलांचा परिणाम म्हणून मानवी जीवनाशी निगडित सर्व बाबींमध्ये असुरक्षिततेत वाढ होत आहे. यात जीवनाची, रोजगाराची अशा अनेक बाबींचा समावेश होतो. यादृष्टीने उद्योगात काम करणाऱ्या विशेषकरून असंघटित कामगारांच्या दृष्टीने 'सामाजिक सुरक्षितता' हा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. देशात कल्याणकारी राज्य प्रस्थापित होण्यासाठी देशातील प्रत्येक स्तरातील नागरिकांना आर्थिक न्यायाची हमी दिली आहे. ही जबाबदारी केवळ सरकारची नसून, ती कामगारांच्या दृष्टीने उद्योग संस्थांचीसुद्धा आहे. 'सामाजिक सुरक्षितता' प्रत्येक कामगारास अत्यावश्यक असून, उद्योगात कार्यरत असंघटित कामगारांच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. नेमका हाच आधार घेऊन सदरील पुस्तकात कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेवर व त्यांच्या परिमाणांवर प्रकाशझोत टाकला आहे.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Psychology for Social Work

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81-945395-0-6

₹ 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

The objective of Psychology for Social Work is to provide a basic and introductory understanding of the relevance of psychology to social work practice. It acquaints with social work and human behaviour. The psychological framework provides thematic coherence for a uniquely wide range of material, from brain development to communication skills, psychiatric diagnoses to forms of discrimination. Adopting a logical and intuitive structure, its material is relevant both to Human Growth and Development modules and a range of other Social Work modules with psychological content. Psychology for Social Work offers a truly integrative resource for students, allowing them to see how different elements of theory and research connect together for practical application.

Dr. Kalpana Deelip Bharambe, M. A. in Psychology, B.Ed., Ph.D. in Psychology, is serving at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Psychology and Counseling. She obtained her Post graduate degree in Psychology (1997) and Ph. D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. She has teaching experience of 21 years in LMC college of Social Work, Jalgaon. She is actively engaged in research and academic work. She contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. She has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 995/-

ISBN: 978-81-945395-0-6
9 788194 539506

About the Book

"There must be a better way to make the things we want, a way that doesn't spoil the sky, or the rain or the land"

~Paul McCartney

This book is an attempt to converse the role and importance of education in awareness, protection, and conservation of the environment. Education and environment are two sides of the same coin and are harmonizing to each other. The environment may be promoted by various means and one of the most operative among them is the provision of proper education to both old and new generations. Air pollution, poor management of waste materials, rising water crisis, declining groundwater levels, water pollution, poor conservation and low quality of forests, loss of biodiversity, and degradation of land and soil are a few of the important and key environmental issues faced by the present world. Thus, education about the environment and its associated issues is an important factor because it lets people build required skills, foster a dedication to take steps collectively, and individually balance, maintain, and enhance the natural environment.

Role of Education in Environmental Conservation book brings you a balanced, state-of-the-art presentation of the latest concepts, methods, algorithms, techniques, procedures and applications of the fascinating field of science and technology in Greener Living. Written by eminent, leading, international experts, the contributors provide up-to-date aspects of topics discussed and present fresh, original insights into their own experience with the science and technology in Greener Living. This rich "anthology of papers" which compose this volume, contains the latest developments and reflects the experience of many eminent researchers working in different environments (universities, research centers and industry).

ISBN 978-1-989416-83-9
9 781989 416839

Role of Education in Environmental Conservation

Role of Education in Environmental Conservation

Editors

Dr. Mamta Sharma Dr. Hukam Singh
Dr. Upendra Singh

Pustak Bharati
Toronto, Canada

Role of Education in Environmental Conservation

Editors

Dr. Mamta Sharma
Dr. Hukam Singh
Dr. Upendra Singh

Pustak Bharati
Toronto Canada

Editors : Dr. Mamta Sharma
Dr. Hukam Singh
Dr. Upendra Singh

Book Title : Role of Education in Environmental Conservation

Cover Picture : By Dr. Anil Kumar Chhangani, D.Sc

Published by :
Pustak Bharati (Books India)
180 Torresdale Ave, Toronto Canada M2R3E4
email : pustak.bharati.canada@gmail.com
Web : www.pustak-bharati-canada.com

Published for
Raj Rishi Government Autonomous College,
Alwar, Rajasthan, India

Financial Assistance
Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan
(RUSA-2.0)

Sales & Marketing :
Pustak Bharati (Books-India)
Publishers & Distributors
H.N. 168, Nehiyan,
Varanasi-221202, U. P. India
Phone : +91-7355682455
E-mail : pustak.bharati.india@gmail.com

Price : $ 14.00
₹ 660

Copyright ©2023

ISBN 978-1-989416-83-9

9 781989 416839

ISBN : 978-1-989416-83-9

© All rights reserved. No part of this book may be copied, reproduced or utilised in any manner or by any means, computerised, e-mail, scanning, photocopying or by recording in any information storage and retrieval system, without the permission in writing from the editors.

Contents

Preface

1. Toxic-Free Environment is Human Right — 1
   Dr. Mamta Sharma
   Dr. Hukam Singh
   Dr. Upendra Singh

2. Town Cultural Library : A Survey — 10
   Mr. Kishor Pandharinath Bhole

3. To Study the Flexibility of Maharashtra State Junior Level Volleyball Player — 18
   Kunal Vilas Chavan
   Dr. Thakur Rahul Roshanlal

4. Business Growth with Environmental Sustainability — 24
   Divya Kirodiwal

5. The Effects of The Image of Destination on Tourist Satisfaction in Varkala — 30
   Dr. M. Gayathiri
   Ms. G. Subapriya
   Ms. Harini

6. SARS-COV-2 Variants of Concern (VOC): Facts about Alpha, Beta and other COVID-19 Mutants — 37
   Bhoye S. B

7. राजस्थान के पर्यटन उद्योग के विकास में राजस्थान पर्यटन विकास निगम की भूमिका का मूल्यांकन — 46
   Dr. Manoj kumar Sethia

8. Role of Teachers in Imparting Education for Environmental Preservation — 50
   Masarrat Sultana

9. Role of Human Rights in Protecting The Environment — 59
   Deepika Singh

10. Role of Ethics in Creating a Sustainable Future — 68
    Akash Sadanand Naik Salgaonkar

गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र

जलस्वराज्य प्रकल्प

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

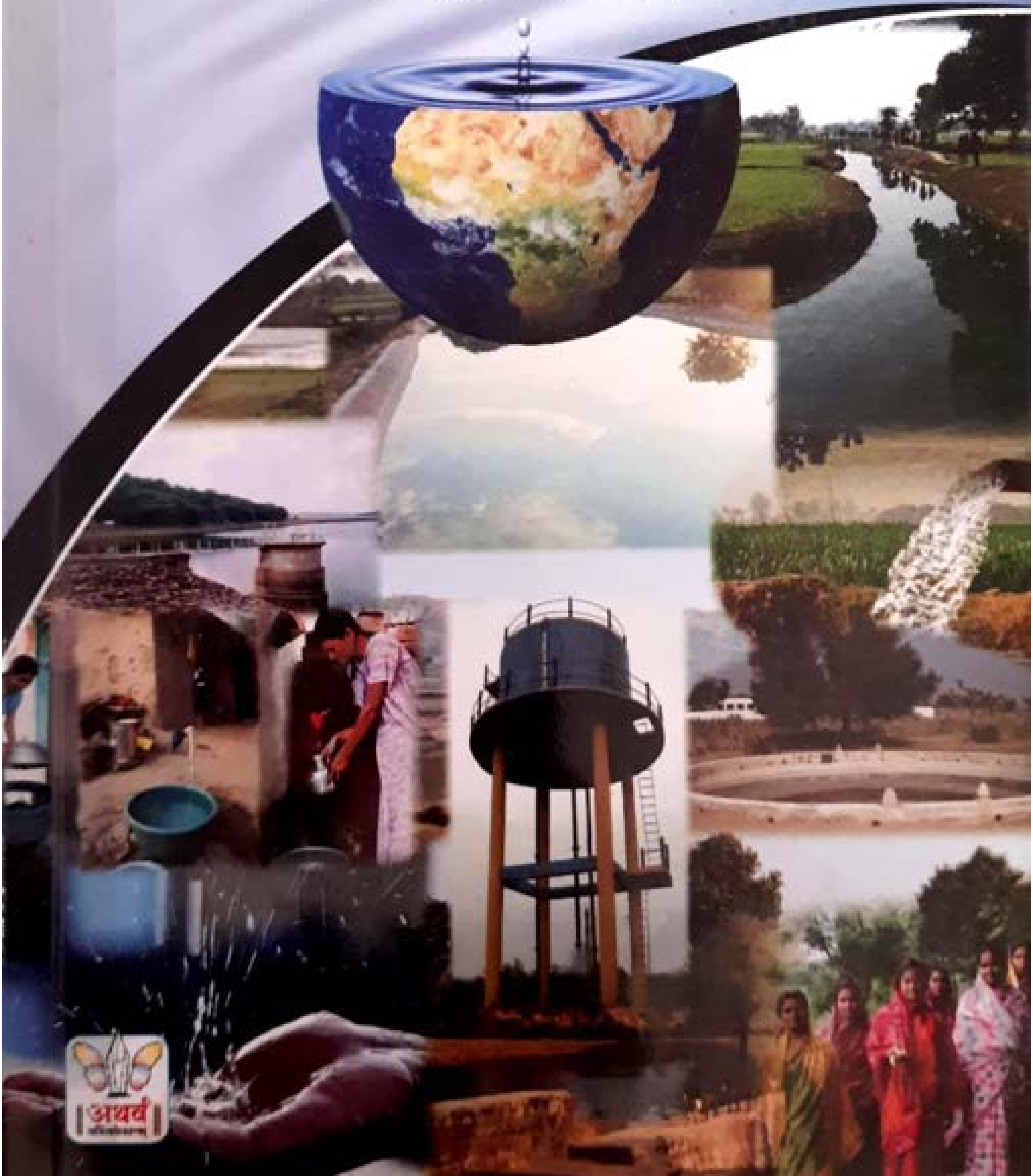

CS CamScanner

जलस्वराज्य प्रकल्प

(गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र)

- लेखक -
डॉ. नितीन रामदास वडगुजर
जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

CamScanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

जलस्वराज्य प्रकल्प (गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र)

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-88544-11-5

पुस्तक प्रकाशन क्र. ६२०

प्रकाशक

युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क: ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं.२, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहू नगर हौसिंग सोसायटी, तेली समाज मंगल कार्यालय समोर, जळगाव ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : ३ जुलै, २०१९

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ : प्रशांत सोनवणे

मूल्य : ₹ ४००/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

CamScanner

- अनुक्रमणिका -

१. ग्रामीण विकास : पार्श्वभूमी, गुणात्मक घटक आणि ५
जलस्वराज्य प्रकल्प

२. जलस्वराज्य प्रकल्प : ग्रामीण विकासाचे एक तंत्र २७

३. प्रकल्पातील सहभागींची वैयक्तिक स्थिती आणि ४८
क्षमता व महिला विकास

४. प्रकल्पातील लोकसहभाग आणि समस्या निराकरण १०५

५. प्रकल्पातील प्रशासकीय व साहाय्यकारी संस्थांचा १४४
ग्रामीण विकासातील सहभाग

६. प्रकल्पाचा ग्रामीण विकासाच्या इतर घटकातील सहभाग.......... १७९

७. ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचा प्रभाव २०४
वस्तुस्थिती व उपाय

संदर्भ ग्रंथ सूची २२३

CamScanner

चिरंजीवी किंवा गुणात्मक विकासाची चर्चा करताना त्या ग्रामीण भागात संसाधनांच्या संरक्षणाची, संवर्धनाची आणि विकासाची चिंता ही केंद्रस्थानी असते. आर्थिक वाढ आणि उत्पादनवृद्धी हे संख्यात्मक ग्रामीण विकासाचे मोजमाप आहे तर लोक सहभाग आणि जीवनमानातील अपेक्षित बदल हा गुणात्मक विकासाचा गाभा आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पाचे व्यवस्थापन ग्रामीण विकासाच्या इतर योजनांपेक्षा निराळे आहे. मुळात हा प्रकल्प पूर्णतः शासनाचा नसल्यामुळे प्रकल्पाची कार्यप्रणाली वेगळी आहे. जलस्वराज्य प्रकल्पांतर्गत शुद्ध पिण्याचे पाणी, स्वच्छ ग्रामपरिसर, आरोग्यदायी जीवन, महिलांचा सहभाग, पारदर्शक व्यवहार, समूहशक्तीला चालना, पारंपरिक सवयींमधील बदल, लोकांच्या मानसिकतेत बदल आणि स्वप्रयत्नातून मूलभूत सुविधांची प्राप्ती यासारख्या वैविध्यपूर्ण वैशिष्ट्यांमुळे आगळ्या वेगळ्या प्रकल्पास ग्रामीण विकासासाठीचा पर्याय म्हणून प्रकल्पाकडे पाहिले जात आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पात विशिष्ट पद्धतीने कार्य करण्यात येत आहे. नियोजन, अंमलबजावणी, मूल्यमापन आणि देखभाल दुरुस्ती हे प्रकल्पातील चार टप्पे आहेत. प्रत्येक टप्प्याला स्वतंत्र असे महत्त्व आहे. हे टप्पे पूर्ण करण्याची जबाबदारी शासनाची नसून लोकांचीच आहे. शासनाचा त्यात सहभाग असून लोकांनी त्याबाबत पुढाकार घ्यावा, अशी अपेक्षा आहे. अतिशय शास्त्रीय पद्धतीने प्रकल्पाचे संचालन केले जाते.

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978-93-88544-11-5
₹ - 400/-

SOCIAL CASE WORK

Method and Application

Sunita P. Chaudhari | Nitin R. Badgujar

CamScanner

Social Case work: Method and Application

Dr. Sunita P. Chaudhary
Dr. Nitin R. Badgujar

R.P. Publications
DELHI-110053 (INDIA)

CamScanner

Published by :

R.P. Publications

H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,

Pahari Hotel Wali Gali

Opposite Ajay Medical Store,

Kartar Nagar, Delhi-110053

E-mail: rppublication2009@gmail.com

www.rppublication.com

Mobile: 9968053557, 9811149816

Social Case work: Method and Application

©Author

First Edition 2020

ISBN 978-93-82398-93-6

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the Publishers.

PRINTED IN INDIA

Published by Rajendra Yadav for R.P. Publications Delhi-110053. Laser Typesetting at Shahabuddin Computers, Printed at Sachin Printers, Delhi-53

Contents

Preface	*v*
1. Social Case Work: An Introduction	1
2. History and Development of Social Case Work	18
3. Principles and Components of Social Case Work	62
4. Theory and Approaches of Social Case Work	102
5. Process of Social Case Work	161
6. Tools and Techniques in Social Case Work	195
7. Scope for Social Case Work in Different Fields	247
8. Self as a Professional	266
Bibliograpy	*309*
Index	*312*

CamScanner

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. in Defence studies, MSW in Community Development, M.Phil in Social work, Ph.D. in Social work,) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is well-known Social worker and educator especially in Community development. She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.

She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribals" (Special reference to Jalgaon district). She is actively engaged in research and academic work. She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and University level.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, Mphil in Social work, Ph.D. in Social work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is eminent Social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtain his post graduate degree in Social work (1999)and Ph.D degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University,Jalgaon.He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.

He was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "A study of the Participation in Rural development of Government of Maharashtra's Jalswarajya project with special refrence to Jalgaon district". He has published one research book in Marathi entitled "Gramin vikasache tantra Jalswarajya Prakalp". He is actively engaged in research and academic work.He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. His interest area is Student Development and NSS. He was District Coordinator of Student Welfare of Kavayitri Bahinabai Chaudhari Notrh Maharashtra University, Jalgaon. He has been awarded several times for his contribution to Student Development related activities. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at College and University level as well as in Society.

₹1150/-

R.P. PUBLICATIONS
H.No. J-180/5A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
Mobile: 9968053557, 9811149816
email : rppublication2009@gmail.com
Website: www.rppublication.com

ISBN 978-93-82398-93-6
9 789382 398936

CamScanner

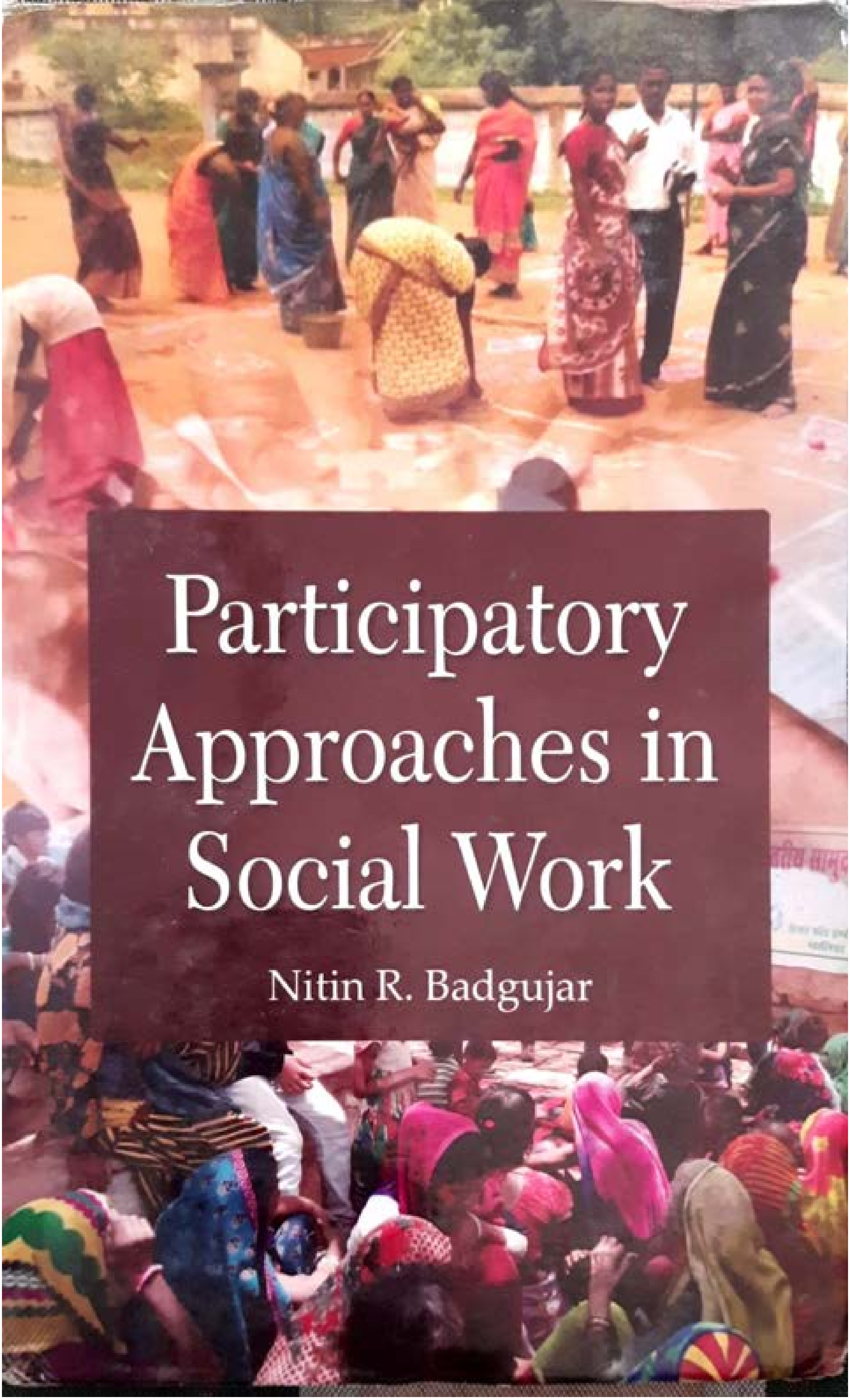

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work

Nitin Badgujar

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81- 944345-9-7

₹ 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

CamScanner

Contents

Preface V

1. **Introduction** 1
   Meaning of the Participatory Approach 1
   Origin of Participatory Approach 2
   Community Participation: An Institutional Option 12
   Advantages of Participation 13

2. **Participation: Philosophy, Nature and Approach** 15
   Dual Nature of the Concept of Participation 17
   Participatory Approach 24
   Believing In the Efficacy of Participatory Approach 26
   Sharing Roles and Responsibilities 27

3. **Participatory Tools and Methods** 30
   Application of Participatory Methods 35
   PLA: Underlying Principles and Techniques 36
   Workingwith Stakeholders 40
   Relevant Terms Explained 47

4. **Operationalisation of Participatory Process** 53
   Operationalising Participatory Approach 53
   Decentralisation: A Condition Conductive to Participation 57
   Indicators of Successful Process of Participation 62

5. **Data Collection Techniques for Mobilising Participation** 65
   Approaches to Mobilise Paps Participation 65
   Techniques for Mobilising Participation 66
   Information Generating Techniques of PRA 73

6. **Techniques for Data Analysis and Modes of Analysis** 81
   Techniques of PRA to Help in Data Analysis 81
   Linkage Diagrams for Networks and Flows 88
   Modes of Analysis 89

7. **Participatory Research** 97
The History of the Field and Relations to Other Fields 100
Issues in Participatory Research 103
8. **Community-Based Participatory Research** 105
Qualitative Research 116
Recruit a Community Research Team 119
Plan and Structure Your Research Activity 123
9. **Training of Trainers on Participatory Development** 126
Participatory Training Methods 126
Training Needs Assessment (TNA) 127
Capacity-Building Areas for Training 130
10. **Public Participation in Health and Social Care** 133
Reaction–From the Service System 148
Involvement in Professional and Occupational Training... 154
The Development of "Mad Studies" 156
11. **The Beneficiaries of Participatory Approach** 159
The Beneficiaries 159
Approving and Implementing Agencies 167
Local And National Governments/Policy Makers 169
12. **Women's Participation in Development** 177
Status of Women in the South Asian Countries 175
Role of Women in Environment and Development 176
Strategic Actions For Women Participation 199
13. **Participatory Development** 210
Participatory Development: Concept And Meaning 211
Promoting Participatory Development 220
Arguments Against Participation: 228
Relevant Terms Explained 234
14. **Participatory Monitoring** 237
Alternative Definitions 238
The Use of Technology for Participatory Monitoring 242
Data Sharing in Participatory Monitoring 243
Bibliography 245
Index 247

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work begins by exploring theoretical aspects of participation and the co-construction of knowledge, including the ethics of participation. It focuses on the potential of participation in social engagement and looks at power of participation, addressing issues of inclusivity, capacity and democracy-building and giving examples from a range of research and field projects. It discusses new and emerging challenges for community work in India and globally. This unique book is suitable for students, researchers and practitioners interested in participation and community development from a range of disciplines, including community work itself through social work and youth work to health promotion.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, M. Phil in Social work, Ph.D. in Social Work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtained his Post Graduate Degree in Social Work (1999) and Ph. D Degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work and contributed various research papers in reputed journals. He has participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 995/-

ISBN: 978-81-944345-9-7

9788194434597

ग्रामीण विकास :
पंचायत राज आणि लोकसहभाग

प्रा. डॉ. निलेश शांताराम चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक,
धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

ग्रामीण विकास :
पंचायत राज आणि लोकसहभाग
[Gramin Vikas : Panchayat Raj ani Loksahabhag]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-28-6
पुस्तक प्रकाशन क्र. ९३९

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर २०२१
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

मनोगत

०००००००००००००००००००००००००००००००००००००

– ०००००००००००००

००००००००००००००

अनुक्रमणिका

☛ **ग्रामीण विकास : स्वरूप आणि व्याप्ती ००**
☛ **ग्रामीण क्षेत्र आणि ग्रामीण विकास ००**
☛ **ग्रामीण विकासातील लोकसहभाग व पंचायत राज कार्यप्रणाली.... ००**

१

ग्रामीण विकास : स्वरूप आणि व्याप्ती

(Rural Development : Nature And Scope)

अ) प्रस्तावना –

समूह विकास –

विकास संकल्पनेत व्यक्ती हा विकासाचा केंद्रबिंदू असतो आणि व्यक्तीचे वास्तव्य हे समूहामध्ये असते, म्हणून व्यक्तिविकासाबरोबर समूहाचाही विकास होत असतो. त्यामुळे 'सामूहिक विकास' या संकल्पनेचाही आपण या ठिकाणी अभ्यास करणार आहोत.

सामूहिक विकास म्हणजे काय? हे खालील दिलेल्या शास्त्रज्ञांच्या मतांवरून स्पष्ट होते –

जॅक्सन यांच्या मताप्रमाणे, ''सामूहिक विकासात समाज स्वत: असे प्रयत्न करीत असतो की, ज्यामुळे समाजातील लोकांचे आर्थिक व नैतिक बळ सुदृढ होत असते.''

'सामूहिक विकास' ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये पूर्ण समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीसाठी लोकांचा सहभाग घेऊन कार्य करण्यात येते आणि ज्यामध्ये ग्रामीण लोकांची पारंपरिक जीवनपद्धती बदलून त्यांना आधुनिक जीवनपद्धती स्वीकारण्यास मदत करण्यात येते. त्यांना त्यांच्या कुवतीप्रमाणे उपलब्ध पैशाने विकास करण्यासाठी मदत करण्यात येते. (गडकरी सूर्यकांत, २०१५)

प्रत्येक माणसाची अशी इच्छा असते की, आपले जीवन शांततामय व सुखी व्हावे, आपल्याला कसल्याही प्रकारचे कष्ट पडू नयेत, भाकरीची कधीही चिंता नसावी, आजारपणात वैद्यकीय मदत तत्काळ उपलब्ध व्हावी व आर्थिक व सामाजिक प्रगतीसाठी त्याला समान संधी मिळावी, माणसाच्या विकासात अडथळे निर्माण करणाऱ्या घटकांवर मात करून विकासाचे मार्ग मोकळे करणे हे सामूहिक विकासाचे प्रमुख ध्येय आहे.

राष्ट्रसंघाच्या विभागीय परिषदेने सामूहिक विकासाची काही ध्येये व उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठरविलेली आहेत –

» सामूहिक विकासामुळे लोकांचे जीवनमान उंचावण्याचे व

विकासासाठी आवश्यक तसे पोषक वातावरण तयार करण्यात यावे.

» लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करणे.

» जाती, लिंग, भाषा, धर्म व वंशाच्या आधारावर लोकांमध्ये भेदभाव न करता त्यांच्या मानवी व मूलभूत हक्कांबद्दल आदर ठेवून विकास करणे.

» सामूहिक विकासामध्ये स्थानिक लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणे की, ज्यामुळे लोकांचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकास साधता येईल.

» उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीवर लोकांच्या सहकार्याने विकासाची कार्ये करून लोकांना शिक्षण देऊन व विकास करून त्यांना योग्य नागरिक बनविणे.

» आधुनिक, वैज्ञानिक व तांत्रिक ज्ञानावर आधारित विकास कार्यक्रमांची आखणी करून त्याद्वारे समाजाचा जास्तीत जास्त फायदा होईल, याकडे लक्ष देणे.

» व्यक्तिस्वातंत्र्याला लोकशाही पद्धतीने समाजात मान मिळवून देण्यासाठी कार्यक्रम तयार करणे.

अशी विविध ध्येये व उद्दिष्टे डोळ्यांसमोर ठेवून समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी कार्यक्रम आखणे व ते अमलात आणणे. याद्वारे सामूहिक विकास घडवून आणणे, ही एक संकल्पना विकासामध्ये असल्याचे दिसून येते. (अशोक कुमार, २०१०)

माउंटआबू येथे झालेल्या विभागीय परिषदेत सामूहिक विकास करताना काही बाबी समोर ठेवाव्यात, असे सूचित केलेले आहे. यामध्ये गावाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सर्व क्षेत्रांत म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, नैतिक व राजकीय विकास साधण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याची गरज प्रतिपादन केलेली आहे. लोकांमध्ये आपापसांत विश्वास निर्माण करून सहकार तत्त्वाचे महत्त्व पटवून देऊन सामूहिक जबाबदारीची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण करावी. जीवनोपयोगी वस्तूंच्या बाबतीत खेडे, गावे स्वयंपूर्ण बनवून त्याद्वारे त्यांच्या विकासाचा कार्यक्रम आखण्याची गरज नमूद केलेली आहे; त्याचप्रमाणे लोकांचा स्वत:च्या कार्याबद्दल विश्वास निर्माण करून ते स्थानिक प्रश्न स्वत:च सोडवू शकतील; असे वातावरण निर्माण करणे की, ज्यामुळे भारतामध्ये लोकशाहीची मुळे रुजविण्याची स्थानिक लोकांची प्रवृत्ती व मानसिकता बनविण्यास मदत होईल.

वरीलप्रमाणे ठराविक ध्येय व उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून व्यक्तींचा व समूहाचा विकास साध्य करता येऊ शकतो. (नांदेडकर व्ही. जी., २०१२)

विकासाचा पूर्वइतिहास –

आजच्या आधुनिक काळात सर्व देशांनी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारल्यामूळे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी त्या देशांच्या राज्यकर्त्यांवर व प्रशासनावर येऊन पडलेली आहे. असे जरी आज वाटत असले तरी व्यक्तींचा, समूहाचा व समाजाचा विकास झाला पाहिजे, ही संकल्पना आपल्या देशात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे अभ्यासाअंती लक्षात येते. त्यासाठी सामूहिक विकासाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी प्राचीन काळापासून या संकल्पनेचा थोडक्यात अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. (कामत म. रा., १९८२)

प्राचीन काळात सामूहिक गटातील लोकांचे संबंध प्रत्यक्ष स्वरूपाचे असल्यामुळे परस्परांमध्ये जवळीक व घनिष्ठता होती. त्या काळात प्रत्येक व्यक्ती आपल्यावर सोपविलेली सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करून व समाजाच्या गरजा भागवून समुदायाची सेवा करीत असे. समुदाय त्या बदल्यात त्यांना आवश्यक सेवा पुरवीत असे, व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करीत असे व स्वत:चा विकास साधण्यासाठी अनुकूल संधी मिळवून देत असे. समाजाच्या कल्याणाच्या या संकल्पनेत व्यक्ती, समुदाय व राज्य हे तिन्ही घटक परस्परांवर अवलंबून होते आणि त्यासाठी ते एकमेकांना मदत व सहकार्य करीत होते. सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे या समाजाचे वैशिष्ट्य असून, ग्रामीण समाज हा सर्वार्थाने स्वायत्त, स्वयंपूर्ण व समृद्ध असल्याचे दिसते. अशा प्रकारची समृद्धी भारतीय समाजामध्ये त्या काळात नांदत होती. त्यामुळेच परकीयांनी भारतावर प्राचीन काळापासून वेळोवेळी आक्रमणे करून भारतीय समाजामध्ये असलेली शांतता व समृद्धी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज भारतामध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने आले आणि हळूहळू सत्ता काबीज करीत राज्यकर्ते बनले. त्यांनी विकेंद्रित सत्तेचे केंद्रीकरण करून वेगवेगळे उद्योगधंदे सुरू केले. त्यामुळे ग्रामीण उद्योग बंद पडून ग्रामीण संस्थांचे महत्त्व कमी झाले. भारतीय समाजामध्ये जे स्वावलंबित्व होते, ते नष्ट होऊन परावलंबित्व वाढले. त्यामुळे या समाजामध्ये अनेक समस्या वाढल्या. या समस्या सोडविण्यासाठी त्या-त्या काळातील विचारवंत, राजकारणी, समाजसुधारक इत्यादींनी आपापल्या कल्पनेप्रमाणे ग्रामीण पुनर्रचनेच्या संकल्पना मांडल्या व अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामविकासाबाबत केलेले प्रयोग यामुळे ब्रिटिशांनीसुद्धा भारतीयांच्या दैन्यावस्थेबद्दल विचार करून लोकांच्या

परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने लोकांच्या हितासाठी अनेक ग्रामविकासाची कामे करण्याची शिफारस केली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने ग्रामविकास करण्यासाठी अनेक कायदे संमत केले. १९८८ मध्ये जमीन सुधार कायदा, कर्ज कायदा, शेती कर्ज कायदा हे कायदे मंजूर केले. १९०४ मध्ये सहकारी समिती कायदा पारीत केला व त्यामध्ये १९१२ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. अशा प्रकारचे कायदे संमत करून ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा व ग्रामीण भागातील बिघडलेली अर्थव्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सत्तेने केल्याचे दिसून येते. या कायद्यांशिवाय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर जे ग्रामीण विकासाचे प्रकल्प राबविले गेले, त्यामुळेही ग्रामीण विकास साध्य करण्यास मदत झाल्याचे दिसते.

रवींद्रनाथ टागोरांनी १९२१ मध्ये बिरभूम जिल्ह्यातील श्री निकेतन येथे अमेरिकेचे श्री. व सौ. एल. के. एल्हमरिष्ट या समाजशास्त्रज्ञाच्या सहाय्याने ग्रामीण पुनर्रचना संस्था स्थापन केली. येथील अविकसित व कमी प्रतीची जमीन, कुटिरोद्योग, रोगट हवामान, गरीब लोक यांमुळे हा भाग टागोरांनी निवडून या प्रकल्पात लोकांना साक्षर करणे, कृषीविषयक प्रयोग करणे व कृषी समस्या सोडविणे, कुटिरोद्योगांना चालना देणे इत्यादी कार्ये हाती घेतली. (बढे जी. एस., १९७५)

श्री. बायने यांनी १९२७ मध्ये गुरगाव जिल्ह्याचे उपायुक्त म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर पूर्ण जिल्ह्याचा दौरा केला. त्यानंतर त्यांच्या असे निदर्शनास आले की, या ठिकाणाचे बहुतांशी लोक गरीब व अज्ञानी म्हणून त्यांनी त्यांच्या विकासासाठी एक योजना तयार करून आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीच्या सहाय्याने राबविण्यास सुरुवात केली. या कार्यक्रमात शेती सुधारणा, आरोग्य सुधारणा, स्त्री शिक्षण, स्वच्छता, सहकार इत्यादी कार्ये हाती घेऊन तेथील लोकांचा व समाजाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले, म्हणून या प्रकल्पास 'गुरगाव प्रकल्प' म्हणूनही ग्रामीण विकासाच्या इतिहासात ओळखले जाते.

डॉ. स्पेंसन हॅच यांनी १९२८ मध्ये मद्रास प्रांतातील माथऱ्यांड येथे यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन म्हणजेच वाय. एम. सी. ए.च्या सहकार्याने ग्रामीण विकासाचे कार्य सुरू केले. या प्रकल्पांतर्गत लोकांमध्ये बौद्धिक, आध्यात्मिक, भौतिक, आर्थिक व सामाजिक असा पाच प्रकारचा विकास घडवून आणण्याचा उद्देश निश्चित केलेला होता. त्यानुसार डॉ. हॅच यांनी आपले कार्य सुरू करून ग्रामीण समुदायाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

बडोदा संस्थानाचे दिवान श्री. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी यांनी १९३३ मध्ये

ग्रामीण विकास :
शासकीय धोरण आणि लोकसहभाग

- लेखक -

प्रा. डॉ. निलेश शांताराम चौधरी

सहाय्यक प्राध्यापक,

धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

कुमुद पब्लिकेशन्स

कुमुद पब्लिकेशन्स

ग्रामीण विकास :
शासकीय धोरण आणि लोकसहभाग
[Gramin Vikas :
Shaskiy Dhoran ani Loksahabhag]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-85027-76-5

प्रकाशक व मुद्रक
सौ. संगीता युवराज माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स्
गट नं. १८, प्लॉट नं. १०, श्रीरत्न कॉलनी,
पिंप्राळा परिसर, जळगाव - ४२५००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२

ई-मेल : kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर २०२०

अक्षरजुळवणी : कुमुद पब्लिकेशन्स

मूल्य : ३००/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

मनोगत

०००००००००००००००००००००००००००००००००००००

– ०००००००००००००

००००००००००००००

अनुक्रमणिका

☛ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासाची पार्श्वभूमी ००
☛ स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थानिक शासन व्यवस्था ००
☛ ग्रामीण विकासातील शासकीय धोरण ००

१

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासाची पार्श्वभूमी

प्रस्तावना –

इ. स. १६३७ च्या सुमारास ईस्ट इंडिया कंपनीने इंग्लंडमधील नगरपालिकांच्या धर्तीवर मद्रास महानगरपालिका स्थापन केली. या संस्थेतही ब्रिटिश व हिंदी व्यक्तींचा समावेश होता. इ. स. १७२५ मध्ये मुंबई, कोलकाता व मद्रास या महानगरांमध्ये मेजर कोर्टाची स्थापना झाली. पुढे इ. स. १७९३ च्या 'चार्टर ॲक्ट'नुसार शहरांची साफसफाई, बंदोबस्त, रस्तेबांधणी व दुरुस्ती इत्यादी कामे मेयर कोर्ट करू लागले. यासाठी लागणारा खर्च कराद्वारे जनतेकडून वसूल केला जाई. इ. स. १८०१ मध्ये ढाका, बनारस व मर्शिदाबाद शहरात स्थानिक शासन संस्थांना स्थानिक कर बसविण्याचा व वसूल करण्याचा अधिकार दिला गेला. बंगाल प्रांतात इ. स. १८४२ मध्ये बंगाल नगरपालिका कायदा संमत करण्यात आला, तर इ. स. १८५० मध्ये नगरपालिका कायदा मंजूर करून शहर सुधारणांकडे लक्ष दिले गेले.

लॉर्ड मेयो यांच्या शिफारशीनुसार, इ. स. १८७१ मध्ये मद्रास, बंगाल, पंजाब, उत्तर प्रदेश इत्यादी प्रांतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कायदे करण्यात आले. यासंदर्भात इ. स. १८८२ चा लॉर्ड रिपन यांचा अहवाल महत्त्वाचा मानला जातो. लॉर्ड रिपन हे भारतीय स्वराज्य संस्थांचे जनक मानले जातात. त्यांनी भारतीय जनतेला स्थानिक स्वराज्यात समाविष्ट करून घेऊन लोकनिर्वाचित व्यवस्थेची शिफारस केली होती. त्यामुळे मुंबई प्रांतात मुंबई लोकल बोर्ड कायदा इ. स. १८८४ मध्ये संमत करण्यात आला. इ. स. १८८९ च्या ग्रामस्वच्छता समित्या व स्वच्छता मंडळ म्हणजे गावाचा कारभार गावानेच चालविण्याचा मुंबई सरकारने केलेला पहिलाच प्रयत्न होय. काही दिवस ही स्थिती कायम होती. तालुका लोकल फंड कमिटी व जिल्हा लोकल फंड कमिटीमध्ये काही सरकारी अधिकारी पदसिद्ध सभासद होते; त्याचप्रमाणे काही थोडे इनामदार, जमीनदार हे जिल्हाधिकाऱ्यांनी नेमलेले सदस्य होते. जिल्हाधिकारी हेच या संस्थांचे अध्यक्ष होते. जुन्या मुंबई राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था सुरू झाल्या; परंतु त्यांचे स्वरूप मर्यादित होते.

१९०६ मध्ये ब्रिटिश सरकारने रॉयल (शाही) विकेंद्रीकरण आयोगाची स्थापना केली होती. आयोगाचे अध्यक्ष हॉब हाऊस हे होते. त्यांनी १९०९ मध्ये अहवाल सादर केला. लोकल बोर्डाच्या कारभाराची कार्यक्षमता कशी वाढेल, या प्रश्नाचा अभ्यास केला. या अहवालात पुढील शिफारशी व निष्कर्ष होते –

» स्थानिक संस्थांमध्ये निर्वाचित सदस्यांचे बहुमत असावे.
» नगरपालिका अध्यक्षांची निवड सदस्यांनी करावी. जिल्हा बोर्डाचे अध्यक्ष जिल्हाधिकारी राहतील.
» एखाद्या बोर्डाने कामाची हयगय केली, तरच त्या जिल्हा बोर्डाचा कारभार रद्द करावा.
» जिल्हा बोर्डाच्या निधीवरील ओझे कमी करण्याच्या हेतूने दुष्काळ, पूरनिधी, आणीबाणीचा निधी, रस्त्यांची देखभाल व इतर खर्च प्रांतिक महसुलातून करावेत.
» नगरपालिकांवर प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी सोपवावी, तसेच आर्थिक परिस्थितीनुसार माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारीदेखील सोपवावी.

१९१५ मध्ये ब्रिटिश शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा ठराव केला. निरनिराळ्या प्रांतांत कार्य करीत असलेल्या ग्रामसंस्था, बंगालमधील चौकदारी संस्था, मद्रासमधील लोकल फंड समित्या, मुंबई व मध्य प्रदेशातील स्वच्छता समित्या यांचा योग्य तो उपयोग करून जनतेच्या मदतीने ग्रामपंचायती निर्माण कराव्यात, अशी सूचना या ठरावात केली होती. हा ठराव लॉर्ड हार्डिंज यांच्या नावाने ओळखला जातो.

१९२० मध्ये मुंबई ग्रामपंचायत कायदा अस्तित्वात आला. हा कायदा लोकशाहीच्या तत्त्वावर आधारलेला होता. या कायद्याने ग्रामपंचायतीवर देखरेख वगैरे करण्याचे अधिकार जिल्हा लोकल बोर्डांना मिळाले, तसेच ग्रामपंचायती अधिनियम निरनिराळ्या प्रांतांत मंजूर झाल्याने ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. त्यांना न्यायदान करण्याचे काम मिळाले. २५ रुपयांपर्यंत दिवाणी दावे चालविण्याचे व इतर गुन्ह्यांसाठी दहा रुपयांपर्यंत दंड करण्याचे अधिकार ग्रामपंचायतींना मिळाले. निवडणुकीचे तत्त्व ऐच्छिक ठरविण्यात आले होते. पंजाब प्रांत सरकारने १९२१ मध्ये पंचायतविषयक कायदा मंजूर केला. १९२३ ते १९४७ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्ड, शिक्षण बोर्ड अस्तित्वात होते.

१९३९ ते १९४२ दरम्यान भारतात राजकीय पेचप्रसंग, लोकप्रतिनिधी व मंत्रिमंडळाचे राजीनामे आणि चले जाव चळवळीमुळे ग्रामीण स्थानिक संस्थांच्या विस्ताराचा वेग कमी झाला. १९४७ मध्ये भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर

प्रत्येक राज्याचे स्थानिक संस्थांना प्रोत्साहन दिल्याचे दिसून येते.

विकासाचा पूर्वइतिहास –

आजच्या आधुनिक काळात सर्व देशांनी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारल्यामूळे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी त्या देशांच्या राज्यकर्त्यांवर व प्रशासनावर येऊन पडलेली आहे. असे जरी आज वाटत असले तरी व्यक्तींचा, समूहाचा व समाजाचा विकास झाला पाहिजे, ही संकल्पना आपल्या देशात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे अभ्यासाअंती लक्षात येते. त्यासाठी सामूहिक विकासाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी प्राचीन काळापासून या संकल्पनेचा थोडक्यात अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. (कामत म. रा., १९८२)

प्राचीन काळात सामूहिक गटातील लोकांचे संबंध प्रत्यक्ष स्वरूपाचे असल्यामुळे परस्परांमध्ये जवळीक व घनिष्ठता होती. त्या काळात प्रत्येक व्यक्ती आपल्यावर सोपविलेली सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करून व समाजाच्या गरजा भागवून समुदायाची सेवा करीत असे. समुदाय त्या बदल्यात त्यांना आवश्यक सेवा पुरवीत असे, व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करीत असे व स्वत:चा विकास साधण्यासाठी अनुकूल संधी मिळवून देत असे. समाजाच्या कल्याणाच्या या संकल्पनेत व्यक्ती, समुदाय व राज्य हे तिन्ही घटक परस्परांवर अवलंबून होते आणि त्यासाठी ते एकमेकांना मदत व सहकार्य करीत होते. सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे या समाजाचे वैशिष्ट्य असून, ग्रामीण समाज हा सर्वार्थाने स्वायत्त, स्वयंपूर्ण व समृद्ध असल्याचे दिसते. अशा प्रकारची समृद्धी भारतीय समाजामध्ये त्या काळात नांदत होती. त्यामुळेच परकीयांनी भारतावर प्राचीन काळापासून वेळोवेळी आक्रमणे करून भारतीय समाजामध्ये असलेली शांतता व समृद्धी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज भारतामध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने आले आणि हळूहळू सत्ता काबीज करीत राज्यकर्ते बनले. त्यांनी विकेंद्रित सत्तेचे केंद्रीकरण करून वेगवेगळे उद्योगधंदे सुरू केले. त्यामुळे ग्रामीण उद्योग बंद पडून ग्रामीण संस्थांचे महत्त्व कमी झाले. भारतीय समाजामध्ये जे स्वावलंबित्व होते, ते नष्ट होऊन परावलंबित्व वाढले. त्यामुळे या समाजामध्ये अनेक समस्या वाढल्या. या समस्या सोडविण्यासाठी त्या-त्या काळातील विचारवंत, राजकारणी, समाजसुधारक इत्यादींनी आपापल्या कल्पनेप्रमाणे ग्रामीण पुनर्रचनेच्या संकल्पना मांडल्या व अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामविकासाबाबत केलेले प्रयोग यामुळे ब्रिटिशांनीसुद्धा भारतीयांच्या दैन्यावस्थेबद्दल विचार करून लोकांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने

लोकांच्या हितासाठी अनेक ग्रामविकासाची कामे करण्याची शिफारस केली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने ग्रामविकास करण्यासाठी अनेक कायदे संमत केले. १९८८ मध्ये जमीन सुधार कायदा, कर्ज कायदा, शेती कर्ज कायदा हे कायदे मंजूर केले. १९०४ मध्ये सहकारी समिती कायदा पारीत केला व त्यामध्ये १९१२ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. अशा प्रकारचे कायदे संमत करून ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा व ग्रामीण भागातील बिघडलेली अर्थव्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सत्तेने केल्याचे दिसून येते. या कायद्यांशिवाय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर जे ग्रामीण विकासाचे प्रकल्प राबविले गेले, त्यामुळेही ग्रामीण विकास साध्य करण्यास मदत झाल्याचे दिसते.

रवींद्रनाथ टागोरांनी १९२१ मध्ये बिरभूम जिल्ह्यातील श्री निकेतन येथे अमेरिकेचे श्री. व सौ. एल. के. एल्हमरिष्ट या समाजशास्त्रज्ञाच्या सहाय्याने ग्रामीण पुनर्रचना संस्था स्थापन केली. येथील अविकसित व कमी प्रतीची जमीन, कुटिरोद्योग, रोगट हवामान, गरीब लोक यांमुळे हा भाग टागोरांनी निवडून या प्रकल्पात लोकांना साक्षर करणे, कृषीविषयक प्रयोग करणे व कृषी समस्या सोडविणे, कुटिरोद्योगांना चालना देणे इत्यादी कार्ये हाती घेतली. (बढे जी. एस., १९७५)

श्री. बायने यांनी १९२७ मध्ये गुरगाव जिल्ह्याचे उपायुक्त म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर पूर्ण जिल्ह्याचा दौरा केला. त्यानंतर त्यांच्या असे निदर्शनास आले की, या ठिकाणाचे बहुतांशी लोक गरीब व अज्ञानी म्हणून त्यांनी त्यांच्या विकासासाठी एक योजना तयार करून आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीच्या सहाय्याने राबविण्यास सुरुवात केली. या कार्यक्रमात शेती सुधारणा, आरोग्य सुधारणा, स्त्री शिक्षण, स्वच्छता, सहकार इत्यादी कार्ये हाती घेऊन तेथील लोकांचा व समाजाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले, म्हणून या प्रकल्पास 'गुरगाव प्रकल्प' म्हणूनही ग्रामीण विकासाच्या इतिहासात ओळखले जाते.

डॉ. स्पेंसन हॅच यांनी १९२८ मध्ये मद्रास प्रांतातील माथऱ्यांड येथे यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन म्हणजेच वाय. एम. सी. ए.च्या सहकार्याने ग्रामीण विकासाचे कार्य सुरू केले. या प्रकल्पांतर्गत लोकांमध्ये बौद्धिक, आध्यात्मिक, भौतिक, आर्थिक व सामाजिक असा पाच प्रकारचा विकास घडवून आणण्याचा उद्देश निश्चित केलेला होता. त्यानुसार डॉ. हॅच यांनी आपले कार्य सुरू करून ग्रामीण समुदायाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

बडोदा संस्थानाचे दिवान श्री. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी यांनी १९३३ मध्ये ग्रामीण विकासाची एक व्यापक योजना तयार करून ग्रामीण जीवनाचा सर्वांगीण

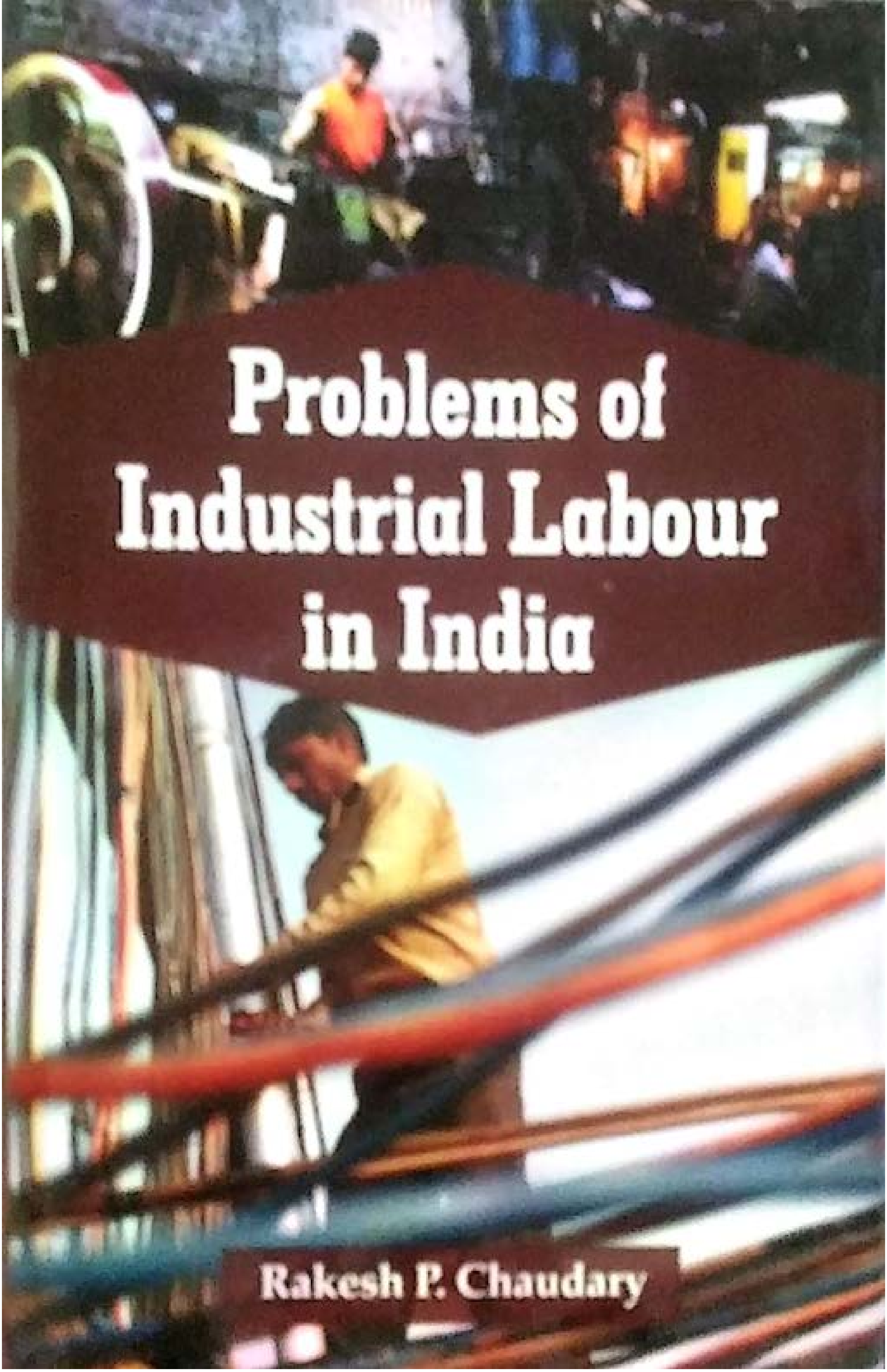

CamScanner

Problems of

Industrial Labour in India

Dr. Rakesh P. Chaudhari

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Problems of Industrial Labour in India

© Publisher

First Published: 2019
ISBN : 978-93-84803-84-1

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

CamScanner

Making the Indian labour market less rigid is thus not just about the freedom of big business houses to fire people at will. Nor should it be restricted to such an outcome. The real reason to push ahead with labour market reforms is that these reforms should interact with changes in other areas of industrial regulation so that factory employment begins to rise in tandem with output.

This book has been written according to syllabi prescribed in M.A. (sociology) and M.A. (economics) in Indian Universities in the papers entitled: labour problems; labour problems in india; labour problems and welfare; labour problems and social security etc. with analytic presentation of the material drawn from authentic sources; holistic approach in controversial matters; narration in simple language; examples drawn from Indian life, this book seeks to serve as an ideal textbook for the students and a reference book for the teachers.

Dr. Rakesh P. Chaudhari (B.Sc. in Zoology, MSW in Labour Welfare, Ph.D. in social work, SET) serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Labour Welfare, Personnel Management and Human Resource Management. He obtained his Post graduate degree in social work (1999) and Ph. D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. (M.S.)He has teaching experience of 20 years in LMC college of Social Work, Jalgaon.

He was awarded doctorate degree in social work for the thesis entitled "To study the impact of Dual role of women worker on Role conflict, stress, their mental ability and changing industrial policies: social work intervention with special reference to the women working in Jalgaon MIDC. He has published one research book in Marathi entitled "Mahila Kamgar: Bhumika Sangharsha Aani Tanav." He is Ph.D. Guide of subject Social Work in faculty of Humanities of K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work. He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹800/-

ISBN-978-93-84803-84-1

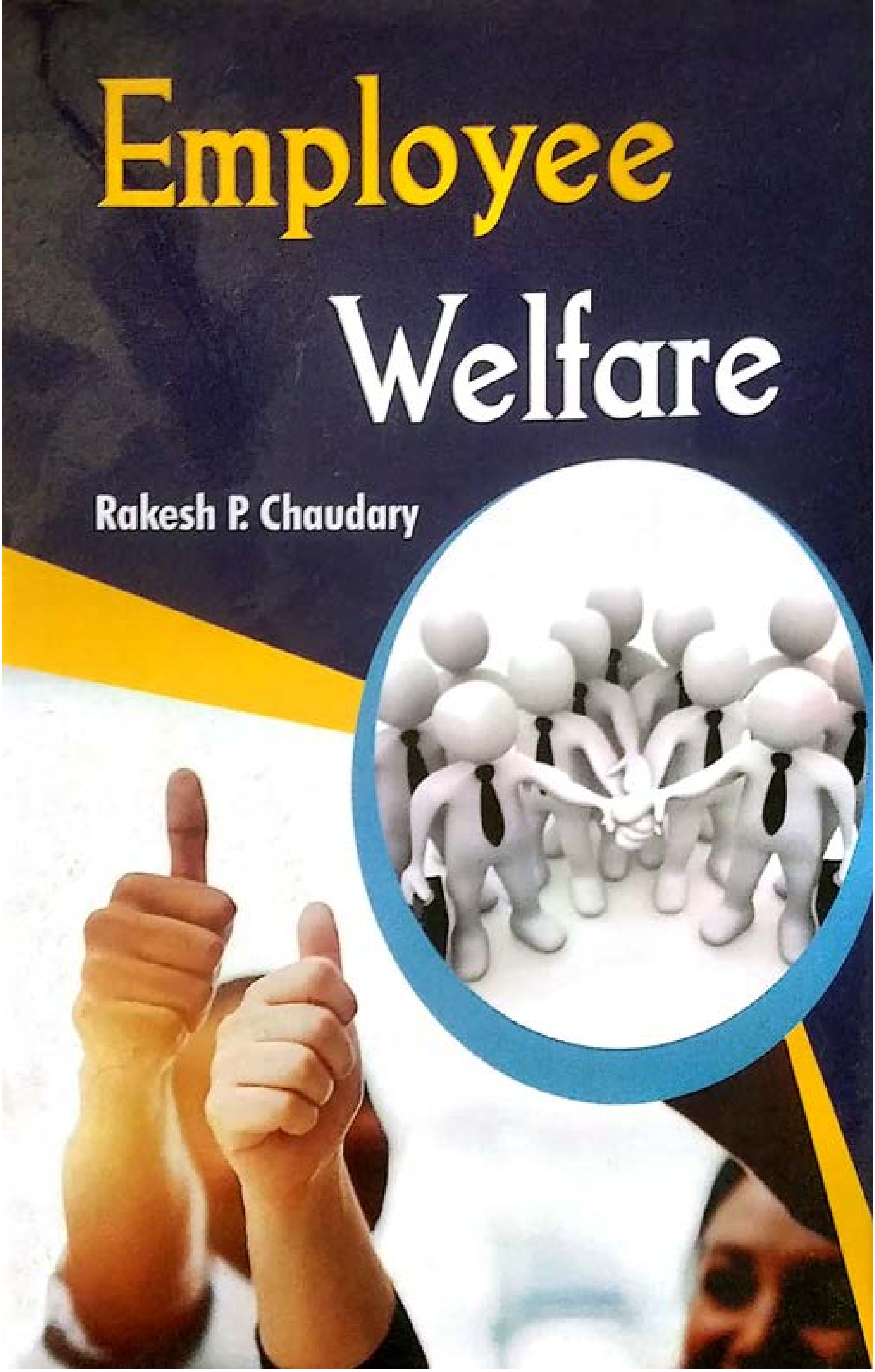

CS CamScanner

Employee Welfare

Dr. Rakesh P. Chaudhari

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Employee Welfare

© Publisher

First Published: 2019

ISBN : 978-93-84803-83-4

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:

CURRENT PUBLICATIONS

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,

Opp. R.D. Higher Sec. School

Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)

Mob.: +91 9457780387, 7017544862

E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

The success of an Organisation depends on the employee performance. Welfare measures are the factors which may leads to employee satisfaction. Hence, it is necessary to quest for the relation between welfare measures and performance of the employees. Provides clear information on employee Welfare Measures, Importance of Welfare Measures, Welfare Practices.

Tracing the history of employee welfare, this comparative study reveals new issues beyond the dominant focus on the welfare state, showing that companies are an integral part of welfare systems. An engaging and well-researched text, this book will hold special appeal to scholars of social policy, welfare politics, as well as anyone interested in the role of the state in people's working lives.

Dr. Rakesh P. Chaudhari (B.Sc. in *Zoology*, MSW in Labour Welfare, Ph.D. in social work, SET) serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Labour Welfare, Personnel Management and Human Resource Management. He obtained his Post graduate degree in social work (1999) and Ph.D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. (M.S.) He has teaching experience of 20 years in LMC college of Social Work, Jalgaon.

He was awarded doctorate degree in social work for the thesis entitled "To study the impact of Dual role of women worker on Role conflict, stress, their mental ability and changing industrial policies: social work intervention with special reference to the women working in Jalgaon MIDC. He has published one research book in Marathi entitled "Mahila Kamgar: Bhumika Sangharsha Aani Tanav." He is Ph.D. Guide of subject Social Work in faculty of Humanities of K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work. He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
[illegible]
AGRA [illegible] (U.P.)
Mob. [illegible]
E-mail: [illegible]

ISBN [illegible]

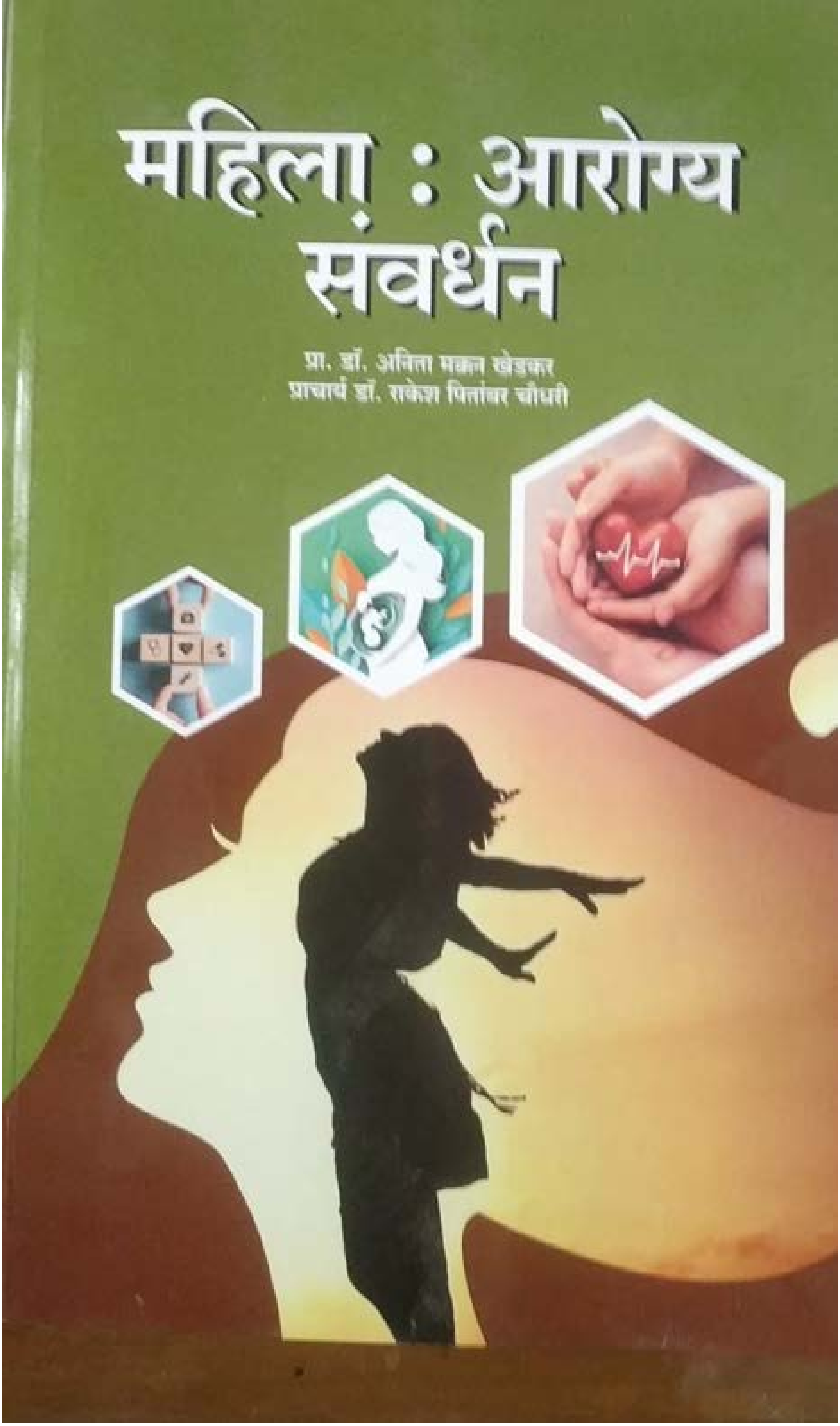

CamScanner

महिला : आरोग्य संवर्धन

प्रा. डॉ. अनिता मकुन खेडकर
सहा. प्राध्यापक
पंडीत जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय,
अमळनेर

प्राचार्य डॉ. राकेश पितांबर चौधरी
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

CamScanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

महिला : आरोग्य संवर्धन

(Mahila : Aarogya Samvardhan)

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-95710-98-3

पुस्तक प्रकाशन क्र. ११२२

प्रकाशक व मुद्रक

युवराज भट्‌ माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २१ जानेवारी २०२२

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*

amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने काम करते. परंतु आजही कुटुंबात व समाजात स्त्रीचे स्थान कनिष्ठ आहे पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था, धावपळ, मुलांचे पालनपोषण, कुटुंबातील लोकांची किंवा मुलांची सेवा एकूण सतोष कष्ट करावे लागत त्यामुळे स्त्रीच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. कमी वयात लग्न आणि गर्भधारणेच्या नियमांचा आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. त्यामुळे गर्भपात, कमी दिवसाची प्रसूती, जोखमीची प्रसूती, कमी वजनाचे अपत्य जन्माला येणे इत्यादींकडे वाढतात. त्याचा स्त्रीयांवर तसेच संपूर्ण कुटुंबावर परिणाम होतो. त्यामुळे जीवनाच्या आनंद अनुभवण्यापासून विन्मुख जाते. प्रसूतीमुळे रक्तस्राव अॅनिमिया, गर्भाशयाचा कर्करोग तसेच त्यांची आरोग्यविषयी माहिती, गर्भपात किंवा प्रसूती याबाबत मोठ्या समस्या निर्माण होतात. शिवाय वारंवार गर्भधारणेमुळे स्त्रीला अनेक मानसिक तणावातून जावे लागते. त्यामुळे स्त्रिया शारीरिक व मानसिक त्रासाच्या परिणाम होतो. महिला व बालक विकास आणि मातृ आरोग्य या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक विकासासाठी इत्यादी लागते.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pajbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीसाठी...
www.atharvapublications.com

CS CamScanner

Introduction to
TRIBAL LIFE

Sunita P. Chaudhari

Introduction to Tribal Life

First Edition, 2022
ISBN 978-93-93496-75-1

© Publishers

All rights reserved. No part of this publications may be reproduce in any form with out the written permission of publishers.

₹ 1250/-

Published By :

Current Publications
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road, Agra-282 010
Mob. : 09457780387, 07017544862
Website : www.currentpublication.in

Laser Typesetting By :
Current Publication
Agra-282010 (U.P.)

Contents

1. Tribal Community 1
2. Geographical Status of Tribes 12
3. Tribal Different Status 58
4. Marriage and Tribal Cultural 106
5. Tribal Family 118
6. Tribal Village 128
7. Process of Changes 149
8. Tribal Problems 184
9. Tribal Development Programmes 208

Bibliography 224

Index 226

In India, tribal communities have been residing since the past and even in the present existence there are tribal groups throughout the country. Tribal groups are the people that are normally isolated and dwell in forests and hilly areas, the educational levels are low amongst them and they are engaged in various kinds of jobs such as selling products, some migrate to the other regions to work as agricultural laborers and so forth. This book focuses upon the lifestyle of the tribals and the main areas that have been highlighted are demographic status of scheduled tribes population and its distribution, effect of globalization on tribals, tribes and the outside world, education of the tribal groups and nutrition programming for tribal children. These areas provide the information that how tribals lead their daily lives and how globalization, technological advancements, educational institutions and rules, policies and norms implemented by the government and other authorities have influenced the lives of the tribal people. Investing in intensification of the leadership of organized tribal community associations over a period of time to support service deliverance, find out their requirements, encouraging the modification of behavior and awareness is important.

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. , MSW (Community Development) , M.Phil (Social work) , Ph.D. (Social work) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work , Jalgaon . She is well - known Social worker and educator especially in Community development . She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University , Jalgaon . She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work , Jalgaon . She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled " Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribal " (Special reference to Jalgaon district) . She is actively engaged in research and academic work . She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences , Seminars and workshops . She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and Unive... She has also actively participate and contribute in various ... community outreach programs specially for rural and tribal comm...

College of So
'307.7 /
GEN /

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Public School,
Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com
Website: www.currentpublication.in

ISBN: 978-93-93496-75-1
9 789393 496751

SOCIAL CASE WORK

Method and Application

Sunita P. Chaudhari | Nitin R. Badgujar

USE THE BOOK WITH CARE

Social Case work: Method and Application

College of Social Work

'307 / CHA

GEN / 7033

Dr. Sunita P. Chaudhary
Dr. Nitin R. Badgujar

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc. No. 7033
Dt. 17/8/22
College of Social Work, Jalgaon

RP PUBLICATIONS

R.P. Publications
DELHI-110053 (INDIA)

Published by :
R.P. Publications
H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
E-mail: rppublication2009@gmail.com
www.rppublication.com
Mobile: 9968053557, 9811149816

Social Case work: Method and Application

©Author

First Edition 2020

ISBN 978-93-82398-93-6

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the Publishers.

PRINTED IN INDIA

Published by Rajendra Yadav for R.P. Publications Delhi-110053. Laser Typesetting at Shahabuddin Computers, Printed at Sachin Printers, Delhi-53

Contents

Preface v

1. Social Case Work: An Introduction 1
2. History and Development of Social Case Work 18
3. Principles and Components of Social Case Work 62
4. Theory and Approaches of Social Case Work 102
5. Process of Social Case Work 161
6. Tools and Techniques in Social Case Work 195
7. Scope for Social Case Work in Different Fields 247
8. Self as a Professional 266

Bibliograpy 309

Index 312

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. in Defence studies, MSW in Community Development, M.Phil in Social work, Ph.D. in Social work,) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is well-known Social worker and educator especially in Community development. She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.
She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribals" (Special reference to Jalgaon district). She is actively engaged in research and academic work. She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and University level.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, Mphil in Social work, Ph.D. in Social work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is eminent Social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtain his post graduate degree in Social work (1999)and Ph.D degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University,Jalgaon.He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.
He was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "A study of the Participation in Rural development of Government of Maharashtra's Jalswarajya project with special refrence to Jalgaon district". He has published one research book in Marathi entitled "Gramin vikasache tantra Jalswarajya Prakalp". He is actively engaged in research and academic work.He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. His interest area is Student Development and NSS. He was District Coordinator of Student Welfare of Kavayitri Bahinabai Chaudhari Notrh Maharashtra University, Jalgaon. He has been awarded several times for his contribution to Student Development related activities. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at College and University level as well as in Society.

₹1150/-

R.P. PUBLICATIONS
H.No. J-180/5A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
Mobile: 9968053557, 9811149816
email : rppublication2009@gmail.com
Website: www.rppublication.com

ISBN 978-93-82398-93-
9 789382 398936

Research Methodology in Social Work is a cutting-edge volume that covers all the major topics that are relevant for Social Work Research methods. This book covers both qualitative and quantitative approaches as well as a section that delves into more general issues such as evidence based practice, ethics, gender, ethnicity, International Issues, integrating both approaches, and applying for grants. This comprehensive text contains introductory/intermediate coverage of qualitative and quantitative social work research and evaluation applications for undergraduate and graduate social work students. This text shows students that social work research does not take place in a vacuum that the social and political context of the social work field will affect how they conduct their research.

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of labour Welfare, human rights. Presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in social Work subject. He has a Doctorate dgree in Social Work for his thesis entitled as "A study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements.

₹1200/-

ISBN-978-93-84803-82-7

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

Research Methodology in Social Work
Umesh D. Wani

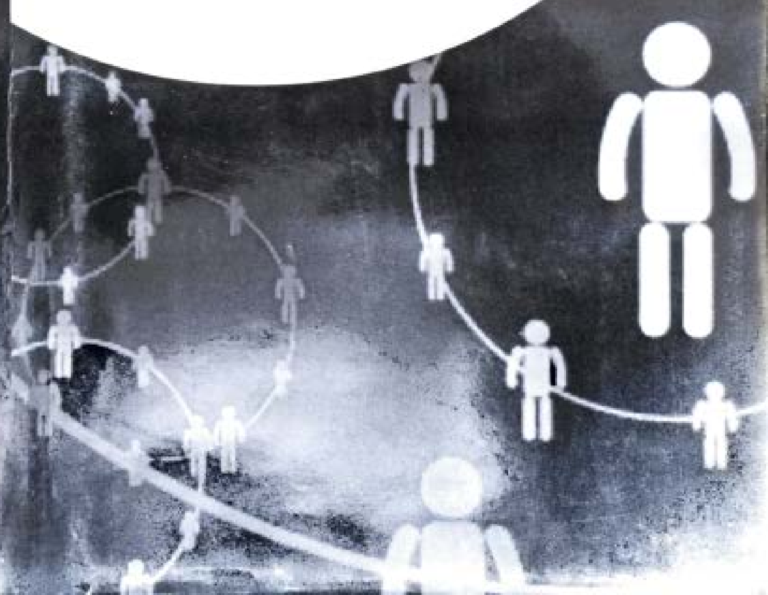

Research Methodology in Social Work

Umesh D. Wani

Research Methodology in

SOCIAL WORK

Dr. Umesh D. Wani

Published by:
CURRENT PUBLICATIONS

© Publisher

First Published: 2019
ISBN : 978-93-84803-82-7

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

The object of social research is clearly the discovery of causal relationships in human behaviour. It is generally acknowledged that in human behaviour, as much as in natural phenomena, a large degree of measurable and predictable sets of associations occur. Social research, then, like research in physical and natural sciences, seeks to establish, measure, analyse these associations in all their variety and intensity. Social research, however assumes a distinct character of its own in a significant measure when it comes to the application of scientific process as in natural sciences, to social phenomena. Unlike, physical and natural sciences, in social research the objects are conscious and active human beings. The individual behaviour of the objects whether it is free or determined makes the social research really a difficult job. Further, the researcher and object being similar, the scope of an objective approach in social research is limited to a considerable extent.

Social research concerns with social data, which are much more complex than that of the physical data. The basis of all social interactions, whether it is a large complex group or a small cohesive group, is expectations of behaviour, which in turn is result of many factors. The complex nature of social data reduces the power of exact prediction in social research. Most of the subject matter of social research is qualitative and does not admit quantitative measurement. It is more so, because social phenomena are known only symbolically through concepts or terms representing such phenomena.

Research Methodology in Social Work is the application of research methods to the production of knowledge that social workers need to solve problems they confront in the practice of social work. The knowledge is useful in appraising the effectiveness of methods and techniques of social work. It provides information that can be taken into consideration by social workers prior to making decisions, that affect their clients, programmes or agencies such as use of alternative intervention techniques or change or modification of programme and so forth.

This book offers an opportunity for all social workers to make a difference or modification in their practice. There is no doubt about the fact that social worker will be more effective practitioner guided by the findings of social work research. Thus, *Research Methodology in Social Work* seeks to accomplish the same humanistic goals, as does a social work method. Social work research deals with those methods and issues, which are useful in evaluating social work programmes and practices. It explains the methodology of social research and illustrates its applications in social work settings.

Research Methodology in Social Work is a cutting-edge volume that covers all the major topics that are relevant for Social Work Research methods. This book covers both qualitative and quantitative approaches as well as a section that delves into more general issues such as evidence based practice, ethics, gender, ethnicity, International Issues, integrating both approaches, and applying for grants. This comprehensive text contains introductory/intermediate coverage of qualitative and quantitative social work research and evaluation applications for undergraduate and graduate social work students. This text shows students that social work research does not take place in a vacuum that the social and political context of the social work field will affect how they conduct their research.

— **Dr. Umesh D. Wani**

Contents

Preface V

1. **Introduction to Social Work Research** 1
2. **Research Review in Social Work** 15
3. **Research Process I: Formulation of Research Problem** 34
4. **Research Process II: Preparing a Research Proposal** 53
5. **Introduction to Methods of Research in Social Work** 69
6. **Research Methods I: Descriptive, Exploratory, Diagnostic, Evaluation and Action Research** 93
7. **Research Methods II: Experimental Research** 109
8. **Research Methods III: Qualitative Research** 125
9. **Methods of Sampling** 144
10. **Research Tools: Questionnaires, Rating Scales, Attitudinal Scales and Tests** 166
11. **Interview, Observation and Documents** 188

12. Data Collection 200

13. Data Processing and Analysis 212

14. Descriptive Statistics 224

15. Inferential Statistics 241

16. Reporting of Research 260

Bibliography 277

Index 279

1

Introduction to Social Work Research

Introduction

Research is a process by which one acquires authentic and reliable information about a phenomenon. It may be broadly defined "as a systematic inquiry towards understanding a social phenomenon". It follows the scientific approach to gain knowledge. The most important characteristic of this approach is its thrust on objectivity. To what extent is the research using scientific approach useful in studying the problems of society? How can we acquire reliable knowledge about the various aspects of human experience? To be more specific, how can the scientific approach be of value in understanding social phenomena? In this Chapter we will discuss these questions. Our approach would be first, to understand the meaning of the terms 'research' and 'scientific research' then to examine the scientific method, its application in social work, its assumptions and finally to take a close look at the approach to find out how it can help social work professionals to solve the problems they face while practicing social work.

MEANING OF RESEARCH AND SCIENTIFIC RESEARCH

Research

When we observe certain objects or phenomena, we are often unaware of our biases, we do not question them and so we attribute our observations entirely to the objects or phenomena being observed. In this process, it is possible to arrive at right decision on the basis of wrong reasons or vice versa. This questions the process of observation. Was the observation error-free? While observing are

In India, the tradition is to help each other in every situation where it is happy conditions are stressful condition, but question is how to understand each other without having any media or source that may be helpful in such situations. In social work, there are six methods to understand each other and also to help in different situations. Social group work is very essential because it helps in understanding each other and to help in different condition. This book have been written for the understanding of personal and social behaviour of each person who become the member of group.

Contents

Preface • Social Groups: Characteristics and Significance • Historical Development of Group Work • History of Social Group Work in India • Social Group Work as a Method of Social Work • Theories and Models in Social Group Work • Stages/Phases of Group Development • Process of Group Formation • Values and Principles in Social Group Work • Leadership and Power • Skills and Techniques of Social Group Work • Relevance of Life Skills Education in Social Group Work • Programme Planning in Social Group Work • Concepts and Dynamics of Self Help Groups (SHGs) in Indian Context • Group Work in Community Settings • Group Work in Institutional Settings • Group Work in Educational Settings • Role of Social Worker in Group Work • Bibliography • Index

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of Labour Welfare and Human Rights. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He has graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate Degree in Social Work for his thesis entitled as "A Study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements. He is Ph.D. Guide in subject of Social Work at KBCNM University Jalgaon. Five students are enrolled and three students awarded for Ph.D. under his supervision. He is member of Editorial Board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 750/-

ISBN: 978-93-84603-62-

SOCIAL GROUP WORK PRINCIPLES & PRACTICES

Umesh D. Wani

SOCIAL GROUP WORK PRINCIPLES & PRACTICES

Umesh D. Wani

Social Group Work : Principles & Practices

© Author

First Published 2019

ISBN : 978-93-84803-62-9

Price: ₹ 750/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

Social group work as a method in social work, recreation and informal education has achieved increasing importance during the past decade. This book is an attempt to present an introduction to social group work as it has developed and as it is being practiced in the setting of social agencies. The what, why and how of group work are outlined in a systematic way with major emphasis on the group work whole, which consists of the individual in the group in the social agency-community setting with a group worker.

Group workers are thus the focus of this book. It is written for them because they are the most important element in good group work. Students who are studying first year group work courses in schools of social work, staff members now engaged in group work and others interested in learning about group work may find it useful. Because social group work is in a developmental period as to theory and principles, it is hoped that this book will encourage further study by the readers so that our understanding of the group work process will deepen.

Social Group Work: Principles & Practice is the first textbook to deal exclusively and thoroughly with the significant principles of social work practice and methods that integrate these principles into the common base of practice. As you read Principles of Social Work Practice, you will heighten your sensitivity to the professional worker-client relationship and its role as a primary instrument of positive change. Using this book as a guide, you can develop your own strategies for facilitating change and growth that will result in the satisfaction of long-term personal and social goals. Simultaneously, you will build a framework for social work practice that has at its foundation a strong sense of individual worth and dignity.

This text illustrates for advanced undergraduates and graduate students how to effectively intervene in the conflicts that evolve between clients' needs for well-being and development and the demands or restrictions of public attitudes or social policy.

— **Dr. Umesh D. Wani**

Contents

Preface V

1. **Social Groups: Characteristics and Significance** 1
2. **Historical Development of Group Work** 18
3. **History of Social Group Work in India** 34
4. **Social Group Work as a Method of Social Work** 48
5. **Theories and Models in Social Group Work** 58
6. **Stages/Phases of Group Development** 70
7. **Process of Group Formation** 94
8. **Values and Principles in Social Group Work** 112
9. **Leadership and Power** 125
10. **Skills and Techniques of Social Group Work** 138
11. **Relevance of Life Skills Education in Social Group Work** 148
12. **Programme Planning in Social Group Work** 160
13. **Concepts and Dynamics of Self Help Groups (SHGs) in Indian Context** 172
14. **Group Work in Community Settings** 189

15. Group Work in Institutional Settings 210

16. Group Work in Educational Settings 226

17. Role of Social Worker in Group Work 237

Bibliography 254

Index 259

1

Social Groups: Characteristics and Significance

Introduction

Each day, we interact with groups, in one form or in another - we are born into and dwell in a group (family), we learn in groups (classrooms), we work in group (office, project teams), we interact with friends, and we also spend much in leisure groups. We learn, work, and play in groups. For that matter an individual's personal identity is moulded in the way in which we are perceived and treated by members of our groups.

As humans we are by nature inherently social and gregarious. Our life is filled with groups from the moment we are born until the moment of our death. Businesses, the Government, and the military are all interested in enhancing the productivity of groups. Educators too strive to understand how the classroom functions as a group. Drug abuse, delinquency, crime and mental illness are all being treated through therapeutic groups, and there is continued concern with making those procedures more effective.

To understand the breadth of group work practice, it is important to be familiar with the variety of groups in practice settings. Given the variety of groups, it is important to distinguish between them.

Definition and Characteristics of Groups

Contrary to the conventional understanding, not every collection of people can be regarded a group. The Oxford English Dictionary defines group as "a number of persons or things regarded as forming a unit, on account of any kind of mutual or common relation, or classified together on account of a common degree of similarity."

सामाजिक कायदे हे सामाजिक बदलाचे साधन आहे. सामाजिक कायदे समाजातील अपप्रवृत्ती, निषेधार्थ, विघातक व निंदनीय बाबी दूर करण्यासाठी व याविरुद्ध कारवाई करण्यासाठी सामाजिक कायदे निर्माण केले जातात. सामाजिक कायद्यामुळे सामाजिक सुधारणा होतात. समाज कल्याण व कल्याणकारी राज्यासाठी सामाजिक कायदे सहाय्यकारी ठरतात. समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात बाधा उत्पन्न करणाऱ्या सामाजिक समस्यांना दूर करण्याचे काम हे कायदे करतात. सामाजिक अन्याय आणि विघातक प्रवृत्ती नष्ट करणे, समाज विकास साध्य करणे हे सामाजिक कायद्याचे उद्दिष्टे असतात. सामाजिक कायदे समाजातील परिस्थिती, गरज व समाजाचे उद्देश लक्षात घेऊन निर्माण केले जातात. समाजातील राजकीय व्यवस्था त्या त्या समाजातील कायद्याचे स्वास्थ्य ठरवते. कल्याणकारी समाजाला आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कायदे सहाय्य करतात.

प्रस्तुत पुस्तकातील कायदे संबंधी माहिती सर्वसामान्यांना उपयोगाची असून कायदेविषयक व समाजकार्याचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी, समाजकार्यकर्ते, समाजसेवक, यांना ही माहिती उपयुक्त ठरेल अशी आशा वाटते.

आता ई-बुक स्वरूपातही अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...

www.atharvapublications.com

सामाजिक कायदे

Social Legislation

प्रा. डॉ. उमेश वाणी

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापिठांच्या अभ्यासक्रमांना, समाजकार्य विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार तसेच MPSC व तत्सम स्पर्धा परिक्षांसाठी उपयुक्त...

सामाजिक कायदे

[Social Legislation]

प्रा. डॉ. उमेश वाणी

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

सामाजिक कायदे

© सुरक्षित

ISBN : 978-81-19118-21-2
पुस्तक प्रकाशन क्र. ११४५

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : मे २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronically or mechanically, including photocopying, recording, broadcasting, podcasting of any information storage or retrieval system without prior permission in writing form the writer or in accordance with the provisions of the Copy Right Act (1956) (as amended). Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Disclaimer *: Although the authors have made every effort to ensure that the information in this book was correct at the time of printing, the author and publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause. The views expressed in this book are those of the Authors and do not necessarily reflect the views of the publishers.*

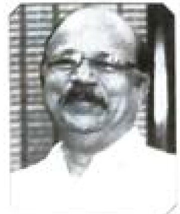

प्रा. (डॉ.) अंबादास व. मोहिते
संस्थापक अध्यक्ष, महाराष्ट्र असोसिएशन ऑफ सोशल वर्क एज्युकेटर्स (मास्वे)

प्रस्तावना

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालयात कार्यरत प्राध्यापक व आमचे 'मास्वे'चे सहकारी डॉ. उमेश वाणी यांच्या 'सामाजिक कायदे' या पुस्तकाकरीता प्रस्तावना लिहितांना मला अत्यंत आनंद होत आहे. समाजकार्य शिक्षण व व्यवसायाची निकड लक्षात घेऊन मराठी भाषेत सामाजिक कायद्यावरील पुस्तक प्रकाशित करण्याचा डॉ. वाणी यांचा उपक्रम निश्चितच अभिनंदनीय व कौतुकास्पद आहे.

आपला भारत देश लोकशाहीवादी, समाजवादी व कल्याणकारी राष्ट्र आहे त्यामुळे दुर्बल व परिघावरील वर्गाच्या न्याय, कल्याण व संरक्षणाकरता विशेष उपाययोजना करणे हे शासनाचे कर्तव्यच आहे, आणि विशेष कायदे ज्यांना आपण सामाजिक कायदे म्हणतो ते करणे हा त्या कर्तव्याचाच एक भाग आहे. महिला, बालक, वृद्ध, अपंग, विधवा, अनाथ, निराधार, अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती, असंघटित कामगार भूमीहीन कामगार, कृषीकामगार व अन्य दुर्बल घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचे उद्देशाने हे विशेष कायदे पारित केले जातात. या कायद्यांचा उगम हा मुख्यत्वे करून आपल्या संविधानाच्या भाग तीन (मूलभूत हक्क), भाग चार (राज्य नीतीची मार्गदर्शक तत्वे) मधील तरतुदी व आंतरराष्ट्रीय करारांमधून झालेला आहे.सामाजिक न्यायाची हमी, सामाजिक सुधारणा, समाजकल्याणास चालना, अपेक्षित सामाजिक बदल, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित वर्गाच्या हक्कांचे संरक्षण आदि करता सामाजिक कायद्यांची गरज भासत असते. लिंग, धर्म, जात, वर्ग इत्यादींच्या आधारावर करण्यात येणारा भेदभाव नष्ट करणे, दुर्बल घटकांच्या हक्काचे संरक्षण आणि अस्पृश्यता, हुंडा, बालविवाह, बालमजुरी, स्त्रीभ्रुण हत्या आदी परंपरागत कुप्रथा, अनिष्ट चालीरीती नष्ट करणे ही सामाजिक कायद्याची उद्दिष्टे आहेत. थोडक्यात

अनुक्रमणिका

१. सामाजिक न्यायाची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व १३
२. सामाजिक कायद्याची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व १७
३. विशेष विवाह कायदा १९५४ .... २१
४. हिंदू विवाह विषयक कायदा १९५५ .... २३
५. मुस्लिम विवाह विषयक विधी ३१
६. ख्रिश्चन व पारशी विवाह विषयक कायदा ३५
७. कौटुंबिक न्यायालय कायदा १९८४ .... ४०
८. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ .... ४६
९. गर्भपात बंदी कायदा १९७१ .... ४९
१०. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र लिंग निवडीस प्रतिबंध कायदा १९९४ .... ५२
११. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५ .... ५५
१२. मातृत्व लाभ (सुधारणा) विधेयक, २०१६ .... ६२
१३. कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळाला प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण करणारा कायदा २०१३ .... ६७
१४. हिंदू उत्तराधिकार (सुधारणा) अधिनियम, २००५ .... ७४
१५. हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६ .... ८१
१६. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ .... ८६
१७. बाल न्याय अधिनियमानुसार दत्तक विधान आणि मुस्लिम धर्म ९२
१८. बाल कामगार (प्रतिबंध व विनियमन) अधिनियम, १९८६ .... ९९
१९. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करणारा (पोक्सो) कायदा २०१२ .... १०२
२२. महाराष्ट्र नरबळी व इतर अमानुष, अघोरी व दुष्कर्मी प्रथा आणि काळा जादू अधिनियम २०१३ .... १०५

कल्याणासाठी ज्येष्ठ नागरिक कायदा २००७ ....१०८
२२. ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९/
CPA ग्राहकांना दिलासा देणारा ११३
२३. माहिती अधिकार कायदा २००५ च्या मुख्य तरतूदी ११७
२४. वन हक्क अधिनियम, २००६ ....१२१
२५. जैवविविधता कायदा २००२ व जैवविविधता नियम २००४................१२६
२६. तृतीयपंथी व्यक्ती (संरक्षण आणि अधिकार) कायदा २०१९ ....१२८
२७. वधूचे (मुलींच्या) लग्नाचे वय १८ वरुन २१ वर्षे १३१
करण्याची गरज
२८. बालविवाह प्रतिबंध कायद्याचा इतिहास, ...१३५
बालविवाहाची कारणे, परीणाम आणि शिक्षा
२९. जागतिक बालहक्क १३९
३०. जनहित याचिका न्यायासाठी आशेचा किरण................१४२
'PIL' : (Public Interest Litigation)
३१. भारतात शासकीय कार्यालयांमध्ये मानवी हक्कांचे................१४७
लेखापरीक्षण अनिवार्य करण्याची गरज
३२. प्रलंबित न्यायालयीन खटले, भ्रष्टाचार, लाचखोरी,................१५२
कंत्राटी पद्धत मानवी अधिकारांना लागलेली किड
३३. रोजगार व सेवा क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानता १५५
३४. भारतीय महिलांचे घटनात्मक व कायदेशीर अधिकार................१५८

१

सामाजिक न्यायाची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व

संकल्पना

सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्ती समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकार आणि संधींना पात्र आहे. प्रत्येकासाठी, विशेषत: ज्यांना सर्वात जास्त गरज आहे त्यांच्यासाठी प्रवेश आणि संधीची दारे उघडणे हे सामाजिक कार्यकर्त्यांचे उद्दीष्ट असले पाहिजे. (नॅशनल असोसिएशन ऑफ सोशल वर्कर्स.)

सामाजिक न्यायामध्ये आर्थिक न्यायाचा समावेश होतो (सामाजिक कार्य शब्दकोश सामाजिक न्याय म्हणून परिभाषित करतो, २४ मार्च २०१६) एक आदर्श स्थिती ज्यामध्ये समाजातील सर्व सदस्यांना समान हक्क, संरक्षण, संधी, दायित्वे आणि सामाजिक फायदे आहेत.

समता, प्रवेश, सहभाग आणि अधिकार हे सामाजिक न्यायाची चार परस्परसंबंधित तत्त्वे आहेत. सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येकजण समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकार आणि संधींना पात्र आहे.

सामाजिक न्याय म्हणजे शोषणविरहीत, समताधिष्ठित, न्याय्य समाजाची निर्मिती होय. एक समाजवादी राष्ट्र या भूमिकेतून सामाजिक न्याय ही संकल्पना समताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे जाणारी आहे.

सामाजिक न्याय या विस्तृत संकल्पनेमध्ये पुढील उपघटकांचा समावेश होतो. त्यामध्ये,

- **दलितांचे प्रश्न –** प्रतिनिधित्व, आरक्षण, अस्पृश्यता, विषम वागणूक इत्यादी.
- **आदिवासींचे प्रश्न –** जंगल आणि जमिनीवरचा हक्क, समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याविषयीच्या समस्या इत्यादी.
- **स्त्रियांचे प्रश्न –** उदा. प्रतिनिधित्व, अन्यायी वागणूक, कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणचे लैंगिक शोषण, स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडाबळी, ऑनर किलींग इ.

Community Organization is one of the primary methods of social work. It deals with intervention in the communities to solve the community problems. As a method of social work community organization can solve the problems of many people in the community through their collective involvement. Community organization and community development are inter-related as two sides of the same coin. The community organization includes other methods of social work, that is, group work, and casework. The power structure plays a role in the community organization. The social workers need to know the community power structure to practice community organization method. Community organization method is used for empowering people for their development. Providing a solid review of the entire scope of contemporary mezzo and macro social work practice, this text is both an indispensable educational text for students and a valuable working resource for practitioners who work with groups, communities, and organizations of all sizes.

Contents

Preface • Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions • History of Community Organisation • Community Organisation as a Method of Social Work Practice • Models and Approaches of Community Organisation • Current Issues in Community Organisation and the Role of the Community Organiser • Social Action: Concept and Application • Integrated Approach to Social Work and Social Action • Models of Social Action • Strategies and Skills in Social Action • Social Action: A Method of Social Work • Social Welfare Administration: Concept, History and Nature

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of Labour Welfare and Human Rights. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He has graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate Degree in Social Work for his thesis entitled as "A Study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements. He is Ph.D. Guide in subject of Social Work at KBCNM University Jalgaon. Five students are enrolled and three students awarded for Ph.D. under his supervision. He is member of Editorial Board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

₹ 750/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-93-84803-63-6
9789384803636

Community Organisation and Social Action

Umesh D. Wani

C/P

Community Organisation and Social Action

Umesh D. Wani

Community Organisation and Social Action

© Author
First Published 2019
ISBN : 978-93-84803-63-6
Price: ₹ 750/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

Human societies are not perfect. Social problems emerge and human needs arise that require for societal solutions. All citizens of a country should enjoy the full benefits of the state. In fact, community development is a process through which the efforts of people are united with governmental authorities for improving the economic, social and political conditions of communities as well as integrating these communities into the life of the nation and to enable them to contribute their best to nation's progress and development.

In order to intervene human problems and meet their needs with resources, there is a social work profession which associates with community development through community organization. Social work is a profession based on scientific knowledge and skills. It adopts significantly two methods of practice named primary method and secondary method that are mean to intervene the human problems and providing solutions. Community organization is a part of primary method of professional social work which adheres by its methodology to work with communities. Thus, in the discourse of social work profession, this book attempts to provide a linear understanding about professional practice of social work with community organization.

From 1970 onwards we could see a new trend in the community work practice. The social workers expanded their scope and operational area from their traditional approach of casework to other developments fields. For example people working with school children started working with the community. The Ngo's and voluntary organization adopted a community approach. This shift has in-fact led to the use of process of community work. By and large the community work has remained welfare -oriented.

The current phase of community work in India is experiencing a growing dissatisfaction with its own practice or rather the outcome of its

practice. So efforts are on to create alternate ways of working with communities. In-spite of these, the professionals is involved in a variety of projects in both rural and urban areas to promote better living for the community.

Another trend in the community work is the involvement of the Business houses in promoting welfare in their neighborhood. This is commonly known as CSR. (Corporate social responsibilities) The business houses i.e. Tatas, Escorts, and some of the multinational companies too have joined in this venture. This trend has attracted many professionals in this field.

The main objective of community development is to develop village communities by methods, which will stimulate, encourage and aid villagers themselves to do much of the work necessary to accomplish the desired goals. The changes conceived and promoted should have the involvement of the people and should be acceptable to them and put in to practice by them.

Community Organisation is one of the primary methods of social work. It deals with intervention in the communities to solve the community problems. As a method of social work community organisation can solve the problems of many people in the community through their collective involvement.

— Dr. Umesh D. Wani

Contents

Preface V

1. Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions 1
2. History of Community Organisation 20
3. Community Organisation as a Method of Social Work Practice 38
4. Models and Approaches of Community Organisation 63
5. Current Issues in Community Organisation and the Role of the Community Organiser 88
6. Social Action: Concept and Application 113
7. Integrated Approach to Social Work and Social Action 129
8. Models of Social Action 147
9. Strategies and Skills in Social Action 162
10. Social Action: A Method of Social Work 177
11. Social Welfare Administration: Concept, History and Nature 198

12. Functions, Principles and Scope of Social Welfare Administration 215

13. Social Welfare Organizations 232

Bibliography 250

Index 255

1

Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions

Introduction

There are three basic methods of working with people----individuals, groups and communities. You have already familiar with two methods namely social case work and social group work. While social case work is oriented towards helping individuals on one to one basis, social group work aims at facilitating the growth and development of individuals through the medium of a group.

The third basic method of working with people is community organization. This method aims at developing the capacity of the community to function as integrated unit. This empowers the community to take planned and collective action to handle its own needs, problems and objectives. Community organization is a well established method in social work. It has value orientation and its practice is guided by a set of general principles.

MEANING AND DEFINITION OF COMMUNITY ORGANISATION

Meaning

The community provides the setting and its needs, problems, issues and concerns provide the focus for community organisation, as a method of social work practice. Community is one of the several levels of intervention in society. There are personal or interpersonal interventions with individuals and families; and macroscale efforts to influence public policy in the larger society. Community interventions are the ones that take collective action and mediate between the individual and the society.

Social welfare administration aims to apply professional competence to achieve social work goals. Social work's aim is to provide service to individuals in the society and social welfare administration is the 'business' of social work. Social welfare administration helps in professionally doing social work in the society. The chapters in this book are course oriented and describe the administrative structure along with its functions. It also describes the methods of establishing different welfare organisations. The text at times deviates to criticize our systems. This text is written for students of MSW, BSW, academicians, policy makers and above all for all welfare organisations.

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of H R Mgt., human rights and social legislation. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate degree in social work for his thesis entitled as "A study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is the member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last ten years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra' and three books on social work entitled 'Research Methodology in Social Work', 'Social Group Work Principles & Practices', 'Community Organisation and Social Action'. He has officiated Principal at LMC college of social work, Jalgoan for two years. He has presented academic paper in various national and international conferences. He is active in various people's issues and movements. He is the Ph.D. guide in subject of social work at KBCNM University Jalgaon. Four students have awarded and four students are enrolled for Ph.D. under his supervision. He is member of editorial board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

Colle...

₹ 99...

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State; Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-93-90253-27-2

SOCIAL WELFARE ADMINISTRATION

Umesh D. Wani

Social Welfare Administration

© Publisher
First Published: 2020
ISBN : 978-93-90253-27-2

PRICE : 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

In the context of the present day social problems, the size of welfare services provided by an increasingly large number of organizations make administration very important. Social welfare services, schemes, projects and programmes, are becoming increasingly complex. Since, it is no longer accepted that any normally intelligent person with good intentions can administer the welfare work, a sound administration is vital. It is increasingly realized that social welfare programmes require qualified and trained social welfare personnel to perform social welfare functions efficiently.

Social welfare administration aims to apply professional competence to achieve social work goals. Social work's aim is to provide service to individuals in the society and social welfare administration is the 'business' of social work. Social welfare administration helps in professionally doing social work in the society.

In order to give a professional shape to social work services, it is necessary that systematic knowledge, skill and resources to rendering such services should be made available in the aegis of social welfare administration. The knowledge of social welfare administration as a method of social work is necessary for a professional social worker, not only to perform the work of the agency but to maintain the agency moving in positive direction. To understand the actual meaning of Social Welfare Administration we have to understand the meaning of Social Welfare and Administration separately.

Social Welfare in concerned with all those forms of social intervention that have a direct concern with promoting both the well-being of the individual and of the society as a whole. Administration

can be defined as the process in which planned, organized, directed, coordinated and controlled collective efforts are made to render the services to the people.

The administration which is directly related to the rending social welfare services to society called Social Welfare Administration.

The chapters in this book are course oriented and describe the administrative structure along with its functions. It also describes the methods of establishing different welfare organisations. The text at times deviates to criticize our systems. This text is written for students of MSW, BSW, academicians, policy makers and above all for all welfare organisations.

—Dr. Umesh D. Wani

Contents

Preface V

1. Social Welfare Administration: Concept, History and Nature **1**

Introduction 1
Concepts Related to Social Welfare Administration 3
Definition of Social Welfare Administration 7
Features of Social Welfare Administration 9
History of Social Welfare Administration in India 10
Nature of Social Welfare Administration 12
Social Welfare Administration as an Art 13
Social Welfare Administration as a Science 14
Administrative Structure 15
Financial Administration 15
Personal Management 16
Public Relations and Participation 16
Ethical Code 18
Service Motto 19
Conclusion 19
19

2 Functions, Principles and Scope of Social Welfare Administration **20**

Introduction 20
Functions of Social Welfare Administration 20
Principles of Social Welfare Administration 22
Scope of Social Welfare Administartion 24
Planning 26
Organization 28

Staffing 29
Directing 32
Co-ordination 33
Reporting 35
Budgeting 36
Evaluation 37
Feedback 37
The Integral View of Social Welfare Administration 38
Conclusion 38

3 Social Welfare Organizations **40**

Introduction 40
Types of Social Welfare Organizations 41
Structured Organizations 42
Unstructured Organizations 43
Governmental Organizations 43
Central Social Welfare Board (CSWB) 46
Non-governmental Organizations 49
Definitions of Voluntary Organizations 49
Societies and Trusts 51
Bilateral and International Organizations 55
International Organizations in India 57
Donor Agencies and United Nation Bodies 57
United Nations Children's Emergency Fund (UNICEF) 59
United Nations High Commission for Refugees 59
Conclusion 60

4 Management of Social Welfare Services **61**

Introduction 61
Ingredients of Management 62
Organizational Climate 67
Communication and Social Marketing 72
Public Relations 75
Fund Raising 78
Social Auditing 80
Conflict Resolution and Dealing with Burnouts 83
Conclusion 85

5 Social Policy and Social Welfare Administration **87**

Introduction 87
Social Policy and Social Welfare 88
Administration 88
Health Policy and Programmes 90
Education Policy and Programmes 96
National Policy on Education 96
Scheduled Caste Development 101
Backward Classes Development 102
Persons with Disabilities 104
Social Defence 107
Elderly Care 107
Planning, Research, Evaluation and Monitoring 108
(PREM) Division 108
Conclusion 110

6. Social Welfare Voluntary Agencies **111**

Social Welfare Organisations 111
Concept of Social Welfare and Service Agency 112
Classification of Agencies 113
Statutory or Governmental Agency 113
Non Statutory Of Voluntary Agency 114
Voluntary Agency in Social Welfare 115
Voluntary Organization 124
Policy Formulation in Public (Government) Agencies 127
Public Relations 132
Regulation and Supervision 133
Problems of Voluntary Agency 133
Conclusion 134

7. Social Welfare Administration and its Application in Centre and State Level **135**

Central Social Welfare Board (CSWB) 137
Establishment of Social Welfare Agencies 137
Functions 139
Panels and Experts Committee 140
Programmes of Central Social Welfare Board 142
Functions of State Social Welfare Board 146
Commissions & Institutes working for social welfare 149
National Institute of Social Defence 149
Six Functional Division of Work 152

Community Development 152
Rural Reconstruction 155
Practicing Panchayati Raj 157
Conclusion 161

8. POSDCoRBEF 163

Introduction 163
POSDCoRBEF 163
Planning 164
Major Steps in Planning 165
Strategic Planning 169
Operationalised Planning 169
Organising 169
Staffing 172
Directing 173
Leadership 174
Leadership Theories 174
Leadership Styles 175
Autocratic Leaders 175
Participative or Democratic Decision-making 176
Laissez-faire or Free-rein Leadership 177
Coordinating 177
Reporting 179
Budgeting 180
Evaluation and Feedback 182
Conclusion 183

9. Administrative Structure of Social Welfare Department 184

At The Union Level - Ministry of Welfare 186
Allocation of Subjects 190
Administrtive Organisation 193
Activities of the Ministry 194
Social Welfare Administration at the State Level 195

10. Public Relation, Evaluation and Monitoring 198

Public Relation 198
Evaluation 203
Cost-Effectiveness Analysis 205
Tools for Monitoring and Evaluation 207
Research and Annual Report 213
Reports 214
Directorate of Social Welfare and Handicapped Welfare In India 218
Differently-abled Welfare in India 219

11. Social Welfare Programme and Agencies 221

Evaluation of Social Welfare in India 221
Review of the Policies and Programmes in India 221
Volunteer Social Work 224
Social Agencies: Meaning, Definition and Type 224
Types and Models of NGOs 229
Models 231
Community Focus and Ownership 231
Innovative Approaches to Providing Services 232
Capacity Building 232
Role of Ngos in National Development 233
Basic Structure and Role 234
Government Schemes on Social Welfare 235
National Mission for Empowering Women 239
Gender Budgeting 240

12 Agency Registration 241

Agency: Methods of Creation and Advantages 241
Memorandum of Association: Rules, Regulation and Registration Procedures 244
Format of Memorandum of Association 244
Guidelines for Drafting Memorandum of Association 245

13. Introduction to Social Policy 247

Introduction 247
Definition, Need and Evolution of Social Policy 248
Goals and Objectives of Social Policies 249
Relationship between Social Policy and Economic Policy 250
Constitutional Base for Social Policy 252
Sources and Instruments of Social Policy 255
Unified Social Policy 255
Integrated and Sectoral Social Policies 259
Cross-Sectoral Policy 260

Social Policy Formulation 261
Role of Interest Groups 263

14. **Management of Social Organizations Welfare Services** **265**

Introduction 265
Ingredients of Management 266
Organizational Climate 271
Communication and Social Marketing 276
Public Relations 279
Fund Raising 281
Social Auditing 284
Capacity Building 286
Conflict Resolution and Dealing with Burnouts 289

Bibliography **292**

Index **295**

1

Social Welfare Administration: Concept, History and Nature

Introduction

In earlier times, social welfare was performed by a select few individuals or small groups of individuals who were inspired by compassion and concern for the poor, the needy and the destitute. These people were either the elite of the society or the common men, who believed in the qualities of humanism and selfless service to the community. In modern times, most of the countries have adopted the concept of a welfare state that makes welfare services the responsibility of the state. The encyclopedia of social sciences describes a welfare state as a state that takes up the responsibility to provide a minimum standard of existence to its citizens. In a welfare state, the administration enters into economic, political, social and educational life of individuals. The citizens of the country are taken care of from their birth to their death. The state provides service to the old, sick, orphans, widows, helpless, oppressed and the disabled people whenever they are in need of services.

The progress and prosperity of any country can be observed by the socio-economic positioning of its citizens mainly the deprived sections of the society that are the women, children, scheduled castes, tribal and the disabled population who suffer

AN INTRODUCTION TO COMMUNITY DEVELOPMENT

Yashawant G. Mahajan

An Introduction to Community Development

© Publisher

First Published: 2019

ISBN : 978-93-84803-80-3

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

CONTENTS

Preface V

1. Introduction 1
2. The Origin of the Concept of Community Development in India 11
3. Seven Theories for Community Developers 32
4. Social Capital and Community Building 59
5. Community Development Practice 70
6. Community Visioning and Strategic Planning 95
7. History of Community Organization in India 137
8. Establishing Community-based Organizations 145
9. Developing Community Leadership Skills 163
10. Community Development in India: Retrospect and Prospect 183
11. The Community Development Programme of India 197

12. Rural Community Development 212

13. ICT Enabled Community Development in India 236

14. Community and Rural Development in India 248

Bibliography 252

Index 254

Panchayati Raj System

Yashwant G. Mahajan

Panchayati Raj System

© Publisher

First Published: 2019

ISBN : 978-93-84803-81-0

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Contents

Preface V

1. History of Panchayats: Pre-Independence Period 1
2. History of Panchayats: Post-Independence Period 13
3. Basic Features of the 73rd Amendment 33
4. The 74th Amendment: The Relation between the Two Amendments 67
5. Panchayats Extension to the Scheduled Areas Act, 1996 (PESA-1996) 87
6. The Governance System and the Panchayats 110
7. Development and Panchayat 124
8. Functions and Resources of Panchayats 146
9. Functionaries of Panchayats and The Role of Officials 165
10. Structural Aspects of Panchayats 176
11. The Three-Tier System of Panchayati Raj in India 197
12. Conclusion 213

Bibliography 227

Index 231

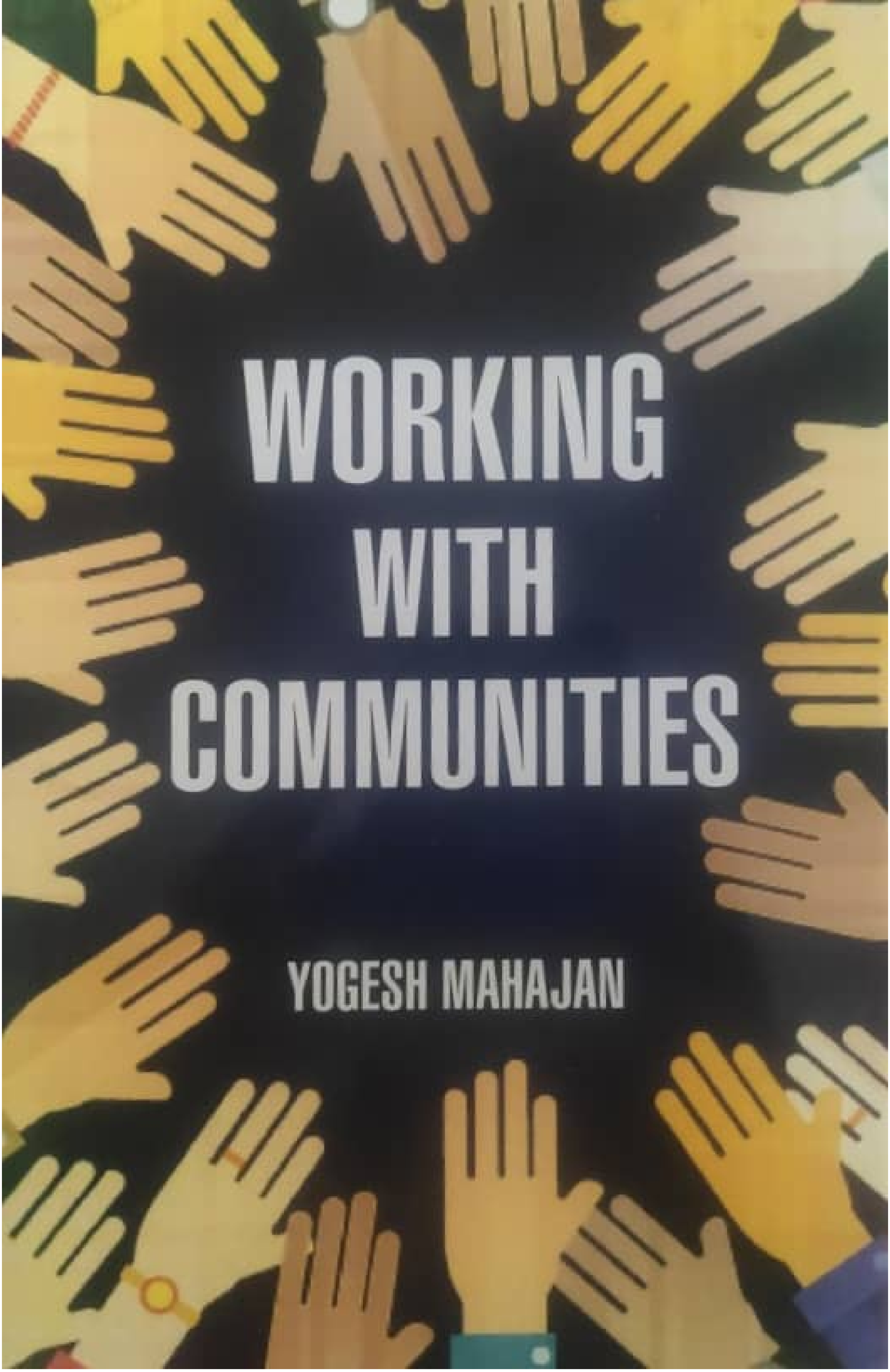

CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Working with Communities

© Publisher

First Published: 2020

ISBN 978-93-90253-50-0

₹ 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

Preface V

1. Understanding Community 1

Community Construct: Sociological Insights 2
Community as Bounded by Geographical Space 3
Communities of Interest 4
Difference between Community and Society 7
Community Social Work 8
Meaning and Definition of Community Organisation 9
Community Work and Community Organization in Social Work 13
Principles of Community Organisation 14
Value Orientation of Community Organisation 16

2. Community Organization as a Method of Social Work 25

Contemporary Definitions of Community Organization 26
Community Organization in Social Work 36
Community Organization as an Integrated Method 41
History of Community Organisation 41
Objectives of Community Organization 43
Models of Community Organization 44
Principles of Community Organization 44
Steps in Community Organization 45
Community Organization as Macro Method 45
Community Organization as a Problem Solving Method 46
Relevance of Community Organization for Community Development 48
Community Organization and Community Development 51
Distinction between Community Development and Community Work 52
Distinction between Community Organisation and Community Development 64
Working with Individuals, Families, and Groups within the Community 66
Concept and Dimensions of Power 67
Barriers to Empowerment 72

CamScanner

3. Community Organization: Concepts and Principles 74
Community Work and Community Organization in Social Work 77
Principles of Community Organisation 79

4. Strategies and Tools of Community Organization 86
Effective Strategies in Community Organization 89
Changing Through Community Organization 91
Participatory Rural Appraisal 95
Participatory Rural Appraisal in the Development 98
Grouping of the Key Techniques of the PRA 98
Basket of Techniques 99
Constraints for Participatory Management and Development 104
PRA Tools 109
Key Informant Interview 112
Public Interest Litigation PIL 115

5. Current Issues in Community Organization and the Role of the Community Organiser 116
Working With the Community Power Structure 117
The Relevance of Power and Leadership in Community Organisation 121
Gender Sensitive Community Organization Practice 124
Roles of Community Organiser 127
Skills in Community Work 134
Practice Skills 139
Role of Community Organizer in Dissimilar Settings 141
Steps of Community Organisation 144
Features of a Community Organizer 150

6. Skills in Community Organization 154
Developing a Community Profile 154
Information Gathering and Synthesis 156
Information Gathering And Synthesis 157
Determine Your Information Sources 165
Plan For Collecting Information 169
Problem Analysis and Redefinition 174
Formulation of Achievable Objectives 175
Development of Community Confidence and Willpower 175
Work Out the Alternatives 176
Selection of an Appropriate Alternative 176
Work Out a Plan of Action 177
Mobilisation of Resources 177
Implementation of Action 178

CamScanner

Evaluation of Action 178
Modification 179

7. Strategies and Skills **180**
Listen to People 185
Clarify Your Goals 186
Frame Strategies for Action 186
Build Local Leadership 187
Mobilize People 188
Organization for Locality Development 188
Social Planning or Policy Change 189
Organizing for Social Action, or Systems Advocacy 189
Strategies and Tactics in Social Action 191
Planning Strategies 195
Managerial/Mobilization Strategies 198
Skills in Social Action 204

8. Recording in Community Organization **208**
Records and Reports 208
Types of Recording 209
Importance of Records and Reports 212
Purpose of Records 213
Value and Uses of Records 214
Principles of Record Writing 215
Filling of Records 216
General Guidelines for Maintaining Records 216
Techniques to Record Your Observations 218
Video and Audio Recordings 219
Illustrations/Drawings 220
Examples of Things to Document While Observing 220
Sampling Techniques 221

9. Approaches to Community Organization **225**
Records and Reports 225
Approaches in Community Development 229
Types of Community Organization 235
Ecological Perspectives on Community Organizations 237
Approaches to Community Organizing 241
Process of Community Organization 243
Applications for Children and Teens 244
Current Trends in Community Organizing for Youth 245
Neighbourhood Development Model 250
Non-Profit Organization 252
Neighbourhood Council 254
Community Chest 257

CamScanner

10. Role of Community Organiser in Different Settings 259

Settings of Community Organisation 260

Steps of Community Organisation 263

People/Community 263

Characteristics of A Community Organiser 269

Skills of an Effective Community Organiser 270

Roles of Community Organiser 272

Bibliography 281

Index 283

CamScanner

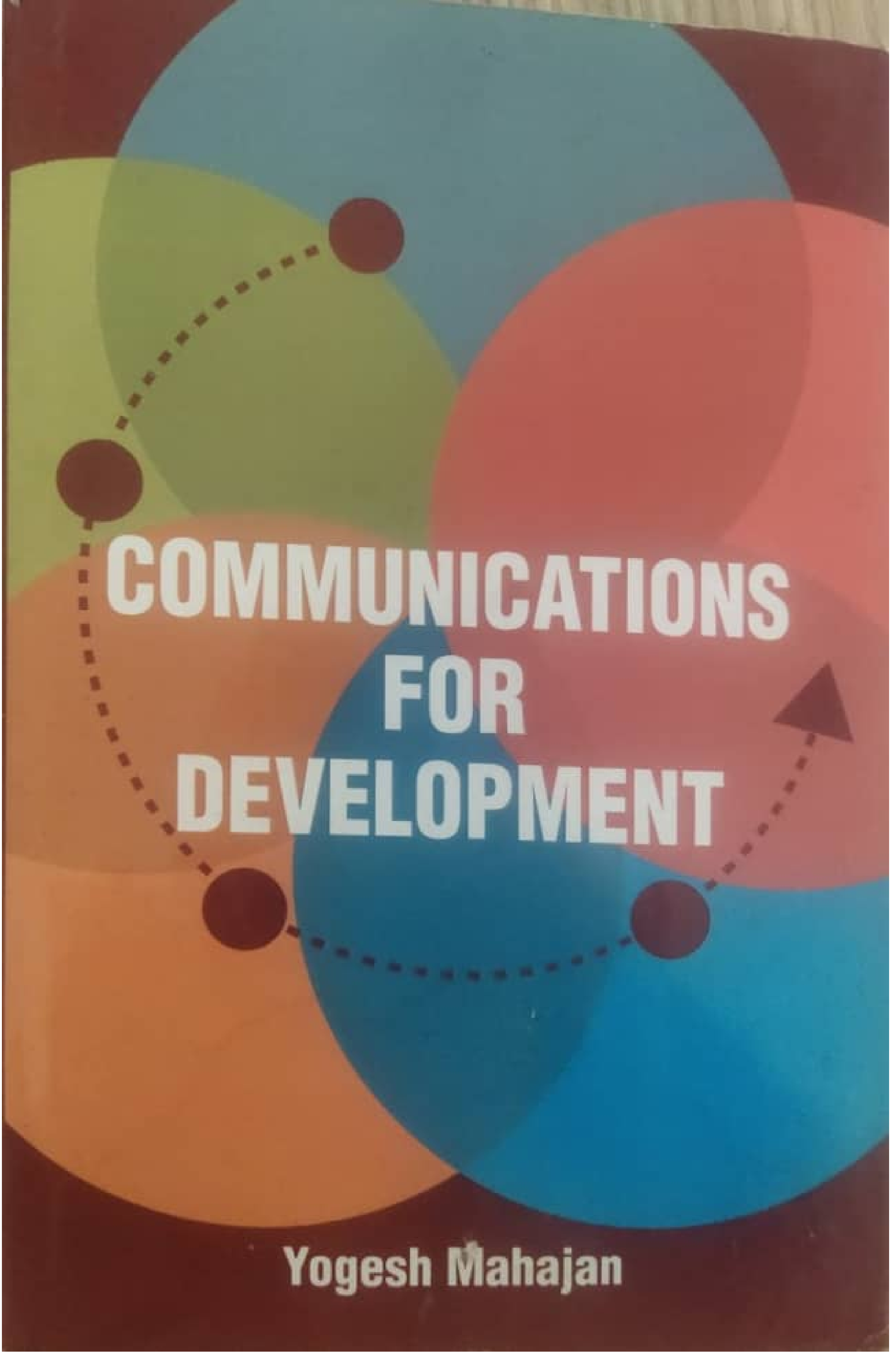

CS CamScanner

Communications *for* Development

Dr. Yogesh Mahajan

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Communications for Development

© Publisher

First Published: 2021

ISBN 978-93-90253-50-0

Price 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

Preface V

1. Introduction to Communication **1**

Communication an Essential Human Need 1
Meaning, Nature, Scope of Communication 2
Important Principles 16
Psychological Aspects of Communication 20
Socio-cultural Aspect of Communication 21
Mainstream Gender and Marginalised Communities 25
Environment Sustainability 26
Concept of Development Communication 27

2. Concept and Theories of Development **34**

Dominant Paradigm of Development 35
Approaches to Dominant Paradigm of Development 36
Critique of Dominant Paradigm of Development 40
Theories since Dominant Paradigm of Development 41
Alternative Appraoches to Development 45
Another Development Paradigm 46
Approaches to Development Communication 52

3. Media, New Technologies and Development Communications **56**

Mass Media 57
Alternative Media 58
Traditional Media 58
Development Communication and New Technologies 59
Peoples' Participation and Development Communication 62
Policy Formulation and Citizens' Participation 64

4. Social and Behaviour Change Communication **65**

Concept and Role 66
IEC, BCC, SBCC: The Shift 67
Principles of SBCC 70
Strategic Approaches to SBCC 72
Designing a SBCC Strategy 77

CamScanner

5. Models of Communication

General Communication Model 89
Aristotle Vs. Persuasive Communication 91
Limitation of Stimulus – Response Model 94
Role of Field of Experience in Schramm's Communication Model 95
Merits and Limitations of Schramm's Communication Model 96
Components of Osgood-Schramm 97
Advantage of Osgood- Schramm Model of Communication 104
Disadvantage of Osgood- Schramm model of communication 106
106

6. Theories of Communication **107**

Two-step Flow 107
Critics 111
Social Learning Theory 111
Advocacy Communication 113
Systems Theory 115
Strengths 118
Weaknesses 118

7. Development Communication in Social Work **120**

Barriers of Communication 126
Emotional Barriers and Taboos 128
Physical Disabilities and Physical Barriers 129
Intrapersonal Communication 131
Interpersonal Communication 131
Types of Communication in Social Work 132
Non-verbal Communication or Paralanguage 133
Characteristics of Communication 137
Importance of Communication to a Social Worker 139
Effective Media for Communication 139
Guidelines for the use of email: 160
Videoconferencing and Teleconferencing 161
Self-Guided Web-based Interventions 166
Electronic Social Networks 167
Client Privacy and Confidentiality 171
Risk Management Strategies 177
Resources and Guidelines 179

CamScanner

8. Use of Media for Social Work Intervention 182
Media Reporting in Times of Conflict 183
Media Reporting in Times of Harmony 184
National Commission for Women 187
Important Developments Pertaining to NCW 188

9. Review of Experiments in Development Communication 207
Abhivyakti Media for Development 207
Comprehensive Rural Health Project 213
Founders: Raj and Mabelle Arole 214
CRHP Model 215
Impact and Outcomes 218
Maternal and Child Care 220
Radio Rural Forums 222

10. Social Worker as Communicator 228
Setbacks for Development 230
Progress 231
Countries with highest FDI increase 232
Relevance of Development Communication 246
Interface of Communication and Development 252

Bibliography 255

Index 259

PERSONNEL MANAGEMENT AND INDUSTRIAL RELATIONS

YOGESH MAHAJAN

CamScanner

Personnel Management *and* Industrial Relations

Dr. Yogesh Mahajan

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Personnel Management and Industrial Relations

© Publisher

First Published: 2021

ISBN 978-93-90253-49-4

₹ 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

	Preface	*V*
1.	**Personnel Management: Definition, Nature and Objectives**	**1**
	Philosophy	6
	Personnel Management as a Discipline, Art or Science	9
	Achievement of Goals	18
	Role of Personnel Manager	37
	Emerging Roles in Major Areas of Change	51
2.	**Recruitment and Selection**	**55**
	The Scope of Recruitment and Selection	55
	Importance of Recruitment	59
	Factors Affecting Recruitment	60
	Recruitment Process	63
	Recruitment Planning	64
	Identifying Vacancy	64
	Job Specification	66
	Recruitment Strategy	68
	Types of Recruitment	72
	Internal Sources of Recruitment	73
	Recruiting Former Employees	74
	Internal Advertisements (Job Posting)	74
	External Sources of Recruitment	76
	Recruitment Interviews	79
	Importance of Interview	81
	Importance of Selection	86
	Salary Negotiations	88
	Making a Job Offer	90
	Preparing a Job Offer Letter	91
3.	**Wage and Salary Administration**	**94**
	Meaning and Definitions	96
	Basic Concepts	97

CamScanner

Nature and Characteristics 101
Important Objectives 102
Important Aspects 102
Elements of Wage and Salary System 105
Steps Involved in Determination of Wage Rate 106
Steps Involved in Wage and Salary Survey 107
Main Factors Affecting Wage and Salary Levels 109
Important Factors Considered to Form a Sound Wage Policy 111
Other Factors 112
Structure of Wage/Salary Structure in India 115
Factors Affecting Wage/Salary Levels 123
How to Control Wage and Salary Administration 128

4. Industrial Relations **135**

Concept and Meaning of Industrial Relations 135
Industrial Relations: Need and Importance 136
Principal Parties in the Industrial Relations in India 137
Employers' Association 139
Industrial Disputes in India 142
Trends in Industrial Disputes 143
Industrial Relations in the Public and Private Sectors 145
Settlement of Industrial Disputes 147
Nature of Collective Bargaining 151
The Status of Collective Bargaining in India 152
Workers' Participation in Management (WPM) 153
Pre-requisites for the Success of WPM 154
Arrangements for WPM 155
Economic Reforms and Industrial Relations 156

5. Grievance Handling and Discipline **162**

Dissatisfaction, Complaint and Grievance 162
Grievance Handling Procedure 170
Objectives of a Grievance Handling Procedure 170
The Benefits of a Grievance Handling Procedure 171
Processing of Grievance 171
Steps in Grievance Handling Procedure 173
Grievance Management in Indian Industry 178
Concept and Meaning of Discipline 180
Definition of Discipline 180
Factors Leading to Indiscipline 183
Purpose and Objectives of Disciplinary Action 186

CamScanner

Legal Provisions Relating to Discharge or Dismissal (Under Industrial Dispute Act, 1947) 197
Effect of Section IIA 198

6. Mechanisms of Industrial Relations **203**
Collective Bargaining 203
Main Features of Collective Bargaining: 206
Means of Collective Bargaining 209
Constituents of Collective Bargaining: 209
Theories of Collective Bargaining: 211
Importance of Collective Bargaining: 213
Main Hindrances for Collective Bargaining: 215
Scope of Collective Bargaining: 218
Collective Bargaining in the Post- Independence Period 220
Advantages of Collective Bargaining: 227
Disadvantages of Collective Bargaining: 228
Joint Management Councils (JMCs) 231
Functions of the Joint Councils 234

7. Industrial Disputes and Conflicts in India **237**
Causes of Industrial Disputes 240
Measures to Improve Industrial Relations 243
Methods of Conflict Resolution 248
Voluntary Arbitration 250
Conflict Resolution for Central Government Employees 251
Working of the JCM 252

8. Conciliation, Arbitration and Adjudication **253**
Conciliation Officer: 254
Board of Conciliation: 255
Adjudication 256
Industrial Tribunal 258
National Tribunal: 258
International Labour Organisation and Dispute-Settlement Process 260
Alternative Stages/modes of Dispute Settlement 262
Through Third-party Intervention 266
Adjudication 270
Principles of Industrial Adjudication 272
Limitations imposed on the Powers of Tribunals 273
Voluntary Arbitration 273
Powers and Status of Arbitrators: Judicial Review 274

CamScanner

9. Trade Union: Meaning, Objectives and Benefits 278
Meaning and Definition of Trade Union 278
Objectives of Trade Union: 279
Trade Union Movement in India 281
Problems of Trade Union Movement in India: 283
Development of Trade Unions in India 286

Bibliography 295

Index 298

CamScanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Interdisciplinary National Conference
On
"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan
Dr. Prashant S. Bhosale
Dr.Rakesh P. Chaudhari
Dr.Umesh D. Wani
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

ग्रामिण विकास व स्त्री आरोग्य व्यवस्था

प्रा.अनिता मक्कन खेडकर
पी.जे.एन.समाजकार्य महा.अमळनेर
प्रा.डॉ.राकेश पितांबर चौधरी
डी.एन.सी.व्ही.पी.एल.एम.सी
समाजकार्य महा.जळगाव.

प्रस्तावना:-

भारतातील सर्वच व्यक्तींना आरोग्यसंपन्न जीवन जगता यावे म्हणून शासनाकडुन प्रयत्न केले जातात. देशात शासनाच्या आरोग्य खात्याच्या मार्फत देशातील पर्यायाने समाजातील व्यक्तींच्या आरोग्याची एकीकडे काळजी घेताना दुसरीकडे तिच्या एकूण आरोग्याची जपवणूकही केली जाते. शारीरिक आरोग्याचा विचार करताना आणखी एका गोष्टीकडे लक्ष देणे जरूरी आहे.मानवी शरीराचे, शारीरिक दृष्टीने विचार करता,स्त्रियांचे शरीर व पुरुषांचे शरीर असे दोन भाग पडतात.व्यक्तीत वयात येण्याची प्रक्रिया चालू असताना तिच्या शरीरानुरूप त्या त्या व्यक्तीत स्त्रीत्वाचे वा पुरूषत्वाचे गुणधर्म विकसित होतातपुरूष शरीराशी निगडीत आरोग्यविषयक समस्यात त्यांची मद्याधीनता,व्यसनाधीनता त्यांची प्रकृती बिघडविण्यास कारणीभूत ठरते..स्त्री व पुरूष शरीराशी निगडीत आरोग्याचे प्रश्न वेगवेगळे असतात. आरोग्यविषयक बाबी शिवाय स्त्री शरीराला काही गोष्टींचा सामना करावा लागतो. स्त्री वयात येते म्हणजे मासिकपाळीला सुरूवात होणे होय.मासिक पाळीच्या काळात आवश्यकतेपेक्षा जास्त वा कमी रक्तस्त्राव होणे, ओटीपोटात दुखणे, मासिक पाळी नियमित नसणे इत्यादी आरोग्यविषयक प्रश्नांचा सामना स्त्री शरीराला करावा लागतो.स्त्री शरीराशी निगडीत दुसरा आरोग्यविषयक प्रश्न म्हणजे स्त्रीला सामना करावी लागणारी बाळंतपणाची समस्या.यात गर्भाशयातील दोष, अंडबीज वाहक नलिका यातील दोष, गर्भावस्थेत हाणारे स्त्रीचे कुपोषण, गर्भाषयातील दोषांमुळे वारंवार होणारा गर्भपात. बाळंतपणानंतर काही स्त्रियांमध्ये येणारा अकाली लठ्ठपणा इत्यादी प्रश्न यात येतात. भारतामध्ये दरवर्षी १,२०,००० स्त्रीयांचा मृत्यू गरोदरपणात होतो. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अतिशय महत्वाची भुमिका बजावत आहे. भारतीय महिलांचा आर्थिक, सामाजिक व आरोग्य विषयक विकास होण्यासाठी ही योजना ग्रामीण भागातील गरीब महिला व बालकांपर्यंत गुणवत्तापुर्ण अद्यावत व परिणामकारक आरोग्य सुविधा पुरविल्या जाण्यासाठी ही योजना कार्यरत आहे. समुदायाची सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थिती व व्यक्तीची सुस्थिती किंवा आरोग्य व्यवस्था यांचा सामाजिक संदर्भात नेहमी विचार केला जातो.व्यक्ती ज्या समाजात बावरतो त्या समाजात असलेली परिस्थिती.त्याची आरोग्य स्थितीवर होणारी आंतरक्रिया, आंतरसंबंध हे नेहमी परस्परांशी मेळ साधणारे असतात. आरोग्य व्यवस्थाचा परिणाम व्यक्तीच्या आरोग्यावर निश्चितच होतो.

उद्देश:-

१) ग्रामिण विकासा संदर्भात आरोग्य व्यवस्था आभ्यासणे.

२) ग्रामिण स्त्री आरोग्य संवर्धन करणाऱ्या व्यवस्थेची भुमिका अभ्यासणे.

गृहितके:-

१) ग्रामिण आरोग्य व्यवस्था आरोग्यपूर्ण वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

२) ग्रामिण स्त्री विकासात आरोग्य योजना महत्वाची भुमिका बजावतात.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. ग्रामिण विकास व आरोग्य संवर्धन विषयक शासकिय अहवाल प्रकाशित लेख, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट इ. चा उपयोग करून ग्रामिण विकासात स्त्री आरोग्य व्यवस्था यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करतात आला आहे.

समुदाय आरोग्य संरक्षणाच्या किंवा जपवणूकीच्या अन्य बाबी वा सेवा :-

आरोग्य केंद्रे

आरोग्य रक्षणाची विविध उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देशाचा शासनाने विविध शहरात वा गावात क्रमाने जिल्हा रूग्णालये, तालुका रूग्णालये, ग्रामिण रूग्णालये , प्राथिमक आरोग्य केंद्रे आणि प्राथिमक आरोग्य उपकेंद्रे स्थापन करण्याची गरज आहे. या सर्व केंद्रांच्या स्थापनेमुळे त्या त्या क्षेत्रातील लोकांना आरोग्य सेवा उपलब्ध होईल व त्या क्षेत्रातील जनतेला त्याचा लाभ घेता येईल.तसेच आरोग्य सेवा नुसत्या उपलब्ध करून देऊन चालणार नाही, तर त्या आरोग्य सेवा सर्वसामान्य जनतेला आर्थिक दृष्टीने परवडतील अशा रीतीने पुरविणे आवश्यक आहे. विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रात अशा आरोग्य सेवा अत्यंत अल्प दरात व मोफत पुरविणे जरूरी आहे.

Scanned with OKEN Scanner

जननी माता सुरक्षा योजने अंतर्गतआरोग्य सेवा :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानात जननी सुरक्षा योजना अतिशय महत्वाची भुमिका बजावत आहे.केंद्र -आरोग्य सेवा निर्देशावरुन, राज्यस्तर-संचालक, आरोग्य सेवा मंत्रालय, राज्य सरकार, जिल्हास्तर-जिल्हा आरोग्य अधिकार, पंचायत समिती -जिल्हा आरोग्य अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्र-गट वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र -उपवैद्यकीय अधिकारी, बहुउद्येशीय कर्मचारी ग्राम आरोग्य रक्षक(आशा कार्यकर्ती), प्रशिक्षित दाई इ. आरोग्य सेवा त्यात आरोग्य संवर्धक प्रतिबंधात्मक आणि औषधोपचारात्मक सेवांचा अंतर्भाव होतो सर्व जनतेस उपलब्ध करून देण्याचा भारत सरकारला सल्ला दिला होता. या आरोग्य सेवेत पुढील वैशिष्टयांचा अंतर्भाव होतो.आरोग्य सेवा जनतेस नजीकच्या ठिकाणी उपलब्ध असेल.यात जनता आणि आरोग्य कर्मचारी यामध्ये परस्पर सहकार्याचे संबंध असतील.आर्थिकदृष्टया दुर्बल घटकांनाही या सेवेचा लाभ घेता येईल.ही आरोग्य व्यवस्था आरोग्यदृष्टया कमकुवत मुले व गरोदर स्त्रियाना जास्त प्रमाणात उपलब्ध असेल या मुळे आरोग्यपूर्ण वातावरण निर्माण होईल.

ग्रामीण आरोग्य सेवा योजना :-

भारत सरकारने इ. स. १९९२ साली राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान ग्रामीण आरोग्यसेवा जननी माता सुरक्षा योजने अंतर्गत आरोग्य सेवा योजना अवलंबिली त्यात मुले, गरोदर स्त्रिया वैद्यकिय सेवा पुरविणे या धोरणाचा वापर केला होता. या योजनेचे वेगळेपण हे की आरोग्य सुधारण्यासाठी त्या त्या गावात राहणाऱ्यांना काही आरोग्य व्यवस्था संस्थांतर्फे शास्त्रोक्त प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या मार्फत त्या त्या गावात प्राथमिक आरोग्य सेवा देण्याचे निश्चित केले . ही ग्रामीण आरोग्य सेवा योजना चार स्तरीय आहे

ग्रामीण आरोग्य सेवा

१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे २) आरोग्य उपकेंद्र ३) ग्रामीण आरोग्य रक्षक ४) प्रशिक्षित दाई

१) **प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-**

ग्रामीण भागात ३०,००० याप्रमाणे प्राथमिक आरोग्यकेंद्राची स्थापना करणे. माता बालसंगोपन कुटूंबकल्याण नियोजन, वैद्यकिय चिकित्सा, औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण, स्वच्छता, संसर्गिक रोगांवर नियंत्रण व आरोग्य सेवकांमध्ये समन्वय साधून प्रशिक्षण देणे.

२) **आरोग्य उपकेंद्र :-**

ग्रामीण भागात आरोग्य सेवा पुरविण्याचे व ग्रामिण आरोग्य रक्षक व प्रशिक्षित दाई यांना सल्लादेण्याचे व मदत करण्याचे कार्य आरोग्य उपकेंद्र करते. गरोदर स्त्रीयोंना लोहयुक्त गोळया, लसी, कुपोषण, संसर्गिक रोग या बाबत कार्य पार पाडावे लागतात. ५०००लोक वस्तीला एक उपकेंद्र तर डोंगराळ व आदिवासी भागात ३०० लोक वस्तीला एक उपकेंद्र उघडण्याचे ठरविले जाते.

३) **ग्रामीण आरोग्य रक्षक :-**

ग्रामीण आरोग्य रक्षक या पदावर व्यक्तीची निवड करतांना ती व्यक्ती शक्यतो महिला असावी व त्याच गावातील रहिवासी असावी. तिचे शिक्षण सहावी पर्यंत असावे तिला लिहण्यावाचण्याची सवय असावी. तसेच त्या व्यक्तीला समाजकार्याची आवड असावी. गावकऱ्याची मान्यता असावी व दिवसातुन दोन तास या कार्यासाठी दयावे व जवळच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर तिन महिन्याचे प्रशिक्षण घेतलेले असावे. तिला आशा अरोग्य सेविका असेही म्हणतात.

४) **प्रशिक्षित दाई:-**

प्रत्येक गावामध्ये १००० लोकसंख्या असणाऱ्या गावात दाईस किंवा सुईणीस योग्य प्रशिक्षण देऊन मातांची गरोदर पणात व बाळंतपणात योग्य काळजी घेण्याचे काम दिले जाते. दाईस महिन्याभराचे प्रशिक्षण देऊन गावातील प्रसुती हाताळण्यास मदत करावी लागते.प्रसुतीसाठी प्रमाण पत्र व आवश्यक साधनांची एक पेटी दिली जाते.

जिल्हा पातळीवरील नागरी रुग्णालय व सरकारी रुग्णालय यांचा समावेश होतो. रुग्णालयाचा प्रमुख पदी शल्यचिकीत्सकाची नेमणूक झालेली असते, त्याच्या हाताखाली निवासी वैद्यकिय अधिकारी असतो. सर्व प्रकारच्या रुग्णांवर उपचार केले जातात. सार्वजानीक आरोग्य धोरणांची अंमलबजावणी करणे, सार्वजानिक जनता, माता, बालक यांच्या आरोग्य रक्षणासाठी लसिकरण मोहिम राबविणे प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे व तालुका पातळीवरील डॉक्टर व कर्मचारी यांच्या बदल्या करणे. जिल्यातील रुग्णालयांना मागणीनुसार औषधपुरवठा, प्रशिक्षण व्यवस्था, रोगप्रतिबंधात्मक उपाय, कुटूब नियोजन शस्त्रक्रिया शिबीरे, विविध रोगांच्या संदर्भात जनजागृती, परीसंवाद आयोजन करणे गंभिरस्वरुपांच्या रुग्णांवर तातडीने उपाय करण्यासाठी चोविसतास सेवा देणे, रक्तपेढी स्थापन करणे, रक्तदान शिबिर आयोजित करणे, फिरत्या रुग्णालयांची निर्मिती करुन वैद्यकिय सेवा पुरविणे इ कार्य केली जातात.

Scanned with OKEN Scanner

सारांश :-

भारत सरकारने ग्रामीण आरोग्याचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. कुटूंबाला आरोग्य सुविधांशी जोडण्यासाठी गांवामध्ये आरोग्य केंद्र स्थापन करणे. राष्ट्रिय आरोग्य कार्यक्रम अंतर्गत लसिकरण,माताबालक आणि आरोग्यसंबंधी सेवा पुरविणे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात २४ तास सेवा उपलब्ध करुन देणे. औषधे, अनुदान, डॉक्टर, परिचारीका, वैद्यकियसेवक, यांची नुमणूक करणे. आरोग्य केंद्रांची स्थापना करणे. देशातील सर्व आरोग्य सुविधा राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांच्यात समन्वय साधणे. जननी माता सुरक्षा योजने अंतर्गत मोफत बाळंतपणे करण्यात येतात

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. डॉ.नंदा पांगुळ - बारहाते .भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास ,आर.बी प्रकाशन,नागपुर,फेब्रुवारी २००९

२. प्रा.पो.के.कुलकर्णी.आरोग्य आणि समाज डायमंड प्रकाशन पुणे,ऑगस्ट २००८
डॉ.जगन्नाथ वि.दिक्षित. सामाजिक आरोग्य परिचर्या, के पार्क अनुवादन बनारसीदास भनोत पब्लिशर्स जानेवारी २०१३

३. प्रा.कृष्णकुमार पुजारी. वैद्यकीय समाजशास्त्र, के.एस.अतकरे प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट १९९६

४. प्रा.सौ.जयश्री न.रेहपाडे समाजकार्यात आरोग्य काळजी व व्यवस्था, यश प्रकाशन नागपुर सप्टेंबर २००६

५. आशा परूळेकर. स्त्री विषयक महत्वाचे, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, जुन १९९७

६. प्रा.पो.के.कुलकर्णी.आरोग्य आणि समाज,डायमंड प्रकाशन, पुणे,ऑगस्ट २००८

७. महाराष्ट्र शासन; (२००९) आशा प्रशिक्षण सार्वजानिक आरोग्य विभाग पुस्तिका क्र १ महाराष्ट्र शासन.

८. https://www.whealth.gov.in

९. www.marathiaarogya.com

***

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

WATER CONSERVATION STRATEGIES AND SOLUTIONS AND RURAL DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA

Dr. Rakesh P. Chaudhari
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon

Abstract

Natural resources play an important role in agriculture. Farmers depend on these resources in the form of land, water and energy to grow their crops so that they can provide for their families and their communities. However, supplies of these natural resources are !imited. Advanced seed and farming techniques have improved so that the most efficient use of these essential resources can help farmers around the world overcome this challenge and create our planet. Explore this natural resources section to learn more. Water is our most precious natural resource and .omething that most of us take for granted. Now we are increasingly becoming aware of the importance of water for our survival and our limited supply. Water is required for various purposes of humans. Most of the Earth's surface, ie, about 71 percent is covered with water. Of the total volume of 97 percent is covered by saline water, 2.1 percent is in the form of ice and glaciers and only 0.9 percent is fresh and potable water. Rainfall in India is highly errati. and timeless especially in the rain dependent area. There is a significant spatial imbalance in available water resources and water demand. Therefore, it has become for better agricultural practices in our future life to conserve water in India in rain-fed area required for development. Conservation of water is essential in agriculture because water is essential for the growth of plants and crops. Water conservation has been done in various ways and is being applied to all over the world to tackle this problem. Rainfall is less in the area where there is water and scare. local people have used simple techniques that are suited to their region and reduce the demand for water for Indian rural development especially in agriculture.

Introduction:

"Topographic natural geo-hydrological unit through a network of watershed channels at a common point is runoff water, drain and rivers." Water conservation is the resourceful use of all the resources of the catchment area to achieve optimum production with the least risk for the wellbeing of the people. Soil, water and vegetation are the most important natural resources for the survival of life on the biosphere. These resources are under duly increasing biological pressure and tremendous stress for resource mismanagement. The prosperity and development of the nation depends to a large extent on natural resources and their sustainable management. Water is a prime national key resource for watershed development leading to sustainable agriculture. Regarding India, even today, 4 regions contribute about 42% of national production, depending on in situ rainfall. Now rain being the main source of water and its conservation is essential for successful crop production in rain fed area

Agriculture accounts for 63% of the country's arable land and provides 42% of total agricultural production. However, the productivity of average crops is quite low (monsoon / ha). In addition to uncertainties in the availability of rainwater, swing crops are subject to a wide range of soil moisture conditions in the onset, continuation and withdrawal patterns of monsoon and frequent droughts. And various interactions of environmental factors.

Objectives and Research Methodology of the Study:

The study is based on secondary data which is collected from the published reports of Central/ State Govt. dept. of Water irrigation, NABARD, Surveys, Reports, newspapers, journals, websites, etc. The study was planned with the following objectives:

- To study the measures of water conservation strategies and solutions And its impact on wellbeing of rural society.
- To critically examine the problems and solutions among water conservation in rural areas.

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

Soil and Water Conservation:

Various methods are useful for soil and water conservation, these are:

1) Contour farming: It is the practice of farming on the contour line, the prevailing slope of the land, where all farming operations, such as planting, tillage sowing, cultivation etc. are carried out almost on the contour.
2) Contour trenching: The water of the trenches along the contour breaks slope length reduces the velocity and flow of retaining water in the trenches.
3) Leaking waterways: These are also called vegetative drainage channels. They are either naturally formed or constructed as water courses and covered with grass. These channels are used for disposal of excess runoff.
4) Bench terraces: This reduces the land slope and allow runoff from the upper side of the roof to a lower part where it has spread out and penetrate.

Water harvesting:

The principle of rainwater harvesting is conservation and rainwater when stored in its falls according to local needs and geophysical conditions. In this process, ground water is also charged. Traditional water harvesting systems have met the household and irrigation needs of the people. Worldwide, agriculture uses 69% of the available water; about 29% is used by industries and only 8% is used for domestic purposes. The concept of rainwater harvesting has therefore, come to conserve, collect, store and convey rainwater on a watershed basis for more sustained agricultural production.

Water Harvesting Techniques:

Water harvesting techniques are classified into the following groups:

1) Surface water harvesting:Measures such as field ridges, contour ridges, contour trenches, etc. are commonly known as short-term water harvesting techniques. It is the most common and widely adopted in many countries of the world. Long-term water harvesting is generally done to create a water stock for the purpose of agriculture, irrigation, drinking, fisheries and groundwater recharge. This area is completed by the construction of a reservoir. These measures are mainly designed on the basis of peak off run rate, suitable collection site and least loss as seepage and evaporation.
2) Roof water harvesting:The technique of roof water harvesting is mainly applied for domestic purposes either for short or long term purposes, depending on the availability of roof water. This technique is highly suitable for low rainfall where there is a shortage of drinking water.
3) Runoff induced water harvesting:In low and incomplete rainfall zones, runoff is often induced by scaling the soil surface completely or by spraying party chemicals. Suitable for areas where rainfall is scanty and not sufficient to recharge groundwater.
4) In situ water harvesting:The collection of water in the armpit is achieved through micro-catchment, which can be of two types; Along with these things are row water harvesting and inter-plot water harvesting.
5) Flood water harvesting:The flood water harvesting structure is constructed across the stream to check flow velocity to increase the rate of infiltration into alluvial soil on the river bed. This stream helps to increase groundwater recharge down the bed. Floodwater harvesting structures are taking advantage of lower evaporation losses than surface runoff harvesting structures. These structures reduce the loss of agricultural land through soil erosion, which in turn results in less sediment accumulation in the reservoirs. The most common types of floodwater harvesting

Scanned with OKEN Scanner

structures are masonry check dams, sand dams and subsurface dams. Ground water in this water is very effective in raising the table.

Traditional methods of water interaction:

Water is the most precious commodity in the barren ecosystem due to the spread of adverse hydro-weather conditions. These problems can be reduced to a certain extent by the creation of rainwater harvesting structures which will increase production as well as stored water for drinking purposes. These methods are as follows:

1) **Ponds:** Small tanks constructed for storing water.
2) Check dam: Construction in runoff water in natural channels and ponds.
3) **Percolation Pond / Well:** A natural water course for expropriation from construction streams and recharge groundwater across permeable structures.
4) **Rivers:** These small digging or village measures are the construction ponds to overcome the lack of drinking water in the desert by exploiting rain. The river is constructed during the rainy season for storing water available from the surrounding natural catchments and can hold rain water. Traditional pulse-free water surfaces have limitations of high evaporation losses.
5) **Dams (Khadanies):** Dams are a unique practice of conserving water and moisture in suitable deep soil natural catchment plots surrounded by some of the most of the area. This system, run away from the upper terrain and rocky surfaces, is collected adjacent to the lower valley segments. 6) Farm ponds: Farm ponds are essentially small reservoirs, constructed for the purpose of accumulation of water from surface runoff. Farm ponds are useful to provide irrigation supplement for crops.
7) **Earthen dams:** Earthen dams f a series are constructed across the fields according to the slope of the land. These are not only conserving rainwater, but also preventing soil erosion upward by surface runoff.
8) **Johad:** The concave-shaped puddle of johad simple mud and debris obstructions formed across the rainwater, with high embankment on three sides, while the rainwater is left open to enter further. This increases the moisture level at sub-soil level in fields, especially in ground water and well recharge, which are downstream.

Ground Water Recharge:

Declining water level trend:Ground water is a dynamic resource, but it is not unlimited. Its quantity and quality varies from place to place and season to season. The decline in response to the rise in water level and changes in underground water storage. The increase in storage due to rain and recharge from seepage from tanks, canals and irrigation water is reflected by an increase in the water level, while return, outflow and other losses through the outside pump are reflected by a drop in the water level

Increase groundwater recharge:Ground-water recharging surplus runoff can be increased during the rainy season with available water. Ground water occurs almost everywhere below the surface of the Earth. Such water exists in underground spaces and cracks, mud, sand and rocks. The amount of groundwater exploited, this availability depends on rainfall, topography, water bearing properties of rocks and so on.

Benefits of conservation methods for rural areas:

Protected from evaporation of water, protected water not directly exposed to pollution, recharge aquifer also acts as distribution system, flood hazards, mini gates reduces drought, soil erosion, no loss of arable land, surface The insufficiency of the water table is largely a result of the raised scarcity reduces overcoming costs and energy savings. The quality of natural ground water can improve in saline and saline areas.

Scanned with OKEN Scanner

Conclusion:

Fuel is available to increase water resources for irrigation, groundwater recharge in runoff and soil loss, improvement in scarcity, crop production, catchment, control of soil erosion and soil erosion, fodder, fruit and wood. Greenery on the hills, more employment to the people, increase milk production, increase the income of farmers of soil wealth, social fencing and development.

References:

1) Shiva Vandana: 1988 Women and Environmental Affairs Study from Selected Villages of Orissa.

2) Freeman E.R. : (1999). The politics of stakeholder theory some further research directions. Business Ethics Quarterly. Vol. 4 issue 4 pp. 409–421.

3) SarinMadha and Renu Khanna: 1991 Wasteland Development by a Group of Women: A Case Study. New Delhi: ILO

4) Narayan V.V. And Rambabu: 1982 Estimation of Soil Erosion in India. Journal of irrigation and drainage engineering.

Website: 1) Wikipedia. 2) Natural Resource Management.

5) Sharma Jyoti (2010): Global Warming and Sustainable Development. University New Vol. 48 August. 16-22-2010.

6) Bargali SS 2004: Cow dung burial is a threat to sustainable agriculture. National Seminar on Ecology and Environmental Management: Issues and Research Needs, 8-9th January 2004, at Kurukshetra University, KurukshetraP.No. 124.

7) Calegari A. Darolt MR Ferro M. 1998: Towards sustainable agriculture with no tillage system. Adv.Geo. Ecol. 31: 1205–1209.

8) A. Sadhu. 2010: Workshop on Water Conservation Methods in Watershed Management, Agriculture, Extension and Education Institute. HiwareBajar. Report on Watershed Management.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण

प्रियंका प्रदिप झोपे
संशोधक विद्यार्थीनी
क.ब.चौ.उ.म. विद्यापीठ,
जळगाव

डॉ. राकेश पिताबर चौधरी
मार्गदर्शक सहयोगी प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

सारांश :

भारतात १९९२ पासून नाबार्डच्या सहकार्यातून स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापन व्हावयास सुरुवात झाली. भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ ही जगातील प्रमुख चळवळ बनली आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून आत्तापर्यंत केवळ शहरी भागात व विशिष्ट वर्गात मर्यादित असलेली संपत्ती व समृद्धी ही आता ग्रामीण भारतात विशेषत: महिला व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गापर्यंत पोहचण्यास मदत होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे केवळ आर्थिक स्वावलंबित्वच होत नसून त्यांच्या सामाजिक व राजकीय कार्यातील सहभागात वाढ होत असल्याचे दिसून येते. स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे महिला सक्षमीकरण तर होतच आहे त्यासोबतच देशाचा सर्वसमावेशक विकास होत आहे व त्याद्वारे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होत आहे. अर्थात भारताच्या तत्कालीन राष्ट्रपतीच्या अहवालाप्रमाणे इ.स. 2025 पर्यंत भारताला आर्थिक महासत्ता बनविण्याच्या प्रक्रियेत स्वयंसहाय्यता गटाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरणार आहे.

प्रस्तावना :

भारतातील स्वयंसहाय्यता गट चळवळीला दशकापेक्षाही अधिक काळ लोटला असून त्याचे अपेक्षित परिणाम सद्य: दिसत आहेत. स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे ग्रामीण भागांकडे निर्माण होणारा बचत आणि कर्जपुरवठ्याचा प्रवाह, महिलांना प्राप्त झालेल्या स्वयंरोजगाराच्या संधी, त्यांच्या व कुटुंबियांच्या राहणीमानात झालेल्या सुधारणा, महिलांमध्ये व ग्रामीण भागात घडून आलेले सकारात्मक बदल आणि महिलांचा सामाजिक कार्यातील वाढता सहभाग इत्यादींमुळे ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास व महिलांचे सबलीकरण होण्यास वाव मिळाल्याचे दिसून येते.

स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून गावातील, खेड्यापाड्यातील, वाडीवस्तीतील महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरच गटातील महिलांमध्ये एकमेकांच्या अडी-अडचणी, सुखदुख:शी एकरूप होऊन त्यातून मार्ग शोधण्याचे सामर्थ्य आलेले आहे.

भारतातील विविध राज्ये व विभागामध्ये त्या-त्या प्रदेशातील नैसर्गिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, राजकीय घटकांच्या परिणामामुळे त्या-त्या ठिकाणी महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे भिन्न-भिन्न परिणाम घडून आलेले आहेत. त्याप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्यातील जळगाव जिल्ह्याला सक्षम असे राजकीय नेतृत्व लाभल्याकारणाने जिल्हा विकासाच्या बाबतीत अग्रेसर आहे. जळगाव जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांमधील आदानांची उपलब्धता, उत्पादनाची पद्धती व तंत्रे, उत्पादित वस्तू व सेवा यातील भिन्नता, सामाजिक स्थिति, शैक्षणिक दर्जा व कौशल्य, व्यवस्थापन व संघटनात्मक स्थिति, उत्पादित वस्तूसाठी उपलब्ध असणाऱ्या बाजारपेठा तसेच जळगाव जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांसाठी उलपब्ध असणाऱ्या आर्थिक संधी या सर्व घटकांचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटल्याने सदर शोधनिबंध प्रस्तुत अध्ययनासाठी निवडलेला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात शेती हा मुख्य उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. आणि जवळपास 70 ते 80 टक्के शेती आणि तत्संबंधी सर्व कामे स्त्रीया करत असतात. आपली मुलेबाळे सांभाळून आणि शेतीची सर्व कामे स्त्रीया करत असतात पेरणी, कोळपणी, वेचणी अशा विविध स्वरूपाची कामे करीत. असतात पण त्याकडे समाजाचे कधीही लक्ष गेले नाही सर्वकाळ स्त्री हो उपेक्षाचा विषय राहिली आहे हे कटु असले तरी वास्तव आहे. असे असले तरी स्त्रियांच्या अंगी काटकपणा, संयमीपणा, संमजसपणा, प्रयत्नाची पराकाष्ठा करण्याची तयारी असते. जिद्द, चिकाटी व प्रबळ आत्मविश्वास असतो. चूल आणि मूल तसेच कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी सांभाळणारी शेती आणि शेतीला पूरक असणा-या विविध जोडधंद्याचे कुशलतेने व्यवस्थापन करणारी स्त्री ही खरोखरच एक अचाट शक्ती आहे. अशा स्त्रीला आर्थिक सबलीकरणाच्या माध्यमातून संधी दिली गेल्यास तिच्या सुप्त अंगभूत गुण आहे ते प्रकट होतील. कला कौशल्य, चिकाटी, आत्मविश्वास वाढेल विविध गृहउद्योग आणि स्वयंरोजगार वाढ होईल. विकासाची प्रकिया वेगवान होईलच शिवाय शाश्वत विकासाला गती मिळेल. स्त्रिया स्वत: व्यवहारकुशल होतील. स्वांवलबी होतील. त्याच्या ज्ञानकक्षा रुंदावतील. विविध समस्याची उकल आणि सोडवणूक यशस्वीपणे करतील. स्वत:चे प्रश्न स्वत:च सोडवतील. एक प्रकारची वेगळी जाण आणि जागृती निर्माण होईल. या सर्व प्रकियामध्ये बचत गटाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. त्याची उपयुक्तता आणि मूल्यमापनासाठीच या विषयाची निवड केली आहे.

बचत गटामुळे महिलाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली किवा नाही त्यांच्या कुंटुबात उत्पानाचे प्रमाण वाढले किवा नाही अशा महिलाच्या कौटुंबिक आरोग्यात सुधारणा झाली किंवा नाही. त्याना समाजात मान प्रतिष्ठा सन्मान मिळतो किवा नाही गावकारभारात, राजकारणात, सामाजिक कार्यात महिला सकिय सहभागी होत आहे किवा नाही महिला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहारात उलाढालीत सहभागी होत आहे किंवा नाही, बचत गटामुळे धार्मिक व जातीय एकोपा सलोखा निर्माण करण्यास मदत झाली आहे किंवा नाही समाजातील अंसघटीत महिलाचे योग्य प्रकारे संघटन होत आहे किवा नाही त्यांच्या नेतृत्वाचा विकास होत आहे किवा नाही महिलाचा शैक्षणिक विकास कितपत झाला, एकंदरीत महिला बचत गट आणि त्याचे आर्थिक संबध कसे आहेत यावरच महिलाचा सर्वांगीण विकास अवलंबून आहे अशा चिकित्सक प्रश्नांची उकल व अभ्यास करण्यासाठीच संशोधन विषयाची निवड केली आहे.

महिलांचा आर्थ्यांक विकास होणे म्हणजे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होणे होय. महिलांच्या सबलीकरणात आर्थ्यांक प्रगती बरोबर, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास होणेही अभिप्रेत आहे. सबलीकरण म्हणजे वंचित घटकांची दडपणूक व शोषण थांबवण्याची क्रिया होय. व्यवस्था निट चालविण्यासाठी काही नियम, संरचना तयार करुन वंचित घटकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागित्व देणे व त्यांचे शोषण किंवा दुर्बलता संपविण्याची प्रक्रिया होय. महिला सबलीकरणात दुर्बल महिलांना सबल करणे आणि त्यांना समान हक्क व संधी देणे अभिप्रेत आहे.

भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती आहे त्यामुळे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक क्षेत्रामध्ये दुय्यम दर्जाची वागणुक दिली जाते. महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणुन सर्वच मानवजातीचा विकास करण्यासाठी महिला सबलीकरणाची गरज आहे. बचत गटापासून अनेक लाभ मिळतात. महिला बचत गट चळवळ ही सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतीक मागासलेपण दुर करण्यासाठी या चळवळीचे मोठे कार्य आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

1. जळगाव जिल्ह्यातील महिला स्वयंसहाय्यता गटांतर्गत झालेल्या आर्थिक बाबीचा अभ्यास करणे.
2. जळगाव जिल्ह्यातील बचत गटांतील सभासदांना प्राप्त होणाऱ्या स्वयंरोजगाराच्या संधींचा अभ्यास करणे.
3. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटातील महिला व त्यांच्या कुटुंबीयांच्या राहणीमान पातळीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
4. महिला सक्षमीकरणातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालील गृहितके प्रमाण मानली आहेत.

1. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे महिलांना स्वयंरोजगाराच्या संधी प्राप्त झालेल्या आहेत.
2. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे गट सभासद महिलांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
3. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात सुधारणा झाली आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधन कार्यक्षेत्रातील महिला स्वयंसहाय्यता गटांची, गट अध्यक्ष/सचिव व सभासदांची निवड करण्यासाठी नमुना निवडीच्या सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा वापर केला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांमधील मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेउन तथ्य संकलनाच्या सहेतुक नमुना निवडीद्वारे जळगाव जिल्ह्यातील 105 निवेदकांकडून मुलाखत अनुसूचीच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यांत आले.

तथ्य संकलनाची साधने :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोत या दोन्ही साधनांचा वापर करून माहिती व आकडेवारी संकलित केली आहे.

प्राथमिक स्त्रोत :

प्रस्तुत संशोधन प्रामुख्याने प्रार्थमिक स्त्रोतावर आधारलेले असून त्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटांचे अध्यक्ष/सचिव, सभासद, बँक प्रतिनिधी, मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण याद्वारे माहिती संकलित केली आहे.

द्वितीय स्त्रोत :

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी द्वितीय सामग्री ही विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, नाबार्डचे वार्षिक अहवाल, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा अहवाल, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, संबंधित एम. फिल., पीएच. डी. संशोधन प्रबंध, विविध संकेत

Scanned with OKEN Scanner

स्थळे, मासिके, वर्तमानपत्रे, त्रैमासिके, बचत गट मेळावे व प्रदर्शने इत्यादीद्वारे संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने आवश्यक ती माहिती संकलित केली आहे.

तथ्य निर्वचन आणि निष्कर्ष :

बचत गटांमुळे महिलांना मिळालेल्या स्वयंरोजगाराच्या संधी आणि बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात सुधारणा

बचत गटांमुळे महिलांना मिळालेल्या स्वयंरोजगाराच्या संधी		बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात सुधारणा			एकुण
		पूर्णत:	काही प्रमाणात	अल्प प्रमाणात	
विविध संधी उपलब्ध होतात	Count	71	12	0	83
	Exp. count	56.1	21.3	5.5	83.0
	% of total	67.6%	11.4%	.0%	79.0%
संधी उपलब्ध होत नाही	Count	0	13	0	13
	Exp. count	8.8	3.3	.9	13.0
	% of total	.0%	12.4%	.0%	12.4%
निश्चित सांगता येत नाही	Count	0	2	7	9
	Exp. count	6.1	2.3	.6	9.0
	% of total	.0%	1.9%	6.7%	8.6%
एकुण	Count	71	27	7	105
	Exp. count	71.0	27.0	7.0	105.0
	% of total	67.6%	25.7%	6.7%	100.0%

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये बचत गटांमुळे महिलांना मिळालेल्या स्वयंरोजगाराच्या संधीबाबत दर्शविले असून त्यामध्ये विविध संधी उपलब्ध होतात, संधी उपलब्ध होत नाही, निश्चित सांगता येत नाही असे तीन पर्याय दिलेले आहेत तर अवलंबित चला मध्ये बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात पूर्णत: सुधारणा झाली, बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात काही प्रमाणात सुधारणा झाली, बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात अल्प प्रमाणात सुधारणा झाली असे तीन पर्याय दिले आहेत.

बचत गटांमुळे महिलांना स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध होतात असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 79.0 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात पूर्णत: सुधारणा झाली असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 67.6 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात काही प्रमाणात सुधारणा झाली मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 11.4 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात अल्प प्रमाणात सुधारणा झाली असे मत नोंदविणारा एकही निवेदकांचे नाही.

बचत गटांमुळे महिलांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 12.4 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात काही प्रमाणात सुधारणा झाली मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 12.4 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात पूर्णत: तसेच अल्प प्रमाणात सुधारणा झाली असे मत नोंदविणारा एकही निवेदकांचे नाही.

Scanned with OKEN Scanner

बचत गटांमुळे महिलांना स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध होतात की नाही हे निश्चित सांगता येत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 8.6 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात अल्प प्रमाणात सुधारणा झाली असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 6.7 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात काही प्रमाणात सुधारणा झाली मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.9 प्रतिशत आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात पूर्णत: सुधारणा झाली असे मत नोंदविणारा एकही निवेदकांचे नाही.

यावरून असे निदेशनास येते की, बचत गटांमुळे महिलांना स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध होतात असे मत नोंदविणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात अधिक (79.0 प्रतिशत) असुन त्यामुळे बहुतांशी महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात बचत गटांमुळे सुधारणा झाली आहे. म्हणजेच ज्या प्रमाणात महिलांना स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध होतात त्याचा सकारात्मक परिणाम महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासावर होतो. बचत गटांमुळे महिलांना मिळालेल्या स्वयंरोजगाराच्या संधी आणि बचत गटांमुळे महिलांच्या राहणीमान पातळीत तसेच सामाजिक विकासात सुधारणा या दोहोंचा सहसंबंध धन स्वरूपाचा आहे.

स्वयंसहाय्यता गटासंदर्भात शिफारशी :

- बहुतांश स्वयंसहाय्यता बचत गट बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा वापर हा अनुत्पादक कार्यासाठी करत असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे स्वयंसहाय्यता गटांनी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा वापर केवळ उत्पादक कार्यासाठीच करावा. जेणेकरून उद्दिष्टपूर्ती होण्यास मदत होईल व आर्थिक क्रियामध्ये वाढ होईल.
- बहुतांश स्वयंसहाय्यता गटामध्ये केल्या जाणाऱ्या गटांतर्गत कर्जपुरवठ्याचा व्याजदर २% पेक्षा अधिक असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे स्वयंसहाय्यता गटांनी सभासदांना प्रतिमहा १% दराने गटांतर्गत कर्जपुरवठा करावा.
- स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचा दर्जा व पॅकिंग अधिक चांगले ठेवावेत जेणेकरून गटांनी उत्पादित केलेल्या उत्पादनाच्या गुणवत्तेत वाढ होऊन बाजारपेठांतून अशा गुणवत्तेत वाढ होऊन बाजारपेठांतून अशा वस्तूंच्या मागणीत वाढ होईल व त्यामुळे गटांना त्यांचा फायदा होऊ गटांची प्रगती उंचावली जाईल.
- स्वयंसहाय्यता गटातील सर्व सभासदांनी प्रत्येक सभांना हजर राहावे जेणेकरून सर्व सभासद गटामध्ये सक्रिय होतील. त्यासाठी सभेची वेळ सर्वांना सोयीस्कर असावी व तिची तारीख अगोदरच निश्चित करण्यात यावी.

शासनासंदर्भात शिफारशी :

- बहुतांश स्वयंसहाय्यता गटांना बँकामार्फत कर्ज घेतल्यानंतर व्यवसाय प्रारंभ करण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळत नाही. म्हणून शासनाने स्वयंसहाय्यता बचत गटांसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण महाविद्यालयं स्थापन करावीत. अशा प्रशिक्षण महाविद्यालयात बचत गटांच्या सभासदांना नाममात्र दरात उत्पादन, विक्री, वितरण, बँक कार्यपद्धती, व्यवस्थापन, वेळेचे नियोजन व बचत इत्यादींबाबत प्रशिक्षण द्यावे. त्यामुळे एक बचत गट म्हणजे एक स्वयंसहाय्यता उद्योग समूह तयार होईल.

USE THE BOOK WITH CARE

Scanned with OKEN Scanner

- शासनामार्फत दारिद्र्यरेषेतील व अनुसूचित जाती व जमाती गटांमार्फत राबविलेल्या प्रकल्पास अनुदान देण्यात येत. असे अनुदान बिगर दारिद्र्यरेषेखालील गटांना दिल्यास ते अधिक प्रगती करु शकतील.
- गटांची आर्थिक स्थिती व सामाजिक कामगिरी या आधारांवर केंद्र शासनाने राज्य, जिल्हा व तालुका पातळीवर उत्कृष्ट बचत गट पारितोषिक योजना सुरु करावी जेणेकरुन गटांची अधिक प्रगती होऊन गट उंच झेप घेवू शकतील.
- गटांची आर्थिक स्थिती व सामाजिक कामगिरी या आधारांवर केंद्र शासनाने राज्य, जिल्हा व तालुका पातळीवर उत्कृष्ट बचत गट पारितोषिक योजना सुरु करावी जेणेकरुन गटांची अधिक प्रगती होऊन गट उंच झेप घेवू शकतील.

बँकासंदर्भात शिफारशी :

- स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे मूल्यांकन झाल्यानंतर बँकेद्वारे गटांना कर्जपुरवठा करण्यात येतो. स्वयंसहाय्यता बचत गटांनी कर्जासाठी मागणी केल्यानंतर बँकेकडून गटांना प्रत्यक्षात कर्ज प्राप्त होण्यासाठीचा कालावधी अधिक लागतो. कमी कालावधीत गटांना बँकेकडून कर्ज प्राप्त झाल्यास गटाला व्यवसायाची उभारणी करण्यास मदत होईल.
- स्वयंसहाय्यता गटासंबंधीचे व्यवहार पाहण्यासाठी बँकेमध्ये कृषी विभाग, उद्योग विभागाप्रमाणे स्वतंत्र स्वयंसहाय्यता गटा विभाग निर्माण करावा ज्यामुळे गटांची बँकेतील कामे लवकर मार्गी लागतील.

संदर्भसुची :

- Datt and Mahajan (Datt & Sundharam), 'Indian Economy', S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2012.
- Fernandez Aloysis P., 'History and Spread of the Self-Help Affinity Group Movement in India', IFAD, July 2007.
- Feroze S. M. and Chavhan A. K., 'Microfinance in India : A Performance Evaluation', New Century Publication, New Delhi, July 2011.
- Guha Samathi, 'Microfinance for Micro Enterprises : An Impact Evaluation of Self Help Group', NABARD, Mumbai, 2010.
- Mishra S. K. and Puri V. K., 'Indian Economy Its Development Experience', Himalaya Publication House, Mumbai, 2010.
- Parthasarathy D., 'Women's Self Help Groups : Restructuring Socio-Economic Development', Dominant Publisher, New Delhi, 2011.
- Rao P. Venkata and Rao K. Visweswara, 'Self Help Group and Women Empowerment', DPH, New Delhi, 2012.

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work
O
40

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

औद्योगीक क्षेत्रात काम करित असलेल्या महिला कामगारांच्या दुहेरी भमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम आणि मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक यांचे सहसंबंधाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. राकेश पितांबर चौधरी
(प्राचार्य)
धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव
rakeshpc12@gmail.com

महिला कामगारांचा कार्यामध्ये सहभागी होण्याचा प्रमुख उद्देश अर्थार्जन करणे हा असतो. भारतातील महिलांमध्ये काम करण्याची प्रवृत्ती ही त्यांच्या आर्थीक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली असते. त्यामुळे या प्रकारच्या महिला जे काम स्विकारतात ते त्यांच्यावर लादले जाते किंवा नाईलाजास्तव त्यांना त्या कामाचा स्विकार करावा लागतो. सहाजीकच त्याचा विपरीत परिणाम त्यांच्या काम करण्याच्या प्रवृत्तीवर झालेला दिसतो. महिला कामगारांना त्यांच्या कौटुंबिक व व्यावसायिक या दोन्ही भुमिका एकाच वेळी पार पाडाव्या लागत असल्याने त्यांची ते काम करण्याची मानसिकता असो वा नसो त्यांना ते काम करणे आवश्यक ठरते.

माथुर दिपा (1992) यांच्या मते, महिला कामगारांच्या कौटुंबिक व कार्यविषयक दुहेरी भुमिकेमुळे बऱ्याचदा त्यांना भुमिका संघर्ष व तणाव यांस सामोरे जावे लागते व त्यातुन त्यांच्या मानसिक स्थितीवर विपरीत परिणाम होवून ते कोणत्याही परिस्थितीत त्या दोन्ही भुमिकांमध्ये समायोजन करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक त्या-त्या परिस्थितीला अनुसरुन वेगवेगळे असतात. महिला कामगारांच्या संदर्भात विचार केला असता महिला म्हणून असलेली मानसिकता व कामगार म्हणून स्विकारण्यामागची परिस्थिती ही प्रमुख कारणे मानसिक स्थितीवर परिणामकारी ठरतात.

अध्ययनाचे उद्देश :

महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेमुळे मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम व मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक यांचे सहसंबंधाचा अभ्यास करणे

नमूना निवड

प्रस्तुत संशोधन क्षेत्र हे विस्तृत स्वरुपाचे असून अध्ययन विश्वात 125 दालमिल मध्ये अंदाजे 1500 महिला कामगार कार्यरत आहेत. संशोधकास विश्वाची काही प्रमाणात माहिती असल्याने अध्ययनासाठी संभाव्यता नमुना निवड पद्धती (बधश्चश्वघझघमस दृश्त5झघथहृन) मधील बहूपदीय नमुना निवड (यिझमघमश्हस्र दृश्त5झघथहृन) प्रकार उपयोगात आणला. अध्ययन कालावधीत उपस्थित महिला कामगारांची यादी प्राप्त करुन नियमित अंकन प्रणालीचा वापर करुन 300 नमुन्यांचे निवड केली आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

औद्योगीक क्षेत्रात काम करित असलेल्या महिला कामगारांच्या दुहेरी भमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम :

देसाई टी. पी. (1993) यांच्या मते, 'महिलांची आर्थीक, सामाजिक, कौटुंबिक स्थिती व जबाबदारी त्यांना कार्य करण्यासाठी प्रेरीत करते व त्यातुनच मिळेल ते काम स्विकारण्याची मानसिकता सदर महिलांची असते. परंतू त्याचा विपरीत परिणाम त्यांना तणाव व मानसिक कार्यभार या सारख्या परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी कारणीभूत ठरते.' तर पुर्थी एम. व भारद्वाज गोपाल (1985) यांच्या मते, 'महिलांची मानसिक क्षमता ही पुरुषांपेक्षा जास्त असते म्हणूनच महिला विपरीत परिस्थितीत सुद्धा म्हणजेच असुरक्षीत वातावरणात सुद्धा त्यांचे काम करण्यास प्राधान्य देतात. तसेच दुहेरी भुमिकेमुळे येणारा मानसिक तणावाचा सामना करीत त्यातुन योग्य तो मार्ग काढीत त्यांचे कार्य करीत असतात.'

नागर सिमा (1998) यांनी केलेल्या महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेच्या अध्ययनात त्यांना प्राप्त निष्कर्षानुसार महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेचा त्यांच्या मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम हा त्यांच्या कार्य प्रेरणा व त्यांचे व्यक्तिमत्व या घटकांवर अवलंबून असतो. त्यात प्रामुख्याने त्या महिला जर कुटूंब वत्सल व कौटुंबिक जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी कार्य करीत असतील तर तडजोड करणे, माघार घेणे, अथवा भिती व चिंता वाटणे यासारखे मार्ग त्या स्विकारतांना दिसतात. परंतू स्त्री जर व्यवसायाभिमुख किंवा स्व-ईच्छेने कामाचा स्विकार करीत असेल तर त्यांची मानसिकता आक्रमक स्वरुपाची असलेली दिसते.

मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक :

आधुनिक काळात मनुष्याचे जीवन अतिशय गतीशिल व धकाधकीचे आहे. अशा या परिस्थितीत मनुष्याचा मनावर सत ताण असतो. या तणावात्मक परिस्थितीवर मात करुन जीवनात समायोजन करणे काही व्यक्तिंना शक्य होते. परंतू काहिंना ते शक्य होत नाही अशा व्यक्ती मनोविकृतीला बळी पडतात. तणाव निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे प्रेरणांची विफलता, प्रेरणांचा संघर्ष व मानसीक दडपणे ही आहेत. (कतरणी स्फुर्ती, 2000)

मुर्ती एस. व गौर के. डी. (2002) यांचे मते, 'महिला कामगारांची दुहेरी भुमिका व त्यामुळे त्यांना वेळोवळी त्यांच्या भुमिकेत करावा लागणारा बदल हा त्यांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा महत्वपूर्ण घटक असतो.' त्याचप्रमाणे त्यात वेळेचे व्यवस्थापन व बंधन हे सुद्धा त्यांची मानसीक क्षमता कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात तर पंडित र. वी., कुळकर्णी अ. वि. व गोरे चं. वि. (1999) यांचे मते, 'महिला कामगारांच्या मानसिक स्थितीवर त्यांचे अज्ञान, त्यांच्यावर असेलेला अर्थाजनाची जबाबदारी व त्यांच्यात असलेल्या कौशल्यांचा अभाव यांचा प्रभाव पडतो. यामुळे त्या आहे त्या परिस्थीतीत तोंड देवू शकत नाही.'

माथुर दिपा (1992) यांच्या मते महिला त्यांचे करीत असलेले काम हे कोणत्याही वातावरणात व परिस्थितीत पूर्ण करण्याची क्षमता ठेवून असतात परंतू मानसिक स्थितीवर परिणाम करणाऱ्या परिस्थिती अगर वातावरणाला सामोरे जाण्याची जोखीम घेण्याची क्षमता कमी असल्याने मानसिक दबाव निर्माण होतो. म्हणूनच महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेमुळे मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम व मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक यांचे सहसंबंधाचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

Scanned with OKEN Scanner

सारणी क्र १

USE THE BOOK WITH CA

दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम आणि मानसिक स्थितीवर परीणाम करणारे घटक.

दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम		मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक					एकूण
		1 भुमिकेतील बदल	2 वेळेचे व्यवस्थापन	3 आवश्यक कौशल्यांचा अभाव	4 परिस्थीतीला तोंड न देता येणे	5 जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता	
1) आवश्यक पवित्रा घेणे	Count	5	0	0	1	2	8
	Exp. Count	2.7	.8	.7	2.9	.9	8.0
	% of Total	1.7%	.0%	.0%	.3%	.7%	2.7%
2) तडजोड करणे	Count	33	13	10	39	4	99
	Exp. Count	33.0	10.2	8.9	35.6	11.2	99.0
	% of Total	11.0%	4.3%	3.3%	13.0%	1.3%	33.0%
3) माघार घेणे	Count	16	7	7	23	13	66
	Exp. Count	22.0	6.8	5.9	23.8	7.5	66.0
	% of Total	5.3%	2.3%	2.3%	7.7%	4.3%	22.0%
4) भिती न वाटणे	Count	1	1	10	26	8	46
	Exp. Count	15.3	4.8	4.1	16.6	5.2	46.0
	% of Total	.3%	.3%	3.3%	8.7%	2.7%	15.3%
5) वरील सर्व	Count	44	7	0	19	4	74
	Exp. Count	24.7	7.6	6.7	26.6	8.4	74.0
	% of Total	14.7%	2.3%	.0%	6.3%	1.3%	24.7%
६) सांगता येत नाह	Count	0	0	0	0	3	3
	Exp. Count	1.0	.3	.3	1.1	.3	3.0
	% of Total	.0%	.0%	.0%	.0%	1.0%	1.0%
7) कोणताच होत नाही	Count	1	3	0	0	0	4
	Exp. Count	1.3	.4	.4	1.4	.5	4.0
	% of Total	.3%	1.0%	.0%	.0%	.0%	1.3%
एकूण	Count	100	31	27	108	34	300
	Exp. Count	100.0	31.0	27.0	108.0	34.0	300.0
	% of Total	33.3%	10.3%	9.0%	36.0%	11.3%	100.0%

(x^2 = 117.784, df = 24, N = 300, CC= 0.531, P>0.05)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम दर्शविलेला असून अवलंबीत चलामध्ये मानसीक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक दर्शविलेले आहेत.

महिला कामगांराच्या मानसिक स्थितीवर तडजोड करणे हा परिणाम होतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजचे 33 प्रतिशत असून त्यात परिस्थीतीला तोंड देता न येणे हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणारे निवेदक 13.0 प्रतिशत आहे. भुमिकेतील बदल हा मानसीक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणारे 11.0 प्रतिशत तर वेळेचे व्यवस्थापन हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 4.3 प्रतिशत आहे. आवश्यक कौशल्यांचा अभाव हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे. असे सांगणारे 3.3. प्रतिशत तर जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांची संख्या 1.3 प्रतिशत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर आक्रमक पवित्रा घेणे, तडजोड करणे, माघार घेणे, भिती वचिंता वाटणे असा सर्व परिणाम होतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 24.7 प्रतिशत असुन त्यात भुमिकेतील बदल हा मानसीक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 14.7 प्रतिशत असून परिस्थितीला तोंड देता न येणे हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 6.3 प्रतिशत आहे. वेळेचे व्यवस्थापन हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 2.3 प्रतिशत असून जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता ही मानसिक स्थितीवर परिणाम करते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.3 प्रतिशत आहे. तसेच आवश्यक कौशल्यांचा अभाव हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे यावर एकही निवेदकांने प्रतिक्रिया व्यक्त केली नाही.

महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेमुळे माघार घेणे हा मानसिक स्थितीवर परिणाम होतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 22.0 प्रतिशत असून त्यात परिस्थतीला तोंड देता न येणे हा मानसिक स्थितीतवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 7.7 प्रतिशत असून भुमिकेतील बदल हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 5.3 प्रतिशत आहे. जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता ही मानसीक स्थितीवर परिणाम करते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 4.3 प्रतिशत असून वेळेचे व्यवस्थापन हे मानसिक स्थितीवर परिणाम करते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 2.3 प्रतिशत आहे. तसेच आवश्यक कौशल्यांचा अभाव हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 2.3 प्रतिशत आहे.

महिला कामगारांना दुहेरी भुमिकेमुळे भिती व चिंता वाटणे हा मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 15.3 प्रतिशत असून त्यात परिस्थितीला तोंड देता न येणे हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 8.7 प्रतिशत असून आवश्यक कौशल्यांचा अभाव हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 3.3 प्रतिशत. जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता हि मानसिक स्थितीवर परिणाम करते असे 2.7 प्रतिशत निवेदकांना वाटते तर भुमिकेतील बदल हा मानसीक स्थितीवर परिणाम करतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत आहे. वेळेचे व्यवस्थापन हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत आहे.

महिला कामगारांमध्ये आक्रमक पवित्रा घेणे हा दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर परिणाम होतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 2.7 प्रतिशत असून त्यात भुमिकेतील बदल हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.7 प्रतिशत असून जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता मानसिक स्थितीवर परिणाम करते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.7 प्रतिशत आहेत. परिस्थितीला तोंड देता न येणे हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत आहे. तसेच वेळेचे व्यवस्थापन व आवश्यक कौशल्यांचा अभाव हे मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक असतात असे सांगणारे निवेदक एकही नाही.

महिला कामगारांना दुहेरी भुमिकेमुळे मानसिक स्थितीवर कोणताच परिणाम होत नाही असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.3 प्रतिशत असून त्यात वेळेचे व्यवस्थापन हे मानसिक स्थितीवर परिणाम करते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.0 प्रतिशत असून भुमिकेतील बदल हा मानसिक स्थितीवर परिणाम करतो असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत आहे. आवश्यक कौशल्यांचा अभाव, परिस्थितीला तोंड देता न येणे व जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता हे मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक आहेत असे सांगणारा निवेदक एकही नाही.

Scanned with OKEN Scanner

महिला कामगारांना दुहेरी भुमिकेचा मानसिक स्थितीवर होणाऱ्या परिणामाबाबत सांगता येत नाही असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.0 प्रतिशत असून त्यात जोखीम घेण्याची अल्प क्षमता ही मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारा घटक असते असे सांगणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.0 प्रतिशत आहे तर भुमिकेतील बदल, वेळेचे व्यवस्थापन, आवश्यक कौशल्यांचा अभाव व परिस्थितीला तोंड देता न येणे ही मानसिक स्थितीवर परिणाम करतात असे मत एकही निवेदकाने मांडलेले नाही.

यावरून असे निदर्शनास येते की, मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम व मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक यामध्ये घनिष्ट संबंध आहेत. महिला कामगारांच्या मानसिक स्थितीवर तडजोड करणे, माघार घेणे, भिती व चिंता वाटणे यासारखे होणारे परिणाम हे त्यांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम करणाऱ्या म्हणजेच परिस्थिला तोंड देता न येणे व भुमिकेतील बदल या घटकावर जास्त परिणामकारकरित्या अवलंबून असतात.

महिला कामगारांच्या दुहेरी भुमिकेमुळ मानसिक स्थितीवर होणारा परिणाम हा त्यांच्या कार्यक्षमता, व्यावसायीक कार्य, कौटुंबिक व सामाजिक स्थिती यावर विपरीत परिणाम करीत असतो. यामुळे महिला कामगारांना कामाविषयी, सहकाऱ्यांबाबतची भावना व कामाचे ठिकाणचे वातावरण याविषयी असुरक्षितता वाटते. मानसिक स्थितीवर परिणाम करणारे घटक हे प्रामुख्याने व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक स्थितीमुळे प्र भावित झालेले असतात व त्यामुळे मानसिक स्थितीवर त्याचा होणारा परिणाम हा अवलंबून असतो. म्हणून समाजकार्याच्या मध्यस्थीद्वारे महिला कामगारांची मानसिक क्षमता तपासणी या विविध मापन चाचण्यांचा उपयोग करून तसेच प्रभावी समुपदेशनाचा उपयोग करून त्यांची मानसिक क्षमता वृद्धी करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- देशमुख प्रभाकर (1987). श्रमाचे अर्थशास्त्र, नागपुर : विद्या प्रकाशन.
- भांडारकर पु. ल. (1987). सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- जोशी बी. आर. (2008). सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोश : समाजशास्त्र-मानवशास्त्र, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन्स.
- क वी माधवी , (1999). महिला कल्याण आणि विकास, नागपुर : विद्या प्रकाशन.
- नागर सविता, (1998). भारतीय समाज में कार्यशील महिलाए, जयपूर : क्लासिक पब्लिकेशन्स.
- Devi Indira, (1972). TheStatus of Women in Ancient India. Banaras : Motilal Banarsidas Publisher.
- Mathur Deepa, (1992). Women, Family and Work, Jaipur: Rawat Publication

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan
Dr. Prashant S. Bhosale
Dr.Rakesh P. Chaudhari
Dr.Umesh D. Wani
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

मनरेगा - ग्रामिण अर्थव्यस्थेच्या उत्थानासाठी महत्वपुर्ण भुमिका

प्रा.डॉ.शाम दामु सोनवणे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी,
समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव.

प्रस्तावना :

भारतातील ग्रामीण भागात कर्जबाजारीपणाचा व बेरोजगारी समस्या दिवसे-दिवस मोठ्या प्रमाणावर रुप धारण करित आहे. शेती व्यवसायाला हमीभाव नसल्याने शेती विषयक कामे दुय्यम स्थानंतर जावुन पोहचली आहेत. आजचा ग्रामिण युवक हा डिजीटल क्रांती सारख्या फास्ट झाल्यामुळे त्याला कोणत्याही कामाचा मोबदला तात्काळ हवा आहे परिणामी शेती उत्पादनावर दिर्घ मुदतीत मिळावा या लाभासाठी तो थांबायला तयार नाही. मिळेल ते काम व मजुरी स्विकारण तो लक्ष्मी प्राप्तीच्या मागे आहे. त्याचा ग्रामिण जिवनावर असा परिणाम झाला की, रोजगारासाठी व उपजिविका भागविण्यासाठी युवकांनी सरळ शहराची वाट धरलेली दिसते. यामुळे शहरी भागातील लोकसंख्येमध्ये प्रचंड वाढ दिसुन येते, खेडे ओस पडली, शहरी भागात विविध समस्या निर्माण होवू लागल्या खेड्यामध्ये पारंपारिक व्यवसायाकडे पाठ फिरविल्या मुळे त्यांना ही मजुर मिळेनासे झाले.

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणुन ओळखला जातो, देशाच्या एकुण लोकसंख्ये पैकी ७० टक्के जनता आजही खेड्यांमध्ये वास्तव्य करते व त्याचा प्रमुख व्यवसाय शेती व शेतीपुरक उद्योग आहेत. यामुळे खेड्यातील अर्थकारण, समाजकारण, राजकारण, हे शेती व त्यांच्याशी निगडीत असलेल्या व्यवसायाला धरुणच असते. नवनविन ज्ञान, विज्ञान, जागतिकीकरण, उदारिकरण व मानवाच्या बदललेल्या अभिरुची वाढलेल्या गरजा आणि संपुर्ण विश्वच जणु हाकेच्या अंतरावर येवुन ठेपलेले असतांना बाराबलुतेदार, हंगामी कामकारांची उपलब्धता, बेरोजगारी, माणसाची घटलेली क्रयशक्ती, दारिद्य, उपासमार या सर्वांचा परिणाम ग्रामिण जिवन उध्दवस्त होण्याच्या मार्गावर लागले की काय असा प्रश्नच उभा राहीला. शासन कर्तावर एक आगळीवेगळी जबाबदारी येवुन पडली व शासनास **मागेल त्याला काम** या ब्रीदावर काम करणाऱ्या रोजगार हमी योजनेला विस्तृत केल्या शिवाय पर्याय उरला नाही व यातुन महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण योजना २००५ ही व्यापक स्वरुपाची योजना उदयास आली.

२ ऑक्टोंबर २००५ ला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कार्यान्वित केली असुन ग्रामीण भागातील कुटूंबातील वयस्कर सदस्यांना वर्षातुन किमान १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करुन द्यावा व त्या बदल मिळणारी मजुरी ही कमीत कमी २२० रु असावी असे निर्देश आहेत. मजुरी करणारी व्यक्ती ही केवळ ग्रामीणी भागातील वास्तव्य करणारी अभिप्रेत असुन त्यांचा आर्थिक स्तरांशी संबंध नाही. २ ऑक्टोंबर २००९ पुर्वी ही योजना नरेगा म्हणुन परिचित होती नंतर याच योजनेला मनरेगा असे संबोधले गेले स्त्री.पुरुष मजुरांना समान मजुरी देण्याचे प्रयोजन आहे. भारतात सुरुवातीला २०० जिल्ह्यामध्ये ही योजना राबविण्यात आली सद्यस्थितीला ५९३ जिल्ह्यामध्ये सदर योजना कार्यान्वित असुन ४४९४०८७० जनता मजुर म्हणुन या योजनेच्या माध्यमातुन आपली उपजिवीका भागवित आहेत.

अध्ययनाचे उद्देश

१. मनरेगा अधिनियमाचा आढावा घेणे
२. मनरेगा अधिनियमामुळे मजुरांना मिळणाऱ्या रोजगाराचे अध्ययन करणे

गृहितकृत्ये

१. मनरेगा अधिनियम परिपुर्ण असुन ग्रामिण अर्थव्यवस्थेस पुरक आहे.
२. मनरेगा अधिनियमामुळे ग्रामिण मजुरांना, कोटूंबिक सदस्यांना स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध न झाल्याने त्यांच्या समोर अनेक आव्हाणे आहेत.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा द्वितीय स्त्रोताच्या आधारावर तयार करण्यात आला असुन त्यासाठी मनरेगा अधिनियम ऐ मुख्य संकल्पना लक्षात घेवुन त्या आधारे योजनाची पुस्तके, परिपत्रके, शासन निर्णय, संबंधीत माहीती उपलब्ध करणारी वेबसाईड, विविध संशोधकांनी मांडलेल्या निष्कर्षाचे अध्ययन करुण दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच ज्या ठिकाणी मनरेगाची अंमलबजावणी केली जाते तेथे जाऊन मजुरांशी प्रत्यक्ष भेटुन प्राथमिक चर्चा करण्यात आली.

Scanned with OKEN Scanner

विषय विवेचन :

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना २००५

मनरेगा ही अत्यंत व्यापक व विस्तृत स्वरुपाची सामाजिक विकास व रोजगार प्राप्ती करुण देणारी योजना आहे. शहरी भागातील रोजगारामुळे जे स्थलांतर वाढले होते ते ह्या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणी मुळे थांबले आहे. रोजगाराच्या संदर्भात केवळ मनरेगा योजना म्हणुन नाही तर कायदा म्हणुन अस्तित्वात आली आहे हे महत्वाचे

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या ग्रामगितेतून स्पष्ट केले आहे की, **गाव** हा विशाल पृथ्वीचा मुख्य घटक आहे. गावाचा विकास हाच देशाच्या प्रगतीचा पाया आहे. ग्राम विकासातून समृध्दीकडे म्हणूनच श्रमिकांना काम करण्याचा अधिकार मनरेगाच्या माध्यमातून दिला आहे हे तत्व प्रत्यक्षात आणणारे देशातील पहिले राज्य महाराष्ट्र आहे. १९७२ साली देशात दुष्काळ पडला होता त्यावेळी यावर प्रभावी उपाय म्हणुन तत्कालीन विधान परिषदेचे सभापती वि. स. पागे यांच्या संकल्पनेतून रोजगार हमी योजनेचा जन्म झाला त्याच आधारे पुढे दि. २३ ऑगस्ट २००५ रोजी लोकसभेने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम २००५ पारित केला त्यास ५ सप्टेंबर २००५ रोजी मा. राष्ट्रपती महोदयांनी मंजूरी प्रदान केली आहे.

महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम १९७७ व राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार अधिनियम २००५ या दोन्ही कायद्यातील विसंगती दुर करुन दोन्हीतील अधिक चांगल्या व आवश्यक बाबी घेवुन राष्ट्रीय ग्रामीन रोजगार हमी अधिनियमाच्या कलम ४ व २८ अन्वये एक सर्वंकष रोजगार हमी योजना राबविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला पहील्या टप्यात महाराष्ट्र शासनाने १२ जिल्ह्याचा समावेश करण्यात आला राष्ट्रीय पातळीवर या अधिनियमात २ ऑक्टोंबर २००९ रोजी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी अधिनियम हे नाव देण्यात आले केंद्र शासनाच्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम २००५ व महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी कायदा १९७७ (सुधारणा २००६) अन्वये संपूर्ण महाराष्ट्रात २००८ पासुन राबविण्यात येत आहे. अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या प्रत्येक कुटूंबातील प्रौढ व्यक्तीला या योजने अंतर्गत कामाच्या माध्यमातुन रोजगाराची हमी देवुन कायम स्वरुपी राष्ट्रीय मालमत्ता निर्माण करणे हा या योजनेचा मुळ उद्देश आहे.

मनरेगाची वैशिष्टे-

१. १०० दिवसाच्या रोजगाराची हमी व हजेरीपट संपल्यापासुन १५ दिवसाच्या आत मजुरी ही मजुराच्या खात्यात जमा होते.
२. कुंटूंबातील सर्व इच्छुक कुटूंब सदस्यां रोजपत्रिका फोटोसह ओळखपत्र देण्यात येते.
३. कामाची निवड, नियोजन व अमंलबजावणीत संपूर्ण सहभाग ग्रामपंचायतीकडे असतो.
४. एकुण कामाच्या नियोजनात ५० टक्के कामे ग्रामपंचायती मार्फत राबविले जातात.
५. १०० टक्के परदर्शकता असल्यामुळे योजनेचे उद्देश सफल होतात.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी

अ) जलसंधारण व जलसवर्धनाची कामे
ब) दुष्काळ प्रतिबंधक कामे (वनीकरणासह)
क) जलसिंचन कालव्याची कामे
ड) अनुसुचित जाती -जमाती नॉवन भुधारक तथा इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांना जमिनी साठी जलसिंचन निर्माण करण्याची कामे
इ) पारंपारिक पाणी साठ्यांची नुतणीकरण व तलावातील गाळ काढणे
ई) ग्रामिण भागात बारमाही जोड रस्त्यांची कामे

या योजनेकडून पुण करुण घेतली जातात. वरिल आशयाप्रमाणे साधारणत: पाझर, तलाव, शेततळे, लघुतलाव, कालवे, जलसंधारणाची कामे, जवाहर विहीर योजना, रस्ते इ. कामे योजनेच्या माध्यमातुन केली जातात. या योजनेच्या माध्यमातुन ग्रामिण भागातील प्रत्येक कुटूंबाला किमान १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करुन देण्यात येतो १८ वर्षावरील स्त्री-पुरुष या योजनेच्या माध्यमातून लाभ घेवु शकतात. मात्र संबधीत स्त्री-पुरुष हा बेरोजगार असणे गरजेचे असते व त्यांची नोंद संबधित ग्रामपंचायत मध्ये असणे अनिवार्य आहे.

मनरेगा अंतर्गत मजुरांचा हक्क व भुमिका

१. नोंदणी केलेल्या कुटूंबातील व ज्यांचे नाव जॉबकार्ड वर असेल अशा प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला या योजने अंतर्गत अकुशल कामांची मागणी करण्याचा हक्क आहे.
२. कामाची मागणी केल्यास कुटूंबाला किमान १०० दिवस काम किंवा रोजगार उपलब्ध करुण द्यावा.
३. लाभार्थ्यांनी कामाची मागणी विहीत नमुण्यात ग्रामपंचायत, ग्रामपंचायत सदस्य, अंगणवाडी सेविका, शिक्षक, स्वयंसहाय्यता बचतगटांचे सदस्य, महसुल विभागाचे ग्राम पातळीवरील प्रतिनिधी, वस्ती किंवा गावपातळीवरील सुविधा केंद्र, मजुर गट, दक्षता समिती इ. नी कामाचा मागणीची नोंद करुन घ्यावी व त्यांची पोच द्यावी.

Scanned with OKEN Scanner

४. लाभार्थ्याने एकाच आर्थिक वर्षात वेगवेगळ्या कालावधीत कामाची मागणी करता येते.अनेक लाभार्थ्यांना एकत्र अर्जाच्या माध्यमातुन किंवा कल्याणकारी संस्थांच्या माध्यमातुन कामाची मागणी करता येते.

५. काम मागणी करणाऱ्या मजुरांना काम दिले आहे याची एक सुचना ग्रामपंचायतीच्या फलकावर लेखी पत्र पाठवुन सुचना करावे किंवा लाभार्थ्यांचा मोबाईल क्रमांक असेल तर एस.एम.एस पाठवुन सुचना करावी

६. एका कुटूंबाला १० दिवसाची रोजगाराची हमी अनेक सदस्यांना विभागुन देता येते. कामाची व्याप्ती पहाता कुटूंबातील नोंदणीकृत सदस्यांना एकाच ठिकाणी काम दिले जाते.

७. निवासस्थाना पासुन ५ किमी पेक्षा जास्त अंतरावर काम दिल्यास प्रवास खर्चापोटी मजुरीत १० टक्के वाढ दिली जाते. शिवाय एकट्या महीलांना त्यांच्या कौटूंबिक जबाबदाऱ्या व वृध्दांची सेवा करता यावी म्हणुन आजुबाजुच्या परिसरात काम दिले जाते.

८. काम मागितले व दिले न गेल्याने बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतुद आहे सलग १५ दिवस काम न दिल्यास प्रतिदिन मजुरीच्या २५ टक्के दराने भत्ता द्यावा लागतो.

संशोधन निष्कर्ष

रोजगार भिमुख हमी देण्याचा कायदा किंवा योजना याची सुरुवात देशात सर्व प्रथम महाराष्ट्रातुन झाल्याचे दिसते १९७७ ची रोजगार हमी योजना हीच पुढे व्यापक स्वरुपात तयार करुण सर्व समावेशक सर्वांचा उल्लेख करुण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना २००५ या नावाने उदयास आलेली आपणास दिसुन येते सद्यास्थितीला संपूर्ण भारताचा विचार केल्यास देशा समोर बेरोजगारी ही अत्यंत व्यापक व मोठ्याप्रमाणावर जाणवणारी समस्या डोक वर करु पहात आहे मात्र त्याच बरोबर गाव तेथे शाळा, प्राथमिक तसेच उच्चशिक्षणासाठी मिळणाऱ्या विविध सुविधा, व्यवसायाभिमुख शिक्षणापेक्षा पारंपारिक शिक्षणाकडे असणारा कल यामुळे शिक्षित बेरोजगाराची संख्या झपाट्याने वाढलेली दिसुन येते. शिक्षण असुनही नोकरी नाही व उच्च शिक्षणामुळे कुदळ चालवायला हात चालत नाही अशी सभ्रमावस्था ग्रामिण भागात दिसुन येते.

आई-वडिल मनरेगातुन मिळणाऱ्या कामासाठी घराबाहेर व युवकांना हातात स्मार्टफोन घेवुन घराची राखण करणे हाच पर्याय दिसुन येतो.

थोडक्यात मनरेगातुन केवळ मजुरांना मजुरी उपलब्ध करुण देण्यापेक्षा शिक्षित तरुणांच्या हाती ही कामे सोपविण्यात आली तर डिजिटल इंडिया चे स्वप्न पुर्ण होवु शकते व स्मार्टवर्क कल्चर खाली युवकांना रोजगार देखील प्राप्त होवु शकतो.

संदर्भ सूची

१. रत्नमाला देविदास कायटकर (२०१३) श्रम महीमा, लघु सिंचन जल संधारण, महाराष्ट्र राज्य

२. यश मंथन, मार्च २००७, यशदा पुणे

३. महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना (जुन २००८) महाराष्ट्र शासन

४. पुणेकर एस. डी. (१९७७) आर्थिक विकासात श्रमाची भुमिका , केंद्रिय श्रमिक शिक्षा बोर्ड

Website

१. www.cseindia.org

२. www.maha.egs.gov.in

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

स्वयंसहाय्यता बचत गट- आदिवासी व ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरणात महत्वाचा दुवा

प्रा.डॉ. शाम दामू सोनवणे
सहयोगी प्राध्यापक,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव.

प्रस्तावना –

डॉ.मोहम्मद युनूस यांनी बांगला देशात बचत गटांचे बीज रोवले. त्यांनी जाबेरा या गावात गरीबांच्या बचतीतून ग्रामीण बँकेचा प्रकल्प सुरु केला. ग्रामीण बँकेकडे बांगला देशात आज ९६%महिला सदस्य आहेत व ९०%शेअर्स महिलांच्या मालकीचे आहेत. बांगलादेशातील गरीबी दूर करण्यासाठी व कुटुंबे आत्मनिर्भर राहण्यासाठी डॉयुनूस यांनी बचत गट हे माध्यम लोकांच्या हाती सोपविले आहे. याच धर्तीवरभारतामध्ये १९९०च्या दशकात नाबार्ड, राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांच्या संयुक्तविद्यमानेग्रामविकासाच्यायोजनाराबविल्याजातआहेत.समान प्रश्न, सारखे आचार विचार, समान मते असणारे स्त्री किंवा पुरुष एकत्र येतात व नियमित बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोट्या मोठ्या आर्थिक गरजा भागवून आपला सर्वांगीण विकास साधतात त्यास स्वयंसहाय्यता समूह अथवा स्वयंसहाय्यता गट म्हणतात. नियमितपणे केलेल्या अल्पबचतीतून आर्थिक साहाय्य करण्यासाठी भांडवल उभे करण्यासाठी संघटनशक्ती वाढविण्यासाठी परस्परांच्या सहकार्याने सभासदाच्या नेतृत्वाने तयार झालेला गट अशीही बचत गटाची संकल्पना आहे.गावपातळीवर समविचारांचे, समवयस्क, सेवाभावीवृत्तीचे सुमारे १५-२० व्यक्ती समान ध्येयाने प्रेरीत होऊन स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून आर्थिक बचत करण्यासाठी एकत्र येणे गरजेचे आहे. महिलांची काटकसर वृत्ती, व्यवहारातील पारदर्शकता तसेच संघटन कौशल्यामुळे स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या सदस्य अधिक प्रमाणात महिला आहेत.बचत गटामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

समस्या-

आज भारत देश २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभा असून ही ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रातील महिला चूल व मूल यातच स्वतःला बघत असते, तिच्या साठी विश्व म्हणजे केवळ घर, घरातील माणसे, सासर व माहेरची माणसे व लेकर हेच तीन दैवत,पण असल्या भावनिक नात्या-गोत्यात अडकून पडलेल्या महिलांमुळे किती समस्या निर्माण झाल्या हे त्यांना ही समजले नाही. शिक्षणामुळे व्यवहार समजलेच नाही, अल्पसमाधान वृत्तीमुळे नवरा काय कमवतो,काय खर्च करतो किती व्यसन करतो, मुलांना शाळेत पाठविले किंवा पाठविले नाही काहीही कळत नाही. महिला एकत्र येण्याचे माध्यमच नाही तेव्हा ही समस्या आहे हेही कळणार नाही.

विषयाचे महत्व-

महिला सक्षमीकरणात बचतगटाचा मोठा वाटा आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरुन जाण्यास साहाय्य झाले आहे, व त्यांना आत्मसन्मान मिळवून दिला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग हे ही बचतगटाचे एक यश आहे. ग्रामसभांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. गावातील पाणीपुरवठ्यासंबंधी निर्णयही महिला बचतगटाच्या माध्यमातून घेत आहेत. तंटामुक्ती गाव मोहिमेअंतर्गत अनेक गावातून बचतगटांचा सकारात्मक दबाव गट दिसून येत आहे. दारु बंदी, दारुची दुकाने बंद करणे यामध्ये महिला सहभाग अधिक दिसून येत आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये सहकाराची भावना वाढीस लागली असून काही बचतगट समुपदेशनाचे कार्यही करीत आहेत. जिल्ह्यांतील वस्तूंचे जिजाऊ, सिंधू, सावित्री अशा विशिष्ट

Scanned with OKEN Scanner

नावाने ब्रँडिंग केल जात आहे. दरवर्षी राज्य आणि केंद्र शासनातर्फे विविध विभागाच्या सरस प्रदर्शनामध्ये वस्तूंची विक्री केली जाते. अनेक ठिकाणी सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकान बचत गटातील महिला चालवतात. शालेय पोषण आहारचे काम महिला बचत गटाकडे दिले गेले आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळामधील गणवेषांची शिलाई बचतगटामधील महिलांकडून करुन घेतली जात आहे. जेजुरी, अष्टविनायक, पंढरपूर यासारख्या देवस्थानामध्ये पूजासाहित्य आणि प्रसादाच्या विक्रीचे स्टॉल महिला बचतगट चालवतात. रेशन दुकानाचे परवाने देताना महिला बचतगटांना प्राधान्य देण्याचे शासनाचे धोरण आहे.महाराष्ट्रात अडीच लाखापेक्षा अधिक बचतगट असून, त्याद्वारे ३६लाख महिला संघटीत झाल्या आहेत. कोकण विभागातील बचतगटांची संख्या अठरा हजार पेक्षा जास्त आहे. कोकण विभागातील बचत गटासाठी आयोजित कोकण सरस प्रदर्शनातून बचतगटातील महिलांना वस्तू विक्रीसाठी व्यासपीठ मिळाले आहे. बचतगटातील वस्तूंच्या उत्पादनाला गावापासून मॉलपर्यंत बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे.

उद्देश-

०१. ग्रामीण व आदिवासी महिलांच्या सर्वांगीण विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदानाचे अध्ययन करणे.

०२. स्वयंसहाय्यता बचत गटा विषयी असलेले धोरण व त्याचा आदिवासी व ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरणात होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

गृहीतकृत्य-

०१. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे ग्रामीण व आदिवासी महिलांच्या सर्वांगीण विकासात कोणतेही बदल दिसून येत नाही.

०२.महिलांच्या स्वयंसहाय्यता बचत गटा विषयी असलेले धोरणा मुळे आदिवासी व ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरणात नकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

द्वितीय स्रोत-

प्रस्तुत अध्ययनात दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला असून यात प्रामुख्याने प्रकाशित व अप्रकाशित सर्व लिखित सामुग्रीचा समावेश होतो यात १.मासिके २.वृत्तपत्रे३.लेख४.आत्मचरित्र.जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, संशोधन प्रबंध विविध संकेतस्थळ व संगणकाच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे अध्ययन करण्यात आले आहे.

भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळीला दशकापेक्षा ही अधिक काळ लोटला असून त्याचे अपेक्षित परिणाम सद्य दिसत आहेत. स्वयं सहाय्यता बचत गटामुळे ग्रामीण व आदिवासी भाग कडे निर्माण होणारा सकारात्मक बदला कडे दुर्लक्ष्य करून चालणार नाही.द्वितीय स्रोताच्या माध्यमातून संकलित केलेली माहिती हेच दर्शवित आहे.

बौटर संस्थेने राबविलेल्या वातावरणातील बदल व स्वकृती या प्रकल्पामध्ये गाव पातळीवर वसुंधरा सेविका म्हणून काम करते. सर्व प्रथम गावामधील महिलांना एकत्र आणण्यासाठी घरोघरी भेट देऊन महिलांना बचत गट स्थापन विषयी मार्गदर्शन करतात. त्यातून महिला तयार करून काही गट स्थापन केले. गटाचे फायदे त्यांना समजावून सांगितले. त्यातून गावामध्ये १० गट स्थापन झाले. गट सुरळीत चालविण्यासाठी दर महिन्याला गटाची बैठक घेतली जाते. यामुळे महिलांच्या गरजा भागू लागल्या आहेत व थोडी थोडी बचत होऊ लागली. तसेच काही महिला घराच्या बाहेर येत नवत्या. बाहेरचे व व्यवहाराचे ज्ञान नव्हते अशा महिला एकत्र येऊ लागल्या व आपल्या अडचणी एकमेकींना सांगू लागल्या.

महिलांचे स्वयंसहाय्य बचतगट - कुक्कुट पालन व्यवसाय

ग्रामीण व आदिवासी भागात स्वयंसहाय्य बचतगटाच्या माध्यमातून कुक्कुट पालन व्यवसाय तेजीत व नफ्यात सुरु आहे. खेड्यांमध्ये साधारणतः पाच स्वयंसहाय्य गटांनी मिळून एक 'संयुक्त महिला

समिती' तयार करतात व समितीमार्फतमहिलांनी कुक्कुटपालन व्यवसाय करतांना दिसतात. त्यासाठी राष्ट्रीय बँकाच्या माध्यमातून कमीतकमी व्याज दराने कर्ज घेऊन सामुहिक कुक्कुटपालन व्यवसाय सुरु केले असल्याची नोंद आढळते. विलायती कोंबड्यांची पिल्ले आणल्यानंतर त्यांची खूप काळजी घ्यावी लागते छोटया पिल्लांना रात्रीच्यासाठी लाईटचा प्रकाश व ऊब हवी असल्यामुळे लाईटिंगची व्यवस्था करावी लागली. त्याचप्रमाणे कुक्कुटपालनासाठी लागणाऱ्या पिल्लांची खरेदी, खाद्यपुरवठा, वैद्यकीय सुविधा तसेच पिल्ले दोन महिन्यांची झाल्यावर त्यांची खरेदी-विक्री करण्याची जबाबदारीही महिलांनी आपसात वाटून घेतात, त्यामुळे महिलांवर कौटुंबिक जबाबदारी ही व्यवस्थितपणे सांभाळतांना दिसतात.आता महिला गोंधळून न जाता योग्य भाव करून कोंबड्या विकतात. विक्रीतून जमा झालेले पैसे स्वतः बँकेत जमा करतात. व्यवसायामधून ग्रामीण व आदिवासी महिलांना स्वतःबद्दल व गटाबद्दलचा आत्मविश्वास निर्माण झाला आहे. विचारपूर्वक महिला निर्णय घेऊन लागल्या आहेत. आणि सर्व महिलांमध्ये एकजुटीची भावना निर्माण झालेली दिसते.

महिलांचे स्वयंसहाय्य बचतगट- आरोग्य शिबीर

महिलांचे स्वयंसहाय्य बचतगटा च्या माध्यमातून गावामध्ये रक्त तपासणी शिबीर घेण्यात येतात, महिलामध्ये प्रामुख्याने रक्त कमी आढळते, त्यांना लोहाच्या गोळया व आहार कसा असावा या विषयी माहिती सांगितली जाते. सकस व पोषक आहार प्रात्यक्षिक करून दाखविले त्यामध्ये अळीवाचे लाडू महिलांना आवडले व त्यांनी घरीही बनविले. ज्यांना लोह कमी आहे अश्या महिलांनी त्याचा उपयोग करून घेतला.० ते ५ वयोगटातील मुलांचे आरोग्य यामध्ये लसीकरण, आहार वजन उंची या गोष्टी घेतल्या जातात. दर महिना वजन उंची घेऊन तो मुलगा किंवा मुलगी कोणत्या श्रेणीत आहे हे त्यांच्या आई ला सांगितले जाते. त्यामुळे महिलांना कोणत्या श्रेणीत आहे हे कळले व त्या आपल्या मुलांची काळजी घेतात

महिलांचे स्वयंसहाय्य बचतगट- परसबाग

महिलांचे स्वयंसहाय्य बचतगटा च्या माध्यमातून महिलांना सकस व पोषक आहाराविषयी माहिती दिली जाते. आपले आरोग्य सुधारावे व कुपोषण दूर व्हावे यासाठी महिलांना परसबाग करण्याचा सल्ला स्थानिक महिला बचत गटाच्या माध्यमातून दिला जातो. घराच्या मागील बाजूला किंवा जेथे सांड पाण्याचा निचरा होतो तेथे महिलांनी परसबाग तयार करून त्यातून त्यांना ताजा भाजीपाला मिळविन्या साठी महिलांना परसबागेचे महत्व पटवून दिले जाते, सांडपाणी वाया न घालता ते बागेसाठी उपयोगात येऊ लागल्याचे चित्र ग्रामीण व आदिवासी भागात पाहायला मिळते. परसबाग म्हणजे गावकर्यांनी बचत गटातून उभारलेली एक चळवळच म्हणावी लागेल.

महिला बचत गटाच्या माधमातून दुषित पाण्याची समस्या मार्गी लावली-

महिला बचत गटाच्या माधमातून दुषित पाण्याची समस्या मार्गी लावली दिसते.महिलांना दुषित पाण्यामुळे होणारे आजार या विषयी माहिती सांगितली. त्यामुळे महिलांनी पाणी गाळून घेणे त्यात मेडीक्लोर टाकणे या गोष्टी करू लागल्या. महिलांचा कामाचा बोजा कमी करण्यासाठी जो उपक्रम राबवला त्यामध्ये महिलांनी पाण्याचे फिल्टर घेतले. त्यामुळे त्यांना शुद्ध पाणी मिळू लागले. काही महिलांनी पाण्याच्या टाक्या घेतल्या. त्यामुळे महिलांचा पाणी साठविण्याचा प्रश्न सुटला व महिलांना दोन तीन दिवस पाणी नाही आले तरी महिलांना अडचण येत नाही. त्यामुळे त्यांना त्याचा पुरेपूर फायदा झाला.

महिला बचत गटाच्या अभ्यास सहली आयोजित केल्या जातात. महिला ह्या सहलीला सहभाग नोंदवितात.सहलीच्या माध्यमातून महिलांचे इतर ठिकाणी असलेले स्वयं सहाय्यता बचत गट कसे सुरु आहे याची कल्पना येते, महिलांनी केलेले व्यवसाय व ते कसे बचत गट चालवितात व आपणही आपल्या परिसरात काय नवीन बदल केले पाहिजे याचे ज्ञान ते प्राप्त करून घेतात. त्या हे पाहण्यात आले. त्यांचे बचत गट चांगले चालू आहे असे पाहून महिलांनी अजून बचत गट तयार केले व दर महिन्याला बचत

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

गटाची मिटींगही सुरळीत चालू आहे. त्याच बरोबर सेंद्रिय शेतीचे महत्वमहिलांना समजले आहे. कमी पाण्यावर कोणते पीक घेतले पाहिजे व पाण्याचे व्यवस्थापन कसे केले पाहिजे याचे महत्व कळल्यामुळे पाणी जपून वापरत आहे.व तसा पार्सार व प्रचार देखील करत आहे.

महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाकडून कर्ज कशासाठी व कुणा कडून घ्यावे याचे ही भान महिलांना दिसून येते. कुटुंबाच्या अनेक गरजा असतातप्रामुख्याने गरिबांच्या जीवनात त्यांच्या . दैनंदिन जीवनाच्या प्राथमिक गरजा भागवण्याकरताच त्यांचे उत्पन्न खर्च होते .उपजीविकेसाठी भागविण्यासाठी आजही ग्रामीण किंवा आदिवासी भागात एका माणसाच्या आमदानी वर शक्य होत नाही,हे चित्र आपण पाहतो. त्याचा परिणाम म्हणजे या कुटुंबांना कर्ज घ्यावे लागते, किंवा कायमच 'सालकरी' म्हणून सावकारांकडे किंवा श्रीमंतांकडे राहावे लागते. मात्र महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट तयार झाल्या पासून ही समस्या मार्गी लागलेली दिसते.

महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटप्रामुख्याने खालील बाबीसाठी कर्ज घेते.

अ) प्राथमिक गरजांच्या पुर्ततेसाठी महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटप्रामुख्याने कर्ज घेते.यात शिक्षण, औषधोपचार, अन्न धान्य खरेदीसाठी, घर बांधणीसाठी किंवा घर दुरुस्तीसाठी तसेच घरातील काही मंगल प्रसंग असतील त्या साठी.

ब) उद्योगधंद्यासाठी घेतलेले कर्ज घेतात यात प्रामुख्याने कृषीविकासासाठी,बियाणे, औजारे, खत, औषध फवारणी, विहिरीचे बांधकाम, पाईपलाईन, जनावरे खरेदी साठी लघुउद्योगांकरिता इ.

सारांश –

स्वयंसहाय्यता बचत गट हे आदिवासी व ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरणात महत्वाचा दुवा ठरू पाहत आहे, एकंदरीत बचतगट हे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय वाढीस सहाय्यकच ठरत आहेत. महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व एकत्रित होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरु शकतील खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईल. सामाजिक स्वास्थ्यासाठी दबावगट निर्माण करण्यासाठी महिलांना या बचतगटाचा अस्त्रासारखा वापर नक्कीच करता येईल.उच्च शिक्षणात अनेक विद्या शाखांचा समावेश जरी होत असला तरी आदिवासी व ग्रामीण समुदयाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी हे पुरेसे नाही, समाजकार्य ही शाखा अत्यंत महत्वपूर्ण अशी आहे,ज्या विद्यार्थ्यांना, तरूणांना समाजाबद्दल उपजतच आस्था आहे,त्यांच्यासाठी समाजकार्यहा पूर्णकालिक अर्थार्जनाचा प्रामाणिक मार्ग ठरू शकतो, कारण प्रत्येक सामाजिक समस्याचे निराकरण करण्याचे सामर्थ व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षणात आहे,गरज आहे ते योग्य व्यक्तीच्या हातून योग्य ठिकाणी वापरले गेले पाहिजे, तसेच सामाजिककार्यक्षेत्र अधिक ग्लोबलाईज्ड बसंपटित होत आहे. तसेच या क्षेत्रातील कार्यरत व्यक्तींची सामाजिकजबाबदारी व सामाजिक भान यात निश्चितच वाढ झाली आहे. स्वयंसेवी सहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिला मध्ये कमालीची कळकळदिसून येते 'काही तरी वेगळे करून दाखवायचे आहे'अशी जिद्द पहावयास मिळते, केवळ शासकियचं नव्हे तर खाजगी क्षेत्रात,औद्योगिक व स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून देखीलबचत गट आज सुरु आहेत, काही ठिकाणी खाजगी बँकाच्या माध्यमातून बचत गटांना कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते तर काही ठिकाणी बँकानीच स्वयंसेवी बचत गट सुरु केलेली दिसतात.

निष्कर्ष-

ज्या गावांमध्ये महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट तयार केले आहेत. व गट सुरळीत चालू आहेत. त्या गावातील सर्व महिला मिटींगला येतात. बचत गटाच्या मिटिंग त्या मिटींगला त्या हजर असतात. प्रत्येक मिटिंग मध्ये विविध विषयांवर चर्चा केले जाते. आरोग्य विषय, सामाजिक विषय व गावपातळीवरील काही प्रश्न सोडविणे इत्यादी विषयांवर चर्चा होत असते. महिलांमध्ये बोलण्याचे

Scanned with OKEN Scanner

धाडस वाढले, ग्रामसभेमध्ये महिला जातात, विषय मांडतात, महिलांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे, एकसंघ होऊन त्या आपली, कुटुंबाची व समाजाची भावना मांडतांना दिसतात,म्हणून आपणास हे मान्य करावे लागेल की स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे आदिवासी व ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात महत्वाचा दुवा आहे.

सूचना-

१. महिलांच्या स्वयं सहाय्यता बचत गटातून निर्माण झालेल्या वस्तूंना विक्रीसाठी बाजार पेठ बिनामुल्य शासनाने उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

२. बचत गटांना खऱ्या अर्थाने चालना देण्या साठी त्यानी निर्माण केलेल्या वस्तू ह्या कोणत्याही करातून मुक्त करून जास्तीत जास्त फायदा महिलांना कसा होईल यावर सर्वांचा भर असला पाहिजे.

३. महिला स्वयम सहाय्यता बचत गटांना स्थानिक बँकांनी कागद पत्रांवर न अडवता त्यांना सहकार्य केले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. मुलाणी एम.यु.,(२००८)महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट,डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे

२. पुरंदरे संगीता,'ग्रामीण भागातील विशेषतः शिरूर तालुक्यातील महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास' पुणे विद्यापीठ पुणे.

३. गायकवाड शिवाजी एल.(२०१२) 'महिला उद्योजकता विकासात स्वयम सहाय्यता बचत गटाची भूमिका संदर्भ-नांदेड जिल्हा स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड

४. देशपांडे मेधा 'भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गट :पार्श्वभूमी आणि वाटचाल,'अर्थ संवाद,

५. टाकसाळे प्राजक्ता (२००७) व्यावसायिक समाजकार्य विचारधारा आणि इतिहास,श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर

६. समाजकार्य-जीवन आधार फाउंडेशन,ऑक्टोबर २०१८

७. Maharashtra Journal of Social Work, Dec.2018

***

Journal of Research and Development
Vol. XIII (Issue. 14-B) April 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसोबत दलित चळवळीतील महिला

विशाल सुरेश सपकाळे
संशोधक विद्यार्थी

डॉ.शाम दामू सोनवणे
संशोधन मार्गदर्शक
(DNCVP's LMC Collage of Social Work)

गोषवारा :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा काळ हा स्त्रियांच्या आणि समाजाच्या स्वतंत्रता,समानतेविषयी केलेल्या सक्रीय आणि संघर्षमय सहभागाचा सुवर्णकाळ आहे.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळात सुरु असलेल्या दलित चळवळीमध्ये लाखो शिक्षित, आडाणी, गृहिणी, गरीब, कष्टकरी, मजूर, शोषित, पिडीत महिला जोडल्या गेल्या. या महिलांनी ज्या उत्साहाने आणि उर्जेने या चळवळीमध्ये सहभाग नोंदवीला तो खरच कौतुकास्पद आणि प्रेरणादायक असा आहे. परंतु आंबेडकरी चळवळीतील या उर्जावान दलित महिलांचे कार्य काळाच्या पडद्याआड गेलेले दिसते.या आंबेडकरी चळवळीतील सक्रीय योगदान देणाऱ्या, बाबासाहेबांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभ्या राहून प्रवाहाच्या विरोधात बंड केलेल्या.बाबासाहेबांच्या विचारांनी वैचारिक सक्षम झालेल्या दलित महिलांच्या कार्यावर या संशोधन लेखाद्वारे एक दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

महत्वपूर्ण शब्द : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, दलित चळवळीतील महिला.

प्रस्तावना :-

गेली कित्येक वर्ष अस्पृश्य समाज हा ब्राम्हणी वर्चस्वाच्या अधिपत्याखाली निकृष्ठ प्रकारचे जीवन व्यतीत करत होता ब्राम्हणशाही मुळे अस्पृश्य समाजातील लोकांची अतिशय वाताहत झाली होती. ब्राम्हणांनी अस्पृश्य समाजावर समाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, रोटी-बेटी व्यवहारावर बंदी अशा प्रकारची अनेक बंधने लादली होती. थोडक्यात या समाजव्यवस्थेने अस्पृश्य समाजातील लोकांना माणूस म्हणून जगणे नाकारले होते. अगदी पशु पेक्षाही तुच्छ वागणूक अस्पृश्य समाजाला दिली जात होती. संपूर्ण समाजव्यवस्थाच जणू ब्राम्हणांच्या पायाशी होती. त्यात अस्पृश्य स्त्रियांची स्थिती तर आणखीनच वाईट. दलित स्त्रियांना या चातुर्वण्य व्यवस्थेत कुठेही स्थान नव्हते. दलित स्त्रिया या अन्याय, अत्याचाराच्या बळी ठरत होत्या. दलित स्त्रिया केवळ उर्वरित तीन वर्णाच्या दासी, उपभोगाच्या वस्तु मात्र झाल्या होत्या.अशा परिस्थितीत या अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध बंड करणे तर लांबच साधे वर मान करून बोलणे सुद्धा अवघड बाब परंतु जस जसा काळ लोटत गेला तस तशी परिस्थिती बदलत गेली.भारतात पेशवाईचा अंत होऊन ब्रिटीशांच्या वसाहतींचा काळ आला आणि भारतात समाजसुधारणेचे पर्व सुरु झाले. भारतात महात्मा फुले, सावित्रीमाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,राजर्षी शाहू महाराज, यांसारखे थोर समाजसुधारकांनी अस्पृश्य समाजातील लोकांसाठी कार्य सुरु केले.या कार्यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित पुरूषांबरोबर दलित महिलांनादेखील सहभागी करण्याचे प्रयत्न सुरु केले. आणि या प्रयत्नांना मोठ्या प्रमाणात यशही लाभले दलित समाजातील अनेक महिला समाजाच्या उद्धारासाठी पुढे येऊ लागल्या.सभा,संम्मेलने,आंदोलने,मोर्चे इत्यादी मध्ये सहभागी होऊ लागल्या या महिलांमध्ये दलित समाजातील शिक्षित, आडाणी, गृहिणी, गरीब, कष्टकरी, मजूर,शोषित, पिडीत अशा महिलांचा समावेश होता. अशाच काही सक्रीय महिलांच्या कार्याचा खालीलप्रमाणे आढावा घेतला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

- **तुळशीबाई बनसोडे आणि रुक्मीणबाई :-**

  डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित महिलांच्या चळवळीला १९१३ पासूनच सुरुवात झाली होती.१९२० साली कोल्हापुर येथे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या 'बहिष्कृत भारत परिषदेत' पहिल्यांदा दलित महिलांनी मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला.या परिषदेत रुक्मीणबाई यांनी स्थानिक भाषेत मुलींच्या शिक्षणा संबधी बोलतांना म्हटले कि मुलींची खरी शक्ती हि शिक्षणातच आहे.

- **वेणूबाई भटकर आणि रंगबाई शुभरकर :-**

  १९२४ मध्ये मुंबई येथे आयोजित 'बहिष्कृत हितकारिणी सभेत' वेणूबाई आणि रंगबाई यांनी त्यांच्या मधुर स्वरात दलितांच्या व्यथा आणि संघर्षाची मार्मिकता यांची मांडणी केली.

- **जाईमाई चौधरी :-**

  जाईमाई चौधरी या दलित समाजातील उच्चशिक्षित महिला होत्या. जाईमाई चौधरी यांनी अतिशय कठीण परिस्थितीत शिक्षण घेतले होते. त्यांनी दलित मुलींसाठी संत चोखामेळा कन्या शाळा स्थापन केली. जाईमाई चौधरी या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन बाबासाहेबांच्या पक्क्या अनुयायी बनल्या होत्या. जाईमाई चौधरी यांनी स्त्री शिक्षणाला अधिक महत्वपूर्ण मानले आणि सर्वप्रथम स्त्री शिक्षणावर भर दिला.नंतर त्या सशक्त दलित महिला नेता म्हणून परिचित झाल्या.

- **रमाबाई आंबेडकर :-**

  माता रमाई यांचे सपूर्ण जीवनच एक आदर्शरूप आहे रमाई अतिशय खडतर अशा परिस्थितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभ्या राहून बाबासाहेबांची सावली झाल्या आणि सपूर्ण दलितांच्या रमाई झाल्यात. १९२८ साली मुंबई मध्ये 'महिला मंडळाची' स्थापना करण्यात आली.आणि या महिला मंडळाच्या प्रथम अध्यक्ष रमाई आंबेडकर यांना करण्यात आले. हे महिला मंडळ स्थापन करण्यामागचा उद्देश हा दलित महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थिती सुधारणे आणि दलित महिलांची प्रगती करणे असा होता या मंडळाची सपूर्ण जबाबदारी रमाई यांच्यावर होती आणि त्यांनी हि जबाबदारी त्यांनी अतिशय काळजीपूर्वक सांभाळली.

- **तानुबाई :-**

  पुणे येथे १९२९ साली तानुबाई यांच्या नेतृत्वात दलित महिलांद्वारे पार्वती मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात आला.त्यात बहुसंख्य दलित स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. या मंदिर प्रवेशावेळी सवर्णांनी या दलित महिलांवर लाठ्या चालवल्या त्यात अनेक दलित महिला जखमी झाल्या परंतु त्यांनी तीव्र स्वरुपात हा लढा दिला.

- **राधाबाई बडाळे :-** नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहामध्ये राधाबाई यांनी आपल्या भाषणात प्रखरपणे सवर्णांना सांगितले कि, आम्हाला मंदिरात प्रवेशाचा,पाणवठ्यांवर पाणी भरण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे तो आमचा सामाजिक अधिकार आहे.तसेच आम्हाला शासन करण्याचा राजकीय अधिकार देखील मिळाला पाहिजे.आम्हाला कठोर शिक्षेची भीती नाही आम्ही देशभरातील कारागृह भरून देऊ. वेळ आली तर गोळ्या-काठ्या खाऊ पण आम्हाला आमचा हक्क मिळायलाच हवा,आम्ही एक वेळ प्राण देऊ पण आमचा हक्क मिळवूनच राहू.

- **समुद्राबाई :-**

  मुंबई बोरगाव येथे १९३४ 'अस्पृश्य परिषद' संपन्न झाली या परिषदेचे अध्यक्षपद सौ.समुद्राबाई

यांनी भूषवले या परिषदेत दलित मुलींच्या शिक्षणासंबंधी आणि बालविवाह या विषयांवर चर्चा करण्यात आली. तसेच दलित मुलांसाठी रात्रशाळा,मुलामुलींसाठी एकत्र वाचनालय शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी छात्रवृत्ती इत्यादी विषयांवर चर्चा करण्यात आली.

- **भागीरथीबाई आणि कुमारी रमाबाई गायकवाड :-**

पुरंदरे हॉल मुंबई मध्ये १९३६ साली आयोजित महार परिषदेत भागीरथीबाई आणि कुमारी रमाबाई यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतराच्या घोषणेचे मनपूर्वक स्वागत केले.भागीरथीबाई यांनी म्हटले कि नवीन धर्मात स्त्रियांच्या मुक्तीचा पुरस्कार असावा.जो धर्म आम्हाला बंधूभाव आणि समाजात स्वतंत्रपणे संचार करण्याचा परवानगी देतो तो धर्म आम्हाला स्वीकार आहे. तर कुमारी रमाबाई गायकवाड यांनी म्हटले कि, बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क मिळवुन देण्यासाठी अतिशय कठीण असा संघर्ष करत आहेत त्यामुळे आम्ही सर्व दलित महिला बाबासाहेबांसोबत आहोत आणि आम्ही धर्मांतर करणार.

- **यशोदाबाई डहात :-**

१९३६ साली नागपुर नवे कॉटन मार्केट मध्ये आयोजित दलित विद्यार्थिनी संम्मेलनाच्या यशोदाबाई डहात या स्वागताध्यक्ष होत्या. या संम्मेलनासाठी मोठ्या संख्येने दलित विद्यार्थिनी सहभागी झाल्या होत्या.या संम्मेलनाचा उद्देश हा होता कि,दलित विद्यार्थिनींच्या विचारांचे, त्यांच्या समस्या आणि त्या समस्यांच्या समाधानाचे आपापसात आदान प्रदान व्हावे, यावेळी सहभागी विद्यार्थिनींसाठी वेगवेगळ्या स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले त्यात या दलित विद्यार्थीनींनी त्यांच्या गुणांचे आणि उर्जेचे प्रदर्शन हस्तकला आणि भाषणांच्या माध्यमातून केले.

- **अनुसया बाई रंगाल :-**

१९३६ मध्येच मध्यप्रांतात आयोजित दलित महिला परिषदेच्या अध्यक्ष अनुसयाबाई रंगाल या होत्या या परिषदेत दलित स्त्रियांची सामाजिक,आर्थिक,राजकीय आणि शैक्षणिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी अनेक प्रस्ताव सादर करण्यात आले.तसेच दलित महिलांच्या प्रगतीसाठी करण्यात आलेल्या कार्याचाही आढावा घेण्यात आला. या परिषदेत अनेक दलित महिला वक्त्या होत्या त्यांनी या परिषदेत महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय हक्कांची मागणी केली.या परिषदेत दलित महिला वक्त्यांनी सांगितले कि,त्यांनी नागपुर मध्ये वस्त्या वस्त्यांत फिरून दलित मुलींचे गट तयार करून त्यांना शारीरिक शिक्षणासोबत काठी चालवणे तसेच आरोग्यासंबधी प्रशिक्षण दिले.आणि दलित मुलींमध्ये नवचेतना जागृत करण्याचे कार्य केले.

- **सुलोचना डोंगरे, किर्तीबाई पाटील,इंदिरा पाटील :-**

२० जुलै १९४२ रोजी अखिल भारतीय दलित महिला परिषद घेण्यात आली.या परिषदेसाठी संपुर्ण देशभरातून जवळ जवळ २५ हजार इतक्या मोठ्या संख्येने दलित महिला सहभागी झाल्या होत्या.या परिषदेच्या अध्यक्षा सुलोचनाबाई डोंगरे होत्या,स्वागताध्यक्षा किर्तीबाई पाटील आणि जनरल सेक्रेटरी इंदिराबाई पाटील होत्या. या परिषदेला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर उपस्थित होते.यावेळी सुलोचनाबाई आपल्या भाषणात म्हणाल्या कि,पूर्वी आपल्याला नेता नव्हता परंतु आता बाबासाहेबांसारखा नेता लाभला आहे पिढ्या न पिढ्या असलेली अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा कठोर असा प्रयत्न बाबासाहेब करत आहेत त्यामुळे त्यांना आपण मदत करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे.आपल्या दलित स्त्रिया खूप मागासलेल्या आहेत त्यामुळे आपण मुलींना शिक्षण दिले पाहिजेशिक्षणाशिवाय विकास शक्य नाही.त्याचसोबत दलित सुशिक्षित स्त्रियांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले तर सुधारणा करता येऊ शकेल, तसेच घटस्फोटाचा अधिकार,बहुपत्नीत्वास प्रतिबंध,कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार,अस्पृश्य स्त्री शिक्षणासाठी स्वतंत्र

Scanned with OKEN Scanner

वसतिगृहे अशा विविध प्रकारच्या मुद्द्यांना त्यांनी हात घातला. किर्तीबाई पाटील यांनी आपल्या भाषणात म्हटले कि,आपली पुरुष मंडळी आपल्या समाजाच्या हक्कांसाठी लढत असताना आपण मागे राहून चालणार नाही.या स्वातंत्र्य चळवळीत अस्पृश्यतेपासून मुक्ततेच्या कार्यात आपणही पुरुषांप्रमाणेच उत्साहाने सहभाग घेतला पाहिजे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात आपल्या हक्कांसाठी आपणही प्रसंगी प्राणांचे बलिदान देऊन सज्ज असले पाहिजे.या परिषदेत ईंदिराबाई पाटील आपल्या भाषणात म्हणतात कि शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत खूप मागे आहेत त्यामुळे आपण मागे न राहता पुरुषांच्या बरोबरीने राहून पुरुषांना त्यांच्या कार्यात मदत केली पाहिजे अन्यथा समाजाच्या प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण होईल.जगामध्ये परिवर्तन होत आहे आपणही या परिवर्तनाचा स्वीकार केला पाहिजे आणि पुरुषांना मदत केली पाहिजे.

- **सौ. मिनाम्ब्ल शिवराज :-**

१९४२ साली नागपुर येथे शेड्युल कास्ट फेडरेशनची स्थापना झाली.आणि या फेडरेशनची अनेक ठिकाणी अधिवेशने घेण्यात आलीत.आणि या अधिवेशनांच्या माध्यमातून दलित स्त्रियांच्या चळवळीला नवचेतना प्राप्त झाली. १९४५ साली मुंबई येथे आयोजित करण्यात आले. या अधिवेशनाच्या अध्यक्षा सौ.मिनाम्ब्ल शिवराज या होत्या या अधिवेशनास जवळ जवळ दहा हजार स्त्रिया सहभागी झाल्या. या अधिवेशनात नाशिक जिल्हा फेडरेशनच्या अध्यक्षा शांताबाई दाणी यांनी सौ.मिनाम्ब्ल शिवराज यांच्याविषयी उपस्थित महिलांना माहिती दिली.तसेच याप्रसंगी सौ.राजमणी हैद्राबाद सौ.जाधव,नागपुर, कु.गोदावरी रोकडे,मुंबई. यांनी गाणी सादर केली. समता मंडळाच्या अध्यक्षा सौ.सरोजिनी जाधव आपल्या भाषणात म्हणाल्या कि, दलित स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग हा कॉंग्रेस, हिंदु महासभा, मुस्लीम लीग किंवा इतर कोणताही पक्ष किंवा संघटना दाखवू शकले नाही आणि दाखणारही नाही. तर तो मार्ग दाखवला आहे फक्त बाबासाहेब आंबेडकरांनी. तदनंतर सौ.शिवराज यांनी भाषण सुरु केले. आपल्या भाषणात त्यांनी हिंदुधर्म हा अस्पृश्य स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यात कसा अडसर ठरतो स्त्री-पुरुष समान हक्क कसे प्रतिपादित करतो. तसेच पक्षी प्राणी यांच्यातही वर्णव्यवस्था कशी मानतो याबाबत भाष्य केले.आणि अस्पृश्य स्त्रीला विधवाविवाह, काडीमोड यांचे स्वातंत्र्य आहे त्यामुळे हिंदु कायदा त्यांना लागू करू नये. तसेच अस्पृश्य स्त्रियांनी विविध कला शिकाव्यात, वेगवेगळे कोर्स शिकावे,निरक्षरांनी साक्षर व्हावे.मुलांवर चांगले संस्कार करावे. स्वताचा विकास करून समाजाच्या कार्याला हातभार लावावा.इत्यादी मुद्द्यांवर भाषण केले.

- **सौ.मुक्ता सर्वगौड :-**

१९४५ च्या मुंबई अधिवेशनात दलित स्त्रियांसंबधित वेगवेगळ्या प्रकारचे ठराव मंजूर करण्यात आले. या ठरावांवर बोलतांना सौ.मुक्ता सर्वगौड आपल्या भाषणात म्हणतात कि, दलित स्त्रियांचा विकास आणि समाजकारण हे सर्वस्वी राजकारणावर अवलंबून आहे आणि राजकारण ताब्यात घेण्यासाठी आपण शिक्षण घेतले पाहिजे ज्यामुळे आपणास विद्वत्ता प्राप्त होईल आणि आपण आपल्या विकासासठी इतर कोणावरही अवलंबून न राहता बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या मार्गाचां अवलंब करून स्वताचा विकास केला पाहिजे.

- **बारुबाई बांबर्डे :-**

मुंबईच्या अखिल भारतीय अस्पृश्य महीला परिषदेने १९४२ च्या नागपूर परिषदेच्या ठरावांचे समर्थन करत अस्पृश्य मुलींकरिता वसतिगृहे आणि अस्पृश्य निराधार महिलांसाठी उद्योगधंदे या प्रमुख मागण्या सरकारकडे करण्यात आल्या. तसेच या परिषदांच्या माध्यमातून स्त्रिया राजकारणात सहभाग आणि महिला सैनिक पथकांच्या मागण्या करू लागल्या अशा प्रकारचे

Scanned with OKEN Scanner

ठराव पास झाले. शेड्युल कास्ट फेडरेशन च्या महिला परिषदेने भंडारा येथील कुर्डी या गावी दंगलीत अस्पृश्य तरुणांना त्यांचा काही अपराध नसतांना त्यांना फसवले गेले परंतु या तरुणांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहण्याचे या परिषदेत ठरवण्यात आले.या परिषदेच्या सेक्रेटरी बाखाई बांवडे होत्या.

- **राधाबाई वराळे आणि मनोरमाबाई धोत्रे :-**

पुणे करारात गांधीनी दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे अस्पृश्य समाजाला हिंदु समाजाची वागणूक नव्हती म्हणून पुणे करार रद्द करावा यासाठी अखिल भारतीय शेड्युल कास्ट फेडरेशन मार्फत १९४६ साली विधान मंडळासमोर सत्याग्रह करण्याचे ठरवण्यात आले. या सत्याग्रहात अनेक स्त्री-पुरुषांनी मुलाबाळांसह सहभाग घेतला या सत्याग्रहात राधाबाई वराळे आणि मनोरमाबाई धोत्रे यां १५ दिवस तुरुंगात गेल्या होत्या.

- **सौ.यशोदाबाई मोहिते :-**

११ ऑगस्ट १९४६ रोजी बि.डी.डी.चाळ यथे पुणे करारा विरोधात तुरुंगात जाऊन आलेल्या महिलांचा सत्कार करण्यात आला त्यावेळी यशोदाबाई मोहिते यांचा सत्कार करण्यात आला. याप्रसंगी यशोदाबाईनी तुरुंगातील अनुभव सांगत म्हणाल्या बाबासाहेबांसोबत सत्याग्रह,आंदोलने इत्यादीत सहभाग घेणे सर्व दलित स्त्रियांचे कर्तव्यच आहे.

- **देविकाबाई दामोदर कांबळे :-**

२ एप्रिल १९४८ साली सिद्धार्थ कॉलेज,मुंबई येथे महिला संघटना स्थापन करण्यासाठी सभा भरवण्यात आली त्या सभेच्या अध्यक्षस्थानी देविकाबाई कांबळे या होत्या. ठिकठिकाणी महिलांची मंडळे स्थापन व्हावी आणि रमाबाई आंबेडकर यांच्या नावाने उभारण्यात येणाऱ्या विद्यार्थी आश्रमास महिलांनी वर्गणी द्यावी असा ठराव करून दलित मुलींच्या शिक्षणासाठी जागरूकता दाखवली.

निष्कर्ष :-

उपरोक्त वर्णनानुसार दलित महिला चळवळी या मंदिर प्रवेश,पाण्याचा हक्क,अन्याया विरुद्ध बंड,वर्णव्यवस्थेचा विरोध, मानवी हक्कांची मागणी, समानता, गरिबीतून मुक्तता, अस्पृश्यतेपासून, पुरुषांच्या गुलामीतून मुक्तता, शोषणा विरुद्ध लढा, शिक्षण, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक हक्क इत्यादी मुद्द्यांना घेऊन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांना समजून घेत, त्यांच्या दलित समाजाच्या उद्धारासाठीचा संघर्ष, बाबासाहेबांचे अथक प्रयत्न यातून आदर्श घेऊन.दलित महिला चळवळी या इतर सामाजिक चळवळीचा प्रेरणास्रोत बनल्या.भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी चालणाऱ्या या चळवळीमध्ये हजारो दलित महिला जोडल्या गेल्या. या चळवळीत अनेक महिला सत्याग्रहात तुरुंगात गेल्या,रात्रंदिवस उपाशीपोटी सत्याग्रहात बसल्या, वेळ प्रसंगी लाठ्या-काठ्या खाल्ल्या,परंतु शौर्याने, धिराने,आणि हिमतीने आपल्या अधिकारांसाठी समाजासाठी खचून न जाता खंबीरपणे बाबासाहेबांसोबत तग धरून उभ्या राहिल्या. दलित महिला चळवळी ह्या अस्पृश्यता,लिंग भेदभाव,असमानता हे सर्व संपवण्यासाठी शिक्षणाचे हत्यार उपसत होत्या.अनेक सुशिक्षित दलित महिला या शिक्षणाचा स्वीकार करण्यासाठी आग्रही दिसत होत्या त्यासाठी या महिला शिक्षणासाठी शाळा,महविद्यालये,वसतिगृहे सुरु करण्यावरोवरच विविध माध्यमातून शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. म्हणून याबाबत दलित समाजात जागृती निर्माण व्हावी या दृष्टीने लेख लिहित होत्या ते लेख प्रकाशित करत होत्या.या दलित महिला चळवळीमुळे बाबासाहेबांच्या काळातील अशा अनेक दलित महिला समोर आल्या ज्यांनी या दलित मुक्ती चळवळीची मशाल आपल्या हाती घेतली आणि बाबासाहेबांच्या

पाठीशी आणि बाबासाहेबां सोबत प्रवाहाच्या विरुद्ध तटस्थ उभ्या राहिल्या अशा या अज्ञात दलित उर्जावान रणरागिणी इतिहासाच्या गडद अंधारात काळाच्या पडद्याआड गेल्या त्यांचे हे अस्पृश्य समाजासाठीचे कार्य खरच वंदनीय,असाधारण,आणि अतुलनीय आणि प्रेरणादायी असे आहे.

संशोधन लेख संदर्भ साहित्य :-

१. दलित महिलाए इतिहास,वर्तमान और भविष्य, एस.विक्रम,श्री नटराज प्रकाशन.
२. आम्हीही इतिहास घडविला, (आंबेडकरी चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग) उर्मिला पवार, मीनाक्षी मून, सुगावा प्रकाशन,पुणे.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री स्वातंत्र्य,प्रा.गौतम निकम, विमलकीर्ती प्रकाशन,चाळीसगाव.
४. दलित स्त्रियांच्या मुक्तीचा प्रश्न, प्रा. संजयकुमार कांबळे,डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.
५. आधुनिक भारतातील दलित (दृष्टीकोन आणि मुल्ये) एस.एम.मायकेल,मराठी अनुवाद,विद्या भाके, डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

ननाशी आरोग्य केंद्राअंतर्गत कोविड महामारीच्या दरम्यान आशा स्वयंसेविकांच्या जबाबदाऱ्या

चंद्रप्रभा त्र्यंबक निकम[1]
संशोधन अभ्यासक

प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे[2],
संशोधन मार्गदर्शक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

गोषवारा –

जागतिक स्तरावरील कोविड 19 च्या उद्रेकामुळे या साथीच्या परिस्थितीचा सामना संपूर्ण जग करत आहे. जगभरातील आरोग्य क्षेत्रातील डॉक्टर्स, परिचारिका , अंगणवाडी सेविका, आणि आशा स्वयंसेविका स्वत:चा जीव धोक्यात घालून अथक परिश्रम करून काम करत आहेत. हा अभ्यास या कोविडच्या साथीच्या परिस्थितीत ग्रामीण भागात काम करणार्यार मान्यताप्राप्त आरोग्य कार्यकर्त्या म्हणजेच स्वयंसेविका किंवा नाशिक ग्रामीण भागातील आशाच्या कामाच्या जबाबदार्या सदर्भात विश्लेषण करणारा आहे. ग्रामीण भागात कोविड म्हणजे या साथीपासून सर्वसामान्य जनतेला दूर ठेवण्यासाठी आणि वाचवण्यासाठी अविरत सेवा करतात. देवा देतांना त्यांच्यावर अनेक जबाबदाऱ्या आहेत. आणि या जबाबदार्यान कशा पद्धतीने पेलता आणि कोणत्या आव्हांनाना सामोरे जावे लागते. यासंदर्भातील अभ्यास सदर शोधनिबंधात करण्यात आला आहे

मुख्य शब्द : कोविड महामारी, आशा स्वयंसेविका, पीएचसी

प्रस्तावना

भारत सरकारने दिनांक 12 एप्रिल 2005 रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण अभियान सुरू केले. ग्रामीण भागातील महिला आणि मुले यांच्याकरिता गुणवत्तापूर्ण, अद्यावत आणि परिणामकारक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी या मिशनचे महत्वाचे ध्येय आहे. याकरिता ग्रामीण भागात आरोग्य कार्यकर्तीची नेमणूक केली.कोरोंना काळातील परिस्थतीत आशा स्वयंसेविका ग्रामीण, आदिवासी आणि शहरी भागात लोकांसोबत काम करणारी आणि सरकारी यंत्रणेशी जोडणारी आणि आरोग्यसेवा देणारी महत्वाची दुवा म्हणून काम करणारी महत्वाची आहे.

समस्या सूत्रण

ननाशी आरोग्य केंद्रांतर्गत कार्य करणाऱ्या आशा कार्यकर्ती यांना कोविड 19 च्या कालावधीत एनआरएचएम अंतर्गत येणाऱ्या कामाव्यतिरिक्त जबाबदऱ्या देण्यात आल्या होत्या.त्या जबाबदार्याक कोणत्या आहेत, त्यांचं वय,शिक्षण,कामाचा अनुभव, आशा कार्यकर्तीचे जास्तीत जास्त कामाचे तास किती आहे ? घर आणि कामाच्या ठिकाणच अंतर तसेच कोरोंना काळात कोणत्या प्रकारची कामे करत, कोणत्या स्वरुपाच्या जबाबदाऱ्या आहेत, प्रबोधनाचे स्वरूप काय आहे? याव्यतिरिक विशेष जबाबदार्याय आणि त्यामुळे निर्माण होणार्याव समस्येचे स्वरूप शोधनिबंधाचे समस्या सुत्रण आहे.

साहित्याचा आढावा

अरीमा मिश्रा यांनी दक्षिण ओरिसामध्ये केलेल्या आशा कार्यकर्तीच्या भूमिकेचे अध्ययन केले. त्यानुसार आरोग्य सेवा देण्यासंदर्भात आशांची परिणामकारक भूमिका असून आशांची निवड नियुक्ती

Scanned with OKEN Scanner

आणि जबाबदार्याधसंदर्भात समुदायाचा सहभाग अधिक आहे. आशा ही आरोग्य यंत्रणा आणि समुदायातील महत्वपूर्ण दुवा आहे.

राधेशाम जाधव यांनी 8 जून 2021 मधील बिझनेस लाइन मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या संशोधनपर लेखात "आशा कार्यकर्ती महाराष्ट्राच्या कोविड 19 च्या व्यवस्थापन मॉडेलचे आधारस्तंभ" याविषयी अभ्यास करून मांडणी केली. महाराष्ट्रातील कोव्हिड व्यवस्थापन प्रारूपाचे आशा कार्यकर्ती आधारस्तंभ असून कोव्हिड रुग्णांचा शोध घेणे आणि उपचार देणे, पूर्व तपासणी व लसीकरण करण्यासाठी प्रवृत्त करणे यामध्ये आशांचा कृतीशील सहभाग दिसून आला. नंदुरबार सारख्या दुर्गम भागातील 275 कुटुंबपर्यंत पोहचून 24 तास काम करून उपचारासाठी रुग्णांना दवाखान्यापर्यंत पोहचवले. महाराष्ट्रातील कोव्हिड व्यवस्थापनामध्ये 70000 हजार आशांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

संशोधांनाची गरज

कोव्हिड 19 च्या परिस्थितीत स्वत:ची पर्वा न करता आणि कुटुंबाकडे दुर्लक्ष होत असतांना देखील गावं-गावांमधून जाऊन काम करणार्याक ज्यांना फ्रंट लाइन वर्कर म्हंटले जात त्या आशा कार्यकर्तीनी स्वत: जोखीम पत्करून आपली जबाबदारी आणि भूमिका पार पडली प्रसंगी त्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. ही परिस्थिती संशोधन लेखाच्या आधारे सर्वासमोर प्रेरणादायी ठरावी आणि त्यांना येणाऱ्या समस्या निर्मूलन करण्यासाठी उपाययोजना करावी.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. आशा स्वयंसेविकांची माहिती घेणे
2. आशा स्वयंसेविकांच्या कोरोना काळातील जबाबदार्यायचे अध्ययन करणे.

गृहीतके

कोरोना महामारी काळात आशा स्वयंसेविकांना आठ ते दहा तास काम करून कोरोना रुग्ण, वृद्ध यांचा शोध घेणे, आरोग्य केंद्रावर तपासणीकरिता नेणे यासोबत जन्म-मृत्युची नोंद,माता आणि बाल आरोग्याबाबत प्रबोधन करावे लागत असल्याने स्वत: आणि कुटुंबाकडे दुर्लक्ष होते.

संशोधन पद्धती

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. त्यातून आशांच्या जबाबदार्यांसची यादी करण्यात आली. संशोधकाने ननाशी आरोग्याकेंद्रांतर्गत 43 पैकी 12 प्रतिसादकांची साधा यादृश्चिक पद्धतीतील अनियमीत अंकन पद्धतीचा वापर संशोधकाने केला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलांनाकरिता रचनात्मक मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आली. दुय्यम तथ्य संकलन करतांना पुस्तके,जर्नल्स, संशोधन निबंध, शासकीय अहवाल, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अहवाल, विविध वेबसाइट वरील सांखिकीय माहिती. वैयक्तिक माहिती, कामाचे तास, कामाच्या ठिकाणचे अंतर, कामाचे स्वरूप जबाबदार्याणचे स्वरूप व अतिरिक्त जबाबदार्यारमुळे निर्माण होणार्याट समस्य ही निर्देशके संशोधन अभ्यासात मुलाखत अनुसूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

संशोधन व्याप्ती

सदर शोधनिबंधाची व्याप्ती नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यातील नानाशी पीएचसी अंतर्गत काम करणार्या आशा स्वयंसेविका पुरती मर्यादित आहे. या पीएचसी अंतर्गत कार्य करणाऱ्या आशा कार्यकर्त्यांच्या संदर्भातील माहिती घेण्यात आल्यामुळे यासंदर्भातील अनुभव,निष्कर्ष हे ननाशी आरोग्य केंद्रातील आशा कार्यकर्तीपुरती व्याप्ती मर्यादित आहे.

Scanned with OKEN Scanner

तथ्य विश्लेषण

सारणी क्रं. 1

Demographic variables	तपशील	Frequency (F)	Percentage %
वय	26 ते 30	01	08.3
	31 ते 35	04	33.4
	36 च्या पुढे	07	58.3
शैक्षणिक दर्जा	8 वी पर्यन्त	03	25
	10 वी	02	16.7
	12 वी	06	50
	पदवी	01	08.3
वैवाहिक दर्जा	विवाहित	11	91.7
	घटस्फोटीत	01	08.3
कामाचा अनुभव	6-10 वर्षे	05	41.7
	11-12 वर्षे	06	50
	13 वर्षाच्या पुढे	01	08.3

F =frequency, %= percentage, n= sample size

Frequency and percentage distribution of demographic variables. N=12

प्रस्तुत सारणी क्रमांक 1 वरून असे निर्दशनास येते की आशा स्वयंसेविकांचे वय 36 वर्षेच्या पेक्षा जास्त असणार्या आशांचे प्रमाण 58% असून 33% आशा ह्या 31 ते 35 वयोगटातील असून 50% 12वी पर्यन्त शिक्षण घेतलेले असून 98% विवाहित आहेत. अनुक्रमे कामाचा अनुभव असणाऱ्या आशांचा अनुभव 11-12 वर्षे व 13च्या पुढे असणार्या आशांचे प्रमाण 50% व व 42% म्हणजेच 92% आशांना अधिक कामाचा अनुभव आहे.

सारणी क्रमांक 2

Demographic variables	तपशील	Frequency (F)	Percentage %
कोरोनाकाळातील कामाचे तास	पाच ते सात तास	03	25
	दहा ते बारा तास	09	75
घर आणि कामाचे ठिकाणचे अंतर	स्वत:च्या गावात	07	58.4
	2-3 किमी	03	25.00
	3-4 किमी	01	08.03
	पाच पेक्षा जास्त	01	08.03
कोरोना कलावधीत करवायची कामे	घरोघरी जावून कोरोना पेशंट शोधणे	09	75
	शोधलेल्या पेशंटना दवाखान्यात घेवून जाणे	07	58.3
	सुरक्षित आणि सामाजिक अंतर राखण्याची जंनजागृती करणे	10	83.3
	साथीच्या आजारा बाबत जंनजागृती करणे	07	58.3
	उपचारासाठी मदत करणे	04	33.3
	कुटुंब कल्याण योजनेचा प्रचार प्रसार करणे	04	33.3
	माता आणि बाल आरोग्या विषयी प्रबोधन करणे	03	25
कोरोनाकाळातील प्रबोधनाचे स्वरूप	प्रसूतीपूर्व तपासणी	03	25
	लसीकरण	12	100

	स्तनपान मार्गदर्शन	01	08.3
	लोहयुक्त गोळ्या देणे	04	33.
	योग्य आहार मार्गदर्शन	04	33
कोरोना काळातील विशेष जबाबदारी	कुटुंबात कुणाला त्रास होतो का याचा शोध घेणे	07	58.3
	वयोवृद्ध व्यक्तींचा शोध घेणे	03	25
	वृद्धांच्या आजारांची यादी करणे	06	50
	घरोघरी जावून सर्वेक्षण करणे	10	83.3
	होम कोरोंटाइन व्यक्तींचा शोध घेणे व दररोजच्या लक्षणांची नोंद करणे	06	66.7
	आरोग्य केंद्रावर लोकांना तपासणीसाठी आणणे	05	41.7
	लसीकरणासाठी जंनजागृती करणे	06	50
	लसीकरण केंद्रावर मदत करणे	04	33.3
अतिरिक्त जबाबदाऱ्यांमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	लोकांचा प्रतिसाद वाईट	05	41.7
	लोकांचे सहकार्य नाही	04	33.3
	जास्त वेळ, प्रवासाची गैरसोय	06	50
	गावातील लोकांचा कोविड तपासणीस विरोध	04	33.3
	किट व पुरेसे साहित्य न मिळणे	08	83.8
	लोकांचा लसीकरणाला विरोध	07	58.3

F =frequency, %= percentage, n= sample size

Frequency and percentage distribution of demographic variables. N=12

प्रस्तुत सारणी क्रं. 2 वरून असे निदर्शनास येते की, कोरोना कलावधीत 75% आशा स्वयंसेविकांना दहा ते बारा तास काम करावे लागत असे,त्यातील 58% स्वत:च्या गावात व 42% आशांना बाहेर गावी जावे लागत असे. त्यातील सर्वाधिक म्हणजे 75% आशांना कोरोना रुग्णांचा शोध घेणे, कुटुंबात त्रास होतो त्यांना दवाखान्यात घेऊन जाणे सामाजिक व सुरक्षित अंतर पाळण्यासंदर्भात जंनजागृती करणे याविषयी अनुक्रमे आशांना कामे करावी लागतात त्यासोबतच 83% आशांच्या मते घरोघरी जाऊन सर्वेक्षण करावे तसेच 50% आशांच्या मते वृद्धांची यादी करणे, होम कोरोंटाइन व्यक्तींचा शोध घेवून यांचे लक्षणे नोंदवणे आदी कामे करावी लागतात. तसेच 100% आशांच्या मते लसीकरण करावे लागते.व लसीकरणसंदर्भात जंनजागृती करावी लागते असे 50% आशांचे मत आहे. अतिरिक्त जबाबदर्यांामुळे आशांना अनेकप्रकारच्या समस्या येत असत. प्रामुख्याने 84% आशांच्या मते सुरक्षा किट व पुरेसे साहित्य मिळत नसे. लसीकरणाला लोकांचा विरोध असल्याचे मत 58% आशांनी व्यक्त केले. जास्त वेळ व प्रवासाची गैरसोय होण्याविषयी 50% आशांनी संगितले. तसेच लोकांचा प्रतिसाद वाईट असल्याचे 41% आशांनी मत व्यक्त केले.

निष्कर्ष

भारत सरकारने दिनांक 12 एप्रिल 2005 रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण अभियान सुरू केलेल्या अभियातील आशा कार्यकर्तींची जबाबदारी ग्रामीण-आदिवासी भागातील गावांमध्ये आणि खेड्यापाड्यांवर खूप महत्वाची होती त्यात कोविड 19 च्या परिस्थितीतील आव्हानांना सामोरे जाणे, आणि ते आव्हाने पेलण्याची जबाबदारी स्थानिक पातळीवर आशांकडे 100% आल्याचे निदर्शनास आले.

Scanned with OKEN Scanner

सद्यस्थितीतील अभ्यास हा कोविड महामारीच्या दरम्यान ननाशी आरोग्यकेंद्रातील आशा स्वयंसेविकांच्या जबाबदार्यांर असून नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यातील ननाशी पीएचसी मधील 12 प्रतिसादके आहेत.

- 58% प्रतिसाधकांचे वय 36 वर्षेच्या पेक्षा जास्त असून 50% 12वी पर्यन्त शिक्षण घेतलेले आहेत. 100% प्रतिसादक आदिवासी जमातीच्या आहेत.
- सर्वाधिक म्हणजे 92% प्रतिसादक विवाहित असून अनुक्रमे 06-10वर्षे व 11-12 वर्षाचा अनुभव असणारे प्रतिसादक 50% व 41% आहे.
- दहा ते बारा तास काम करणार्या। प्रतिसादकांचे प्रमाण 75% असून गावात गावातच काम करणारे 54% प्रतिसादक आहे.
- कोरोंना काळात करावयाच्या कामांमध्ये सुरक्षित आणि सामाजिक अंतर राखण्याची जंनजागृती करणार्या निवेदकांचे प्रमाण 83% असून 75% निवेदक घरोघरी जावून कोरोंना पेशंट शोधण्याची जबाबदारी असून 58% प्रतिसादक शोधलेल्या रुग्णांना दवाखान्यात घेवून जात असत. तसेच 58% प्रतिसादकांच्या मते साथीच्या आजारसंदर्भात जंनजागृती करण्याची जबाबदारी आहे.
- कोरोंना काळात लसीकरणाविषयी प्रबोधन करणार्यान प्रतिसादक 100% प्रमाण आहे.
- 83% प्रतिसादक कोरोंना काळात घरोघरी जाऊन सर्वेक्षण करणे, तसेच 67% प्रतिसादक होम कोरोंटाइन व्यक्तींचा शोध घेवून दवाखान्यात घेवून जात असल्याचे मत व्यक्त केले.
- 84% प्रतिसादकांच्या मते पुरेसे साहित्य व किट उपलब्ध न झाल्याने धोका अधिक होता लोकांचा लसीकरणाला विरोध असल्याचे मत . 58%प्रतिसादकांनी व्यक्त केले.

सूचना

वरील सारांश आणि निष्कर्षांवरून ननाशी पीएचसी अंतर्गत कोविड 19 च्या काळात आशा कार्यकर्तींच्या जबाबदार्यान विषयी खालील काही महत्वाच्या सूचना मांडणे गरजेचे आहे.आशा कार्यकर्ती ह्या ग्रामीण-आदिवासी समुदायात काम करणार्याज आणि आरोग्यायंत्रणेशी जोडलेला महत्वाचा गट असून आदिवासी जमातीतील आशा कार्यकर्तींची आर्थिक परिस्थिती कोरोंना काळात बिकट असतांना समुदायातील कोरोंना काळातील वाढत्या जबाबदाऱ्यांमध्ये आशांकरिता स्वतंत्र सुविधा, योजना होण गरजेचं आहे. जेणे करून त्या सुरक्षित राहून काम करू शकतील.

शासकीय पातळीवरील प्रयत्न

1. **आशा कार्यकर्तींना आरोग्य यंत्रणेत कायमस्वरूपी समाविष्ट करणे.**

आशा कार्यकर्ती ह्या आरोग्य यंत्रणेसोबत स्वयंसेवक म्हणून कमी मानधंनामध्ये आणि कोणत्याही प्रकारच्या सुविधांशिवाय काम करतात त्यामुळे त्यांच्यावरील जबाबदर्यांचचा व कामाच्या तासांचा विचार करून आरोग्य यंत्रणेत कायमस्वरूपी सहभागी केल्यामुळे व्यक्ती म्हणून व कुटुंब सुरक्षितता निर्माण होईल

2. **परिस्थितीसापेक्ष जबाबदार्यां चे योग्य नियोजन करणे.**

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियांनंतर्गत सोपविण्यात आलेल्या कामांची यादी व कोविड काळातील जबाबदार्यांर यांचे योग्य नियोजनाच्या अनुषंगाने आशा कार्यकर्ती, अंगणवाडी सेविका,एएनएम व आरोग्य यंत्रणेतील सहभागींना कमांच्या जबाबदाऱ्या चे योग्य वाटप केल्यास कामांची पुंनरावृत्ती होणार नाही, तसेच कामाचा अतिरिक्त बोजा कोणावर देखील येणार नाही.

अशासकीय संस्था व नागरिकांचा सहभाग

1. सहकार्य, प्रशिक्षण देणे

ग्रामीण-आदिवासी भागात सामाजिक संस्था, राजकीय कार्यकर्ते आणि समाजातील लोक काम करतात त्यांनी आशांना प्रशिक्षण, सहकार्य, सहभाग मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

स्थानिक स्वराज संस्था / पीएचसी

1. **आरोग्य आणि स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृती करणे**

ग्रामीण आदिवाडी भागातील कमी शिकलेली आणि गावातील महिला आशा कार्यकर्ती असल्याने गावात पिण्याचे स्वच्छ पाणी, स्वच्छता गृहे, कचरा व्यवस्थापन साधने तसेच सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी जंनजागृती करावी, सोबत आशा कार्यकर्तीना मदत व सहकार्य करण्याविषयी संवेदनशीलता निर्माण करणे.

2. **कुटुंब व कामाचे ठिकाण यातील समन्वय साधने**

आशा कार्यकर्तीनी कुटुंबातील जबाबदाऱ्या कामाचे ठिकाण यातील समन्वय साधावा याकरिता वेळेचे नियोजन, व्यवस्थापन आणि जबाबदार्यांसचे वाटप या त्रिसूत्रीचा वापर करावा कामाच्या ठिकाणी आत्मविश्वास पूर्ण काम करण्यासाठी व्यावसायिक दृष्टीकोण वाढवावा.

सारांश

समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या दृष्टीने विचार करता व्याप्ती व्यापक आहे. आशा कार्यकर्ती ग्रामीण-आदिवासी समुदायातील असल्याने आर्थिक दुर्बल घटकात मोडतात तसेच त्यांना नोणारीची शाश्वती व सामाजिक सुरक्षितता दिली जात नाही, कोणत्याही सुरक्षा आणि सरक्षणाशिवाय आशांना जास्त तास काम करावे लहगते व ते काम त्यांची जारी नैतिक जबाबदारी आहे तरी सद्य स्थितीत ज्या आव्हांनांना सामोरे जावे लागते त्यादृष्टीने कायदेविषयक संरक्षण नाही आणि मोबदला अत्यल्प असल्याने जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत. त्यामुळे आशा कार्यकर्तीना स्वत:च्या हक्कांविषयी सजगता असावी तसेच समुदायातील इतर भागधारकांमध्ये कुटुंबजीवनमधील अडथळे दूर करण्या संवेदांशीलता निर्माण व्हावी.

संदर्भसूची

- Mouchumi Kalita1 , Gitika Borah2 , Minakshi Koch3 (2020)Role Of Accredited Social Health Activists (ASHA) Workers In Assam: An Analysis In The Context Of Coronavirus Disease Of 2019 (COVID-19)
- Panda M, Nanda S, Giri RC. (2019) A study on the work profile of ASHA workers in a district of Odisha in eastern India, International Journal of Community Medicine and Public Health Panda M et al. Int J Community Med Public Health. 2019 Feb;6(2):675-681
- Jange S, Gavali V. Job satisfaction of library professionals in Maharashtra State, India Vs ASHA job satisfaction scale: an evaluative study. International Research: Journal of Library and Information Science. 2014 Dec 1;4(4).
- Vaishali Deoraoji Taksande1, Priyanka Anil Ashtankar2, Chetna Rajendra Bansod3, Ashwini Vilas Bawane4, Pratiksha Sankal Burchunde5, Diksha Vinayak Dudhe6, Madhavi Dharmpal Gawande7, (2021)To Assess the Job-Related Difficulties and Dissatisfaction of Asha Workers in Selected Rural Area

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

महिला उद्योजकांसाठी शासनाचे धोरण

प्रा.डॉ.शाम दामू सोनवणे
सहयोगी प्राध्यापक,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव जि. जळगाव

प्रस्तावना

राज्याच्या आर्थिक विकासात महिला उद्योजकता महत्त्वाचा स्रोत मानली गेली आहे. महिला उद्योजक समाजामध्ये व्यवस्थापन, संघटन व व्यवसायाशी संबंधित बाबींमध्ये निरनिराळे आयाम प्रस्तुत करीत आहेत. तथापि महिलांनी परिचालीत केलेल्या उपक्रमांची संख्या ही एकुण उपक्रमांच्या प्रमाणात फारच कमी आहे. आजच्या आधुनिक गतिमान युगात शाश्वत आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या जागतिक वाटचालीमध्ये महिला उद्योजकांची महत्त्वाची भूमिका राहणार आहे. महाराष्ट्र राज्यात महिलांनी समाजामध्ये जरी मोलाची भूमिका निभावली असली तरीही अनेक कारणांमुळे त्यांच्यावरील उद्योजकीय कार्यक्षमतेला पुरेसा वाव मिळालेला नाही. शासनाने यापूर्वी विविध नाविण्यपूर्ण पुढाकार घेऊन राज्यातील औद्योगिक वातावरण अधिक सुधारण्यासाठी व उद्योजकांच्या विकासासाठी ते अधिक अनुकूल बनविण्याकरीता व समावेशकता कायम ठेवत उद्योगांना जागतिक स्पर्धेची किनार देण्यासाठी औद्योगिक धोरण-2013 घोषित केले आहे. त्यामुळे राज्याच्या औद्योगिक वाढीच्या मुख्य प्रवाहात महिला उद्योजकांच्या सक्रीय सहभागाने सर्वसमावेशक आर्थिक विकास होण्यासाठी महिला उद्योजकांकरीता विशेष योजना प्रस्तावित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. महिला उद्योजकांसाठी विशेष धोरणाचे उद्दिष्ट महिला परिचालित उद्योगांचे प्रमाण 9 टक्क्यावरून 20 टक्क्यांपर्यंत सुधारण्याचे आहे. महिला उद्योजकांच्या वाढीसाठी राज्यात आश्वासक व्यावसायिक वातावरण निर्माण करणे व तांत्रिक, परिचालनात्मक तसेच आर्थिक सहाय्य पुरवून राज्यातील महिलांना अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून राज्यातील महिला उद्योजकांसाठी विशेष धोरण-2017 ला शासनाने मान्यता दिली आहे. महिला उद्योजकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विशेष धोरणाची व विशेष प्रोत्साहन योजनेचा लाभ एकल मालकी, भागीदारी घटक, सहकारी क्षेत्र, खाजगी किंवा सार्वजनिक मर्यादित घटक, स्वयं सहाय्यता बचत गटांना मिळणार आहे. विशेष प्रोत्साहन योजनेची व्याप्ती- सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रम विकास (MSMED) अधिनियम 2006 अंतर्गत उत्पादनासाठी उद्योग आधार धारण करणारे व सामुहिक प्रोत्साहन योजना 2013 तील पात्र उपक्रम प्रस्तुत विशेष प्रोत्साहन योजनेसाठी पात्र असतील.

विषय विवेचन-

सद्यस्थितीत महिला उद्योजकांपुढे लिंगभेद व समाजातील स्थान, व्यवसाय सुरु करण्यासाठी अपुरे स्रोत, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा अभाव, मर्यादित आर्थिक स्रोत व गुंतवणूक सहाय्य, परवडण्याजोग्या व सुरक्षित व्यावसायिक जागांचा अभाव इत्यादी अनेक आव्हाने आहेत. राज्याच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी महिलाचलित उपक्रमांच्याद्वारे आर्थिक व सामाजिक बदल घडवण्यास प्रोत्साहन देणारे जागतिकदृष्ट्या सक्षम व्यवसाय केंद्र बनविणे व महिला उद्योजकांसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे, या दृष्टीकोनातून महिला उद्योजकांसाठी सक्षम धोरण राबविण्यात येणार आहे.

उद्देश –

अध्ययनाचे उद्देश हे अतिशय शास्त्रोक्त पध्दतीने द्वितीय स्रोताच्या माध्यमातून व कार्यात्मक संकल्पनेच्या आधारावरून निर्माण करण्यात आले आहेत.

1. महिला उद्योजकांसाठी शासनाने केलेल्या तरतुदी या महिलांच्या सबलीकरणासाठी पुरेशा आहेत का? या विषयी माहिती जाणून घेणे.
2. शासनाने जाहीर केलेलं अर्थसहाय्य महिला उद्योजकांच्या दृष्टीने शास्वत विकासासाठी किती पूरक आहे, याचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती व तंत्रे –

सदर शोधनिबंधाचे दुय्यम स्रोताच्या माध्यमातून योजनांची माहिती, सरकारी दस्तावेज, शासनाने या योजनांच्या संदर्भातील शासकीय निर्णय, शासकीय संकेत संकेतस्थळाचा उपयोग केला असून वर्णनात्मक संशोधन आराखडा याचा उपयोग केलेला आहे.

गृहीत कृत्य-

1. महिला उद्योजकांसाठी शासनाने केलेल्या तरतुदी या महिलांच्या सबलीकरणासाठी पुरेशा असुन महिलांच्या विकासासाठी पूरक आहेत.
2. महिला उद्योजकांच्या दृष्टीने शास्वत विकासासाठी शासनाने जाहीर केलेलं अर्थसहाय्य वरदान आहे.

समूहांसाठी पायाभूत सुविधा विकसन योजना-

केंद्र व राज्य शासनाच्या समूह विकास योजनेंतर्गत मंजूरी मिळालेल्या समूहांमध्ये जिथे किमान 50 टक्के महिला सभासद असतील, महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी 100 टक्के अनुदान देऊन औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन समूह विकसनाचा मार्ग अनुसरेल.

पुरस्कार व कौतुक उद्योग दिवस-

माहिती तंत्रज्ञान पुरस्कारांच्या धर्तीवर व्यवसायातील सर्वोत्तमतेसाठी महिला उद्योजकांना वेगळया संवर्गांमध्ये पुरस्कार देण्यात येतील. उद्योगांना व विशेषत सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमाना त्यांची उत्पादने व क्षमता प्रदर्शित करण्यासाठी सामायिक व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये वार्षिक उद्योग दिन साजरा करण्याचे औद्योगिक धोरण 2013 मध्ये प्रस्तावित करण्यात आले आहे. उद्योग दिनी विविध प्रदर्शने, कार्यशाळा, परिसंवाद व सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमासाठी विविध सादरीकरणे आयोजित करण्यात येतील व महिलांनी चालविलेल्या व त्यांची मालकी असलेल्या सूक्ष्म, लघू व मध्यम उपक्रमावर विशेष भर असेल. महिला उद्योजकांनी केलेल्या प्रशंसनीय कामासाठी व सुप्त महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महिलांना विशेष पुरस्कार देणे हा याचाच भाग असेल.

साहस भांडवल निधी-

महिला व बाल कल्याण विभाग महिला उद्योजकांसाठी रुपये 50 कोटीचा विशेष साहस निधी तयार करेल. या निधीतून व्यवहार्यता तफावत निधीसाठी साहाय्य करण्यात येईल. उद्योजकता व कौशल्य विकास- राज्य शासनातर्फे कौशल्य विकास योजना राबविण्यात येईल जेणेकरून महिला लाभार्थ्यांना त्यांचे ज्ञान अद्ययावत करून घेता येईल. महाराष्ट्र उद्योजकता विकास संस्था आवश्यकतेनुसार Entrepreneurship Development Institute (EDI) अहमदाबाद व एनएसडीसी यांच्याशी सल्लामसलत करून उद्योजकता विकास कार्यक्रम विकसित करतील. सदर प्रशिक्षणाकरिता

Scanned with OKEN Scanner

दरवर्षी कमीतकमी रुपये 3 कोटी इतकी तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येईल. तसेच महिला कर्मचाऱ्यांना उत्पादन सुरु झाल्यानंतर सुरवातीची तीन वर्षे दर वर्षी रुपये 3 हजार प्रशिक्षणाची मदत करण्यात येईल. हे सहाय्य के.प्रमोद महाजन कौशल्य विकास योजनेशी जोडण्यात येईल. पात्र घटकास संबंधित कर्मचाऱ्यांना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण दिल्याबाबतच्या माहितीच्या आधारे अनुदान मंजूर करण्यात येईल.

महिलांना स्वयंरोजगार अनुदान

गरीब महिलांना स्वयंरोजगारासाठी अनुदान योजना (महिला व बाल कल्याण समितीची योजना)

महिलांचे सक्षमीकरण करणे, त्यांना स्वयंरोजगार करण्यासाठी उत्तेजन देणे यासाठी महिला धोरण – 2001 मध्ये जिल्हा परिषदेच्या 10 टक्के सेसफंडाची रक्कम, महिलांना स्वयंरोजगारासाठी राखून ठेवली असून, या योजनेअंतर्गत महिलांना लेडीज सायकल (मुलींकरिता इ. 5 वी ते 10 वी), इ. 5 वी ते 10 वी च्या विद्यार्थिनींना 3 महिन्यांचे ज्युदो कराटे प्रशिक्षण, देवदासींना शासनाचे अनुदानातून उदरनिर्वाह भत्ता म्हणून दरमहा रू. 500/- प्रमाणे, पीठ गिरणी, मिरची कांडप यंत्र, शिवण यंत्र, शेवई यंत्र तसेच स्वयंरोजगार प्रशिक्षण दि. 29-06-2006 च्या शासन निर्णयानुसार राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये संगणक प्रशिक्षण, संगणक (एमएस-सीआयटी), ब्युटीपार्लर, फॅशन डिझाईन, शिवण कला, नर्सिंग कोर्स इ. चा समावेश आहे. ही योजना जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा परिषदेच्या उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचेमार्फत राबविली जाते. सध्या ही योजना 100 टक्के अनुदानावर राबविण्यात येत आहे.

यंत्रणेचे नाव	जिल्हा परिषद
कोणासाठी	ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांकरिता
किमान शैक्षणिक पात्रता	आवश्यकता नाही
वयोमर्यादा (वर्ष)	18 ते 45
लिंग	महिला
कार्यक्षेत्र	ग्रामीण
कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न (ग्रामीण भागासाठी)	Rs. 32,000 /-
कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न (शहरी भागासाठी)	आवश्यकता नाही
ठळक वैशिष्ट्ये	जिल्हा परिषदेच्या महिला व बाल कल्याण समिती मार्फत, या योजनेसाठी 100 % अनुदानावर शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार, ग्रामीण भागातील गरीब व दारिद्रय रेषेखालील महिलेला, स्वयंरोजगारासाठी दिले जाते व वस्तूरूपातून साहित्य पुरविले जाते.
यंत्रणेचा सहभाग व व्याजदर	100 %, ही रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाते.
शेरा	या योजनेसाठी शासनाचे / जिल्हा परिषदेचे कमाल अनुदान 100 % असून, हे अर्थसहाय्य लाभार्थी महिलेस रोख स्वरूपात न देता, वस्तूस्वरूपात दिले जाते. काही प्रशिक्षण अभ्यासक्रमांसाठी इ. 12 वी पर्यंत शैक्षणिक पात्रता आवश्यक

सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगिनी महिला सक्षमीकरण योजना-

राज्यातील महिला उद्योजकांना सक्षम करण्यासाठी शासनाने महत्त्वाचा निर्णय घेतला असून, त्यानुसार राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानातंर्गत स्थापित महिला स्वयंसहाय्यता समुहांना सवलतीच्या व्याज दराने कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगिनी महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्याचा निर्णय ग्राम विकास विभागाच्या दि. 14 ऑक्टोबर, 2016 च्या शासन निर्णयानुसार घेतला आहे. राज्यातील महिलांमध्ये उद्यमशीलता वाढावी यासाठी राज्य व केंद्र

Scanned with OKEN Scanner

शासनातर्फे विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत स्वयंसहाय्यता समुहांना व्याजावर अनुदान देण्यात येते. या स्वयंसहाय्यता गटांना शुन्य टक्के व्याजदराने कर्ज उपलब्ध व्हावे, यासाठी सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगिनी महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये उद्यमशीलता वाढीस लागावी यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत स्वयंसेवी सहाय्यता समुहांना व्याज अनुदान देण्यात येत आहे. जे समुह नियमित कर्जाची फेड करतात त्यांना शुन्य टक्के दराने कर्जाची उपलब्धता व्हावी यासाठी सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगिनी महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत अनुज्ञेय व्याज अनुदान

केंद्र शासनाद्वारे स्वयंसहाय्यता समूहांना व्याजअनुदान योजना खालील दोन कार्यपध्दतीद्वारे लागू करण्यात आली आहे :-

प्रवर्ग-1. राज्यातील नक्षलग्रस्त, आदिवासी बहुल तसेच जोखीतप्रवण अशा 6 जिल्हयांमधील सर्व महिला स्वयंसहाय्यता समूहांना बँकांमार्फत 7% व्याजदर आकारण्यात येतो व स्वयंसहाय्यता समूहांद्वारे नियमित परतफेड करण्यात आल्यावर त्यांना 3% व्याज अनुदान देण्यात येते. म्हणजेच, उपरोक्त प्रवर्ग_1 मधील जिल्हयांतील सर्व महिला स्वयंसहाय्यता समूहांना 4% व्याज दराने कर्ज पुरवठा होतो. 4% व बँक व्याजदर यातील फरकाच्या रकमेचा बोजा केंद्र शासनाद्वारे उचलण्यात येतो.सदर योजना तूर्त राज्यातील गोंदिया, गडचिरोली, नंदूरबार, यवतमाळ, उस्मानाबाद व जालना या जिल्हयांकरीता लागू करण्यात आली असून, सन 2015-16 या वर्षात अधिकचे 7 जिल्ह्य निवडण्याबाबत केंद्र शासनाचे निर्देश प्राप्त झाले आहेत. सदर प्रवर्गासाठी व्याज अनुदानाची कमाल मर्यादा 8.5% इतकी आहे.

प्रवर्ग-2 या प्रवर्गातील जिल्ह्यातील NRLM Complaint महिला स्वयंसहाय्यता समूहांना नियमित बँकेचा व्याजदर व 7% (कमाल 12.5% पर्यंत) कर्ज परतफेडी यामधील फरक, व्याज अनुदान स्वरुपात समूहांच्या खाती वर्ग केला जातो. सदर प्रवर्गासाठी व्याज अनुदानाची कमाल मर्यादा 5.5% इतकी आहे.

महिला स्वयंसहाय्यता समुहांना ०% व्याजदराने कर्ज पुरवठा केल्यास, त्यांची उपजिविका बळकट होऊन दारिद्रय निर्मुलनास मदत होईल, तसेच स्वयंसहाय्यता समुह चळवळीला चालना मिळेल. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत केंद्र शासनाचे प्रत्यक्षात व्याज अनुदान प्राप्त झालेल्या पात्र कार्यरत महिला स्वयंसहाय्यता समुहांना सवलतीच्या व्याज दराने (१२.५% मर्यादेपर्यंत) कर्ज उपलब्ध करुन देण्यासाठी व्याजदर अनुदान योजना सुरु करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन आहे.

योजनेचे स्वरुप

अ) सदर योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत नियमित कर्जफेड करणाच्या केंद्र शासनाकडून व्याज अनुदान पात्र महिला स्वयंसहाय्यता समुहांना प्रभावी 0% दराने कर्ज उपलब्ध करुन देण्यास व या संदर्भात व्याज अनुदान देण्यासाठी स्वयंसहाय्यता समुहास देण्यात येणा-या कर्जाच्या व्याजाची कमाल मर्यादा 12.50% ठेवण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

आ) या योजनेअंतर्गत महिला स्वयंसहाय्यता समुहाला ज्या कर्जासाठी केंद्र शासनाच्या प्रवर्ग 1 किंवा प्रवर्ग 2 प्रमाणे राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत व्याज अनुदान प्राप्त होईल, त्या कर्जासाठी या योजनेंतर्गत व्याज अनुदानाची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यास मान्यता देण्यात येत

Scanned with OKEN Scanner

आहे. व्याज अनुदानाच्या परिगणनेसाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया द्वारे विहित कार्यपध्दती/मार्गदर्शक सूचनांचा अवलंब करण्यात येईल.

इ) केंद्र शासनाच्या Portal वरुन विहित प्रपत्रात माहिती आयात (Import) करुन घेऊन त्याचे विश्लेषण करुन या योजनेतर्गत विविध महिला स्वयंसहाय्यता समुहांना देय असणारी व्याज अनुदानाची रक्कम परिगणित करण्यासाठी राज्य शासनाची स्वतंत्र प्रणाली तयार करण्याचे प्रस्तावित आहे. या प्रणाली द्वारे या योजनेतर्गत व्याज अनुदानाची रक्कम महिला स्वयंसहाय्यता समुहांच्या खात्यात थेट जमा करण्यात येईल. याकरीता प्रणाली विकसित करण्यासाठी येणारा खर्च परिगणित करुन तो माहिती व तंत्रज्ञान विभागाच्या मान्यतेने निश्चित करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

ई) या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, बेलापूर येथील मनुष्यबळ वापरण्यात येईल. तथापि, भविष्यात या योजनेच्या अंमलबजावणीकरीता तांत्रिक व प्रशासकीय मनुष्यबळ आवश्यक असल्यास त्याअंतर्गत आवश्यक पदे मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली उच्चाधिकारी समितीच्या मान्यतेने निर्माण करण्यात येतील.

उ) या योजनेच्या तांत्रिक व प्रशासकीय खर्चाकरीता या योजनेतर्गत उपलब्ध नियतव्ययाच्या 2% रक्कम उपलब्ध करुन देण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

ऊ या योजनेची अंमलबजावणी राज्यस्तरावर महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान व जिल्हास्तरावर मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांच्यामार्फत करण्यात येईल.

1. महिला समृध्दी योजना

अ.क्र.	योजना	सविस्तर माहिती
१७.७	योजनेचे नांव	महिला समृध्दी योजना
२	योजनेचा प्रकार	केंद्र शासनाच्या योजना राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळ (एन.एस.एफ.डी.सी.), नवी दिल्ली यांच्या योजना
३	योजनेचा उद्देश	अनुसूचित जातीतील चर्मकार समाजातील (चर्मकार, ढोर, होलार, मोची इत्यादी) व्यक्तींना त्यांचे जीवनमान उंचविणे, समाजप्रवाहात त्यांना मानाचे स्थान मिळण्याच्या उद्देशाने त्यांचा शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास होण्यासाठी महामंडळामार्फत योजना राबविण्यात येतात.
४	योजना ज्या प्रवर्गासाठी लागू आहे त्याचे नांव	अनुसूचित जातीतील चर्मकार समाज.
५	योजनेच्या प्रमुख अटी	अर्जदार हा अनुसूचित जातीतील चर्मकार समाजाचा असावा. अर्जदार हा महाराष्ट्र राज्याचा रहिवाशी असावा. अर्जदाराचे वय 18 ते 50 वर्षांपर्यंत असावे. अर्जदाराने जो व्यवसाय निवडला असेल त्या व्यवसायाचे ज्ञान व अनुभव त्याला असावा. (अ) अर्जदाराच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ग्रामीण भागासाठी रु.98000/ व शहरी भागासाठी रु.120000/ पर्यंत असावे. (ब) राज्य शासन पुरस्कृत योजनांसाठी शहरी व ग्रामीण भागातील उत्पन्न मर्यादा रु.100000/ पर्यंत असावे. जातीचा व उत्पन्नाचा दाखला तहसिलदार किंवा तत्सम सक्षम प्राधिकाऱ्याने दिलेला असावा. अर्जदाराने या महामंडळाकडून अथवा इतर कोणत्याही शासकीय उपक्रमाकडून आर्थिक लाभ घेतलेला नसावा. महामंडळाने वेळोवेळी घालून दिलेल्या अटी व शर्ती अर्जदारावर बंधनकारक राहतील.
६	दिल्या जाणाऱ्या लाभाचे स्वरुप	चर्मकार समाजातील विधवा, परित्यक्ता निराधार अशा महिला (अशा महिला लाभार्थींना प्राधान्य देण्यात येते.) तसेच सर्व महिला लाभार्थींसाठी महिला समृध्दी योजनेअंतर्गत कर्ज रक्कम रु.40000/ व अनुदान रु.10000/ असे दोन्ही मिळून रु.50000/ पर्यंत 4टक्के

Scanned with OKEN Scanner

		व्याजदराने कर्ज देण्यात येते.
७	अर्ज करण्याची पध्दत	अर्जाचा नमुना महामंडळाच्या जिल्हा कार्यालयात विनाशुल्क स्वरुपात उपलब्ध असेल.अर्जदाराने विहित नमुन्यातील अर्ज भरुन संपूर्ण कागदपत्रांसह जिल्हा कार्यालयात अर्ज सादर करावयाचा आहे.

महिला प्रशिक्षण केंद्र - अनुदान

आर्थिकदृष्टया मागास व दुर्बल घटकातील महिला व मुलींना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना अर्थार्जनाचे साधन उपलब्ध व्हावे यासाठी महिला प्रशिक्षण केंद्र चालविणा-या स्वयंसेवी महिला मंडळांना / संस्थांना सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. ही योजना जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी यांचेमार्फत राबविली जाते. अधिक माहितीसाठी आयुक्त, महिला व बाल विकास महिला व बाल विकास आयुक्तालय, 3 चर्च रोड, पुणे – 411 001. दुरध्वनी क्रमांक 020-26126690 ई-मेल : commissionerwcd@vsnl.net

योजना राबवणारी यंत्रणेची प्राथमिक माहिती

महिला व बाल विकास विभाग, सदर योजना महिलांसाठीच असून किमान शैक्षणिक पात्रता 9 वी उतीर्ण अपेक्षित आहे. महिलांचे वय कमीत कमी 18 पेक्षा अधिक असावे. महिला कार्यक्षेत्र ग्रामीण / शहरी भागातील कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न बाबत ग्रामीण भागासाठी शहरी भागासाठी कोणतीही अटीची आवश्यकता नाही.

ठळक वैशिष्ठये

आर्थिकदृष्टया मागास व दुर्बल घटकातील महिला व मुलींना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना अर्थार्जनाचे साधन उपलब्ध व्हावे यासाठी महिला प्रशिक्षण केंद्र चालविणा-या स्वयंसेवी महिला मंडळांना / संस्थांना सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. 30 महिलांसाठी 6 महिन्यांचे एक प्रशिक्षण सत्र या प्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात येतो. यासाठी स्वयंसेवी महिला मंडळांना / स्वयंसेवी संस्थांना अनावर्ती अनुदान रू. 28,500/- व प्रती सत्र आवर्ती अनुदान रू. 21,500/- देण्यात येते. या योजनेखाली संगणक, रेडिओ/टी.व्ही. दुरूस्ती, विजेच्या उपकरणांची दुरूस्ती, टंकलेखन, लघुटंकलेखन, भरतकाम, फलोत्पादन, रेशीम उद्योग, बाहुल्या व खेळणी तयार करणे, कृषीसंबंधी व्यवसाय अशा प्रकारचे प्रशिक्षण कार्यक्रम घेतले जातात. भांडवल व कर्जपुरवठा या बाबत कमाल कर्जमर्यादा लागू नसून बँकेचा सहभाग व व्याजदर या बाबत सूचना नाही स्वत:चा सहभाग नाही यंत्रणेचा सहभाग व व्याजदर 100% अनुदान : प्रति लाभार्थी दरमहा रू. 75/- विद्यावेतन असून कोणतेही तारणाची आवश्यकता नाही. तसेच इ. एम. आय.लागू नाही

या योजनेचा लाभ आर्थिकदृष्टया मागास कुटुंबातील महिला व मुलींना घेता येतो. महिला व मुलींना तांत्रिक प्रशिक्षण देऊन त्यांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे हे या योजनेचे उद्दीष्ट आहे. प्रशिक्षणासाठी संबंधित जिल्ह्यांचे जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधावा. टंकलेखन, लघुलेखन व संगणक प्रशिक्षणासाठी इ. 9 वी पास पात्रता आवश्यक आहे. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी इच्छुक असणा-या महिला / मुली या आर्थिकदृष्टया मागास व दुर्बल घटकातील असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष –

औद्योगिक विकासासाठी राज्यात तयार करण्यात आलेल्या पोषक वातावरणाचा लाभ महिला उद्योजकांना मिळावा आणि त्यातून महिलांच्या उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळावे यासाठी विशेष धोरण राबविण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. राज्याने लागू केलेल्या अशा प्रकारच्या धोरणाची देशात प्रथमच अंमलबजावणी होत असून या माध्यमातून राज्याने महिलांना नाविन्यपूर्ण संधी उपलब्ध

करून दिली आहे. या अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील बेरोजगार उमेदवारांना स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या दृष्टिने महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागांतर्गत असलेल्या महामंडळामार्फत स्वयंरोजगार इच्छुक उमेदवारांना स्वयंरोजगाराकरीता प्रोत्साहन तसेच, कर्ज उपलब्ध करुन देण्यात येते. राज्यातील बेरोजगारीची तिव्रता कमी करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विविध प्रकारच्या स्वयंरोजगार योजना सुरु केल्या आहेत. या अनुषंगाने स्वयंरोजगाराच्या कर्ज योजनांची पारदर्शी आणि प्रभावी अंमलबजावणी होऊन उमेदवारांना स्वयंरोजगाराकरीता कर्ज उपलब्ध करुन देणे सुलभ व जलद होण्याकरीता स्वयंरोजगार वेबपोर्टल विकसित करण्यात आले आहे.

सूचना –

1. महिला उद्योजाकांना शासनाच्या वतीने जे अनुदान दिले जाते, त्यासाठी जाचक कागदपत्राची अट शिथिल केल्यास महिलांना उद्योग व्यवसायात वेळ देता येईल,त्यामुळे उत्पादन कौशल्यात वाढ होण्यास मदत मिळेल.
2. अर्थ सहाय्य मिळण्यासाठी बँकेच्या अधिकाऱ्यांना वेळेवर व योग्य सहकार्य करण्याच्या सूचना शासन स्तरावरून निर्गमित केल्यास वेळेवर अर्थसहाय्य प्राप्त होईल.
3. स्थानिक प्रशासनाच्या मदतीने महिला उद्योजकांना योग्य बाजारपेठ मिळाल्यास त्यांच्या उत्पादनाला चालना मिळण्यास वाव मिळेल,जेणेकरून त्यांच्या उद्योग व्यवसायाची प्रसिद्धी स्थानिक पातळीवरून राज्य व केंद्र पातळीवर पोहचण्यास मदत मिळेल.

संदर्भ :

1. शासन निर्णय क्रमांक: मजिअ-2016/प्र.क्र.31/योजना-३,ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, दिनांक 14 ऑक्टोबर 2016 महिला समृध्दी योजना
2. बोधनकर सुधीर,(2003) सामाजिक संशोधन पध्यती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3. शैलजा पाटील-देशमुख, माहिती स्रोत: महान्युज www.google.com

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Women Empowerment -A key to Sustainable Development
(Reference to Covid -19)

Sandip Madhukar Nimase,
Research Scholar

Dr. Sham Damu Sonawane
Research Guide
DNCVP's, Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon

Abstract

Being a traditional patriarchal society, society in India has always given women a secondary status everywhere which is reflected in the economic, social and political spheres. However, women's equality and empowerment has always been a priority and has been taken seriously by stakeholders. This paper critically examines the role of women in the Covid-19 epidemic and the Indian status of participation. Women were the most important part of the government health system in the Covid-19 epidemic. Along with the grassroots health system, all Asha workers and Anganwadi workers were involved in Covid-19 work as Covid warriors. This is one of the biggest contributions made by women to the Covid-19 epidemic. Women empowerment is one of the most effective and proven tools of development in India today; Women around the world are actively working for leadership, and even in the Covid-19 epidemic, they have made their mark, surpassing others in all walks of life. While the whole world is holding its breath and praying daily for an unparalleled relief from the Covid-19 epidemic, women are successfully taking on a global responsibility and moving forward alone in the battle. Sustainability is an important component of sustainable development. In the Covid period, women have meticulously assumed responsibility at all levels and survived difficult situations, which is a major contribution to sustainable development of women empowerment.

Keywords – Covid -19, Women empowerment, Sustainable Development, Health

Objectives –

* To know the relation between Women Empowerment with Sustainable Development
* To know the women contribution in Covid -19 pandemic.

Methodology –

This research paper is prepared on basis of Qualitative Research methodology. Finding is based on secondary data collection and analysis for the various research paper, news, articles etc.

Data Collection –

Primary Data – Meeting and discussion with Covid warriors (Anganwadi Sevika)

Secondary Data -Secondary data are those which have already been collected by someone. The main sources of secondary data were: internet, books, article, mass media etc.

Introduction –

Traditionally being a patriarchal society, women have a secondary place in every household in India. However, since independence, issues related to the welfare of women have always been a priority of the government and policy makers. In the Indian Constitution, they have enacted various laws in favor of women. Although the route has changed since the Fifth Five Year Plan (1974-78) and as needed, there have been significant changes in the approach to women's issues, from welfare to development. India has also recognized various global initiatives such as the Mexico Plan of Action

Scanned with OKEN Scanner

(1975), the Nairobi Forward Looking Strategies (1985), and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. SDG 5 aims to provide women and girls with equal rights, the opportunity to live freely without discrimination in the workplace or any form of violence. It is about achieving gender equality and empowering all women and girls.

Mahatma Gandhi showed the strength of women's equal voice, participation and leadership in the success of her Satyagraha people's movement and in winning the war of independence against British colonialism. He saw women as a source of moral courage, restraint and self-sacrifice, and a profound source of inspiration for every Indian household to fight for freedom.

Women Empowerment –

Women's empowerment (or women's empowerment) can be defined in many ways, including embracing or trying to find women's perspectives, education, providing equal opportunities in all fields, raising the status of women through awareness, literacy and training. Women empowerment equips and allows women to make life-determining decisions through various issues in society. They may have the opportunity to redefine gender roles or other such roles, giving them more freedom and opportunity to achieve their desired goals.

Women empowerment has become an important topic of discussion in development and economics. Financial empowerment enables women to gain skilled training, control resources, assets and income, and benefit from it. It helps to manage risk and improve the welfare of women. This can result in a view of supporting minorities in a particular political or social context. While often used interchangeably, the broader concept of gender empowerment applies to people of any gender, emphasizing the difference between biological and gender as a role. Women empowerment helps to enhance the status of women by creating literacy, education, training and social awareness. Furthermore, women empowerment refers to the ability of women to make strategic life choices, which were previously denied.

Nations, businesses, communities and groups can benefit from the implementation of programs and policies that embrace the concept of women empowerment for their prosperity. Women empowerment enhances the quality and quantity of human resources available for development. Empowerment is one of the main procedural issues when addressing human rights and development.

Sustainable Development –

Sustainable development is a well-planned principle for achieving the goals of human development, as well as maintaining the ability of natural resources systems to provide the natural resources and ecosystem services on which the economy and society depend. The desired outcome is a state of society where living conditions and resources are used to meet human needs without compromising the integrity and stability of the natural system same time. Sustainable development can be defined as development that meets current needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It is linked to the concept of sustainability.

Since 2010, there has been a lot of talks and discussions about meeting the Millennium Development Goals. At the 2012 United Nations Conference on Sustainable Development in Rio, 'What After 2015?' The discussion was about to begin. Colombia has been pursuing sustainable goals since 2011. Gradually this idea was supported by many countries around the world. India's assistance in this regard was significant. Through this effort, the concept of Sustainable Development Goals (SDGs) at the 2012 Rio + 20 Summit will be a guide to our common path after 2015, all countries agreed.

Scanned with OKEN Scanner

The United Nations then began discussing these objectives, both politically and technically on global platforms. The views of various groups including various governments, NGOs, various world class organizations, associations, industry world etc. were heard. Through these efforts, a program was created outlining what principles should be adopted for what should be achieved by 2030.

Sustainable development goals -

The program was presented to the world as 'Sustainable Development Goals'. It was approved by the Heads of State at the United Nations General Assembly in September 2015. This is the most recognized program in the 70 years of the United Nations. In adopting these objectives, the principle of 'Living no one behind' has been adopted. These objectives are designed with all aspects of human life in mind, as well as the importance of conserving the various creatures and nature on earth.

- It has a total of 17 objectives. In order to achieve these goals, some goals have been set for each goal.
- There are 169 targets in total. Indicators have been set up to measure whether these goals have been achieved. More than 300 such indicators have been fixed.
- Every country has to consider the information of the year 2015 as the baseline. Creating such a baseline for minimal indicators is also an important task.
- Countries that need help to set such a baseline are also provided. Arrangements have also been made to measure how the objectives are being met.

Contribution of Women in Covid -19 –

In 2020, about **19 percent** of women were in the labor force across India, down from approximately 30 percent in 1990.

A recent report by the Center for Sustainable Employment at Azim Premji University in India shows that during the first lockdown in 2020, only 7 per cent of men lost their jobs, compared to 47 per cent of women who lost their jobs and did not return to work by the end of the year. In the informal sector, women fared even worse. This year, between March and April 2021, rural Indian women in informal jobs accounted for 80 per cent of job losses.

A report by McKinsey Global Institute has estimated that India could add $770 billion to its GDP by 2025, simply by giving equal opportunities to women. Yet, the present contribution of women to the GDP remains at **18%**.

Population. As per Census 2011, India's population was 121.06 Cr and the females constituted **48.5%** of it. In 2011, the sex ratio (number of females per 1000 males) at all India level was 943 and the same for rural and urban areas are 949 and 929 respectively.

Women make up roughly 70 per cent of the global health workforce: They've been central to saving lives during the pandemic. (https://www.unicef.org/coronavirus/the-female-frontline)

The COVID-19 pandemic is harming health, social and economic well-being worldwide, with women at the center. First and foremost, women are leading the health response: women make up almost 70% of the health care workforce, exposing them to a greater risk of infection. At the same time, women are also shouldering much of the burden at home, given school and child care facility closures and longstanding gender inequalities in unpaid work. Women also face high risks of job and income loss, and face increased risks of violence, exploitation, abuse or harassment during times of crisis and quarantine.(https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/women-at-the-core-of-the-fight-against-covid-19-crisis-553a8269/)

Scanned with OKEN Scanner

While a lot of services were shut during the COVID-19 pandemic, grassroots health workers – Anganwadi workers, ASHAs and ANMs – continued their work and also supported the fight against the Novel Coronavirus

With the outbreak of the pandemic, the nation's 2.7 million Anganwadi workers became frontline responders in their communities. On top of their usual responsibilities, they distribute dry rations and cooked food, screen people for COVID-19, and spread awareness of the virus.

Since they know their people well and have intimate on-the-ground experience, this legion of Anganwadi workers is extensively employed by district administrations. Dealing with emergencies is, therefore, not alien to their cadre.

Main Findings –

1. Women worked in covid -19 at both the side, household and fields also.
2. They faced health risk and social problems while working in Covid -19
3. Women empowerment helped India as well as world to sustain in the covid -19 pandemic. sustenance is the important part of sustainable development.
4. With less than one doctor for every thousand people, and a medical system stretched to its seams, women have shouldered an enormous burden of care since the pandemic started in India. Women make up 47 per cent of all health workers and more than 80 per cent of nurses and midwives, working at the front lines of COVID-19, risking exposure to the virus.

Conclusions –

In recent days, everyone is pointing on the empowerment of women everywhere. It's right to say that women's empowerment has become the very essential and necessity of the time. Women should possess liberty, faith, and self-worth to opt for their needs and demands. Gender base discrimination is useless and is having zero worth by looking at the growth of women in the last few decades. Women are usually paid less and are treated as a cook and slave in their families, and their real potential fails to get highlighted. Women empowerment in India is required to overcome situations of such types and to provide them with their independent role in Indian society. Empowering women is a necessary right of women for getting equal opportunities. They should have proportional rights to contribute to society, economics, education, and politics. They are approved to gain higher education and receive a similar treatment as men are receiving.

References –

https://graduatewomen.org/wp-content/uploads/2020/08/Article-written-by-Seema-Singh-BRPID-project-findings.pdf
https://hindrise.org/resources/women-empowerment-in-india-and-its-importance/
https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_empowerment
https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
https://www.researchgate.net/publication/303097744_Gender_Equality_and_Women_Empowerment_A_Qualitative_Study_on_Kinnauri_Tribal_Women_in_Social_Work_Prospective/link/5cbcce7792851c1c9deea30b/download
https://swachhindia.ndtv.com/no-work-from-home-for-indias-grassroot-health-workers-anganwadi-workers-ashas-and-anms-even-during-covid-19-62507/
https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/in/pdf/2020/06/anganwadi-report-2020.pdf
https://www.unwomen.org/en/news/stories/2021/7/faq-women-and-covid-19-in-india
https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/covid-fight-needs-women-to-be-agents-of-change/articleshow/75169180.cms?from=mdr
https://www.unwomen.org/en/digital-library/multimedia/2021/8/photo-essay-women-on-the-front-lines-of-covid-19-in-india
https://www.evivek.com/Encyc/2020/8/3/Sustainable-development-goals-for-your-tomorrow.amp.html

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan
Dr. Prashant S. Bhosale
Dr.Rakesh P. Chaudhari
Dr.Umesh D. Wani
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

शाश्वत ग्रामीण विकास : संकल्पना, उद्दिष्टे आणि केंद्र सरकारच्या प्रमुख योजना

प्रा. डॉ. उमेश देविदास वाणी
सहयोगी प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव, महाराष्ट्र - ४२५००१
waniumeshd@rediffmail.com

सारांश (Abstract) :

भारतासारख्या विकसनशील देशात शाश्वत ग्रामीण विकास मैलाचा दगड ठरणार आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात शाश्वत ग्रामीण विकासाची संकल्पना आणि उद्दिष्टे, शाश्वत ग्रामीण विकासात केंद्र सरकारच्या योजनांच्या सहभाग याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. संशोधन लेखात दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि उद्दिष्टे यांचा अभ्यास करणे. शाश्वत ग्रामीण विकासाकरीता केंद्रशासनाच्या प्रमुख योजनांचा अभ्यास करणे. हे संशोधाचे उद्देश होते. प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक स्वरूपाचे आहे.

Keywords : शाश्वत विकास, विकासाची उद्दिष्टे, योजना

प्रस्तावना (Introduction) :

समग्र ग्रामीण विकास हा शाश्वत ग्रामीण विकासाचा महत्त्वाचा टप्पा आहे. समाजातील मातृशक्ती, सज्जनशक्ती, संतशक्ती, संघशक्ती आणि युवाशक्ती यांच्या माध्यमातून जलसंपदा, जंगल - वन संपदा, जमीन भूसंपदा, जनावरे, जैवविविधता संपदा, उर्जा संपदा आणि जनसंपदा समाजातील प्रत्येक घटकाचा सहभाग, विचार घेऊन करण्याची पर्यावरणपूरक शाश्वत विकास प्रक्रीया आहे. ग्रामीण भागात सुविधा राबवून ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात विकास केला पाहिजे. शाश्वत ग्रामीण विकास करायचा असेल तर ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता बदलली पहिजे.

१९९७ मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या पर्यावरण व विकासाबाबतच्या वैश्विक अयोगाने आपले समान भविष्य या नावाने अहवाल प्रसिद्ध केला जो ब्रून्टलंड अहवाल म्हणूनदेखील प्रसिद्ध आहे. शाश्वत विकास म्हणजे आपल्या वर्तमानातील गरजा पूर्ण करताना आपल्या पुढील पिढ्यांच्या त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा न येऊ देता साध्य केलेला विकास होय.

शाश्वत विकास म्हणजे पृथ्वीवरील संसाधनांचा उपयोग करून आपला विकास करताना पुढील पिढ्यांच्या विकासासाठी संसाधनाचा काळजीपूर्वक वापर करणे होय. शाश्वत विकास या शब्दात नैसर्गिक आणि मानव निर्मित संसाधनाचा जपून आणि योग्य तितका वापर करणे अपेक्षित आहे. जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधने आज मोठ्या प्राणात आणि अनियंत्रितपणे वापरली जात आहेत. आपल्या येणाऱ्या पिढ्यांचा विचार करून जी मर्यादीत संसाधने आहेत त्यांचा नियंत्रित वापर शाश्वत विकासात अपेक्षित आहे. सौरऊर्जा, पवन ऊर्जा यासारख्या नवीकरणक्षम उर्जास्त्रोतांचा जास्तीतजास्त वापर शाश्वत विकासाचा पाया आहे. अनियंत्रित इंधन उपसा, जंगलतोड, अनिबंध जलउपसा आणि वापर, औद्योगिकीकरण आणि लोकसंख्या वाढ, प्रदुषण या सर्वांमुळे शाश्वत विकासाला बाधा निर्माण होते. शाश्वत विकासात मानवाबरोबरच पृथ्वीवरील इतर जीवनसृष्टीचाही विचा केला जातो. माणूस हा पृथ्वीवरील एक साखळीचा भाग आहे. त्या साखळीच्या मर्यादा लक्षात घेऊनच त्याची वागणूक असली पाहिजे हा मुख्य उद्देश आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना :

आपल्या बुद्धीच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर करताना माणूस हा निसर्गचक्राचा एक घटक आहे. याची जाणीव शाश्वत विकास या संकल्पनेत आहे. पृथ्वीवरील इतर कोणताही सजीव आपल्या गरजेपेक्षा जास्त संसाधनाचा वापर करीत नाही. जीवो जीवस्य जीवनम हे निसर्गचक्र आहे. माणसाच्या सतत अधिक काही मिळवण्याच्या इच्छेमुळे तो सतत अधिकाधिक संसाधनाचा वापर करीत असतो.

शाश्वत विकास उद्दिष्टये :

सप्टेंबर २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने एकूण १७ उद्दिष्टये असणारा २०३० साठीचा शाश्वत विकास अजेंडा स्वीकारला ही १७ उद्दिष्टये सदस्य राष्ट्रांनी २०१६ ते २०३० या कालावधीत साध्य करायची आहेत.

(१) सर्व प्रकारच्या गरीबीचे निर्मूलन करणे (२) भूक संपविणे अन्नसुरक्षा व सुधारीत पोषण आहार उपलब्ध करून देणे आणि शाश्वत शेतीला प्राधान्य देणे. (३) आरोग्यपूर्ण आयुष्य सुनिश्चित करणे व सर्व वयोगटातील नागरिकांचे कल्याण साधणे. (४) सर्वसमावेशक व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करणे. (५) लिंग भावाधिष्ठित समानता व महिला आणि मुलींचे सक्षमीकरण साधणे. (६) पाण्याची व स्वच्छतेच्या संसाधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे. (७) सर्वांना अल्पखर्चिक विश्वासार्ह शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा साधने उपलब्ध करून देणे (८) शाश्वत, सर्व समावेशक आर्थिक वाढ आणि

Scanned with OKEN Scanner

उत्पादक रोजगार उपलब्ध करणे. (९) पायाभूत सोयीसुविधांची निर्मिती करणे, सर्व समावेशक आणि शाश्वत औद्योगिकीकरण करणे आणि कल्पकतेला वाव देणे. (१०) विविध देशामधील असमानता दूर करणे. (११) शहरे आणि मानवी वस्त्या, अधिक समावेशक, सुरक्षित, संवेदनशील आणि शाश्वत करणे. (१२) उत्पादन आणि उपभोगाच्या पद्धती शाश्वत रूपात आणणे. (१३) हवामान बदल आणि त्याच्या दुष्परिणामांना रोखण्यासाठी त्वरीत उपाययोजना करणे. (१४) महासागर व समुद्रांचे संवर्धन करणे तसेच त्यांच्याशी संबंधित संसाधनाच्या शाश्वतपणे वापर करणे. (१५) परिस्थितीकीय व्यवस्थांच्या (eco system) शाश्वत पद्धतीने वापर करणे, वनाचे शाश्वत व्यवस्थापन, वाळवंटीकरणाशी मुकाबला करणे, जमीनीचा कस कमी होण्याची प्रक्रीया आणि जैवविविधतेची हानी रोखणे. (१६) शांततापूर्ण आणि सर्वसमावेशक समाज व्यवस्थांना प्रोत्साहन देणे, त्यांची शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचाल निश्चितकरणे. सर्वांची न्यायापर्यंत पोहोच स्थापित करण्यासाठी विविध पातळ्यांवर परिणामकारक, उत्तरदायी आणि सर्वसमावेशक संस्था उभारणे. (१७) चिरस्थायी विकासासाठी वैश्विक भागीदारी निर्माण व्हावी यासाठी अंमलबजावणीची साधने विकसित करणे.

शाश्वत विकासात आर्थिक व सामाजिक विकास महत्त्वाचा मानला जातो. आर्थिक विकास हा फक्त वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाशी निगडीत नसून समाजाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये विकासात्मक बदल घडून येणे होय. यात समाजाच्या विविध घटकांपर्यंत विकासाचे फायदे पोहोचविणे अपेक्षित असते. रोजगाराच्या संधी, दारिद्र्य कमी होणे, आर्थिक विषमता कमी होणे, समाजातील सर्व घटकांचे जीवनमान उंचावणे यालाच आर्थिक विकास म्हटले जाते.

सर्वसमावेशकता :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत काही मुठभर लोकांनाच फायदा न होता ग्रामीण व प्राथमिक क्षेत्रातील बहुसंख्य लोकांना फायदा व्हावा म्हणून ११ व्या योजनेपासून सर्वसमावेशक (inclusive growth) ही संकल्पना पुढे आली आहे.

आर्थिक विकासाचा निर्देशांक - economic indicator of development यात राष्ट्रीय व उत्पादन, उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, संपत्तीची समानता, दारीद्र्याचा स्तर इत्यादी.

सामाजिक विकासाचे निर्देशांक - social indicators of development, शिक्षण आरोग्य, लोकसंख्या वाढीचा दर, लिंगविषयक विकास इत्यादी.

जागतिक स्तरावरील निर्देशांक :

संयुक्तराष्ट्र विकास परिषद UNDP या मार्फत दरवर्षी डिसेंबर महिन्यात प्रमुख पाच विकासाच्या निर्देशांकाचे अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करण्यासाठी जागतिक स्तरावर करण्यात येत असलेले प्रयत्न असे सहस्त्रक विकास लक्ष्य MDGs २०१५ पर्यंत साध करायची होती. आता शाश्वत विकास लक्ष्य SDGs २०१६-३० या कालावधीत एकुण १७ लक्ष्ये साध्य करायची आहेत.

भारतीय ग्रामीण विकास :

भारतातील ग्रामीण विकासाच्या कार्याला स्वातंत्र्योत्तर काळात चांगली सुरूवात झाली. लोक विकासाच्या ध्येयाने प्रेरीत झालेले होते. नंतर लोकप्रतिनीधी शक्ती व निस्वार्थी देशसेवा कमी पडत गेली आणि यंत्रवत निरपेक्ष वर्तनाची अपेक्षा असणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी आपआपल्या नोकरीच्या मर्यादा सोडून वैयक्तिक स्वार्थ, भ्रष्टाचार, दिरंगाई आणि पक्षपाती धोरणाचा अवलंब केला. विकास कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करणे ही महत्त्वाची बाब आहे. लोकांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करणे हे उद्दिष्ट महत्त्वाचे ठरते. लोकांचा सहभाग असल्याशिवाय कोणतीही योजना यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यामुळे शेती व शेतीला पुरक विकास योजना बाबत गावकऱ्यांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे शेती व शेतीला पुरक विकास योजना बाबत गावकऱ्यांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. तळे कोठे बांधायचे, कोणती माती जास्त वाहून जाते, कोणत्या प्रकारचे बियाणे पाहिजे, प्रात्यक्षिकामध्ये सहभागाकरीता काय करावयास पाहिजे, पाणी बचत कसे करावे, जमीन खराब होऊ नये म्हणून काय केले पाहिजे, सेंद्रीय शेती कशी करतात याबाबत गावकरीच सांगू शकतात. सामाजिक आर्थिक, तांत्रिक माहिती जमा करून गावचा विकास आराखडा करता येईल.

केंद्र सरकारच्या ग्रामीण विकास योजना:

केंद्र सरकारचे ग्रामीण विकास मंत्रालय आणि भारत सरकार यांच्या समन्वयातून ग्रामीण विकास विभाग आणि जमिन संसाधन विभाग यांनी ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना सुरू करून विस्तार केलेला आहे. या योजना ग्रामीण भागाचा आर्थिक पाया मजबूत करण्यास मैलाचा दगड ठरणार आहेत. यासाठी काही महत्त्वाच्या योजना केंद्र सरकारने सूरू केलेल्या आहेत.

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana) :

पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी २५ डिसेंबर २००० रोजी ही योजना सुरू केली. ग्रामीण रस्ते विकसीत करण्याचे उद्दिष्ट या योजनेत आहे. या योजनेमुळे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात प्रगतीचे उद्दिष्ट साधण्यास मदत होणार आहे. यामुळे गरीबी कमी होण्यास मदत होणार आहे. ग्रामीण भागाशी संपर्क करण्यासाठी मुख्य रस्त्यांना जोडले जाणार आहे.

Scanned with OKEN Scanner

चांगल्या रस्त्यांमुळे चांगले जीवन जगता येईल. २०१७ पर्यंत सुमारे ८२ टक्के रस्ते यशस्वीरित्या शहराशी जोडले गेले आहेत. उर्वरीत ४७००० वस्त्यादेखील मार्च २०१९ पर्यंत जोडण्याचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे ही योजना फक्त केंद्राच्या अनुदानावर अवलंबून होती. परंतु १४ व्या वित्त आयोगाच्या अहवालानुसार आता राज्य आणि केंद्र सरकारे मिळून ही योजना राबविण्यात येत आहे.

दिनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना (Deen Dayal Upadhaya Gramin Kaushalya Yojana) :

हा एक राष्ट्रीय उदरनिर्वाह (जीवनमान) अभियान कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. ग्रामीण कुटुंब व युवकांना विविध माध्यमातून उत्पन्न वाढविण्यासाठी कौशल्य विकसीत करण्याची योजना आहे. २५ सप्टेंबर २०१४ पासून ही योजना आमलात आली असून योजनेचे मुख्य लक्ष गरीब ग्रामीण कुटुंबातील १५ ते ३५ वयोगटातील युवक आहेत यासाठी १५०० कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली आहे जेणेकरून कौशल्य विकसीत होऊन रोजगाराची संधी मिळू शकेल. सद्यस्थितीत ही योजना २१ राज्ये आणि केंद्रशासीत प्रदेशात सुरू आहे. एकूण ३०० भागीदारांद्वारे विविध ६९० प्रकल्प कार्यान्वीत आहेत. शासकीय अहवालानुसार २.७ लाख उमेदवार प्रशिक्षित झाले असून १.३४ लाख उमेदवारांना रोजगार मिळालेला आहे.

स्वर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना (SGSY/ National Rural Livelihood Misson) :

राष्ट्रीय ग्रामीण उदरनिर्वाह अभियानाचे नविन प्रारूप म्हणजे स्वर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना होय. ही योजना २०११ मध्ये सुरू करण्यात आली. ही अजीविका नावाने सुद्धा ओळखली जाते. देशातील महिलांचे सक्षमीकरण करून बचतगट मॉडेलवर सबलीकरणाचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेत सरकार ७ टक्के दराने तीन लाख रू. कर्ज देणे. नियमित परतफेड केल्यास ४% पर्यंत दर कमी केला जाऊ शकतो. ही योजना जागतिक बँकेच्या सहकार्याने सुरू करण्यात आली असून कार्यक्षम व गरीब लोकांना अर्थ सहाय्य करून घरगुती उत्पन्न वाढविण्यास मदत करणारी आहे. एन.आर.ए.एम. (NRLM) सुद्धा ग्रामीण उत्पन्न वाढविण्यास सहकार्य करीत आहे. कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम, क्षमता वृद्धी, स्वयंरोजगार यावर भर दिला जातो. स्वयंरोजगारासाठी ३० ते ५० टक्के सबसिडी देण्यात येते.

पंतप्रधान ग्रामीण विकास फेलोशिप योजना (Prime Minister Rural Development Fellows Scheme/ PMRDF) :

ही योजना ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या पुढाकाराने सुरू करण्यात आली आहे. ग्रामीण आणि अतिदुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी राज्यसरकारच्या सहभागाने राबविण्यात येते. २२ ते २७ वयोगटातील, अनुसुचित जाती, जमातीसाठी ३२ वयापर्यंत च्या विद्यार्थ्यासाठी (तांत्रिक, मेडिकल, विशेषबाब) फेलोशिक देण्यात येते.

नरेगा (National Rural Employment Guarantee Act, २००५) :

ग्रामीण भागातील अकुशल मजुरांसाठी आर्थिक वर्षातील १०० दिवस रोजगार देणे अनिवार्य आहे. जर १५ दिवसांपर्यंत रोजगार मिळाला नाही तर बेरोजगार भत्ता मिळण्यास सदर अकुशल व्यक्ती पात्र ठरते. स्वयंरोजगाराचा हक्क प्रदान करण्याच्या हेतुने ही योजना राबविण्यात येते.

संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) :

गरीबांना रोजगार पुरविण्यासाठी २००१ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली. दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना अन्न पुरवठा करणे आणि सकस आहाराची पातळी वाढविणे हे ध्येय आहे. ग्रामीण भागात सामाजिक आणि आर्थिक पत निर्माण करणे यासाठी प्रयत्न केले जातात.

सर्व शिक्षा अभियान (Sarva Shiksha Abhiyan) :

केंद्र व राज्य सरकारांच्या सहभागाने सर्व शिक्षा अभियान योजना २००० साली अटलबिहारी वाजपेयींच्या प्रयत्नातुन सुरू करण्यात आली. ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात आले. शिक्षणाचा मुलभूत हक्क प्रदान करण्यासाठी ही योजना कार्यान्वीत केली.

संसद आदर्श ग्राम योजना (Sansad Adarsha Gram Yojana/ SAGY) :

भारत सरकारने २०१४ मध्ये ग्रामीण विकास प्रकल्पांतर्गत संसदेच्या प्रत्येक सदस्यास तीन ग्रामीण गावे दत्तक देऊन, दत्तक गावांच्या विकासाची जबाबदारी सोपविण्यात आली. वैयक्तिक, मानवी, सामाजिक पर्यावरण आणि आर्थिक विकास जपणे, गावांमध्ये जीवनमान व राहणीमान सुधारणे इ. उद्दिष्ट यासाठी ठेवण्यात आले आहे. यासाठी कोणताही स्वतंत्र निधी पुरविला जात नाही.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम (National Social Assitance Programme) :

भारतीय घटनेच्या कलम ४१ व ४२ या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार राज्यातील नागरिकांना विशेषतः आजारपण बेरोजगार, वयोवृद्ध, आर्थिक दुर्बल यांना आर्थिक व सामाजिक मदत करणे. याअंतर्गत विधवा, वयोवृद्ध, अपंग व्यक्तींना निवृत्ती वेतन देण्याची योजना १५ ऑगस्ट १९९५ पासुन सुरू करण्यात आली.

Scanned with OKEN Scanner

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) इंदिरा आवास योजना (Pradhan Mantri Awas Yojana (Gramin)/ Indira Awas Yojana) :

भारतातील गरीब ग्रामीण कुटुंबाना निवाऱ्यासाठी घरांची व्यवस्था व्हावी यासाठी पूर्वीची इंदिरा आवास योजना आता प्रधानमंत्री आवास योजना नावाने ओळखली जाते. २०२२ पर्यंत सर्वांना घर मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. राज्य आणि केंद्राने हा आर्थिक भार उचलायचा आहे. भारतातील सर्व ग्रामीण भागात (दिल्ली आणि चंदीगड सोडून) शौचालय, वीजपुरवठा, पिण्याचे पाणी, एलपीजी गॅस इत्यादी सुविधेसह घरांचे बांधकाम करून पती आणि पत्नीच्या नावाने बेघरांना हे घर देण्यात येणार आहे.

अंत्योदय अन्न योजना (AAY/ Antyodaya Anna Yojana) :

माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांना २००० साली ही योजना लागू केली. दोन कोटी लोकांना अत्यल्प दरात अन्नधान्यांचा पुरवठा करणे या योजनेचा हेतू आहे. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाना ३५ कि.ग्रा. धान्य पुरविणे, तांदूळ ३ रू. किलो व गहू २ रू. किलो दराने देण्यात येतो. सुरूवातीला ही योजना राजस्थानात सुरू करण्यात आली परंतु आता ही योजना भारतातील सर्व राज्यांमध्ये सुरू करण्यात आलेली आहे.

पुरा (PURA) Provision of Urban Amenities in Rural Areas :

भारताचे माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या टारगेट थ्री बिलीयन या पुस्तकात सुचविलेल्यानुसार केंद्र सरकारने २००४ मध्ये विविध राज्यातील ग्रामीण भागात योजना सुरू केली. नागरी भागातील पायाभूत सेवा सुविधांची संधी ग्रामीण भागात ही निर्माण केली जाईल जेणेकरून ग्रामीण भागातील स्थलांतराला प्रतिबंध केला जाईल. ग्रामीण भागातील स्थलांतर थांबविण्याचा प्रयत्न या योजनेद्वारे केला जातो.

प्रधानमंत्री उज्वला योजना (PMRY/ Pradhanmantri Ujjwala Yojana) :

केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री उज्वला योजनेची सुरूवात १ मे २०१६ पासून उत्तर प्रदेशातील बलिया येथून सुरू केली. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना घरगुती एलपीजी गॅस कनेक्शन मोफत देण्याची योजना पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालयाद्वारे चालविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील लोक स्वयंपाक बनविण्यासाठी लाकूड आणि गौरी (गोरब) चा उपयोग करतात. यामधुन निघणाऱ्या धुराचा महिला व कुटुंबाच्या सदस्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. यामुळे ग्रामीण भाग स्वच्छ राखण्यास मदत होणार आहे. तीन वर्षात पाच कोटी गॅस कनेक्शन वाटपाचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. परंतु आता पर्यंत हे उद्दिष्ट साध्य होऊन सहा कोटी गॅस कनेक्शनचे मोफत वाटप करण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :

ग्रामीण भागाच्या शश्वत विकासासाठी केंद्र सरकारने राज्य सरकारच्या मदतीने प्रयत्न सुरू केलेले आहेत. सदर योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण झाल्यास ग्रामीण भागाच्या शाश्वत विकासात हातभार लागणार आहे.

शाश्वत ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने ग्रामीण भागासाठी विविध योजना सुरू केलेल्या आहेत. अनेक योजनांचे अपेक्षित लक्ष साध्य करण्यात केंद्र शासनाला यश आलेले दिसते. तर काही योजनांचे लक्ष साध्य करणे अपेक्षित आहे.

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी लोकसहभाग हा महत्त्वाचा भाग आहे. लोकांच्या सहभागाशिवाय शाश्वत ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकत नाही.

संदर्भ :

- काचोळे दा. धो, ग्रामीण समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- कराळे गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.
- Sing Katar (१९९९), Rural Development : Principles, Policies and Mgt., Sage Publication, New Delhi
- Schemes of Central Government, New Delhi
- बोधनकर सुधीर, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३.
- दत्ता वान्खेडे, शाश्वत विकास, पी.बी.ओ. पब्लिकेशन, पुणे.
- शाश्वत विकास उद्दिष्टे : https://www.wikipdia.org
- भारत सरकारच्या विविध योजना/ उपक्रम
- https:// sustainabledevelopment.un.org.

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. XIII (Issue. 14-B) April 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरण आणि महिलांची वास्तव स्थिती

डॉ. उमेश वाणी
प्रोफेसर
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव

संयुक्त राष्ट्र संघाने ८ मार्च १९७५ हा दिवस आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात मानली. त्यानंतर १९८५ मध्ये नैरोबी येथे महिला आंतरराष्ट्रीय परिषदेत महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात झाली.

भारतीय राज्यघटनेनुसार स्त्री पुरुष समानता हे उद्दिष्ट आहे भारतातील महिला आर्थिक, राजकीय,कौटुंबिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीने कितपत सक्षम झालेले आहेत याबाबत मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

भारतात औद्योगिक क्षेत्रात विशेषतः खाजगी क्षेत्रात अद्यापही महिलांना पुरेसे स्थान मिळत नाही. औद्योगिक क्षेत्रात विशेषतः संघटित क्षेत्रात महिलांचे स्थान दुय्यम आहे असंघटित क्षेत्रात मात्र महिला मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. उदा. घर काम करणाऱ्या महिला, शेतमजूर महिला, बांधकाम क्षेत्रातील महिला इत्यादी. राजकीय क्षेत्रात पंचायत राज व्यवस्थेत ५० टक्के आरक्षण असतानासुद्धा निर्णय घेण्याचे अधिकार त्यांचे पती करताना दिसतात. संसदेतील महिलांनाचे आरक्षण अद्यापही पूर्णत्वास आलेले नाही. राजकीय क्षेत्रात पूर्ण सक्षमतेने निर्णय घेण्यासाठी महिला परीपूर्ण दिसत नाही. महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी विविध व्यवसायात महिलांचे कौशल्य वाढविणे आवश्यक आहे. शहरी व ग्रामीण भागात प्लंबर चे काम फक्त पुरुषच करतात हे काम महिलांनी स्वीकारल्यास त्यांना पुरेसा रोजगार मिळू शकेल. इलेक्ट्रिशियन चे कामे पुरुषच करतात मात्र काही प्रमाणात आता इलेक्ट्रिसिटी बोर्डात महिला दिसत आहेत परंतु खाजगी क्षेत्रात इलेक्ट्रिशियन चे काम करताना महिला दिसत नाहीत. घरगुती सेवा व्यवसायात गॅस शेगडी दुरुस्ती, घड्याळ दुरुस्ती, मिक्सर व कुकर दुरुस्ती, शिलाई काम, वेल्डिंग, डेंटींग व पेंटिंग चे कामे, रंगरंगोटी, इलेक्ट्रिक व इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंची दुरुस्ती इत्यादी क्षेत्रात महिलांना स्थान दिल्यास त्या आत्मनिर्भर होतील व स्वतःला सक्षम करु शकतील. चर्मोद्योगातील उत्पादन व दुरुस्ती, सुतार काम, विणकाम, वस्त्रोद्योग, काच फिटिंग, मोबाईल दुरुस्ती, वाहन दुरुस्ती, वाहतूक, शासकीय व खाजगी क्षेत्रात वाहनचालक इत्यादी अनेक छोटे-मोठे रोजगार उपलब्ध असून यात महिलांनाही वाव आहे.

भारतात अद्यापही पुरुष प्रधान संस्कृतीआहे. कुटुंबातील स्वयंपाक करण्याची जबाबदारी सांभाळणे, सकाळी लवकर उठणे, मुलांच्या शाळेची तयारी करणे, मुलांचा अभ्यास करून घेणे, धुणी भांडी करणे, भाजीपाला खरेदी करणे अथवा निवडणे इत्यादी कौटुंबिक जबाबदाऱ्या महिलांवर टाकल्या जातात. घरातील मुख्य निर्णय घेण्याचा अधिकार अद्यापही पुरुष बजावत आहेत या अनुषंगाने वरील सर्व व्यवसाय व रोजगारात महिलांची मदत घेतल्यास महिला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होतील व निर्णय क्षमतेत सुद्धा आपोआपच सक्षम होतील. भारतात महिला आयएएस व आयपीएस महिला असूनही त्यांना महत्वाच्या खात्यात नियुक्ती दिली जात नाही.

निवडणुका आल्या की महिलांना समान हक्काची चर्चा होते. मात्र, महिला उमेदवारांना तिकीट देण्याचा मुद्दा आला की सगळे पक्ष मागे हटतात. या आणि अशा अन्य कारणांमुळे राजकारणाच्या मुख्य

Scanned with OKEN Scanner

प्रवाहात महिलांची संख्या कमी आहे. याचा थेट परिणाम महिलांशी निगडीत प्रश्नांवर होतो. महिलांचे प्रश्न, अडचणी मागेच राहतात.

समाजातील लिंग आधारित भेद दूर करण्यासाठी, भारत सरकारने 1953 मध्ये एक महान महिला कल्याण धोरण स्वीकारले. महिला सक्षमीकरणाचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट महिलांच्या प्रगतीला चालना देणे आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे हे आहे. देशाच्या विकासासाठी महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे आहे. महिलांचे सक्षमीकरण ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे कारण त्या निर्मात्या आहेत. जर तुम्ही त्यांना सक्षम केले, त्यांना सशक्त केले, त्यांना प्रोत्साहन दिले, तर ते देशासाठी चांगले आहे. असे करणे ही काही मोठी गोष्ट नाही, शतकानुशतके हे घडत आले आहे. राष्ट्र उभारणीतील महिलांची भूमिका लक्षात घेऊन सरकारने २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित केले आणि महिलांना आत्मशक्ती देण्याचे राष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. महिलांना सामाजिक, आर्थिक, कायदेशीर आणि राजकीयदृष्ट्या मजबूत करण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले आहेत. ग्रामीण भारताची भूमिका लक्षात घेऊन सरकारने महिलांच्या सक्रिय सहभागासह पंचायती राज व्यवस्थेच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. यामुळे अनेक महिलांना लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांमध्ये निवडून येण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले आहे जे त्यांच्या राजकीय सशक्तीकरणाचे लक्षण आहे.

महिलांची उन्नती, विकास आणि सक्षमीकरण हे राष्ट्रीय धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. सकारात्मक आर्थिक आणि सामाजिक धोरणांद्वारे महिलांच्या विकासासाठी असे पोषक वातावरण निर्माण करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहेत जेणेकरुन महिलांना त्यांची क्षमता ओळखता येईल आणि आरोग्य सेवा, दर्जेदार शिक्षण, रोजगार, समान मोबदला आणि सामाजिक सुरक्षितता यांचा लाभ घेता येईल. भारतातील अनेक महिलांनी महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गात महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. मनोरंजन क्षेत्र असो की शिक्षण क्षेत्र प्रत्येक क्षेत्रात महिला खरोखरच चांगले काम करत आहेत. ग्रामीण भागातील महिलांचे योगदानही वेगवेगळे असते. हस्तकलेशी संबंधित वस्तूंच्या निर्मिती आणि विक्रीमध्ये महिलांनी परंपरेने सक्रिय योगदान दिले आहे. महिलांच्या दैनंदिन शोषणाची कहाणी हे चित्र उद्ध्वस्त करते. आज महिला ना घरात सुरक्षित आहेत ना घराबाहेर. जर आपण सक्षमीकरणाबद्दल बोललो तर भारतातील अनेक भागांमध्ये महिलांना शिक्षणापासून दूर ठेवण्यावर भर दिला जातो. काही मूठभर महिलांच्या उत्थानाने संपूर्ण महिला समाजाचे कल्याण होणार नाही. महिलांचे सक्षमीकरण करायचे असेल, तर आधी समाजाला जागृत करावे लागेल.

कायद्यात महिलांसाठी समान कामासाठी समान वेतन मिळावे अशी तरतूद करण्यात आली आहे. मात्र पुरुषांप्रमाणे कामसुद्धा समान मिळावी अशी तरतुद करायला हवी. घरातील कर्ता पुरुषांनी कुटुंबातील महिलांना विविध क्षेत्रात संधी उपलब्ध करुन दिल्यास महिलांची निर्णय व नेतृत्व क्षमता वाढून कर्ता पुरुषाचा ताण कमी होऊ शकेल. स्त्री पुरुषांमधील आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, वैचारिक, मानसिक, रोजगार व व्यावसायिक इ. क्षेत्रातील अंतर दूर करण्यासाठी पुरुष व महिलांनी एकत्रित पुढाकार घेतल्यास खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होऊ शकेल. मानवी विकासाच्या इतिहासात स्त्रीला पुरुषाइतकेच महत्त्व आले आहे. किंबहुना, समाजातील स्त्रियांचा दर्जा, नोकरी आणि काम हेच राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीचे निदर्शक असतात. राष्ट्रीय कार्यात महिलांच्या सहभागाशिवाय देशाची सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय प्रगती खुंटते. पाळणा डोलवणारे हात, मिथक आहे म्हणून अद्याप जगावर राज्य केलेले नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की स्त्रियांची बहुतेक घरगुती भूमिका आर्थिक क्रियाकलाप आणि कुटुंबासाठी अतिरिक्त उत्पन्न मिळविण्यासाठी त्यांचे कौशल्य आणि श्रम यांचा एकत्रितपणे उपयोग केला जातो, ज्यामुळे वाजवीपणे सभ्य जगणे आणि

Scanned with OKEN Scanner

अपमानास्पद गरिबी यांच्यात फरक होतो. स्त्रिया मानवतेचा अर्धा भाग बनवतात, अगदी जगाच्या कामाच्या तासांमध्ये दोन तृतीयांश योगदान देतात. ती एकूण उत्पन्नापैकी फक्त एक तृतीयांश कमावते आणि जगातील संसाधनांच्या एक दशांश पेक्षा कमी मालकीची आहे. यावरून असे दिसून येते की महिलांची आर्थिक स्थिती दयनीय आहे आणि भारतासारख्या देशात हे अधिक आहे.

भारत सरकारच्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणाची (NFHS) आकडेवारी जाहीर करण्यात आल्यानंतर सर्वेक्षणात समोर आलं की, देशात 1000 पुरुषांच्या तुलनेत 1020 महिला आहेत. याआधी म्हणजेच 2011च्या जनगनणेत 1000 पुरुषांमागे महिलांची संख्या 943 इतकी होती दोन तृतीयांश महिला काम करतात आणि देशाद्वारे वापरल्या जाणार्‍या 50 टक्के खाद्यपदार्थांचे उत्पादन करतात. ते एक तृतीयांश मोबदला मिळवतात आणि देशाच्या संपत्तीच्या किंवा संपत्तीच्या 10 टक्के मालकी घेतात" स्त्रियांना समाजाचा "उत्तम अर्धा" आणि पुरुषांच्या बरोबरीने मानले जाते. पण अवास्तव, आजही आपला समाज पुरुषप्रधान आहे आणि स्त्रियांना घराच्या चार भिंतींच्या आत आणि बाहेर समान भागीदार म्हणून वागवले जात नाही. किंबहुना त्यांना दुर्बल आणि पुरुषांवर अवलंबून मानले जाते. त्यामुळे भारतीय महिलांना समाजात प्रतिकूल दर्जा मिळतो. भारतातील ग्रामीण स्त्रिया या महिला लोकसंख्येच्या 77.00 टक्के आहेत. त्या मोठ्या प्रमाणात जबाबदारी सामायिक करतात आणि कुटुंब चालविण्यामध्ये, घरातील कामे सांभाळणे, पालनपोषण, शेतमजुरी करणे, पाळीव जनावरे सांभाळणे इत्यादी विविध कर्तव्ये पार पाडतात. तरीही त्यांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या अदृश्य असण्याचा त्रास होतो. लोकशाही धोरणाच्या चौकटीत, आपले कायदे, विकास धोरणे, योजना आणि कार्यक्रमांचा उद्देश विविध क्षेत्रात महिलांच्या प्रगतीसाठी आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या देशात महिलांच्या उन्नतीसाठी अनेक नाविन्यपूर्ण योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानतेच्या संकल्पनेची अंमलबजावणी केली आणि भारतीय महिला आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित राहिल्याचे सूचित केले. लिंग साहित्याच्या शब्दसंग्रहात महिला सक्षमीकरण हा एक नवीन वाक्प्रचार आहे. हा वाक्यांश सामान्य आणि विशिष्ट अशा दोन व्यापक अर्थांमध्ये वापरला जातो. सर्वसाधारण अर्थाने, स्त्रियांना सर्व स्वातंत्र्य आणि संधींमध्ये प्रवेश देऊन त्यांना स्वावलंबी होण्यासाठी सशक्त बनवण्याचा संदर्भ दिला जातो, ज्यांना भूतकाळात केवळ त्यांच्या महिला असल्यामुळे नाकारण्यात आले होते. एका विशिष्ट अर्थाने, महिला सक्षमीकरण म्हणजे समाजाच्या शक्ती संरचनेत त्यांचे स्थान वाढवणे.

महिला सशक्तीकरण या शब्दाचा अर्थ असा होतो की महिलांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीने नियमन करण्याची शक्ती किंवा क्षमता असते - अशी शक्ती जी त्यांना परिघातून केंद्रस्थानी जाण्यास सक्षम करते.

स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व भारतीय राज्यघटनेत प्रस्तावना, मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्ये आणि निर्देशात्मक तत्त्वांमध्ये समाविष्ट केले आहे. राज्यघटनेने केवळ महिलांना समानता दिली नाही तर राज्याला उपाययोजना, स्थान स्वीकारण्याचा अधिकार दिला आहे; महिलांच्या बाजूने भेदभाव. लोकशाही राज्यव्यवस्थेच्या चौकटीत, आपले कायदे, विकासात्मक धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम विविध क्षेत्रात महिलांच्या प्रगतीसाठी आहेत. महिलांचे हक्क सुरक्षित करण्यासाठी भारताने विविध आंतरराष्ट्रीय करारांनाही मान्यता दिली आहे. महिला चळवळी आणि अशासकीय संस्थांचे (एनजीओ) व्यापक जाळे ज्याची तळागाळात मजबूत उपस्थिती आहे आणि महिलांच्या चिंतेबद्दल खोल अंतर्दृष्टी आहे. आज महिला समाजातील आपले स्थान समजून घेण्याचा प्रयत्न करत आहेत. महिलांना जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लैंगिक असमानतेची जाणीव झाली आहे आणि त्यांच्याशी लढण्याचे मार्ग शोधत आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय महिलांनी त्यांच्या जुन्या काळातील गुलामगिरी आणि पुरुष वर्चस्वाचे बंधन घातले आहे. ती स्वत: आली आहे आणि अभिमानाने आणि सन्मानाने सामाजिक प्रगतीच्या पायऱ्या चढू लागली आहे. भारतातील स्त्रिया आता उत्थान आणि मुक्त झाल्या आहेत आणि त्यांना राजकीय, सामाजिक, घरगुती आणि शैक्षणिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा प्राप्त झाला आहे. त्यांच्याकडे मताधिकार आहे, ते कोणत्याही सेवेत सामील होण्यास किंवा कोणत्याही व्यवसायाचे अनुसरण करण्यास मोकळे आहेत. मुक्त भारतामध्ये तिच्या महिला पंतप्रधानांव्यतिरिक्त, महिला राजदूत, महिला कॅबिनेट मंत्री, महिला आमदार, महिला राज्यपाल, महिला शास्त्रज्ञ, अभियंते-डॉक्टर-अंतराळ संशोधक-विशाल आयटी विशेषज्ञ, महिला जनरल, महिला सार्वजनिक अधिकारी, न्यायपालिका अधिकारी आणि बरेच काही आहेत. जबाबदार पदे. आता मुला-मुलींमध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत कोणताही भेद केला जात नाही. त्यांचा आवाज आता पुरुषांइतकाच सशक्त आणि महत्त्वाचा आहे. सरकार बनवण्यात किंवा बरखास्त करण्यात ते समान भागीदार होत आहेत.

हिंदू कायद्यात बदल करण्यात आले आहेत. हिंदू विवाह कायद्यात दूरगामी बदल करण्यात आले आहेत. महिलांना काही प्रकरणांमध्ये घटस्फोट घेण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. याशिवाय, हिंदू उत्तराधिकार कायद्याने कन्येला दिले आहे; तिच्या पालकांच्या मालमत्तेवर हक्क. आपल्या राज्यघटनेने महिलांना समान अधिकार दिले आहेत. जात, धर्म, लिंग या आधारावर कोणताही भेदभाव केला नाही. त्यामुळे त्यांच्या हक्कांचे रक्षण झाले आहे. मुस्लिम महिलांच्या तीन तलाक पध्दतीत बदल करण्यात आला आहे तिसरे म्हणजे, महिलांसाठी तीस टक्के आरक्षण भविष्यात लागू करणे योग्य आहे. महिलांचे विवाह योग्य वय १८ वरुन २१ करण्यासाठी संसदेत बील सादर करण्यात आले आहे.
स्वतंत्र भारतातील महिलांच्या स्थितीतील उल्लेखनीय बदलांना न जुमानता, घटनात्मक स्थान आणि वंचिततेचे आणि अधोगतीचे वास्तव यांच्यात अजूनही मोठा फरक आहे. भारतीय समाजात मुक्तीची जी काही फुंकर फुंकली गेली आहे, शहरी महिलांनी श्वास घेतला आहे आणि त्याचा आनंद घेतला आहे. ग्रामीण भागातील त्यांची लोकसंख्या अजूनही बदलांच्या वाऱ्याने पूर्णपणे अस्पर्शित आहे. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि गुलामगिरीत ते आजही दयनीय परिस्थितीत जगत आहेत. एकीकडे राज्यघटनेत नमूद केलेली उद्दिष्टे, कायदे, धोरणे, योजना, कार्यक्रम आणि संबंधित यंत्रणा आणि दुसरीकडे भारतातील महिलांच्या स्थितीतील परिस्थितीजन्य वास्तव यांच्यात अजूनही मोठी दरी आहे. देशातील मानवी हक्कांची परिस्थिती निराशाजनक आणि निराशाजनक आहे. महिलांचे क्रूरीकरण केले जात आहे, वस्तू बनवल्या जात आहेत, भौतिकीकरण केले जात आहे आणि अमानुष शोषण आणि भेदभाव केला जात आहे.

घटनेने लैंगिक भेदभावावर बंदी घातली आहे आणि स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय समानतेची हमी दिली आहे, तरीही घटनात्मक अधिकार आणि प्रत्यक्षात स्त्रियांना मिळणारे अधिकार यात तफावत आहे. स्वातंत्र्याच्या अर्धशतकानंतरही, काही अपवाद वगळता, स्त्रिया बहुतांशी सत्ता आणि राजकीय अधिकाराच्या कक्षेबाहेर राहिल्या आहेत. जरी ते सुमारे निम्मे नागरिक आहेत आणि गेल्या काही वर्षांत त्यांचा मतदानाच्या मार्गाने सहभाग वाढला आहे, तरीही कायदा निर्मिती आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांमध्ये त्यांचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व फारसे समाधानकारक नाही. 73व्या आणि 74व्या घटनादुरुस्ती कायद्यांमुळे तळागाळातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांना प्रवेश मिळाला आहे, परंतु संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व अत्यंत कमी आहे. असुरक्षितता महिला नेत्यांना तळागाळातील नेतृत्व ओळखू देत नाही. राजकारणात पुरुषाने प्रपोज केले की ते स्वत:च पदच्युत करतात. प्रत्यक्षात महिला लोकप्रतिनिधी या शोभेच्या असतात आणि त्यांच्यात राजकीय जाणिवांचा अभाव दिसून येतो. जाती आणि वर्ग विभागणी, सरंजामी वृत्ती,

Scanned with OKEN Scanner

कौटुंबिक पितृसत्ताक स्वरूप आणि ग्राम-सामाजिक, पर्यावरणीय, वांशिक, धार्मिक पृथक्करणवाद आणि यासारख्या गोष्टींचा त्यांना फटका बसतो. ते केवळ रेकॉर्डवरील सदस्य आहेत. निर्णय घेताना त्यांचा सल्ला घेतला जात नाही, असा आरोप आहे.

ग्रामीण प्रशासनात महिला प्रतिनिधी पुरुषी वर्चस्वापासून मुक्त नाहीत आणि खेड्यापाड्यात समान शक्तीमध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येत नाही.

या घोटाळ्याच्या राजकारणाच्या काळात, निवडणुकीत पैसा आणि माफियांची वाढती भूमिका बहुतेक महिलांना राजकारणापासून दूर ठेवते. वाढत्या हिंसाचार आणि असभ्यतेमुळे महिलांना जवळीक वाटते आणि परिणामी ते राजकारणापासून दूर राहणे पसंत करतात.

सक्षमीकरणाला आता एक अशी प्रक्रिया म्हणून पाहिले जात आहे ज्याद्वारे शक्ती नसलेल्या व्यक्तीला त्यांच्या जीवनावर अधिक नियंत्रण मिळते. याचा अर्थ भौतिक संपत्ती, बौद्धिक संसाधने आणि विचारधारेवर नियंत्रण. यात सामर्थ्य, शक्तीसह आणि अंतर्गत शक्ती यांचा समावेश आहे. काही जण सशक्तीकरणाची व्याख्या जागरूकता आणि विवेकवादाची प्रक्रिया, क्षमता वाढवण्याची प्रक्रिया म्हणून करतात ज्यामुळे अधिक सहभाग, प्रभावी निर्णय घेण्याची शक्ती आणि नियंत्रण बदलते. यामध्ये एखाद्याला जे हवे आहे ते मिळवण्याची आणि आपल्या चिंतांवर इतरांवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता समाविष्ट आहे. स्त्रियांच्या संदर्भात ज्या शक्तीच्या नात्यामध्ये त्यांचे जीवन, कुटुंब, समाज, बाजार आणि राज्य यांचा समावेश असावा. महत्त्वाचे म्हणजे यात मानसिक स्तरावर स्त्रियांची त्यांना ठामपणे मांडण्याची क्षमता समाविष्ट असते आणि हे तिला नेमून दिलेल्या 'लिंग भूमिका' द्वारे तयार केले जाते. विशेषत: भारतासारख्या बदलांना प्रतिकार करणाऱ्या सांस्कृतिक क्षेत्रात.

भारतातील महिला सक्षमीकरण हे एक आव्हानात्मक कार्य आहे कारण आपल्याला हे सत्य मान्य करणे आवश्यक आहे की लिंग आधारित भेदभाव ही भारतामध्ये हजारो वर्षांपासून अनेक रूपात प्रचलित असलेली खोलवर रुजलेली सामाजिक द्वेष आहे. कायदे आणि धोरणे तयार करणे पुरेसे नाही कारण बहुतेक वेळा हे कायदे आणि धोरणे फक्त कागदावरच राहतात. दुसरीकडे वास्तव स्थिती स्थिती तशीच राहते आणि अनेक घटनांमध्ये ती आणखी बिघडते. भारतातील लैंगिक भेदभाव आणि महिला सशक्तीकरण या दुष्प्रवृत्तीला संबोधित करणे ही महिलांच्या वाढ आणि विकासाच्या विरोधात असलेल्या समाजातील शक्तिशाली संरचनात्मक शक्तींविरुद्ध दीर्घकाळ लढा आहे. राजकारणातील लैंगिक असमानतेचा मुकाबला करण्यासाठी, भारत सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील जागांसाठी आरक्षणाची स्थापना केली आहे. संसदेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत भारत तळापासून 20 व्या क्रमांकावर आहे. भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल खडतर असली तरी भारतातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, व्यवसाय व रोजगार क्षेत्रातील महिला सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नात सातत्य ठेवल्यास खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण दूर नाही.

USE THE BOOK WITH CARE

संदर्भ

1) https://social-aware-care.blogspot.com/2022/03/blog-post.html
2) www.writekraft.com

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work
O
40

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या सक्षमीकरणात निर्माण होणाऱ्या समस्या

संशोधक
महेश शांताराम गोरडे,
जळगाव

मार्गदर्शक
डॉ. उमेश डी.वाणी
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना:-

महिला सक्षमीकरणाची खरी सुरूवात बालवयापासूनच होत असते. लहान वयापासून मुलींना स्व सक्षमीकरणासाठी पोषक वातावरण मिळाले तर या मुली स्वतः सक्षम बनतातच भविष्यात आई म्हणून राष्ट्राच्या भावी पिढीलाही सक्षम बनवण्यात त्यांची महत्त्वाची भूमिका असते. 'महिला सक्षमीकरण' या संकल्पनेत प्रौढ वयातील महिलांचे सक्षमीकरण असे अपेक्षित नसून बालवयापासून वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर मुलींचे होत जाणारे व व्हायला हवे असणारे सक्षमीकरण हेच अपेक्षित आहे. असे होणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरणाचे पूर्णत्व होय.

विशेषतः किशोरवयीन मुलींच्या बाबतीत विचार केल्यास या वयापर्यंत अति टीव्ही बघण्याचे अनेक दुष्परिणाम या मुलींमध्ये जाणवतात. ते आपण समजुन घेऊ.

'कार्टून्स मध्ये रंगलेली मुले-मुली आणि टीव्ही मालिकांमध्ये गुंतलेली आई आणि आजी' असे चित्र आज घरोघरी दिसत आहे. म्हणजेच लहान मुलीपासून वृद्ध महिलेपर्यंत सर्वच महिला वर्ग टीव्हीत रमलेला आपण बघतो.

मनोरंजन आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी घेतलेल्या टीव्हीतील असंख्य वाहिन्यांनी आपल्या कुटुंबातील सुसंवाद व स्वास्थ्य, भावनिक, शैक्षणिक गुणवत्ता, आंतरव्यक्तिक संबंध अशा अनेक बाबी केव्हा हिरावून घेतल्या हे आपल्याला कळलेही नाही. टीव्ही आज आपल्या कुटुंबाचा एक सदस्यच झाला आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या मुलाचे फाजील लाड केले, त्याला हवे ते करू दिले, म्हणजे ते नाठाळ आणि अविवेकी होते ,अगदी तसेच टीव्हीच्या बाबतीतही झाले आहे. आधुनिक जगात विकासाचे 'साधन' असलेल्या टीव्हीचा आपण 'साध्य' म्हणून दुरुपयोग केल्यामुळे अनेक किशोरी जणू स्वतःतील कार्यक्षमता व कर्तृत्व विसरूनच गेल्या आहेत. टीव्ही मनोरंजनाचे माध्यम आहे, म्हणून त्याचा उदोउदो केला जातो. परंतु रोज अनेक तास वाया घालविणाऱ्या मनोरंजनाची आपल्याला खरोखरच गरज असते का? याचा किती मुली विचार करत असतील हा प्रश्नच आहे. या प्रकारच्या मनोरंजनातून नेमके काय निर्माण व्हायला हवे?, काय साध्य व्हायला हवे? हेही त्यांना सांगता येत नाही. सक्रीय व निष्क्रिय असे मनोरंजनाचे दोन प्रकार असतात टीव्हीसमोर बसणे त्यात सतत लक्ष ठेवणे, जे दाखवेल ते तासन-तास बघत राहणे हा निष्क्रिय प्रकारचा मनोरंजनाचा प्रकार आहे. यामध्ये शरीराची कुठल्याही प्रकारची हालचाल नसते. कोणतीही कृतीशीलता नसते. यात आपल्या कोणत्याही नवनिर्मितीला व सर्जनशीलतेला वाव मिळत नाही.

टीव्हीतील चित्रपट, मालिकांसारखे अनेक कार्यक्रम तर अनेक प्रकारचे तणाव निर्माण करतात. हिंसक, अश्लील दृश्य व संवादांचीही त्यात रेलचेल असते. अशा प्रकारचे कार्यक्रम रोज तासन तास टीव्हीत पाहिल्यामुळे मानसिक , शैक्षणिक, शारीरिक व कौटुंबिक दृष्टयाही अनेक दुष्परिणाम होत असतात. दुर्दैवाने याची या किशोरींना जाणीवही नसते. अशाप्रकारे आपण रोज काही तास टीव्हीत

Scanned with OKEN Scanner

घालवल्यामुळे आपल्या स्वतःकडे, कुटुंबीयांकडे, अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते आहे याचेही भान नसते. त्यामुळे अनेक प्रकारचे कौटुंबिक वाद घरांमध्ये निर्माण होत असलेले आपण बघत असतो. घरातील अनेक प्रकारच्या दुष्परिणामांना, ताणतणावांना, भांडणांना कारणीभूत टीव्ही असतो हे सुद्धा लक्षात येत नाही. रोज टीव्ही बघितल्यामुळे आपण आपल्या विकासापासून तर वंचित होत नाही ना, याचा विचार सर्व मुलींनी करणे गरजेचे झाले आहे. या आधुनिक युगामध्ये मुलींनी स्वतःकडे लक्ष देणे, स्वतःचे शरीर, मन ,बुद्धी यांचे विकसन करणे अत्यंत महत्त्वाचे झाले आहे. शिक्षण, अभ्यास, ट्यूशन यामध्ये अपरिहार्यपणे जाणारा वेळ तर रोज जातोच परंतु उर्वरित वेळतील काही तास टीव्हीमध्ये घालवणे यामुळे व्यायाम, मनमोकळ्या गप्पा, फिरणे, स्व-विकसनासाठी उपक्रम अशा अनेक गोष्टी करणे शक्य होत नाही.या सर्वांची परिणीती सक्षमीकरणामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होण्यात होत असते.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या मानसिक, शारीरिक, शैक्षणिक विकासावर होणारे दुष्परिणाम त्यांचे सक्षमीकरण होण्यातील मोठया समस्या आहेत.

बीज शब्द :- टीव्ही, मुली, सक्षमीकरण, समस्या

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर संशोधनाचे दुय्यम स्त्रोत म्हणजेच ग्रंथ, पुस्तके, शोधनिबंध, नियतकालिके यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्देश :-

१) अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या सक्षमीकरणात येणारे अडथळे जाणून घेणे.
२) टीव्हीतील कार्यक्रमांमुळे मुलींच्या मानसिक विकासावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
३) टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या शारीरिक विकासावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
४) मुलींच्या टीव्ही बघण्याच्या सवयीचा शैक्षणिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहितक :-

१) अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या सक्षमीकरणात समस्या /अडथळे निर्माण होत आहेत.
२) टीव्हीतील कार्यक्रमांमुळे मुलींच्या मानसिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.
३) अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या शारीरिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.
४) अति टीव्ही बघण्याच्या सवयीमुळे मुलींच्या शैक्षणिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

मुलींच्या सक्षमीकरणावर टीव्हीचा परिणाम :-

जगभराच्या ज्ञानाचा खजिना आपल्यापुढे रिता करणाऱ्या टीव्ही या माध्यमाचा मर्यादित उपयोग आपल्याला विकसित बनवू शकतो. परंतु दुर्दैवाने टीव्हीतील अनेक चॅनल्समधील हजारो कार्यक्रम आपल्याला मोहात पाडतात. गरज नसतानाही अनेक तास टीव्ही बघण्यामध्ये आपण घालवू लागतो. टीव्हीतील कार्यक्रमांचाही आपल्या मनावर, विचारांवर परिणाम होत असतो, त्यातूनच अनेक प्रकारचे ताण तणाव सुद्धा निर्माण होण्याची शक्यता असते. अनेक तास रोज टीव्ही बघण्यात जात असल्यामुळे स्वतःची दैनंदिन कामेही पूर्ण होत नाहीत. रोज टीव्ही बघणाऱ्या मुली आपला संपूर्ण मोकळा वेळ, त्यातही आराम करण्याचा वेळ टीव्ही बघण्यात घालवतात. त्यामुळे शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, कौटुंबिक अशा अनेक प्रकारच्या दुष्परिणामांना त्यांना सामोरे जावे लागू शकते. अनेक मुली मोकळ्या वेळाचा उपयोग करून कलाकौशल्य शिकतात. स्वतःसाठी , करिअरसाठी व कुटुंबीयांसाठी या मोकळ्या वेळाचा निर्मितीक्षम उपयोग करून घेतात. महिला सक्षमीकरणासाठी सुरु असलेल्या अनेक योजना, कार्यक्रमांचा लाभ करून घेतात. स्वतःच्या विकसनाचे अनेक पर्याय शोधून

Scanned with OKEN Scanner

त्याद्वारे आपले स्वतःचे आकाश अधिक उंचावतात. यातूनच खर्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाला बळ मिळत असते. परंतु अनेक मुलींच्या बाबतीत हे सर्व करणे शक्य होत नाही. त्या स्वतःचा निर्मितीक्षम वेळ रोज अनेक तासांच्या स्वरूपामध्ये टीव्ही बघण्यात घालवत असतात. त्यामुळे टीव्ही हा सक्षमीकरणामध्ये मोठा अडथळा आहे हे आपल्या लक्षात येते.

सर्व कुटुंबियांसोबत कुटुंबात नियमीत होणाऱ्या गप्पा, खेळ, चर्चा कमी झाले आहे. पालक व इतरांसोबत आंतरव्यक्तिक संबंध फारसे चांगले विकसित होत नाहीत. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे घरामध्ये अशांतता निर्माण होणे,घरातील सदस्यांची चिडचिड होणे, वाद होणे यामध्ये होतो.

सुखी, आनंदी कुटुंबातील मुली स्वतःचे सक्षमीकरण सहजतेने करू शकतात. स्वतःतील व कुटुंबातील समस्यांमध्येच अडकून पडलेल्या मुलींचे सक्षमीकरण साधण्यात खूप समस्या निर्माण होतात.

टीव्ही आणि मुर्लींचा मानसिक विकास :-

ज्या वेळी टीव्ही नव्हता अशा काळी मुली शेजारच्या मुर्लीसोबत रोज सायंकाळी अंगणात एकत्र जमायच्या. गप्पा मारायच्या. खूप सारे खेळ खेळायच्या.एकमेकी सोबत सुखदुःख वाटायच्या. अडल्यानडल्यावेळी एकमेकीला मदत करायच्या. त्यामुळे मुलींना मोठा आधार असायचा. अशा गप्पामधूनच अनेक प्रकारचे ताणतणाव, घरातील, अभ्यासातील समस्या एकमेकींना सांगितल्यामुळे मन हलके व्हायचे. तणाव निघून जायचे. त्यामुळे मनोव्याधीक आजारांतूनही मुलींचे संरक्षण होत असे. या आधारामुळेच मुली अधिक खंबीरपणे स्वतःचे निर्णय खंबीरपणे घेऊ शकत असत. परंतु आज सर्वच मुली टीव्हीमध्ये अडकल्यामुळे गप्पा बंद झाल्यात, अनेक दिवस एकमेकांशी बोलणे ही होत नाही, त्यामुळे हा मोठा मानसिक आधार मुर्लीपासून हिरावला आहे.

तसेच टीव्हीमध्ये ज्या प्रकारच्या मालिका व कार्यक्रम मुली बघत असतात अशा कार्यक्रमांमध्ये सतत भांडणारी कुटुंबे, विकृत नातेसंबंध, विद्रूप पद्धतीने लैंगिकतेला उत्तेजन, असे अनेक नकारात्मक दृश्य व घटना सतत समोर घडत असतात. या सर्व नकारात्मक बार्बींचा नकळतपणे मुलींच्या मनावर खूप मोठा परिणाम होत असतो आणि या सर्वांमधून ताणतणाव वाढीला लागतात.

या वयामध्ये मुलींच्या शरीरात वेगाने बदल घडत असतात. मासिक पाळी सुरू झालेली असते. भिन्न लिंगी आकर्षण वाढू लागलेले असते. नेमक्या याच अवस्थेत टीव्हीतील अनेक कार्यक्रम मात्र स्त्री पुरुष संबंधांचं विकृत चित्रण या मुलींसमोर आणतात. या वेळी योग्य मार्गदर्शन न मिळाल्यास मन भरकटू शकते. त्यांचे अनेक मानसिक, भावनिक व शारीरिक दुष्परिणाम या मुलींना सहन करावे लागू शकतात.

खूप वेळ टीव्ही पाहिल्यामुळे किंवा जागरणामुळे अपूर्ण आराम झाल्यामुळे मुर्लीची मानसिकता निरोगी राहत नाही. या सर्व गोष्टींचा परिणाम महिलांच्या सक्षमीकरणावर होत असतो.

टीव्ही आणि मुलींचा शारीरिक विकास :-

देही आरोग्य नांदते ॥ भाग्य नाही या परते ॥

निरामय आरोग्याबद्दल हे खूप सुंदर विधान आपल्या संतांनी करून ठेवले आहे. टीव्ही आणि शारीरिक आरोग्याचा खूप जवळचा संबंध आहे. टीव्ही बघणे सुरू केल्यानंतर अवघ्या तीस सेकंदातच त्याचे दुष्परिणाम मंद व शरीरावर होऊ लागतात. मन आभासी जगतामध्ये गुंतून जाते.टीव्ही बघण्यासाठी एकाच जागी तासन् तास बसणे होते. शारीरिक हालचाल कमीत कमी होते. शरीरातील सर्व प्रकारच्या आंतरक्रियांवर वाईट परिणाम होतो. रोज टीव्ही पाहिल्यामुळे डोळ्यांचे विकार, लठ्ठपणा,

Scanned with OKEN Scanner

मान दुखी, पाठ दुखी, डोकेदुखी यासारखे आजार तर होतातच पण याहूनही गंभीर असे मधुमेह, कर्करोगासारख्या आजारही जडू शकतात हे अनेक संशोधनांनी सिद्ध झालेले आहे .

रोज टीव्ही पाहिल्यामुळे, जागरण केल्यामुळे, अनेक तास एकाच जागी बसल्यामुळे, शरीराचे स्वास्थ्य चांगले राहू शकत नाही. फिरायला जाणे व व्यायामाकडे मुलींचे दुर्लक्ष होते.पूर्वी आईसोबत मंदिरात जाणे, बाजारात जाणे, खरेदीला जाणे यासाठी तरी किमान चालणे व्हायचे. आज सर्व घरपोच मिळण्याची सोय झाली. अनेक घरात स्वतःच्या दूचाक्या आहेत, त्यामुळे तेवढेही चालणे बंद झालेय. रोज टीव्ही पाहिल्यामुळे स्वतःच्या कामांसाठी वेळ पुरत नाही, त्यामुळे व्यायामासाठीही वेळ मिळत नाही. यामुळेच मुलींना अनेक लहान-मोठ्या व्याधी सतावत असतात. याचा परिणाम त्यांच्या सक्षमीकरणावर होत असतो.

टीव्ही आणि मुलींचा शैक्षणिक विकास :-

जे कृष्णमुर्ती म्हणतात, "ज्यामुळे प्रज्ञा जागृत होते, मनातला गोंधळ संपून सुसंवाद निर्माण होतो तेच खरे शिक्षण. "

परंतु हल्ली टीव्हीमुळे शिक्षणाची ही व्याख्या अनेक मुलींना लागू होत नाही. उलट टीव्हीमुळे व त्यातील अनेक प्रकारच्या कार्यक्रमांमुळे सुसंवाद निर्माण होण्याऐवजी मनात गोंधळच निर्माण होत आहे. अनेक कार्यक्रम तर असे असतात त्यामुळे मनात कुविचार जागृत होतात. त्यामुळेच प्रज्ञा जागृत करणारे, गोंधळा ऐवजी सुसंवाद निर्माण करणारे शिक्षण मिळणे ही एकविसाव्या शतकात मुलींसाठी मोठी गरज आहे. रोज अनेक तास टीव्ही पाहिल्यामुळे मुलींचा कल अभ्यास मन लावून करण्यापेक्षा लवकरात लवकर अभ्यास उरकून टीव्ही बघण्याकडे असतो. त्यामुळे अभ्यास नीट ग्रहण होत नाही. आत्मसात न झालेला अभ्यास परीक्षेच्या वेळेस दगा देतो.

टीव्हीचा मुलांच्या अभ्यासात कितपत हातभार लागतो याचा विचार केल्यास, 'फारसा नाही' असेच उत्तर द्यावे लागेल. कारण टीव्ही तील शैक्षणिक कार्यक्रम फारच क्वचित घरांमध्ये पाहिले जातात. त्यामुळे बहुतांश घरांमध्ये या शैक्षणिक वाहिन्यांचा, अत्यंत प्रभावी अशा शैक्षणिक कार्यक्रमांचा लाभ मुली घेत नाहीत. अनेक घरात तर माहित असून देखील पालकही हे कार्यक्रम मुलांना बघण्यास प्रवृत्त करत नाहीत

अति टीव्ही बघण्यामुळे मुलींच्या शैक्षणिक संपादनावर व त्याच्या योग्य समायोजनावर गंभीर दुष्परिणाम होत असतात. रात्री जागून टीव्ही बघणे म्हणजे अभ्यास ग्रहण करण्याच्या क्षमतेवर अति वाईट परिणाम होणे होय. जागरणामुळे मुलींचे अभ्यासात व शाळेत लक्ष लागत नाही. शिकवलेले नीट समजत नाही. अभ्यासात कमतरता निर्माण झाल्यामुळे चिडचिडेपण व बेचैनी वाढू लागते. गुण कमी मिळू लागतात. त्यातून मुलांमध्ये न्यूनगंड वाढीला लागतो. पालकांसोबत वाद निर्माण होतात. आत्मविश्वास कमी व्हायला लागतो.

रोज टीव्ही बघण्याच्या वेळेचा बुद्धिगुणांक व शैक्षणिक गुणवत्ता यांच्याशी असलेला संबंध याबद्दल संशोधकांनी संशोधन केलेले आहे. जास्त वेळ टीव्ही बघणाऱ्या मुलांचा बुद्धिगुणांक क्वचितच सामान्यांपेक्षा वरचढ असतो. परंतु कमीत कमी वेळ टीव्ही बघणाऱ्यांमध्ये मात्र सर्व थरातील बुद्धिगुणांक असलेली मुले आढळतात.

टीव्ही न बघणारी अथवा अत्यंत कमी टीव्ही बघण्याऱ्या मुलांची तुलना केल्यास कमी टीव्ही बघणारी मुले वाचनकौशल्य, लेखन कौशल्य, श्रवण कौशल्य, स्मरण कौशल्य, निरीक्षण कौशल्य अशा सर्व प्रकारच्या अभ्यास कौशल्यात पुढे आढळतात. शरीर मन व बुद्धी यांचा सहसंबंध असतो त्यामुळे योग्य प्रमाणात टीव्ही बघणाऱ्या मुलींना शैक्षणिक गुणवत्ता इतरांपेक्षा सहज साध्य होते.

Scanned with OKEN Scanner

मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी उपाय :-

१) टीव्हीचा मर्यादित उपयोग करणे.

२) टीव्ही बघण्याचे वेळापत्रक बनवणे व त्याप्रमाणेच टीव्ही बघणे.

३) मनोरंजनाबरोबरच स्वत:च्या विकासाला पूरक असे कार्यक्रम बघणे.

४) टीव्हीतील शैक्षणिक कार्यकमांचा लाभ घेणे.

५) स्वत:ची दैनंदिन कामे,व्यायाम , आराम, शिक्षण, इतर विकासात्मक कार्य या सर्वांचा विचार करूनच रोजच्या कामाची आचारसंहिता ठरवणे व अंमलात आणणे.

६) टीव्ही शिवाय ही मनोरंजनाची खूप सारी माध्यमे व साधने आहेत त्यांचा उपयोग करणे. उदा. पुस्तक वाचन, गप्पा, फिरायला जाणे, नवनवीन कौशल्ये शिकणे, शहरातील अनेक कार्यक्रम, उपक्रम, व्याख्याने, प्रदर्शने, सामाजिक कार्य

पालकांसाठी सूचना :-

शेकडो वाहिन्यांवरील हजारो प्रकारच्या कार्यक्रमांसोबत जगतांना आपल्या मुलीचे सक्षमीकरण योग्य रितीने होते आहे ना हे बघण्याची जबाबदारी 'पालक' म्हणून आपली आहे. त्यासाठी पुढील काही सूचना तुमच्यासाठी आहेत.

१) टीव्ही बघताना शक्यतो मुलींसोबत बसावे. तुमच्या उपस्थितीमुळे टीव्हीतील अयोग्य दृश्यांबद्दल वेळीच मुलींचे योग्य प्रबोधन करणे शक्य होईल.

२) टीव्हीतील कार्यक्रमांचा, त्यातील दृश्यांचा, घटनांचा योग्य अर्थ लावण्याची सवय तसेच कार्यक्रमांमधून ' योग्य मेसेज ' घेण्याची सवय मुलींना लावणे अत्यंत गरजेचे आहे.अन्यथा चुकीच्या अर्थामुळे वाढत्या वयातील मुलींना टीव्हीतील अश्लील ,विकृत कार्यक्रमांमुळे अनेक मनो-शारीरिक समस्यांना सामोरे जावे लागण्याची शक्यता असते. त्यामुळे पालकांनी याबाबत सदैव जागरूक राहणे गरजेचे आहे.

३) टीव्ही शिवायही इतर मनोरंजनाचे पर्याय पालकांनी मुलींना उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे, जेणेकरून टीव्हीवर विसंबून राहणे कमी होईल.

४) वेळोवेळी मुलींशी विविध विषयांवर चर्चा करणे, मार्गदर्शन करणे, मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण करणे गरजेचे आहे.

५) आपली मुलगी स्वत:च्या विकासाकडे व सक्षमीकरणाकडेही लक्ष देईल यासाठीही आपण प्रयत्न केले पाहीजेत. यासाठी योग्य वातावरण निर्मिती करणे आपले कर्तव्य आहे.

६) टीव्हीची शिस्त मुलींना शिकविण्याआधी आपण ती शिस्त पाळणे हे अधिक गरजेचे असते. त्यामुळे टीव्ही मर्यादेची व टीव्हीच्या योग्य उपयोगाची शिस्त कुटुंबाला लावणे ही आपली जबाबदारी आहे.

निष्कर्ष : -

मुली या कुटुंबातील महत्त्वाचा घटक असतात. कारण भविष्यात याच मुली माता बनून भावी पिढयांना घडवित असतात. मुली व महिला वर्गाने आज अधिक सक्षम, कार्यक्षम, स्मार्ट होण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

मागील कालखंडांचा विचार करता एकविसाव्या शतकातील मुलींना स्वविकासासाठी अधिक वाव मिळालेला आहे. त्यांच्या विकासासाठी अनेक उपयुक्त साधने व माध्यमे निर्माण झालेली आहेत. या सर्वांचा उपयोग करून घेण्यामध्ये अनेक मुली तसेच महिला कमी पडतात , या मागे असलेल्या प्रमुख कारणांपैकी एक कारण म्हणजे आयुष्यातील रोजचे अनेक तास टीव्ही बघण्यामध्ये घालवणे हे

Scanned with OKEN Scanner

आहे. टीव्हीचा मर्यादित उपयोग केल्यास त्या स्वत:च्या सक्षमीकरणाकडे अधिक जागरूकपणे बघू शकतील. या सक्षमीकरणातूनच कुटुंबाचे व त्यातूनच राष्ट्राचे सक्षमीकरण होते. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण ही या देशाची अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे. यासाठी बालवयापासूनच मुलींनी आपले रोजचे वाया जाणारे तास वाचवणे व त्याचा योग्य निर्मितीक्षम उपयोग करून घेणे आज महत्वाचे झाले आहे.

संदर्भ : -

१) वाडकर अलका :टीव्ही आणि मुले , प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी १९९७, उन्मेष प्रकाशन, पुणे

२) Geeta MG, Krishnakumar P (2005), Television and suicidal behavior. Indian Pediatr 2005; 42: 837-838

३) Bushman BJ, Huesmann O.R., Short-term and Long-term effects of violent media on aggression in children and adults. Arch Pediatr Adolesc Med 2006 Apr: 160: 348-352

४) Godbole S.(11 April 2014),TV Pahtana, https://maharashtratimes.com

५) Kunkel D, Cope KM, Farinola WM, Rolin E. (Feb 1999),Sex on TV, A Biennial Report to the Kaiser Family Foundation , Washington DC: The Henry J Kaiser Family Foundation 1999

६) Mizanur R, Jamil Kanta (Dec.2017), Article:Women's television watching and reproductive health behavior in Bangladesh, sciencedirect.com

७) Bijaykumar, (2020 April 20), Advantages and disadvantages of television in Hindi, https://www.1hindi.com

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari, College of Social Work, Jalgaon

78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

स्वयं रोजगारातुन महिला सक्षमीकरण

डॉ भारती प्रमोद गायकवाड
सहा.प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकररावचौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय,जळगांव

प्रस्तावना :

गेल्या ५० वर्षात भारताच्या लोकसंख्येत तिपटीने वाढ झाल्याचे दिसुन येते. पण त्या तुलनेत रोजगाराच्या संधी विशेषत:हा ग्रामीण भागात म्हणाव्या तेवढ्या उपलब्ध झालेल्या दिसत नाही. परंतु अलिकडच्या काही वर्षात बदलल्या परिस्थितीतुन निर्माण झालेल्या आर्थिक गरजांमुळे महिलांच्या पारंपारिक भूमिका बदलल्या आहेत, आणि समाजाच्या एकुण विकास प्रक्रियेत व प्रगतीसाठी महिलांचे योगदान दृश्य स्वरूपात समाजाच्या मुख्या प्रवाहात आणले जात आहे. भारतासह जगातील सर्व विकसनशिल देशांत स्वयंउदयम शीलतेच्या विकासाच्या माध्यमातुन महिलांची सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वयंउदयम शिलतेचा विकास आणि रोजगार निर्मितीची कामे हा अत्यंत चांगला आणि व्यावहारिक उपाय आहे.

- **महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या :**

"महिला सक्षमीकरणरण एक अशी प्रक्रिया आहे त्यात महिलांना त्यांच्या मर्जीने, आवडीनुसार एखाद्या व्यवसायाची मालकी आणि अधिकार स्वत:कडे घेण्याचे स्वातंत्र्य असेल".

सक्षमीकरण वेगवेगळड्या पातळ्यावर केले जावू शकेल म्हणजे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामुदायिक आणि सामाजिक अश्या सर्व पातळ्यावर आवश्यक त्या सुविधा महिलांना उपलब्ध करून प्रोत्साहन देणे, त्यामधुन क्षमता विकसित होऊ शकतील. त्याच अनुषंगाने महिला स्वयं उद्योगांना प्रोत्साहन देणे आणि वित्तीय समावेशनाच्या दृष्टिने लघुउद्योग कर्ज देणे ग्रामीण भागातील महिलांना कौशल्यावर आधारीत रोजगार उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यासाठी बचत गट देखिल महत्वाची भूमिका बजावत आहे. गरीबीशी लढण्यासाठी ते एक प्रभावी व महत्वाचे साधन आहे.

- **उद्देश :** स्वयंरोजगरातुन महिलांचे सक्षमीकरणाची प्रक्रिया अभ्यासणे.
- **गृहिकृत्य :** स्वयंरोजगातुन महिलांच्या कुटूंबातील दारिद्रयाची समस्या दुर होऊन आर्थिक सक्षमीकरण होते.
- **तथ्य संकलन :** सदर संशोधन पेपर द्वितीय तथ्यांच्या माध्यमांचा उपयोग करून तयार करण्यात आलेला आहे.
- **भारत सरकार ने सुरू केलेले उपक्रम :**

महिलांच्या रोजगार प्रशिक्षणासाठी भारत सरकारने ही पाठबळ दिले आहे. ग्रामीण भागातल्या महिलांना प्रशिक्षित करण्यासाठी भारत सरकारच्या महिला बाल विकास मंत्रालयाने महिलांसाठीच्या प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना पाठबळ देणारी एस.टी.ए.पी. ही योजना सुरू केली उद्योग जगताच्या आजच्या काळातल्या गरजा लक्षात घेऊन कौशल्य विकास व उद्योगजगता मंत्रालय आणि निती आयोग यांनी या एस.टी.ए.पी. योजनेअंतर्गत महिलांसाठीचे उपक्रम आज देशभरात त्या १६ वर्षापेक्षा जास्त वयाच्या सर्व स्त्रीयांपर्यत पोहचत आहे. या उपक्रमांअंतर्गत शेती बागकाम, अन्नप्रक्रिया, हातमाग, पारंपारिक कल्याण, प्रवास आणि पर्यटन, आदरातिथ्य, संगणक, आय.टी.सेवा या सारखे कौशल्य शिकवले जाते तसेच राज्यातली लघुउद्योग विकास महामंडळे राष्ट्रीयकृत बँकां आणि स्वयंसेवी संस्थादेखील महिला उद्योजकांच्या क्षमतांना अधिक समृध्द करण्यासाठी उदमशीलता विकास कार्यक्रमासारखे विविध कार्यक्रम प्रशिक्षण, शिबीरे आयोजित करत आहे. अश्या शिबीरांमधुन कमी शिक्षित किंवा विशेष कौशल्ये नसलेल्या महिलांना उद्योगांसाठी प्रशिक्षित केले जाते. एमएसएमई-डीओद्वारे टि.व्ही.दुरूस्ती, प्रिंटींग सर्किट बोर्ड, चामड्याच्या वस्तु, स्क्रीन प्रिंटींग अश्या छोट्या व्यवसायाठी हा कार्यक्रम आयोजित केला जातो त्या शिवाय महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी त्यांच्या उल्लेखनिय कामगिरीची दखल घेऊन त्यांना दरवर्षी उत्कृष्ट "महिला स्वयं उद्योजक" पुरस्काराने सन्मानित करून गौरविले जाते.

- **निती आयोगाने सुरू केलेला महिला उद्योजकता मंच :**

भारतातील महिलांच्या उद्योजक आकांक्षा जागृती करत त्यांच्या उद्योगांना शाश्वत दिर्घकालीन आधार देण्यासाठी मार्ग तयार करण्याच्या दृष्टिने निती आयोगाने हा उपक्रम तयार केला आहे. महिला उद्योगजगता मंच महिलांच्या आकाक्षांच्या तीन खांबांवर उभा राहिला आहे. इच्छा शक्ती होतकरू उद्योगांना प्रोत्साहन, महिला उद्योजकांना ज्ञान शक्ती आणि पोषक परिस्थिती, व्यवसायाची स्थापना आणि व्यवसाय वाढविण्यासाठी ग्रामीण महिलांना पाठबळ देण्याचे काम निती आयोग करीत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

- **महिलांसाठी मुद्रा योजना -**

ज्या महिलांना स्वता:चा वैयक्तिक उद्योग सुरू करावयाचा आहे. त्यांच्यासाठी केंद्र सरकारने ही योजना सुरू केली आहे. ब्युटी पार्लर्स शिवणकाम शिकवणी केंद्र असे छोटे व्यवसाय करण्यासाठी या योजने अंतर्गत कर्ज दिले जाते.

- **मेक इन इंडिया आणि डिजीटल इंडिया -**

या मोहिमांचा एक म्हणुन भारतीय महिला उद्योजकांसाठी ऑनलाईन बाजाराचा पर्याय सरकारने उपलब्ध करून दिला आहे. "महिलां - ई हाट " नावाचा हा ई- व्यापार मंच महिला उद्योजकांना मोठ्या पातळीवरचे बाजार मिळवुन देत आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेतुन छोटे उद्योग करणा-यांना आर्थिक मदत दिली जाते आणि महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी योजनेतुन कर्ज घेतांना त्यांना पाव टक्क्यांची सूट मिळते भारत सरकार स्त्रीयांसाठी अश्या योजना राबवित आहे.

- **स्वयंरोजगाजारातुन समृध्द झालेल्या काही महिला -**

प्रधानमंत्री मुद्रायोजनेचा लाभ घेऊन प्रगतीकडे वाटचाल करणारी सौ. सविता अनिल जपीवाले यांनी घरगुती केटरिंग व्यवसायाला सुरूवात केली तसेच विद्यार्थ्यांना मेसचे डब्बे पुरविले त्यांच्या हातची चव चांगली असल्याने २०१४ साली त्यांना पी.एन.जी. सराफा दुकानात १६० जणांचा नास्ता पुरविता का? अशी विचारण झाली गरज ही शेधाची जननी असते म्हणुन त्यांनी बँक ऑफ महाराष्ट्रातुन माहिती घेऊन प्रधान मंत्री मुद्रालोन अंतर्गत कर्ज घेतले या रकमेतुन व्यवसायाठी आवश्यक फुड प्रोसेसर, ग्राईडर गॅस शेगड्या मोठी भांडी घेतली ३ महिला मदतीला घेतल्या आता त्या पी. एन. जी. सराफा दुकानात पोहे, उपीट, शिरा, पावभाजी पानीपुरी मिळसपाव, भेळ, दाबेली बटाटेवडे, दहीवडे-उडीदवडे, पराठे, इडली-डोसा असे विविध पदार्थ पुरवितात.

सांगली जिल्ह्यातील संजयनगर येथील बचतगटाने बांबूपासुन विविध वस्तू तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेतले आणि त्यांनी आकाश कंदील, बॉलपिस, मेकअप बॉक्स, फ्लॉवर पॉट, बांबुपासुन बनवलेल्या सर्व वस्तुची व पुणे मुंबई, दिल्ली येथे पाठवुन बाजारपेठ काबिज केली आहे.

आंबेगावच्या अमृता काळे सांगतात प्रमोद महाजन कौशल्य उद्योजकता विकास अभियान याची माहिती मिळाली या संस्थेमार्फत इंटीग्रेटेड कोर्स इन स्किन हेअर अॅण्ड मेकअप हा कोर्स केला व रोजगाची संधी मिळाली.

- **जळगांव जिल्ह्यातील निलिमा मिश्रा -**

महिला सक्षमीकरणचे एक उत्तम उदाहरण आहे. बचत गटांच्या माध्यमातुन ग्रामीण विकास साधता येतो हे लक्षात घेऊन त्यांनी २०० मध्ये स्त्री सक्षमी करणासाठी "भगिनी निवेदिता ग्रामीण विज्ञान निकेतन" ची स्थापना केली तर २००८ मध्ये भगिनी निवेदिता फाऊंडेशन ची स्थापना केली. या दोन्ही संस्थाचे कार्य उत्तर महाराष्ट्रातल्या चार जिल्ह्यांमध्ये चालते. प्रथम बहादरपुर येथे महिलांचा बचतगट त्यांनी तयार केला. तेथे तयार केलेल्या बचत गटांच्या माध्यमातुन गोधडी बनविण्यास सुरूवात केली. बहादरपुरच्या गोधड्या विदेशात लोकप्रिय झाल्या. अश्या प्रकारे निलिमा मिश्रा यांनी पुर्ण खान्देश व पश्चिम खान्देशात बचतगटाचे जाळे तयार करून महिलांना रोजगार उपलब्ध करून दिला. त्यांच्या या कार्यांचा गौरव प्रतिष्ठेचा रेमन मॅगसेसे पुरस्कारांनी करण्यात आला. त्याच प्रमाणे २०१३ मध्ये त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने गौरवण्यात आले.

अश्या रितीन स्वयंम रोजगारातुन व उद्योजकतेतुन त्यांनी महिलांना बाजारपेठ उपलब्ध करून दिली. त्यातुन माध्यमातुन महिलांचे सक्षमीकरण करणे याबाबतचे प्रयत्न शासकीय स्तरावरून व स्वयंसेवी संघटनांच्या माध्यमातुन उद्योजक महिलांच्या मदतीने सुरु आहे. अशारितीने आर्थिक सबलेतेतुनच महिला सक्षम बनत आहे.

- **निष्कर्ष :**

१) शासकीय धोरणाप्रमाणे स्त्रीयांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन बांधिल आहे. तरी देखिल महिलांच्या बेरोजगारीच्या आकडेवारीतील वाढ हा एक गंभीर प्रश्न आहे.

२) कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळुन महिला कुटूंबाला आर्थीक हातभार लावण्यासाठी स्वयंरोजगाराकडे वळत आहे.

३) महिला बचत गट कुटूंबातील गरीबी दुर करण्यासाठी एक महत्वाचे साधन आहे.

४) महिला स्वयंरोजगार ही बाब आज देशाच्या आर्थिक विकासाचा एक महत्वाचा स्त्रोत म्हणुन ओळखला जातो महिला उद्योजक स्वत:साठी आणि इतरांसाठी नवीन नोकऱ्या रोजगार तयार करतात.

५) महिला उद्योजक एकाच वेळी अनेक उदिष्टये साध्य करू शकतात. कुटूंब आणि समुदायांचे आर्थिक कल्याण दारिद्रय निर्मुलन आणि महिला सक्षमीकरण यामध्ये त्या भरीव योगदान देतात.

- **संदर्भ :**

१) कच्छल दिपीका - योजना - ऑक्टोबर २०१८

२) उजगरे उमेश - योजना - सप्टेंबर २०१८

३) लोकसत्ता - ४ ऑगस्ट २०१७

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

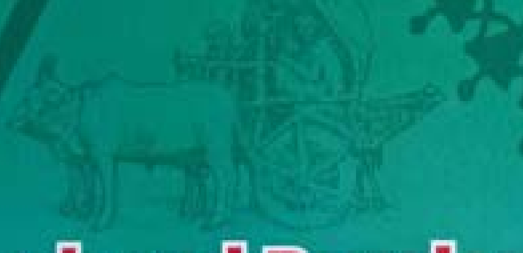

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Multidisciplinary National Conference
On
"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

"आदिवासींच्या आरोग्यविषय समस्यांची ओळख आणि आरोग्याबाबत असलेल्या जाणीव जागृतीचा अभाव"

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
सहा.प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकररावचौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव

प्रस्तावना :

उत्तम आरोग्य हीच व्यक्तीची खरी संपत्ती होय. असे म्हणतात निरोगी शरीरातच सुदृढ मन वास करते वैयक्तिक सुख आणि उन्नती या गोष्टी निश्चितपणे चांगल्या आरोग्याशी निगडीत आहेत अशा व्यक्तींचा समाज कार्यक्षम व विकास प्रवृत्त असल्याने राष्ट्राला वेगाने पुढे नेऊ शकतो आदिवासींच्या विविध आरोग्य विषयक समस्यांचे मुख्य कारण त्यांचे अज्ञान व विघातक अंधश्रध्दा हे होय बहुतांश रोगाची होण्याची कारणे व त्यावरील उपाय या दोन्ही बाबत त्यांचे अज्ञान असते प्रत्येक गोष्टीला कोणती तरी देवदेवता एखाद्या अतिमानवी शक्तीचा कोप कारणीभूत आहे. असे त्यांना वाटत असते. त्यामुळे जादूटोणा करणे बळी देणे अंगारे धुपारे करणे या गोष्टींना महत्व देण्यात येते.

भारतामध्ये आरोग्य हा नागरीकांचा घटनादत्त अधिकार आहे. तो प्रत्येकाला मिळवून देणे ही शासनाची जबाबदारी ठरते विशेषत: आदिवासी भागात विस्कळीत आरोग्य सेवा हे रोगराईचे मुख्य कारण होय विकास कार्यक्रमाअंतर्गत शासनाने दवाखाने उघडले असले तरी त्यातील थोड्या दवाखान्यामध्ये डॉक्टर नसतात एकतर आदिवासी या दवाखान्यांकडे जात नाही आणि एखाद्या गेल्यास त्याला सेवा मिळत नाही.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. आदिवासी समाजातील आरोग्यविषय समस्या जाणून घेणे. व स्थानिक आरोग्याबाबतच्या सुविधांची माहिती घेणे.
२. स्थानिक उपलब्ध वनऔषधींचा आदिवासी किलपत उपयोगात आणतात याचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्य :

आदिवासींच्या अज्ञानामुळे त्यांच्या आरोग्याविषयक समस्या जास्तच गंभीर बनतात.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये सर्व तथ्ये हे द्वितीय स्त्रोताच्या माध्यमातून संकलीत करण्यात आले आहे.

- आदिवासी लोकांची जीवनशैली ही बिकट स्वरूपाची असते अगदी राहत्या घरापासुन त्यांच्या समस्या सुरू होतात आदिवासी ज्या घरात राहतात त्या घराची अवस्था अतिशय वाईट असते त्यांचे घर म्हणजे गवताचे छप्पर कुडाच्या भिंती अतिपावसाने घरावरील गवत, वासे तुळ्या खांब कुजतात त्यांना वाळवी लागते. ऐन कडाक्याच्या थंडीत किंवा मुसळधार पावसात उबेसाठी एक लाकडी ओंडका रात्रभर जळत असतो त्याचा धूर जाण्यासाठी पुरेश्या खिडक्या किंवा झरोके नसतात. घरालगतच गोठ्यात गुरे बांधली जात असल्यामुळे व सांडपाण्याचा निचरा न झाल्यामुळे रोगराई फैलावण्यास मदत होते तसेच सभ्य समाजाच्या संपर्कामुळे आदिवासी अंगभर शरीरभर कपडे परिधान करू लागले परंतु या कपड्यांमुळे आदिवासींना खरूज गजकर्ण इ. त्वचा रोग होवू लागले आंघोळ करण्याची सवय नसल्यामुळे बंद वस्त्रांमध्ये शरीराचा घाम जावू लागतो त्यामुळे दुर्गंधी येवू लागतो. आदिवासी भागात उन्हाळ्यात पिण्यापुरते पाणी उपलब्ध होत नाही अशा वेळी वैयक्तिक स्वच्छतेकडे लक्ष देण्याचा विचार ही करू शकत नाही तसेच दुर्गम भागात पावसाळ्यात पाऊस पडला की, त्या भागातील रस्ते खराब होतात नदीनाल्यांना पूर आला ही कच्चा पूल पायवाटा वाहून जातात त्यामुळे जनसंपर्क तुटतो अश्या भागातील आजारी मानसाला किंवा स्त्रिला त्याच्या पाड्यापासुन प्राथमिक आरोग्य केंद्रापर्यंत आणण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागतात रोगाची अवस्था गंभीर असेल किंवा त्याला सर्पदंश झाला असेल तर त्याला पोत्याची खोळ करून आणतात कदाचित वाटेतच त्याचा मृत्यू होतो. अश्या अत्यंत संकटकालीन परिस्थिला यांना सामोरे जावे लागते.

दुसरी आरोग्यावर परिणाम करणारी समस्या म्हणजे व्यसनाधिनता मद्यपान, धुम्रपान, तंबाखू सारख्या घातक पदार्थांचे सेवन मोहापासुन मिळणारी दारू बंद झाली व ते देशीदारू प्राशन करीत असल्याने त्यांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम दिसू लागले व्यसनाधिनतेला दारिद्र्य / गरीबी कारणीभुत आहे. गरीबीमुळे कित्येकदा त्यांना अर्धपोटी

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

राहण्याचे प्रसंग येतात.आदिवासी समाजात गरीबीमुळे शरीराच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेली जीवनसत्वे, उष्मांक आणि इतर पोषक घटक त्यांना आहारातून मिळू शकत नाही. राज्यातील आदिवासी बहुल असलेल्या उत्तर महाराष्ट्रातील ठाणे, नाशिक, नंदुरबार पूर्व महाराष्ट्रातील मेळघाट अमरावती गडचिरोली चंद्रपूर या जिल्हयामध्ये कुपोषणाची समस्या गंभीर आहे. फेब्रुवारी २०१० मध्ये सेहत आणि साथी या दोन स्वयंसेवी संस्थांनी "महाराष्ट्रातील पोषण विषयक संकट" या शिर्षकाखाली एक अहवाल सादर केला . या अहवालानुसार राज्यातील बालमृत्यु पैकी ५० ते ५६ टक्के बालमृत्यु कुपोषणामुळे होतात असे आढळून आले. आदिवासीमधील कुपोषणासाठी वैद्यकीय उपचारांपर्यंत पोच नसणे बालविवाहामुळे कमी वयातील मातृत्व दोन मुलांच्या जन्मामध्ये पुरेसे अंतर नसणे तसेच कुपोषणाचे मुख्य कारण आदिवासी क्षेत्राच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीमध्ये आढळले. तसेच रोजगाराचा अभाव हे देखिल कुपोषणाचे महत्वाचे कारण आहे. २००४ यासाली जवळपास ९ हजार बालके कुपोषण व उपासमारीमुळे बालमृत्यु झाल्याचे वार्तांकन करण्यात आले. अंतिमत २००५ साली राज्य शासनाला मान्य करण्यास भाग पडले की ४,२७६ आदिवासी मुले ग्रेड-३ कुपोषणाने ग्रस्त होती तर ७२८ बालके ग्रेड -४ कुपोषणाने ग्रस्त होती (सर्वाधिक भयानक)ग्रस्त होती आज ही भारतात कुपोषणाचे प्रमाण ३५% आहे. २०२२ पर्यंत ते २५% पर्यंत आणण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. त्याच प्रमाणे ६ ते ३५ महिन्यांच्या बालकांमध्ये रक्तक्षयाचे प्रमाण वाढत आहे. अकोला बुलढाणा या जिल्हयातील जवळपास १००० गावातील पाणी क्षारांनी प्रभावित आहे.

- **महाराष्ट्र शासनाने आरोग्य विषयक समस्या दूर करण्यासाठी आदिवासी भागात शासकीय पातळीवर राबविलेले योजना**

१. **नवसंजीवन योजना :** आदिवासी भागात माता मृत्युदर आणि अर्भक मृत्युदर कमी करणे या उद्देशाने ही योजना राज्याच्या १५ जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील ८,४१९ गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या अंतर्गत १७२ फिरत्या वैद्यकीय पथकांद्वारे गाव व वाड्यांवरील कुपोषित व आजारी बालकांना मोफत वैद्यकीय सुविधा पुरविली जाते. या योजनेअंतर्गत "मातृत्व अनुदान योजना" राबविण्यात ये तआहे. या योजनेद्वारे आदिवासी भागातील महिलांची नोंदणी नियमित आरोग्य तपासणी आणि आवश्यक औषधांचा पुरवठा केला जातो. या योजने अंतर्गत प्रसुतीपुर्व आरोग्य तपासणी करीता वैद्यकीय केंद्राला भेट देण्यासाठी प्रत्येक लाभार्थ्याला ४०० रोख किंमतीचे औषध मोफत पुरविली जातात.

२. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमः क्षयरोग घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, गोवर यासारख्या विविध आजारांमुळे गर्भवती स्त्रीया, अर्भके विविध वयोगटातील बालके यांच्या मृत्युचे बाधितलेचे व विकलांगतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी लसीकरणाचा उपाय करण्यात आला आहे.

३. पोषणविषयक पुनर्वसन केंद्र : समाजातील तीव्रतर कुपोषणाने ग्रस्त बालकांचा पोषणविषयक दर्जा सुधारण्यासाठी जी बालके सुमार दर्जाच्या पोषणात्मक मुल्यांमुळे अतिसार व अन्यसंसर्गजन्य रोगांनी ग्रस्त असतात अशावेळी या केंद्रात त्यांना दाखल करून घेतले जाते आणि योग्य पोषणविषयक उपचार पुरविले जात आहेत. महाराष्ट्र शासनाने आदिवासीसाठी गोंदिया, गडचिरोली, मेळघाट, नंदुरबार, नाशिक , ठाणे याशिवाय नागपुर, यवतमाळ, धुळे, जळगांव , अहमदनगर, पुणे, रायगड, चंद्रपुर, नांदेड अश्या १५ जिल्ह्यांमध्ये सुरू आहे.

अश्या रितीने सध्या आदिवासी भागामध्ये दर २० हजार लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र ३ हजार लोकसंख्ये मागे एक उपकेंद्र प्रत्येक खेड्यात एक आरोग्य मार्गदर्शक व एक दाई आहे. या सर्व योजना शासनाच्या भ्रष्टाचारा बरोबर सुरू आहेत पण आजही आदिवासींना त्याचा फायदा होत नाही कारण अज्ञान आणि निरक्षरतेमुळे हे लोक या योजनांपासुन वंचित आहेत. आदिवासी भागामध्ये आज ही परंपरागत स्वरूपाचे वनौषधी बद्दलचे ज्ञान आढळते मात्र हे आदिवासीतील मोजक्या लोकांना किंवा पुजारी , भगत, पेरमा इ. वैदूंजवळ असते आणि ते गुप्त ठेवण्यात येते काही व्याधींवर फार खात्रीलायक वनौषधी इलाज त्यांचेजवळ असतात या माहितीचे जतन संकलन करणे आवश्यक आहे. स्थानिक दृष्ट्या सहज उपलब्ध असलेल्या वनस्पतीच्या आधारे गुणदायक अशी औषध व्यवस्था ही स्वस्त ही ठरेल आणि आदिवासी परावलंबी राहणार नाही. आदिवासी भागातील वनौषधी बाबत माहिती असणारे उत्साही युवक समाजहिताच्या प्रेरणेने एक मोठी फळी उभारू शकतात समा-ाचे प्रबोधन आणि आरोग्यविषयक जाणीव जागृती साधू शकतात.

निष्कर्ष :

Scanned with OKEN Scanner

१. आदिवासी बालकांमध्ये आयोडिनची कमतरता व लोह खनिजांची कमतरता असेल तर त्यांच्या मेंदूच्या कार्यावर धोकादायक परिणाम होतो तसेच प्रथिने - उष्मांक यांच्या कमतरतेमुळे आकलन क्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो. लोह, झिंक जीवनसत्वे कमी असतील तर संसर्गजन्य आजार लवकर बळावतात.

२. आदिवासी भागात बालमृत्युपैकी जवळपास एक चतुर्थांश मृत्यु कुपोषणामुळे होतात.

३. शासनाकडुन कुपोषणाशी संबंधित सर्व विभागांचे उदा. आरोग्य (ICDS) पोषण अभियान NRHM) जल आणि स्वच्छता आदिवासी एकीकरण करण्याकरीता यंत्रणा उभारण्यात यावी .

४. स्थानिक आयुर्वेदिक वनऔषधी आदिवासींसाठी वरदान आहे त्याचे जतन करून या लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. देवगांवकर शैलजा - "आदिवासी विश्व "- आनंद प्रकाशन , नागपूर
२. कराळे गंगाधर - "ग्रामाण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन "- श्री मंगेश प्रकाशन
३. कुलकर्णी शौनक -"महाराष्ट्रातील आदिवासी"-
४. शिंदे महेश राजाराम -"मानवी हक्क" द युनिक अकॅडमी
५. साळोवकर "भारतीय आदिवासी" - मंगेश प्रकाशन

***

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी लढणाऱ्या कर्तृत्वान महिलांचे योगदान

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव.

* **प्रस्तावना :**

भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाचे पर्व हे एक विलक्षण तेजस्वी असे पुर्व आहे. देशावर प्रेम करायला शिकवणाऱ्या युवा-युवतींना श्रमाची आणि नैतिक आचरणाची प्रेरणा देऊ शकणाऱ्या आदर्शांची उभारणी करणे, आणि देशाचे प्रश्न् सोडवुन असे नेतृत्व् जीवनाच्या सर्व आघाड्यांवर निर्माण करणे हीच आजची सर्वात मोठी गरज आहे. हे लक्षात घेता स्वातंत्र्य आंदोलनाचे सोनेरी पान युवा पिढीसमोर वाचले जाण्याची नितांत आवश्यकता आहे. आज आपण सर्वत्र स्वातंत्र्याच्या 'अमृत महोत्सव साजरा करतांना भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सहभाग घेतलेल्या महिलांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. आजादी का अमृत महोत्सव साजरा करतांना आपले पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी जी म्हणतात " इतिहास साक्षी है कि किसी राष्ट्र का गौरव तभी जाग्रत रहता है जब वो आपने स्वाभिमान और बलिदान की परंपराओ को अगली पिढी को भी सिखाता है, संस्कारित करता है, उन्हे इसके लिए निरंतर प्रेरित करता है।" यावरून आपल्या देशाच्या महान परंपरा, राष्ट्रा प्रति असलेला, मान-सन्मान, एका पिढीकडून आपण पुढील पिढीला सांगणे, त्याच्या मनावर स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी केलेले लोकांनी बलिदान याचे संस्कार बिबंविणे गरजेचे आहे. राष्ट्रप्रेमाची राष्ट्रभक्तीची शाश्वतता आपल्याला टिकवुन ठेवायची आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करतांना स्वातंत्र लढ्यात आपल्या प्राणाची आहुती देवुन मरे पर्यंत लढणाऱ्या रणरागिनींच्या कार्याच्या आढावा या शोध निबंधात घेण्यात आलेला आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीचा इतिहास अभ्यासतांना भारतीय लोकांच्या मनात इंग्रजांबाबत निर्माण झालेल्या असंतोष, ब्रिटीश सरकार बाबत विरोध् का निर्माण झाला याबाबत आढावा घेणे महत्वाचे आहे. इ.स. 1885 मध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना झाली कॉंग्रेसने प्रत्येक अधिवेशनात पास केलेले ठराव मागण्यांच्या स्वरूपात सरकारला सादर केले. परंतु ब्रिटीश सरकारने त्यांच्या मागण्याचा विचार केला नाही. त्यावेळी भारतात क्रांतीकारी चळवळीचे बिज प्रखरतेने पेरली गेली.

भारताचे आर्थिक शोषण, बंगालची फाळणी, लॉर्ड कर्झनची दमन निती, भारताची आर्थिक लूट, दारिद्र, प्लेगची साथ, या सारख्या नैसर्गिक संकटाच्या वेळी सरकारचे दुर्लक्ष भारतीयांना कमी लेखुन भारतीयांवर अमानुष, अत्याचार केला जात असे या सर्व कारणांमुळे भारतीय लोकांनी मनाशी ठरविले की, अश्या परकीय गुलामगिरीत जीवन जगण्यापेक्षा मायभुमीच्या रक्षणासाठी बलिदान दिल्या शिवाय देशाला स्वातंत्र मिळणार नाही. या ध्येयाने प्रेरीत झालेल्या लोकांनी संघटीत येवुन गुप्त क्रांतीकारी संघटना उभारल्या. शस्त्रास्त्रे तयार करून त्यांचे क्रांतीकारकांना प्रशिक्षण देले सरकारी कार्यालये, तिजोऱ्या लुटणे, दळणवळणाच्या साधनांवर हल्ले करणे, इंग्रजांचे खुन करून त्यांच्यात दहशत बसविणे, विदेशातून शस्त्राची आयात करणे इ. कार्यक्रम राबविण्यात आले.

Scanned with OKEN Scanner

- **अध्ययन पध्दती -**

स्वातंत्र्यप्राप्ती साठी लढलेल्या महिलांच्या कार्याचे अध्ययन करणे.

- **तथ्य संकलन -**

प्रस्तुत संशोधनात सर्व तथ्य द्वितीय स्रोतांच्या माध्यमातुन घेण्यात आले आहे यामध्ये विविध पुस्तके महत्वाची वेबसाईट मधुन संदर्भ घेण्यात आला आहे.

- **संशोधनाचे महत्व -**

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करीत असतांना या मध्ये महिलांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे यात महिलांनी पुरूषांच्या खांद्याला खादां लावुन किंबहुना पुरूषांपेक्षा एक पाऊल पुढे जावुन आपले कर्तृत्व सिध्द केले आहे. अनेक क्षेत्रात महिला अग्रेसर राहिलेल्या आहेत. महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात भरीव असे योगदान दिलेले आहे. यामध्ये स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करीत असतांना महिलांचे कार्य कर्तृत्व हे अग्रस्थानी असणे क्रम प्राप्त राहील.

- **संशोधनातील मर्यादा -**

सदर संशोधनात स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील सहभाग घेतलेल्या सर्वच महिलांचा अभ्यास करतांना मर्यादा आल्या. सदर संशोधनात शब्द मर्यादा असल्याने सर्व क्रांतीकारी महिलांचा अध्ययनात समावेश करता आला नाही.

अश्या क्रांतीकारी चळवळीत अनेक महिलांनी सक्रीय सहभाग नोंदविला या क्रांतीकारी चळवळीत सहभागी झालेल्या महिला पुढील प्रमाणे-

- **अरूणा असफली** - अरूणा असफअली यांनी ब्रिटीश सरकार विरोधी चालविलेल्या राष्ट्रीय चळवळीत सहभाग घेतला महात्मा गांधीच्या विचाराचे ते अनुयायी होत्या 14 फेब्रुवारी 1930 रोजी भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसने ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात सविनय कायदे भंगाची चळवळ सुरू केली. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या मोठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याने एक वर्षाची कारावसाची शिक्षा झाली. दि. 9 ऑगस्ट रोजी गोवालिया टॅंक मैदानावर पोलीसांचे (आजचे आजाद मैदान) सुरक्षा कवच् भेदुन अरूणा असफली यांनी भारताचा तिरंगा ध्वज फडकावला दळणवळणाची साधने नष्ट करून ब्रिटीश सरकारची प्रशासन व्यवस्था खिलखिळी करा आणि भारत देश स्वतंत्र झाल्या शिवाय् हा लढा थांबवू नका अशी गर्जना अरूणा असफअली यांनी केली. अरूणा असफली यांनी 1942 च्या चळवळीने भुमीगत राहुन नेतृत्व् केले.
- **सुचेता कृपलानी** - भारतातील मध्ये (1963 ते 1967) उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री सुचेता कृपलानी होत्या. गांधीजींवर त्यांची निस्सिम श्रध्दा होती स्वदेशी चळवळीत त्यांनी स्वताला झोकुन दिले. 1940 मध्ये त्यांना दोन वर्षासाठी फेजाबादच्या तुरूंगात टाकले गांधीजींनी इंग्रजांना "चले जाव" चा आदेश दिला होता त्यावेळी कॉंग्रेसच्या बड्या नेत्यांना अटक करण्यात आली त्यामध्ये सुचेता कृपलानी देखिल होत्या. त्यावेळी त्यांना पाटण्याच्या तुरूंगात ठेवण्यात आले तुरूंगातुन सुटका झाल्यावर त्यांचे कार्य पाहुन त्यांना कस्तुरबा ट्रस्ट्चे सचिव पद देण्यात आले. त्या दरम्यान सगळा भारत अशांत होता हिंदु- मुस्लीमांच्या दंगलीना ऊत आला होता अशा वेळी या भयाण वातावरणात या दंगलीना शांत करण्याचे काम महात्मा गांधी सोबत सुचिता कृपलानी करीत होत्या. भेदरलेल्या माणसांना धीर देण्याचे काम करीत होत्या जाती धर्माच्या पलीकडे जावुन त्यांनी हे काम केले त्यामुळे सर्व धर्मियाच्या त्या माताजी बनल्या.

Scanned with OKEN Scanner

- **सरोजिनी नायडू** : 1920 ते 1947 या कालखंडाला गांधीयुग म्हटले जाते खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र चळवळ जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे काम गांधीजीनी केले स्वातंत्र चळवळ केवळ शहरापुरतीच मर्यादीत न राहता खेड्यात जनसामान्यांच्या उंबरड्या पर्यंत पोहचली , त्यामुळे स्वातंत्र्याचा हा लढा वेगवेगळ्या माध्यमातुन सर्वच जाती धर्मातील स्त्री- पुरूष स्वातंत्र चळवळीत ओढले गेले तात्कालीन परिस्थितीत महिलांचे प्रश्न् उदा. विधवा, बालविवाह, सारखेच समस्या होत्याच पण देशभर स्वातंत्रता चळवळीची एकच लाट पसरल्याने ग्रामीण भागात देखिल कित्येक पटीने या संघटनेत महिलांचा सक्रीय सहभाग वाढला त्यामुळे महिला-पुरूष एकत्र येवुन काम करू लागल्याने स्त्री- पुरूष समानता प्रस्थापित होवु लागली. 1925 कानपुरला झालेले चाळीसावे अधिवेशन सरोजीनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले होते. पहिल्या स्त्री अध्यक्ष म्हणुन या घटनेचा एकुण महिलांवर समाजमनावर खुप परिणाम झाला. या काळात भारतीय चरखा संघाची स्थापना झाली हिंदु- मुस्लिम एकजुट, अस्पृश्यता निवारण असे अनेक घटक या चळवळीत होते.

  भारतीय स्वातंत्र आंदोलनातील महान निर्णायक उपाख्यान म्हणजे 'छोडो भारत क्रांतीलढ्याची मुळ संकलना गांधीजीची होती. गांधीजींनी छोडो भारतचा मसुदा तयार करून शिक्कामोर्तब केले त्यावेळी त्यांना प्रामुख्याने अरूणा असफली सरोजिनी नायडू, पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी पाठिंबा दिला होता. सरोजिनी नायडू यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी देखिल नेहमीच संघर्ष केला स्वातंत्र लढ्यात आणण्यासाठी प्रेरित केले. महिला ही समाजातील दुर्बल घटक नसून ती सशक्त् आहे. तिच्या सहभागाशिवाय कोणते ही कार्य अपुर्ण आहे. महिलांना सहभाग स्वातंत्र लढ्यात सक्रिय व्हावा म्हणुन त्यांनी गावोगावी फिरून देशभक्तीची भावना महिलांच्या मनात जागृत करून, देशवासियांना त्यांच्या कर्तव्याची आठवण करून दिली.

  सरोजिनी नायडू यांना सामाजिक प्रश्नचा जाण होती. तसेच 1908 मध्ये विधवा विवाह परिषदेत त्यांनी स्त्रीयांच्या चळवळीचा पाया घातला All India Women's Confernce माध्यमातुन स्त्रीयांना प्रघल्भ् बनविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न् केला पडदा पद्धत त्यांना मान्य नव्हती एवढेच काय पण स्त्रीयांना घटस्फोटाचा अधिकार असायला पाहिजे असे त्यांना वाटे स्त्री-पुरूष समानता समाजात कशी स्थापन करता येईल यासाठी आयुष्यभर लढल्या सरोजिनी नायडू महिलांच्या हक्कांसाठी नेहमीच संघर्ष केला त्यामुळे त्यांचा वाढदिवस 13 फेब्रुवारी 2014 पासून राष्ट्रीय महिला दिन म्हणुन साजरा केला जाते.

  1925 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्षपदी त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. तसेच सरोजिनी नायडू ह्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला राज्यपाल होत्या.

  "भारत छोडो आंदोलनात" त्यांचा सहभाग होता त्यावेळी त्यांना आगाखान पॅलेस मध्ये त्यांना ठेवण्यात आले त्यावेळी त्यांनी तेथील कैद्याची मातेसमान सेवा केली. हेद्राबादमध्ये प्लेगची साथ सुरू असतांना त्यावेळी सरोजिनी नायडूनी लोकांना खुप सहकार्य आणि मदत केली. या कार्याबद्दल त्यांना कैसर हिंद या पदकाने त्यांचा गौरव करण्यात आला पण पुढे जलियान वाला बाग हत्यांकांडच्या निषेधार्थ त्यांनी ही पदवी परत केली.

- **मॅडम मादाम भिकाजी कामा** - मॅडम काम यांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वत:ची 3 लाख रूपयाची मालमत्ता खर्च केली त्यांनी ब्रिटीश सत्ता उलथुन टाका असे व्यासपीठावरून सांगणारी पहिली महिला क्रांतीकारक म्हणजे मादाम कामा होय.

- **मुट्टलाबेन साराभाई** - मुट्टलाबेन साराभाई याच्या कुटूंबावर गांधीजीच्या खुपच प्रभाव होता आणि म्हणून खादीचा वापर करीत होत्या वयाच्या केवळ दहाव्या वर्षी अहमदाबाद येथे भरलेल्या कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात स्वयंसेवक म्हणून काम केले. गांधीजीच्या सविनय कायदेभंग

Scanned with OKEN Scanner

चळवळीच्या काळात दारूच्या दुकानापुढे परदेशी माल असणाऱ्या दुकाना पुढे यांनी निदेशने केली 1942 च्या चलेजाव चळवळीत त्यांनी भुमिगत राहुन सरकारला सळो कि पळो करून सोडले होते.

- **इंदिरा गांधी -** भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचा कालखंड आणि त्यांचे बालपण या समकालीन घटना होत्या. बालपणापासुन इंदिराजी अबोल एकाकी आईची आर्त व्याकुळता नि -पित्याची तेजस्वी भव्यता त्यांच्या व्यक्तीमत्वात होती स्वत:च्या घरी देशाचा घडत असलेला इतिहास त्या लहानपणा पासुन पाहत होत्या आणि पाहता पाहता त्यांनी इतिहास घडविला स्वतंत्र चळवळीत त्यांनी बालपणापासुन भाग घेतला वयाच्या अवघ्या 11 व्या साली स्वातंत्र सैनिकांच्या मदतीने अलाहाबादेत मुलांची 1930 साली वानर सेना नावाची संघटना स्थापना केली. वयाच्या 21 व्या वर्षी त्यांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये प्रवेश केला तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्री त्यांच्या मंत्रीमंडळात त्या नभोवाणी मंत्री होत्या.

1966 रोजी पंतप्रधान म्हणुन त्या विजयी झाल्या त्यावेळी 14 प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण आणि पोखरण येथे पहिली अणुचाचणी ऑपरेशन ब्लु स्टार या त्यांच्या आयुष्यातल्या महत्वाच्या घटना होत्या. स्वातंत्र्य चळवळीत गांधी आणि नेहरू घराण्याचे महत्त्वपुर्ण योगदान आहे . स्वातंत्र्याच्या पायाभरणीत इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाने देशाच्या अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरणाच्या जडण-घडणीत महत्वपुर्ण योगदान आहे. आपल्या देशासाठी त्याग समर्पण व बलिदान देणाऱ्या इंदिरा गांधी एक पोलादी महिला होत्या. मानवता, शांतता व सामाजिक न्याय ही त्रिसुत्री इंदिराजींच्या अंगी होती. भारताचा पंतप्रधान पदी विराजमान होणारी पहिली महिला म्हणजे इंदिरा गांधी. भारत देशात 16 वर्ष पंतप्रधान राहिल्या या 16 वर्षामध्ये त्यांनी देशाला आर्थिक, वैज्ञानिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीवर नेवुन ठेवले आंतरराष्ट्रीय शांततेचे त्या प्रतिक होत्या. सर्वाधिक कुशल कुट नितीज्ञ महिला हा रोमन अकॅडमीचा पुरस्कार त्यांना बहाल करण्यात आला होता.

1984 मध्ये दूरदर्शन जेव्हा इंदिराजींनी मुलाखत दिली त्यावेळी इंदिराजी म्हणतात- आमचे सौभाग्य आहे की देशाची जनता मजबुत ताकतवान आहे. सहनशिल आहे आणि म्हणुन विविध धर्म-जाती एकजुटीने राहू शकतो. आपल्या देशातील युवकांनी स्वताला विकसित करून जोडण्याची भूमिका घेतली पाहिजे तोडण्याची नाही तरच देश अखंड राहील.

आज युक्रेन-रशिया युध्द सुरू आहे. तिकडे सर्वत्र अशांत वातावरण आहे. तत्कालीन परिस्थित पण इंदिरा गांधीना विश्वशांती अभिप्रेत होती विश्व्युध्द झाले तर त्याचा भारी प्रभाव आपल्यावर पडू शकतो. त्यामुळे विश्वशांती विश्वमैत्री प्रत्येक देशांमध्ये असली पाहिजे जे विकसित देश आहे त्यांचे भारताशी मैत्रीपुर्ण संबंध असले पाहिजे जगात कोणीही वेगळ, एकाकी राहू शकत नाही म्हणुन जगातील परस्पर सर्व देशांमध्ये सहयोग असला पाहिजे.

- **लता मंगेशकर** - स्वातंत्र प्राप्तीनंतर आपल्या देशाला एक कनखर नेतृत्व इंदिरा गांधीकडुन मिळाले तसेच कलासंगीत गाण्यातला स्वर्गीय आनंद देशाला लता दिदीकडुन मिळाला "ऐ मेरे वतन के लोगो जरा आँखो मे भर लो पानी " हे गीत भारत चीन युध्द प्रसंगी भारतीय जवानांच्या पराक्रम व शौर्यगाधा आणि स्मरण म्हणुन लतादिदींनी गायले हे गित ऐकतांना पंतप्रधान पंडीत नेहरू नाही भावनांवर नियंत्रण ठेवता आले नाही. वे वय, पद मान विसरून रडले. स्वरांमधील ही ताकद आपण स्वातंत्र प्राप्ती पासून आजतागायत गेली 75 वर्ष अनुभवत आहोत लतादिदींनी आपल्या स्वरांची उधळण सप्तरंगात करून त्यांनी मातृभुमीचे ऋण फेडले आहे आणि आजादी चा अमृत महोत्सव साजरा करीतच स्वर्गात साक्षात सरस्वतीच्या विणेचा झंकार, उर्वशीच्या

नुपुरांचाची रूणझुण, आणि कृष्णाच्या मुरलीची साद घालण्यासाठी आपल्यातुन निघुन गेल्या, तरी त्यांची अस्तित्वाची जाणीव सतत आपल्यात सदैव जिवंत आहे.

कोल्हापुर शिवाजी विद्यापीठाने डॉक्टरेट देवुन त्यांचा सन्मान केला. लंडनचे "सुवर्णचक्र" भारत सरकारच्या पद्मभुषण त्यांचा गौरव झाला. संकेश्वर शंकराचार्यांनी दिलेला "स्वरभारती आणि तिरूपती देवस्थानाकडुन मिळालेला "अस्थान विध्दान" सन्मान म्हणजे लतादिदींना प्रत्यक्ष देवाने दिलेले अधिष्ठानच होते.

कामाच्या प्रति असलेली संपूर्ण निष्टा आणि प्रसिध्दी पायाशी लोळण घेत असतांना ही प्रचंड विनशिलता या गुणांनी लतादिदी प्रत्येक भारतीय नागरीकांच्या हृदयात आज सुरसम्राज्ञी म्हणुन विराजमान आहे.

- **निष्कर्ष-**

1. स्वातंत्र्यप्राप्ती साठी ज्या लोकांनी बलिदान दिले त्यांच्यामुळे स्वातंत्र्य आपल्यासाठी सत्यात उतरले.
2. स्वातंत्र्य आंदोलनात महिलांचा सहभाग वाढल्याने पुरूषांबरोबर स्त्रीयां एकत्र काम करू लागल्या आणि स्त्री-पुरूष समानता निर्माण झाली.
3. तत्कालीन परिस्थितीत महिलांना घराबाहेर जाण्याची मुभा नव्हती. पण सारा देश स्वातंत्रप्राप्तीच्या ध्येयाने प्रेरित झाल्यामुळे काही वैशिष्टपुर्ण महिलांच्या हाती कॉंग्रेसने नेतृत्व दिल्यामुळे सर्वसामान्य महिलांचा देखिल स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग वाढला.

- **संदर्भ ग्रंथ सुची-**

1. कठारे अनिल - भारतीय चळवळीचा इतिहास
2. अजमेरा सूर्यकांता - इंदिरा गांधी एक पोलादी महिला
3. धर पी.एन.- इंदिरा गांधी आणी बाणी व भारतीय लोकशाही
4. लोकसेवक मधुकरराव चौधरी- फैजपुर कॉंग्रेस सुवर्ण महोत्सव गौरव ग्रंथ
5. चौगुले व्ही.वी.- महाराष्ट्रातील कर्तृत्वान स्त्रीया
6. Mr.wikipedia.in
7. www.google.com
8. www.India.gov.in/india-hindi
9. youtube

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

Role of Library and Information Centre to Promote and Empower the Rural Communities

Mr. Kishor Pandharinath Bhole
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work Jalgaon, Maharashtra

Abstract :

The paper focuses on the role of rural library as community information centre in the development of rural masses in various areas such as educational, cultural, socio-economic, agricultural and political, and to know the present status of the Rural libraries and information centre in rural communities. Paper also highlights the services should be provided by the rural library as community information centre.

- **Introduction:**

India is a villages based country. Today's Approximately 75% to 80 % total population lives in village. Economies of the country are rolled on village based agricultural goods which controls Gross domestic product of the country. Rural communities of India has varied need to be information literate on various issues like day-to-day problems, market, health, civics, political, credit, academic, farm inputs, agricultural husbandry practices and international news but there is no institution from where rural communities may get information. In this respect library and information center like Government and Non-Government Public Libraries, Union Information Center, Community information centre and Mobile Libraries can play a vital role. Hence, the purpose of this paper is to discuss the role of information centers to promote and empower the rural communities of India. This paper describes role of libraries with a view to discuss new and wider functions that inevitably imposed by the technology dependent society Access to information in rural communities of India "is affected by a number of drawbacks, evident in ways in which rural information services are coordinated. It is agreed that information providers and experts need to pay attention to the information needs of the various groups and the communication process among each group of the user community". the role of libraries, information centre's and other agencies becomes vital in sustaining the information services for the development of rural communities. In this case, Libraries and information centres should develop their collections, facilities and services to meet the information needs of their patrons.

- **Objectives :**

1) To focus the role of library and information centre in development of rural communities in India.
2) To analysis the impact of library and information centre o sustainable development of rural community in India.

Practical implications– Necessary recommendation have been made for strengthening rural library and information centers as well as indicated collectively the initiatives taken by various agencies. Hence, this is a unique research and applicable for decision making at the National level. As a result, faculty members, students and researcher will be benefited from the content of this paper in future studies.

Scanned with OKEN Scanner

Social implications– Any development of rural communities depends on the initiatives taken by the Local Government. Before taking decision of any development works, sufficient research and finding of the problems are necessary. Hence, this research can be a good source of fact finding to the decision makers.

- **Methodology:**

This study uses both qualitative and quantitative approaches along with review of related literature. The conceptual and textual information related to the present study were collected from primary and secondary sources of information such as books, journals, magazines, newspapers, conference proceedings, official documents, and unpublished sources. Websites of the different agencies were also used for collecting information.

Concept of Rural Development :

The concept of rural development was born in the context of agriculture and it remained for a long time, coterminous with agricultural development in India. The Royal commission on agriculture (1928), for instance, provide and kind of interpretation to rural development. Since the concept of rural development has undergone a change, and has becomes more comprehensive. The concept of rural development, as enunciated by the world bank, marks such a change, The World Bank defines rural development as a strongly designed to improve the economic and social life of a specific group of people the rural poor. Rural development involves extending the benefits of development to the poorest among those who seek livelihood in the rural areas. Include the small scale farmers, tenants and the landless. To quote from the World Bank sector policy paper on Rural Development "A national Programme of rural development should include a mix of activities including projects to raise agriculture outputs, create new employment, improve health the education expand communication and improve housing.

Profile of Rural-Urban Population in India :

Year	Rate of rural population	Ratio of urban population
1901	89.2	10.8
1911	89.7	10.3
1921	88.8	11.2
1931	88.0	12.0
1941	86.1	13.9
1951	82.7	17.3
1961	82.0	18.0
1971	80.1	19.9
1981	76.7	23.3
1991	74.3	25.7
2001	72.2	27.8

In order to set an effective role of information center to promote and empower the rural Communities, we should have clear understanding about the characteristics of the rural population of India .

Importance of Community Information Centre :

1) Provide information and activities which will help community members acquire the skill, knowledge and confidence to participate more fully in community affairs
2) Provide information and activities about health and agricultural techniques, business etc, to assist community to improve their economic situation
3) Provide a forum through which governments and other agency workers can be informed about concerns, problems and reactions of community members to their plans and programmes.

Scanned with OKEN Scanner

4) Provide support to extension programmes and help extension workers to co-ordinate their work in the community, strengthen a community's involvement in and appreciation of local and national culture, Serve as a focal point for communities activities and enhance a sense of belonging among community members.

Role of Rural Library and Information Centre:

Libraries play their role within broader perspective of the society. They do not exist in isolation. According to systems approach, library and information system in a country is a subsystem of existing state structure. Library and information professionals need to review their principles, policies, techniques as well as their modes of dissemination keeping into consideration the contradiction between the needs and views regarding information policy of the government and the people under governance. Libraries are expected to pay serious attention on the issue in order to play an effective role in communication for rural development. Rural library and information centres could play a significant role in the socio-economic development of rural areas by providing information and communication services to the rural people. In most parts of the world, especially in the developing countries, these centres are plagued with various problems like insufficient funds, lack of government and community support, uncertainty about sustainability, etc. The field of rural library and information services is changing continuously with the advent of new techniques and technologies. These libraries have served society in various forms for development where there is a crucial shortage of educated and skilled manpower,

Services of rural libraries as community information centre

1) To provide basic needs, such as food, shelter, clothing, health, drinking water etc.
2) To fulfill economic, educational, social and cultural information needs of the local people
3) To provide government information, such as government schemes, welfare schemes for below poverty lines, voter lists etc.
4) To provide agricultural information such as crops, fertilizers, pesticides, seeds, weather forecasts, credit societies, agricultural equipments, soil testing, water supply and irrigation.
5) To provide information about animal husbandry, dairying and fisheries.
6) To provide information about funding agencies for housing, commerce, agriculture and industries.
7) To provide information to the gram panchayat members about schemes available from each and every sectors,
8) General information on state and the country,
9) Vocational education programmes
10) Reports from the panchayat leaders about their functioning policy decisions, etc.

Information needs of Rural Communities :

Information is considered a vital resource, alongside land, labor, capital and skills. People need information for their day-to-day activities and for the development of their environment and their selves. The following information are required by the rural communities:

Day-to-day problems, market information, health information, civics information, political information, academic information, information on agricultural husbandry practices and international news, Health & environmental information, Educational information, Business information, Soil/Water test, Internet services, Sewing training, Daily news paper, Poultry/Fish Cultivation, Crop care and animal husbandry, Fertilizer

Scanned with OKEN Scanner

and feedstock inputs, Droughts mitigation, Pest control, Irrigation, Weather forecasting, Seed sourcing and market prices. The information sources used included radio, television, newspaper and magazines, cell phones, face-to-face encounters, leaflets, library and information centers and the internet.

Education for a rural management career :

To make a career in rural management there is no compulsion to have a formal quqlification necessarily in the subject of rural management. With a higher educational background in any of the following subject you may plan to have a career in rural sector –

- Economics
- Agriculture Science
- Social work
- Management and etc.

However considering the abundant opportunity with regard to development and business potential of rural sector many have come out specialized programme in rural development and related disciplines like agri business. In fact there are institution and faculties exclusively created to train manpower to work in this domain. In many of the institutes, companies, organizations visit to make campus placement offers.

Problems of Rural Development :

From an analysis of the past experiences in rural development efforts, a number of major problems can be identified which thwarted the successful performance of such efforts. The major problems include instability of rural development institutions, inefficient and corrupt leadership, abuse of local government institutions by the central regimes, lack of an articulated rural development policy, inequitable distribution of benefits arising out of the rural development programmes, limited natural and logistic resources, elite dominance in rural development planning and action, and an in conducive rural society. The general characteristics of the rural socio-economic fabric of India pose a challenge to effective implementation of rural development schemes. The characteristics include low level of capital formulation, dependence of the economy on agriculture, lack of skilled and educated manpower, unemployment, inflation, ever increasing dependence on foreign assistance, rapid population growth, rural political factionalism and instability, frequent natural disasters, underdeveloped market and fiscal institutions, and investment in unproductive sectors. Describes some problems; they may be generalized and summarized as the following:

(i) Poor communication and lack of information leads to underdevelopment;

(ii) Rural people are, in majority, backward in communication skill and ability factored by their poor standard of living, low level of education, lacking in physical and mental skill, and unavailability as well as inadequate scope for access to infrastructure and recourses.

(iii) Libraries in rural setting play, at present, insignificant role in information dissemination for rural development.

Conclusion:

The study shows that libraries have a great role to play to eradicate illiteracy, building campaigns against anti-social activities, building digital India, backwardness, empowerment to rural women, and enhancement the life style by providing veterinary and agro based information, guide to the health and safety, environmental issues and contemporary knowledge but due to proper initiatives and planning at the national level the potentiality of this sectors are completely ignored by the Government.

Scanned with OKEN Scanner

References :

1) Karale Gangadhar, Gramin Vikasacha Ekatmic Drushtikon, Shri Mangesh Prakashan Nagpur, I st edition 2006.
2) Jain Gopal Lal, Rural Development, Mangal Deep Publication Jaipur (India).
3) Kapoor A.K. and Singh Dharamvir, Rural Development through NGOs, Rawat Publications New Delhi.
4) Careers in Rural Development, Employment News Weekly, New Delhi, Vol.XLIII, dt.10-16 November 2018.
5) Kurukshetra A journal on Rural Development, (Sustainable Rural Development) Vol. 66, No.11, September 2018.

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

"आदिवासी समाजातील धर्मश्रध्दा व त्यांच्या विकासावर होणारे परिणाम एक अध्ययन"

प्रा. डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे
सहाय्यक प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव

- **प्रस्तावना :**

धर्म या शब्दाची व्युत्पत्ती "धृ" या धातूपासून झाली असून त्याचा धर्म धारण करणे असा आहे. हिंदु धर्मशास्त्रात धर्म या संकल्पनेत देवाचे अस्तित्व अगर ईश्वरी तत्व अभिप्रेत नाही. व्यक्ती व समाज यांचे जीवन नियंत्रित ठेवले हा त्यांचा प्रमुख हेतू होता हिंदू धर्मशास्त्रात ज्यामुळे समाजाची धारणा होते तो धर्म असा विशाल अर्थ. धर्म या संकल्पनेत आहे यामध्ये व्यक्तीच्या कर्तव्याला महत्व दिले होते. धर्म एक जीवन पध्दती व आचारसंहिता होती असा अर्थ डॉ. काळे यांनी स्पष्ट केला. पण अशा धर्माचे पालन मोक्षासाठी करावयाचे असा अध्यात्मिक हेतू ही त्यात होता.

माणसाच्या धर्मसंकल्पनेची सांगड कोणत्या तरी दिव्य शक्तीशी घातली जाते. कोणत्यातरी दिव्य शक्तीचे अस्तित्व हे वादातील वस्तुस्थिती आहे ही श्रध्दा मानवी विश्वात बळावली. मानवच्या संपूर्ण व्यवहारावर, नियंत्रण ठेवणारी व सर्व चराचरावर स्वामित्व गाजविणारी एक अद्‌भूत व विराट शक्ती असली पाहिजे अशी गाढ श्रध्दा जाकारीत झाली. म्हणूनच मानवाचा समन्वय साधण्याच्या अंगभूत स्वभाव धर्माप्रमाणे मानवाला या दिव्य शक्तीशी जडजोड करणे अपरिहार्य वाटू लागले. यातूनच "धर्म" ही संकल्पना उदयाला आली.

विविध लेखकांनी केलेल्या धर्म या संकल्पनेच्या व्याख्येत अलौकीक शक्तीच्या चराचरावर असलेल्या वर्चस्वावर भर दिला आहे. प्रा. क्लार्ड यांच्यामते "सामाजिक परिस्थितीत आढळून येणाऱ्या अमूर्त, अदृश्य, अनोळखी व अप्रतिबंध अशा शक्तीशी मिळते-जुळते घेण्याची प्रक्रिया म्हणजे धर्म होय.

धर्माचे स्वरूप हे सार्वत्रिक आहे. धर्माची सांगड पुर्वीपासुनच सभ्य समाजापासुन आदिवासी समाजापर्यंत अस्तित्वात आहे. परंतु आदिवासींच्या धर्माचे वेगळेपण दिसून येते. सभ्य समाजातील धर्माचरण आणि आदिवासींचे धर्माचे पालन यामध्ये भिन्नता आढळून येते. आदिवासींवर धर्माचा प्रचंड प्रभाव आहे. मानसशास्त्रानुसार आदिवासींमध्ये धर्म अस्तित्वास असण्यामागे विविध कारणे आहेत. त्यांच्यातील जादु व भूत प्रेतात्म्यांवरील विश्वास हे गंभीर कारण समजले जाते.

सर्व समाजात धर्मश्रध्दा आढळतात परंतु आदिम समाजातील धर्मश्रध्देचे वेगळेपण काय आहे आणि या धर्मश्रध्देचा त्यांच्या विकासावर नेमका परिणाम काय आहे हे जाणून घेण्याच्या प्रयत्न प्रस्तुत (संशोधन पेपरच्या) शोध निबंधाच्या सहाय्याने करण्यात आला आहे .

- **संशोधनाचा उद्देश:**

१. आदिवासींमधील धर्मश्रध्दा जाणून घेणे.
२. आदिवासींमधील धर्मश्रध्दांचा त्यांच्या विकासावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.

- **गृहितकृत्य :**

१. आदिवासींमध्ये धर्मश्रध्दांना अनन्य साधारण महत्व आहे.
२. आदिवासींमध्यील धर्मश्रध्दा काही प्रमाणात त्यांच्या विकासात अडथळा निर्माण करतात.

- **तथ्य संकलन :**

प्रस्तुत शोध निबंध द्वितीय स्त्रोतांच्या माध्यमातुन तथ्य संकलन करून तयार करण्यात आला आहे.

- **आदिवासींमधील धर्मश्रद्धा :**

धर्माची संकल्पना ही अलौकिक शक्तीवरील विश्वास आणि त्या विश्वासाशी संबंधीत कर्मकांड या गोष्टीशी निगडीत आहे. अलौकिक शक्तीचे संपूर्ण जगावर नियंत्रण असून तिच्या इच्छेमुळे सर्व काही घडते अशी लोकांची श्रध्दा आहे.

प्रगत आणि अप्रगत अशा सर्वच समाजातील लोकांचा अलौकिक शक्तीवर विश्वास आहे. आदिवासी समाजात देखील धार्मिक श्रध्दा आहेत. बहुतेक सर्वच आदिवासी जमातीचे लोक अलौकिक शक्तीवर विश्वास ठेवतात. जमातीनुरूप त्यांच्या धार्मिक विश्वास आणि कर्मकांडात फरक आढळून येतो परंतु अशी एक ही आदिवासी जमात नाही की जिचा अलौकिक शक्तीवर विश्वास आढळत नाही . अलौकिक शक्तीवरचा विश्वास गाढ असल्याने त्या शक्तीची कृपा मिळविण्याकरीता आदिवासी सतत प्रयत्नशील असतात. धर्माबद्दलची त्यांची संकल्पना, अलौकिक प्राणी आणि अलौकिक शक्ती या भोवती गुफली आहे त्यांच्या धर्मश्रध्देचा हाच आधार आहे. अलौकिक प्राण्याच्या अस्तित्वावरच्या विश्वासावर उभारलेला सर्वात्मवाद

Scanned with OKEN Scanner

व सर्व चराचरावर विलक्षण चेतना देणारा शक्तीवाद हे त्यांच्या धर्मश्रध्देचे प्रमुख प्रकार आहेत. सर्वात्मवादाची उभारणी आत्मा व दिव्य प्राणी यांच्या विश्वासावर झालेली आहे. त्याच बरोबर प्रत्येक सचेतन व अचेतन वस्तूमध्ये एक असाधारण व विलक्षण शक्ती वास करते या विश्वासावर श्रध्देवर शक्तीवाद आधारीत आहे.

आदिवासीमधील धर्मावरील विश्वास अलौकिक श्रध्देतून निर्माण झाला असून निसर्गावर व माणसावर नियंत्रण ठेवणारी एक अदृश्य शक्ती असून तिचे अस्तित्व अबाधित आहे. अश विचारांमधून आदिवासीवरील धर्माचा प्रभाव आढळून येतो. रात्रंदिवस निसर्गासोबत असलेला सहवास व पावलोपावली येणाऱ्या संकटाचा सामना अशामुळे आदिवासीचा धर्मावरील विश्वास रूढ झाला. आदिवासीच्या कोणत्याही कार्याची सुरूवात धर्माला साक्षी ठेवून केल्या जाते. जीवनातील आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक वा जीवनातील, इतर व्यवहार धर्माशी सांगड घालून करतात. कौटुंबिक, वैवाहिक, जीवन, सण, उत्सव, प्रथा -रूढ इ. वर धर्माचा पगडा असतो. जन्म मृत्यूचे विधी धर्माला साक्षी ठेवून केले जातात. धार्मिक विधी करतांना चूक झाल्यास अलौकिक शक्तीचा कोप होईल अशी त्यांच्यात भिती असते.

आदिवासींचे आर्थिक जीवन धर्ममय आढळून येते. शेतीची पेरणी, मासे पकडणे, जंगलातील कंदमुळे संकलन करणे प्राण्यांची शिकार करणे इ. करण्यापूर्वी धार्मिक विधी केले जातात. आदिवासी संस्कृती टिकवून ठेवण्याचे व सामाजिक संघटन अबाधित ठेवण्यामागे धर्माचरण हे महत्वाचे कारण आहे. धर्माचे आचरण करीत असतांना आदिवासी प्रार्थना, यज्ञ, धार्मिक, विधी, निषेध नियम इ. विधी करतात. या सर्व धार्मिक विधी बरोबरच आदिवासींमध्ये जादूचे सुध्दा अत्यंत महत्व व अस्तित्व आहे. जादू हा त्यांच्या धर्माचा महत्वाचा घटक आहे. कोणत्याही शक्तीवर नियंत्रण करण्याकरीता व लाभ मिळविण्याकरीता जादूचा उपयोग केला होता. पांढरी जादू आणि काळी जादू अशा दोन प्रकारे जादू केली जाते. जीवनात येणाऱ्या संकटाचा सामना करण्याकरीता पांढऱ्या जादूचा उपयोग केला जातो तर शत्रूचे अहीत करण्यासाठी काळ्या जादूचा वापर केला जातो.

जादू करण्यासाठी क्रिया जमातीतील कोणीही सदस्य करीत नाही तर विशिष्ट नियमांचे पालन करणारा व आगळीवेगळी जीवन पध्दती जगणारा माणूसच जादू करतो. गावामध्ये जादूगाराचा दर्जा सन्मानाचा असतो. जादूगाराच्या विरोधात कोणीही बोलत नाही. कारण तो वाईट करू शकतो अशी भिती आदिवासींमध्ये असते भगत, भूमका, पडियाल अशा वेगवेगळ्या नावाने जादू करणारी मंडळी आदिवासींमध्ये आहे.

भगताला अलौकीक शक्ती प्राप्त असते असा आदिवासींचा समज आहे. त्यामुळे भगतावर त्यांची अतूट श्रध्दा असते. आपल्या जीवनात आलेल्या दुःखाचे निवारण करण्यासाठी आदिवासी भगताकडे जातात आणि तो मागेल तो मोबदला देण्यास ते तयार असतात. आदिवासी आजारी असल्यास डॉक्टर व वैद्यकीय इलाज न करता प्रथम भगताकडे जावून मंत्रोपचार करून घेतात उपचारात भगत ताईत दोरे मंत्रुन देतो, रूग्ण असाध्य रोगाने आजारी असल्यास अमावस्या किंवा पौर्णिमेच्या दिवशी भगताला स्वतःच्या घरी बोलावून विशिष्ट विधी करून रोग बरा करतो, याचबरोबर नैसर्गिक आपत्ती दूर करण्यासाठी, भगताचा आधार घेतला जातो, जीवनातील धार्मिक विधी, सण, पूजा, यज्ञ, इ. भगताच्या हस्ते केले जातात. एखादी युवती किंवा स्त्री पुरूषास आवडली असेल तर तिला वश करण्याकरीता भगत सांगेल तो विधी केले जातात. दैवी शक्तीच्या कोपापासुन दूर राहण्याकरीता, भगतपूजा करतो. भगताकडे दैवी शक्तीशी संधान साधण्याची मांत्रिक क्रिया असल्यामुळे जीवनातील दुःख निवारण करण्याचे काम भगत करतो असा विश्वास आदीवासींना असतो.

आदिवासींचा धर्मावरील विश्वास आणि धर्मातूनच जादू आणि भगत यांच्यावरील विश्वास हा काही वेळा आदिवासींच्या विकासात अडथळा निर्माण करण्याचे कार्य करीत आहे. त्यांच्या या विश्वासामुळे शासनाने आदिवासींसाठी राबवलेल्या विकास कार्यक्रमांना देखिल आवश्यक तेवढे यश मिळत नाही असे दिसून येते.

- **आदिवासींमधील धर्मश्रध्दांचा त्यांच्या विकासावर होणारा परिणाम :**

आदिवासींच्या विविध आरोग्यविषयक समस्यांचे मूळ कारण त्यांचे अज्ञान, त्यांच्यावर असलेला धर्माचा प्रभाव आणि विघातक अंधश्रध्दा हे आहेत. प्रत्येक गोष्टीला कोणतीतरी देवदेवता किंवा एखाद्या अतिमानवी शक्तीचा कोप कारणीभुत आहे. असे त्यांना वाटत असते. त्यामुळे जादूटोणा करणे, बळी देणे, अंगारे धूपारे करणे या गोष्टींना महत्व देण्यात येते. यासर्व कारणांमुळे शासनाने आदिवासींच्या स्वास्थ्यरक्षणासाठी कल्याण कार्यक्रमात अनेक तरतुदी केलेल्या असल्या तरीही कुपोषण, बालमृत्यु, गरोदर मातांचा मृत्यु इ. आरोग्यविषयक समस्या आज ही खूप मोठ्या प्रमाणावर दिसुन येतात. जागतिक दृष्टिने विचार केल्यास भारताचा कुपोषणामध्ये पहिला क्रमांक आहे.

आदिवासी लोकांकरीता विविध क्षेत्रात अनेक सोयी सवलती आहेत परंतु आदिवासी जागृत नाहीत अनेक बाबतीत ते उदासीन आहेत. विविध कार्यक्रमांचा लाभ घेण्यासाठी ते पुढे येत नाहीत शहरी लोकांनी सांगितलेली गोष्ट स्विकारण्यास ते तयार नसतात. पूर्वी ज्या पध्दतीने आदिवासी आपल्या भगतावर विश्वास ठेवत तसेच ते आता आपल्या नेत्यावर ठेवतात. नेत्याने सांगितलेली गोष्ट ते लगेच स्विकारतात. आदिवासी विकास कार्यक्रम अयशस्वी होण्यास त्यांची उदासीनता देखील कारणीभुत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

- **निष्कर्ष :**

१. डोंगरकपाऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींपर्यंत शासनाच्या सेवा योग्य वेळी पोहचल्यास आणि शिक्षणाच्या सहाय्याने आदिवासींवरील धर्मांचा व अंधश्रध्देचा प्रभाव कमी झाल्यास त्यांच्या आरोग्यविषयक समस्यांना आळा बसू शकेल.

२. आदिवासी विकास कार्यक्रमांची योजना आखताना आदिवासींच्या गरजा, त्यांची मानसिकता, योजना राबविणाऱ्या लोकांची मानसिकता या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास विकास कार्यक्रमांना यश प्राप्त होवू शकेल.

- **संदर्भ :**

१. डॉ. प्रदीप आगलावे - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र
२. गुरुनाथ नाडगोंडे - भारतीय आदिवासी
३. डॉ. संजय साळोवकर - भारतीय आदिवासी- जीवन आणि संस्कृती
४. डॉ. द.धो. काचोळे- आदिवासी समाजशास्त्र

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. XIII (Issue. 14-B) April 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरणात स्त्री-पुरुष समानतेची भूमिका

प्रा. डॉ.कल्पना दिलीप भारंबे,
सहाय्यक प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

- **प्रस्तावना**

सुनीता विल्यम्स ही भारतीय वंशाची अमेरिकन नोसेनेतील अधिकारी व नासा अंतराळ यात्री. महिला अंतराळयात्री ने केलेल्या 195 दिवस अशा प्रदीर्घ अंतरा यात्रेचा विक्रम तिच्या नावावर आहे. शिवाय सगळ्यात जास्त अंतराळात चाललेली महिला असण्याचा विक्रमही सुनिता च्या नावावर आहे. एकदा अंतराळ मोहीम फत्ते करून सुखरूप पृथ्वीवर परतलेल्या सुनीताला पत्रकार परिषदेत ' या मोहिमेत महिला म्हणून तुला काही अडचणी आल्या नाहीत का? असा प्रश्न विचारण्यात आला. या प्रश्नाचे उत्तर देताना सुनिता म्हणाली"यंत्राचे बटन केवळ कमांड स्वीकारते; तुमच्या आदेशाचे पालन करते. कमांड देणारे हात कुणाचे आहेत? स्त्रीचे आहेत की पुरुषाचे हा भेद कॉम्प्युटर करत नाही. बटन सुरू होणे महत्त्वाचे, कोण करते हे महत्त्वाचे नाही.

आज आपण एकविसाव्या शतकात पदार्पण केलं आहे. आपण आधुनिक जगात वावरत आहोत. अनेक क्षेत्रात आपण एवढी प्रगती केलेली असतानाही आजही स्त्रीपुरुष समानतेबद्दल प्रश्न उपस्थित केले जातात. स्त्री आणि पुरुष हे निसर्गाने निर्माण केलेले दोन अमूल्य घटक आहेत ज्यांच्या शिवाय या जगामध्ये पूर्णता येऊ शकत नाही . तरी आजही स्त्री-पुरुष असा भेद केला जातो. हा लिंगभेद महिला सक्षमीकरणासाठी फार मोठा अडथळा आहे. आणि म्हणूनच जगभरात महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून स्त्री पुरुष समानतेचे बीज लावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात महिला सक्षमीकरणासाठी स्त्री-पुरुष समानता समाजामध्ये रुजणे कसे महत्त्वाचे आहे आणि त्यासाठी काय प्रयत्न केले जात आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- **संशोधनाचे उद्देश**
  - महिला सक्षमीकरणात स्त्री-पुरुष समानतेचे महत्व जाणून घेणे.
  - स्त्री पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी विविध पातळ्यांवर होत असलेले प्रयत्न जाणून घेणे
  - संशोधनाची व्याप्ती
  - संशोधनाची व्याप्ती ही समाजातील सर्व घटकातील महिलांसाठी आहे.
- **तथ्य संकलन**

प्रस्तुत शोधनिबंधात सर्व तथ्य द्वितीय स्त्रोतांच्या माध्यमातून घेण्यात आले आहे यामध्ये विविध पुस्तके वर्तमानपत्र वेबसाईड यामधून संदर्भ घेण्यात आले आहेत.

"स्त्री पुरुष समानता म्हणजे स्त्रिया आणि पुरुष, मुले आणि मुली समान हक्क संसाधने संधी आणि संरक्षणाचा आनंद घेतात."

आज स्त्री पुरुष समानतेचे युग आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष हे क्षमता कौशल्य वृत्ती अशा सर्वच बाबतीत समान असतात असं आग्रहानं म्हटलं जातं समाजाची मानसिकता बदलली मुलगी व मुलगा यांच्यावर बालवयापासून केल्या जाणाऱ्या संस्कारा मधला फरक संपला म्हणजे समाजातला स्त्री पुरुष

Scanned with OKEN Scanner

यांच्यात केला जाणारा भेदभाव संपला की स्त्री पुरुष हा भेद ही संपेल व खरी समानता येईल याविषयी जवळजवळ एक वाक्यता दिसते आणि त्यादृष्टीने जागतिक स्तरावर प्रयत्न केले जात आहेत.

स्त्री पुरुष समानता विरोधी सर्व प्रकारच्या पूर्वग्रहां विरोधात सर्वांनी सामूहिक लढा उभारावा हे 2022 या चालू वर्षाच्या आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाच्या घोषवाक्याचे उद्दिष्ट आहे. इटालियन विचारवंत अंतोनिओ ग्राम सी यांच्या मते स्त्री-पुरुषां प्रतीच्या पूर्व ग्रहांची मालिका आपल्याला लिंगभावाचा चक्रव्यूहात अडकवते. स्त्री पुरुषांच्या समान क्षमता वृद्धी साठी या पूर्व ग्रहांच्या चक्र विवाहाचा भेद करण्याचा आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाचा संकल्प सत्यात उतरवण्यासाठी वैयक्तिक सामूहिक संस्थात्मक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तसेच जात वंश वर्ग आधी विषमतावादी व्यवस्थांवर हल्लाबोल करून त्यांनादेखील खिळखिळे करणे आवश्यक आहे.

जगभर लिंगभाव आणि इतर बाबतीतली विषमता ठाण मांडून बसली आहे. इतक्या वर्षांच्या प्रयत्नानंतर ती कमी झाली असली तरी नामशेष झालेली नाही म्हणून 2020 ते 2030 हे दशक कृती दशक म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. युनेस्को (संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक संघटना) असं मानत की लिंगावर आधारित कोणत्याही स्वरूपाचा भेदभाव करणे म्हणजे मानवाधिकाराचे उल्लंघन करणेच आहे. तसं शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी हा भेदभाव म्हणजे मोठा अडथळा आहे. ज्ञान आणि सत्ता मिळवण्यासाठी स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान संधी, आवडी निवडीचे स्वातंत्र्य उपभोक्ता यायला हवं कारण ते समान प्रतिष्ठेचे नागरिक आहेत. स्त्री-पुरुष मुलगा मुलगी असा भेद न करता त्यांना ज्ञान मूल्य कौशल्य विकास वागणूक या सगळ्या बाबींमध्ये समतेच्या पायावर तयार करण्यातून लिंगभाव विषमता दूर व्हायला मदत होईल जी सर्वांच्या उज्वल भविष्यासाठी महत्वाची आहे.

जगभर हजारो वर्ष माणसांच्या नसानसात भिनलेल्या पितृसत्ताक संस्कृतीला आवाहन देत समतावादी संस्कृती रुजवणं अतिशय अवघड आहे त्यामुळे युनोस्को चे लिंग समभाव (स्त्री पुरुष समानता) आणि महिला सक्षमीकरणाचे काम खूप मोलाचे आहे. शाश्वत विकासासंदर्भात युनोस्को ची सतरा ध्येयधोरणे आहेत आणि त्यात पाच नंबरचे ध्येय म्हणजे जेंडर इक्वलिटी म्हणजेच लिंग समभाव हे आहे.

महिला हक्क सक्षमीकरण आणि लिंग समभाव यासंदर्भात युनेस्को त्याच्या स्थापनेपासून आघाडीवर आहे. लिंग समभाव ही सर्वात मोठी जबाबदारी आहे असं 2007 मध्ये घोषित करत युनेस्कोने 2008 ते 2013 या पाच वर्षांत अग्रक्रमानं ती जबाबदारी पेलावे यचा निर्णय घेतला. शाश्वत विकासासाठी लिंग समभाव निर्माण होणं आवश्यक मानून त्यांचं 2014 ते 2021 साठी नूतनीकरण झालं. पॅरिस मध्ये लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरणासाठी एक विभाग डायरेक्टर जनरल च्या मुख्य कार्यालयात कार्यरत आहे. लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरणासाठी आवश्यक ती धोरण, रचना कौशल्य आणि कृती कार्यक्रम यासंदर्भातला समन्वय या विभागातून साधला जातो.

लिंग समभाव समतेचा माहोल निर्माण होण्यासाठी युनेस्को पाच महत्त्वाच्या क्षेत्रात कार्यक्रमांचा समन्वय करत.

शिक्षण

- लिंगभाव विषमतेवर बोट ठेवत ती दूर करण्यासाठी मुलींना आणि स्त्रियांना शिक्षण घेणं सहज शक्य होईल यासाठी युनेस्को प्रयत्नशील असतं

नॅचरल सायन्स

- स्त्रियांनी ज्ञाननिर्मिती करत त्यांची क्षमता वाढवावी. ज्ञान दान करण्यात पुढाकार घेऊन न्याय

Scanned with OKEN Scanner

शाश्वत विकासाला हातभार लावावा अशी युनेस्को ची भूमिका असते.

सामाजिक आणि मानव्यशास्त्र

- सर्वसमावेशक सामाजिक आणि परिवर्तनाच्या धोरणांमध्ये लिंग समभावाचा समावेश असावा यासाठी उत्तेजन दिले जाते. प्रतिकूल परिस्थितीत जगणाऱ्या स्त्रिया आणि मुलींच्या गरजा अपेक्षा काय आहेत हे लक्षात घेऊन त्यांना या क्षेत्रात सामावून घेण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जातात.

संस्कृती

- महान संस्कृतीच्या नावाखाली अनेकदा महिला आणि मुलींना अनेक क्षेत्रात मज्जाव केला जातो
- स्त्रियांना दुय्यम स्थानावर ठेवत त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर, सर्जनशील तेवर घाला घातला जातो. अनेक क्षेत्रात त्यांना संधी नाकारल्या जातात. स्त्रियां पुढच्या या सर्व आव्हानांची दखल घेत युनेस्को त्या त्या देशातल्या सरकार नागरी संघटना आणि समाज यांच्या बरोबर संवाद साधत काम करत असतं. स्त्री-पुरुष दोघांचीही संस्कृती संवर्धनात सारखीच महत्त्वाची भूमिका आहे म्हणून स्त्री-पुरुष दोघांनाही त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी आमंत्रित करून स्त्रियांना विशेष प्रोत्साहन दिलं जातं.

माहिती तंत्रज्ञान

वेगवेगळ्या देशातल्या वेगवेगळ्या स्तरातल्या महिला आणि मुलींना स्वयंचलित यंत्रामुळे बेरोजगारीच्या समस्येला सामोरं जावं लागत आहे. तसंच आर्थिक अडचणींमुळे त्या तांत्रिक शिक्षण घेऊन न शकल्याने मागे पडत आहेत. सॉफ्टवेअर मध्ये लिंग भावा संदर्भात भेदाभेद केलेला असतो तर काही वेळेला ही सॉफ्टवेअर जेंडर न्यूट्रल असतात. ही सर्व गुंतागुंत लक्षात घेऊन युनेस्को चा लिंग समभाव विभाग कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल तंत्रज्ञान आधी क्षेत्रातल्या अभ्यासक, तज्ञ खाजगी क्षेत्र आणि नागरी संघटनांमधील उच्चपदस्थ अधिकारी यांच्याबरोबर संवाद साधत आहेत. या सर्व तंत्रज्ञानाचे सर्व प्रकारचे आविष्कार लिंग समभावी दृष्टिकोण बाळगणारे असावेत असा युनेस्कोचा आग्रह आहे. युनेस्कोने महिला सक्षमीकरणासाठी सुरू केलेल्या या कार्यात महिलांनीही सजग राहात युनेस्कोच्या कामाला सक्रिय प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय महिला दशकाच्या निमित्ताने जगभरातल्या स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाचा शोध घेतला गेला. अन्नधान्याच्या समस्येपासून सांस्कृतिक संघर्षपर्यंतचे प्रश्न आहे स्त्रियांच्या जीवनाशी निगडित आहेत. स्त्रियांचे सक्षमीकरण करावयाचे असेल तर आधी प्रत्येक देशातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा चा शोध घेणे आवश्यक आहे. यावर आंतरराष्ट्रीय महिला दशकाच्या निमित्ताने युनोने लक्ष वेधले आणि जगभरातल्या स्त्रिया उत्तर आधुनिक जगातही दुय्यम तेचे जीवन जगत आहेत हे जळजळीत वास्तव या निमित्ताने पुढे आले.

स्त्री पुरुष समानता निर्माण होण्यासाठी सर्वसामान्य व्यक्तींनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहेत.

भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना अमृता प्रीतम यांनी एक प्रश्न विचारला,"मॅडम तुम्ही स्त्री आहात म्हणून कुणी तुमच्या मार्गात अडथळे निर्माण केले का?"

यावर इंदिराजींनी उत्तर दिले"स्त्री असण्याचे काही फायदेही आहेत काही तोटेही. पण मी या गोष्टीकडे कधी लक्ष दिलं नाही. स्त्री-पुरुषांच्या भेदाचा विचार न करता मी स्वत:ला माणूस समजत आले. प्रथम पासून मी हे जाणत होते की मी प्रत्येक गोष्टीला योग्य आहे. कुठलाही प्रश्न मी पुरुषांपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने सोडवू शकते. एवढंच की शारीरिक दृष्ट्या फार वजन उचलू शकत नाही बाकी सर्व गोष्टीत मी सर्व तऱ्हेनं समर्थ आहे. आपल्या स्त्री असण्याला कधीही मी ती आपली कमतरता आहे या दृष्टीने पाहिलं नाही. जी प्रारंभी मला फक्त स्त्री समजत होते त्यांना माझ्या शक्तीची कल्पना नव्हती.

Scanned with OKEN Scanner

त्यांचा माझ्याविषयी भ्रम होता. माझ्या नाही लोक काही बोलतही असतील त्यातल्या अनेक गोष्टी माझ्यापर्यंत येत नाहीत. ज्या येतात त्यांना मी महत्त्व देत नाही"

इंदिरा गांधीजींनी त्यावेळी दिलेले उत्तर आजही समर्पक ठरते.

स्त्री जेव्हा 'स्त्री 'नव्हे तर माणूस म्हणून जगू वागू शकेल तेव्हा पुरुषही 'पुरुष'म्हणून नव्हे तर माणूस म्हणून जगू शकतील. स्त्री-पुरुषांना बायकी आणि पुरुषी अशा केवळ पारंपारिक कल्पना नुसार घडवायचं थांबवून त्यांना माणूस म्हणून घडवणारे संस्कार हवेत. माणूस म्हणून जगणे म्हणजे प्रत्येक स्त्रीमध्ये थोडा पुरुष प्रत्येक पुरुषात थोडी स्त्री असते. स्त्री आणि पुरुष हे शब्द इथे लिंग वाचक नसून प्रवृत्ती वाचक आहेत. स्त्री-पुरुष प्रवृत्तीचा समतोल म्हणजे माणूस पण.

बायकी पुरुषी अशा विश्लेषणामधली गुणवत्ता जोखून त्यांचा समतोल साधायला हवा.

- **निष्कर्ष**

स्त्री पुरुष समानता हाच नव्या युगाचा मंत्र आहे. स्त्री-पुरुष परस्पर पूरकता हेच युगायुगाचे तंत्र आहे. ही परस्पर पूरकता हा सहजीवनाचा समृद्धीचा आणि संस्कृतीचा आधार आहे. स्त्री सबलीकरणाच्या दिशेने प्रयत्न करणे आणि स्त्रियांचे दुय्यमत्व नष्ट करून त्यांना सामाजिक दृष्ट्या समता प्रदान करण्यासाठी फक्त स्त्रियांनी प्रयत्न करून चालणार नाही तर त्यात पुरुषांचाही तेवढाच सहभाग असणे गरजेचे आहे. कारण पुरुष जोपर्यंत स्त्रियांच्या पारंपारिक प्रतिमांना तिलांजली देत नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने स्त्री पुरुष समानता निर्माण होऊ शकत नाही. पुरुषांचा यातील सहभाग वाढणे आणि दोघांनीही दोघांच्या परिपूर्ण आयुष्यासाठी प्रयत्न करणे उद्याच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ

1.डॉ. पाटील दीपक,डॉ. पाटील विनोद, लिंग शाळा आणि समाज
2. गोरले शिवराज, स्त्री विरुद्ध पुरुष?
3. डॉ. महाजन वंदना, स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन
4. डॉ.गीताली वि. म ., दिव्य मराठी मधुरिमा. 16 नोव्हेंबर 2021
5. चन्नवीर भद्रेश्वरमठ,दिव्य मराठी मधुरिमा दिनांक 22 फेब्रुवारी 2022
6. डॉ. जाधव निर्मला, दिव्य मराठी मधुरिमा दिनांक 29 मार्च 2022

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

l Work
IO
40

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

महिला सशक्तीकरणामध्ये आत्मविश्वास या घटकाची भूमिका

डिम्पल रविंद्र चौधरी
संशोधक विद्यार्थीनी

डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे
मार्गदर्शक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्याल, जळगाव

प्रस्तावना :

समाजाच्या जडणघडणीवर स्त्रीचा फार मोठा वाटा आहे आणि ती तिच्या परीने योग्यपणे आपला ठसा उमटवित असते. प्रत्येक यशस्वी पुरूषाच्या मागे एक स्त्री चा सहभाग असतो असे म्हटले जाते किंबहुना या समाजात घडलेले अनेक महापुरूष स्त्री मुळे घडले. राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी. टी. उषा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला. जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व किर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुलेंची साथ होती म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा झाले आणि इतकेच नव्हे तर कौसल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपूत्र हनुमान ही आपली देवप्रतीके स्त्री च्या संस्काराची आणि सृजनाचा आविष्कार आहे. स्त्रीयांमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता,सौंदर्याची जाणीव, बचत वृत्ती, संघ प्रेरणा, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गत:च अधिक आहेत. स्त्री सृजनशील आहे, कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री व पुरूष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भाराच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. तीन `प` अर्थात पिता, पती आणि पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढत असते आणि प्रत्येक टप्प्यात तिला सिद्ध करण्यासाठी स्वत:शीच आधी झुंज द्यावी लागते. त्यात ती अनेक वेळा पडते, उठते आणि पुन्हा लढायला सज्ज होते. यातच तिचा आत्मविश्वास आकार घेतो. समाजात स्त्रीचे जगणे माणूस म्हणून कसे आहे हे अनेकदा सर्वसाधारण निरीक्षणातून वेगवेगळ्या घडामोडींमधून कळते. त्यातून भारतातील स्त्रिया कसे जगतात याचा अंदाज येतो.

स्त्रीच्या आत्मभानातून आणि समाजाच्या तिल्या दिल्या जाणाऱ्या दर्ज्यावरून तिचे समाजातील सामाजिक वास्तव काय आहे हे कळते. नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या स्टेटस ऑफ वुमन इन इंडिया या अहवालामध्ये २९ राज्ये आणि पाच केंद्रशासीत प्रदेशांमधून जिल्हा हे एक युनिट मानून ४६५ जिल्ह्यात पाहणी झाली. अगदी देशाच्या सीमाभागातील संघर्षग्रस्त जिल्हे म्हणून ओळखले जाणारे सत्तर जिल्हेही त्यात होते. केवळ सर्वेक्षण असे स्वरूप न ठेवता अनेक ठिकाण प्रशिक्षण आणि जागृतीपर कार्यक्रम घेण्यात आले. अर्थविषयक जागरूकता आपल्याकडे एकूणच कमी आहे आणि महिलांमध्ये ती आणखीनच कमी आहे. असे म्हटले जाते. हे चित्र हळूहळू का होईना बदलत आहे असे या पाहणीत दिसले. वैयक्तिक बँक खाती काढलेल्या महिलांची संख्या प्रतिसाद दिलेल्यांच्या ७९.१४ टक्के आढळून आली. त्यामुळे सरकारी योजनांचा फायदा मिळवणे त्यांना शक्य होते. हे कशामुळे शक्य झाले? साक्षरता हा घटक यात सर्वात महत्त्वाचा होता परंतु सर्वात मोठा अभ्यास करण्याचा विषय म्हणजे त्यांचा स्वत:कडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलवला. त्यांना स्वत:चा विकास करण्याची आणि आपणही करू शकतो ही भावना निर्माण झाली म्हणूनच हा बदल झाला असावा.

Scanned with OKEN Scanner

USE THE BOOK WITH CARE

विकास होण्याचे कारण म्हणजे सक्षमीकरण असेलच परंतु त्यात मानसिक सक्षमीकरण हे देखील महत्त्वाचे आहे. आर्थिक सक्षमीकरण आणि मानसिक सक्षमीकरण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. स्त्री मानसिकदृष्ट्या सक्षम असेल तरच ती आपली प्रगती करू शकते. तिचा स्वत:कडे बघण्याचा दृष्टिकोन सर्वात मोठी भूमिका पार पाडतो. म्हणूनच या संशोधनात तिच्या आत्मविश्वास Self Esteem चा परिणाम तिच्या प्रगतीवर होतो का हे पाहण्यात आले आहे.

आत्मसंम्मान/ आत्मविश्वास हा व्यक्तीच्या विकासातील एक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. स्वाभिमान हे एकंदरीत मुल्यमापन आहे. व्यक्तीची पात्रता, त्यांच्या दिशेने सकारात्मक किंवा नकारात्मक अभिमुखतेने व्यक्त केली जाते. हा आत्म-संकल्पनेचा एक घटक आहे (रोझनबर्ग) वैयक्तिक विचार आणि भावनांची संपूर्णता म्हणून परिभाषित करतो, आत्मसन्मान व्यतिरिक्त, आत्माकार्यक्षमता आणि स्वत:ची ओळख हे आत्म-संकल्पनेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. संपूर्णपणे आत्मसन्मान हे व्यक्तीचे अपरिवर्तनीय वैशिष्ट्य आहे.

आत्मसंन्मान या शब्दाचे समानार्थी शब्द आहेत १) आत्महत्व २) स्वाभिमान ३) आत्मप्रेम (ज्यात अभिमानाचे घटक असू शकतात) स्वत:ची पूर्णता, आत्म-सन्मान, तथापि, आत्मविश्वास आणि वैयक्तिक गुण आणि भविष्यातील कामगिरीच्या बाबतीत खात्री समाविष्ट करणे १९६० च्या दशकाच्या मध्यात मॉरिस रोसेनबर्ग आणि सामाजिक शिक्षक सिद्धांताचे समर्थक-आत्मसन्मानाची व्याख्या आत्म-मुल्याची स्थिर भावना म्हणून करतात. ही सर्वात सामान्यपणे वापरली जाणारी व्याख्या आहे. ती (i) मी पासून वेगळे करण्यात मुख्य अडचण आहे. मादकपणा आणि बढाई मारणे. १९६९ मध्ये National Brenden यांनी आत्मसंन्मानाची व्याख्या जीवनातील मुलभूत आव्हानांना तोंड देण्यास सक्षम असण्याचा आणि अनंदाला पात्र म्हणून अनुभवण्याची प्रवृत्ती हा द्वि-घटक दृष्टीकोन.

ब्रॅडनचे आत्मसन्मानाचे वर्णन : स्वाभिमान ही माणसाची मुलभूत गरज आहे. हा जीवनाच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे आणि सामान्य आणि निरोगी आत्मविकासासाठी अपरिहार्य आहे आणि जगण्यासाठी आवश्यक आहे. आत्म-सन्मान हा व्यक्तीच्या निवडीचा एक स्वयंचलित आणि अपरिहार्य परिणाम आहे. आत्मसन्मान हा व्यक्तीच्या विचार, भावना आणि कृतींचा एक भाग किंवा पार्श्वभूमी आहे.

स्वाभिमान हा आपल्या व्यक्तिमत्वाचा एक भाग आहे आणि तो वाढवण्यासाठी आपल्याला जीवनातील आव्हानांमधून वैयक्तिक मूल्याची जाणीव असणे आवश्यक आहे जे आपले यश प्रदर्शित करतात आत्म सन्मानाचे दोन घटक आहेत.

आत्मज्ञान आणि आत्म जागरूकता यात व्यक्तीची स्वत:ची ताकद आणि कमकुवतपणा, क्षमता, दृष्टिकोन आणि मुल्यांबद्दलच्या धारणांचा समावेश होतो. त्याचा विकास जन्मापासून सुरू होतो आणि अनुभवाच्या प्रभावाखाली सतत विकसित होत असतो. मानवी वयाच्या वगेवगेळ्या कालखंडात मुलाला स्वत:ची एक किंवा दुसरी बाजू जागवते. त्यांची कौशल्ये आणि व्यावहारिक क्षमता प्रथम मोटर कौशल्ये, कलात्मक क्षमता, कामगिरी कौशल्ये आयुष्याच्या नंतरच्या टप्प्यावर मुलांना त्यांच्या वैयक्तिक वैशिष्ट्यांची जाणीव होऊ लागते. जेव्हा मुल्यांकनासाठी सर्व नैतिक आणि सामाजिक मानके प्राप्त होतात तेव्हा प्रक्रिया सुरू होते. वैयक्तिक गुणांच्या प्रकटीकरणातून परिणामांची जटीलता आणि अस्पष्टतेसह ते स्पष्ट केले जाऊ शके. सामाजिक वातावरण संवाद साधताना व्यक्तीच्या त्यांच्या वैयक्तिक वैशिष्ट्ये आणि वैशिष्ट्यांबद्दल जागरूक होतात.

निष्कर्ष काढण्यासाठी आपण असे म्हणू शकतो की आपण आपल्या जीवनात जे काही करतो त्यामध्ये आत्मसन्मान हा केंद्रस्थानी असतो. ज्यामध्ये आपल्याला स्वत:चा विकास करण्याची आणि इतरांची काळजी घेण्याची निष्ठा असते.

Scanned with OKEN Scanner

USE THE BOOK WITH CARE
Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

अभ्यासाचा उद्देश :

या अभ्यासाचा उद्देश स्त्रीयांच्या सशक्तीकरणामध्ये/ सक्षमीकरणावर आत्मविश्वास/ आत्मसन्मानाचा होणारा परिणाम अभ्यासणे.

आत्मविश्वासाचा महिला सक्षमीकरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

उद्दिष्टे :

१) स्त्रियांच्या / महिलांच्या आत्मसन्मानाच्या पातळीचे मापन करणे.
२) साक्षर परंतु घरीच असलेल्या महिलांच्या आत्म सन्मानाच्या पातळीचे मापन करणे.
३) उद्योग करीत असलेल्या महिलांच्या आत्मसन्मानाच्या पातळीचे मापन करणे.

गृहीतके :

१) महिलांच्या आत्मसन्मानतेच्या पातळीत लक्षणीय भेद आढळून येईल.
२) साक्षर परंतु घरीच असलेल्या आणि उद्योग करी असलेल्या महिलांच्या आत्मसन्मान पातळीत लक्षणीय भेद आढळून येईल.

दृष्टीकोन व कार्यपद्धती :

सदर संशोधनात महिलांच्या आत्मसन्मानाचा त्याचा सक्षमीकरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे हा मुळ दृष्टिकोण आहे.

कार्यपद्धती- ४० महिलांना अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आले. अभ्यासातील सहभागी महिला वय ३० ते ३५ होते. २० महिला या उद्योग करणाऱ्या आणि २० महिला या साक्षर परंतु घरीच असणाऱ्या होत्या.

पद्धती-मानसशास्त्र संशोधन साधने

रासेनबर्ग स्वाभिमान स्केल RSE ही Self Esteem Scale ही प्रमाणित प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आली. प्रश्नावली मध्ये अभ्यासाच्या ४ आत्मसन्मान बिंदूच्या स्केलवर १० आयटम समाविष्ट आहेत. त्याचे स्कोअर खालीलप्रमाणे आहेत-

जोरदार सहमत	-४
सहमत	-३
असहमत	-२
जोरदार असहमत	-१

उच्च स्कोर, उच्च आत्मसन्मान पातळीचे सुचक आहेत तर कमी गुण कमी आत्म-सन्मान दर्शवितात.

सांख्यिकीय विश्लेषण :

SPSS ही सांख्यिकी पद्धतीचा उपयोग करून वर्णनात्मक आकडेवारी आणि सहसंबंध विशेषण वापरली आहे.

निष्कर्ष:

रोजनबर्ग आत्म-सन्मान स्केल वापरून परिणाम दर्शवितात की, मुलांच्या तुलनेत मुली (x=33.74) घरीच असणाऱ्या महिलांच्या तुलनेने कमी आत्म-सन्मान पातळी (x=32.76) दर्शविते. महिलांच्या आत्मसन्मानावरही महिला अर्थार्जन करतात किंवा नाही याचा प्रभाव पडतो. अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांशी तुलना केल्यास अर्थार्जन न करणाऱ्या महिलांच्या एकूण स्वाभिमानाच्या

Scanned with OKEN Scanner

पातळीवर फरक पडतो. विशेषत: असुरक्षित दिसतात. त्यांच्यात स्वत:बद्दल नकारात्मक दृष्टिकोन असतो. अर्थार्जन स्वत:बद्दल न करणाऱ्या महिला स्वत:ला अर्थाजन करणाऱ्या महिलेपेक्षा जास्त नकारात्मक मानतात. (x=32.25) (x=25.14)

- स्वाभिमान जास्त असतो.
- नकारात्मकता जास्त असते.
- उच्च आणि स्थिर स्वाभिमान प्राप्त करणे आणि टिकवून ठेवणे आव्हान असते.
- आर्थिक (सबलता) सक्षमता फरक दर्शविता

		Average Score	Standard Deviation	Coefficient t-test	Level of Significance
Self Esteem	अर्थार्जन न करणाऱ्या	32.72	0.53	2.49	P<0.01
	अर्थार्जन करणाऱ्या	25.72			

महिला सशक्तीकरणावर तिन आयामाचा प्रभाव असतो आणि त्या घटकांच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक असा परिणाम स्त्रियांवर होत असतो. त्यामध्ये वैयक्तिक घटक, संबंधात्मक घटक आणि तिसरा सामाजिक घटक अशा त्री घटकाचा स्त्रियांच्या विकासावर दृश्य-अदृश्य स्वरूपाचा परिणाम होत असतो. म्हणून यामध्ये संबंधात्मक घटक आणि सामाजिक घटक हे वैयक्तिक घटकातील निर्धारकाचे प्रमाण/ कसे असायला हवे हे ठरते. वैयक्तिक घटकात आत्मनियंत्रण, आत्मविश्वास, आत्मसन्मान, आत्मशक्ती क्षमता या 'स्व' शी संबंधित घटकांचे समावेश असतो आणि आपल्या स्वभावा-विभावाचे यातूनच घडण होत असते.

सशक्तीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ही एक अशक्त असण्यापासून सशक्त बनण्यापर्यंतची सशक्तीकरणाचा सिद्धांत या प्रक्रियेवरील दोन दृष्टिकोनांवर भर देतो. एक महिलेच्या वैयक्तिक क्षमतांद्वारे आण वैयक्तिक निवडीच्या मुक्त कार्याद्वारे (उदा. कबीर १९९९). एक सामुहिक वर्तनाद्वारे आणि सामूहिक वाढीवर जोर देणाऱ्या नियमांचे पालन (उदा. बुडगेन, कर्टिस इत्यादी, २०१६). महत्वाचे म्हणजे आत्तापर्यंतच्या सशोधनाने महिला सक्षमीकरणाच्या विविध घटकांचा अभ्यास केला आहे. एजन्सी स्वायत्तता, आत्मनिर्णयाची क्षमता आणि आत्मविश्वास ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे. (चेस्टन २००१, मल्होत्रा २००२, नारावने). खरं तर महिला सशक्तीकरणाच्या धेरणामध्ये संक्षमीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या महिलांचा आत्मसन्मान आणि स्वाभिमान वाढावा म्हणून काही कार्यक्रम आयोजित करण्यावर भर दिला पाहिजे. तिच्या केलेल्या कार्याबद्दल तिला आदर वाटेल असे काही तरी केले पाहिजे. तिच्या विकासाचा कुटुंबियांनी आणि समुदायाकडून अधिक मजबूत आणि अधिक आदर वाटतो. असे कार्य केले पाहिजे म्हणजे त्यांच्यातील न्यूनत्वाचा भाव कमी होईल. जेणेकरून त्याचा आत्मविश्वास वाढेल.

- अर्थार्जन करणाऱ्या महिला अधिक स्वतंत्र आणि लायक समाजतात. ते अधिक आत्मविश्वासपूर्ण दिसतात आणि त्या कारणास्तव त्यांना कमी समस्या आहेत असे दिसते. याचा अर्थ असा नाही की या महिलांना कोणत्याही भावना, चिंता नसतात.
- अर्थाजन न करणाऱ्या महिला जरी भावनिक असतात तरी एखाद्या निर्णयाच्या क्षणी अर्थार्जन करणाऱ्या महिला या भावनिक क्षेत्रात अधिक चांगल्या प्रकारे सामना करतात.
- आत्मसन्मानाचा सांख्यिकी दृष्ट्या फरक हा शुल्लक आहे. $P < 0.01$.

- सकारात्मक आत्मसन्मान हा वैयक्तिक गुणांशी संबंधीत असतो. जो व्यक्तीला त्याच्या आत्मअभिवृत्ती , आत्मप्राप्ती आणि स्वत:ची पुष्टी करण्यात मदत करतो.

निष्कर्ष :

१) अर्थार्जन या घटकानुसार स्वाभीमानाची पातळी वेगळी असते. अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांच्या स्वाभिमान पातळी जास्त असते.

२) अभ्यासात समाविष्ट केलेल्या महिलांच्या आत्मसन्मानाच्या पातळीवर स्त्री सशक्तीकरणाचा कोणताही परिणाम होत असतो हे समजते.

उपाययोजना :

साक्षरता ही महत्त्वाची आहे परंतु स्त्री फक्त शिकून तिचा आत्मविश्वास वाढेल असे नाही तर तिच्या शैक्षणिक विकासाबरोबर आर्थिक विकास करण्यासंबंधीचे उपक्रम केले पाहिजे.

उदा. बचत गट, उद्योग करण्यासाठी योजनासंधी रोजगाराच्या संधी

संपूर्ण स्त्री सक्षमीकरणासाठी लि तिच्या पायावर स्वावलंबन करण्याच्या योजना करण्यात आल्या पाहिजे.

संदर्भ :

१) रोसेनबर्ग एम. (१९६५). समाज आणि किशोरवयीन स्व-प्रतिमा, प्रिन्सटन N3 : प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस,२-३४.

२) आगलावे प्रदिप (2000) सामाजिक शास्त्र संशोधन पध्दती व तंत्र, नागपूर.

३) मायी सुनिल (2009) सामाजिक संशोधन पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

४) सत्तार एस.ए. (2005) महिलांचे सबलीकरण आणि पंचायत राज प्रशासन योजना अंक 4, मुंबई-23.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-1 January 2019

सामाजिक विकास व बदल

संदिप भगवान आगोणे
संशोधक विद्यार्थी

प्रा. डॉ. वाय. जी. महाजन
मार्गदर्शक

भारतीय समाज म्हटल्यावर प्रामुख्याने प्राचिन अथवा पारंपारीक भारतीय समाज आणि आधुनिक भारतीय समाज असे चित्र आपल्यासमोर उभे राहते. आधुनिक भारतीय समाज हा आदिवासी .ग्रामिण आणि नागरी या तीन समुदायांचा मिळुन बनलेला आहे. यातील प्रत्येक समुदायाच्या स्वत: च्या अशा सामाजीक संस्था वेगळी जिवनपध्दती आणि स्वंत्रत मुल्य व्यवस्था आहेत. या प्रत्येक समुदायाचे स्वरुपही काळमानानुसार बदलते आहे. प्राचीन भातीय समाजाचे स्वरुप मात्र सापेक्षा भिन्न असल्याचे दिसुन येते परंपरेवर आधारीत असणारा हा समाज विशिष्ट मुल्यव्यवस्थेवर आधारीत आहे. त्यातील समाजव्यवस्था कार्यपध्दती नियमाने सामाजिक संस्था उद्दिष्टे हे सर्व घटक त्याचे वेगळेपण स्पष्ट करणारे आहे. मुल्यात्मक व्यवस्थेच्या आधारावर सपुर्ण भारतीय समाजाचा मनोरा उभा असलेला दिसतो. पुरुषार्थ कर्ममार्ग वा कर्मसिध्दांत सन्यासमार्ग (आश्रम पध्दती) अशा मुल्य व्यवस्थेवर भातीय समाजाची संकल्पना आधारीत आहे. अध्यात्मिकता हा भारतीय समाजाचा पाया आहे. हिंदुची विचारधारा हे भारतीय समाजाच्या जडण घडन आधारभुत मानले जाते. जी मुल्ये समाजाची तीच व्यक्तीचीही असेलेली दिसतात.

भारतीय समाजाचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी परंपरा आणि मुल्यपध्दती जशी विचारात घेतली जाते. तसेच इतर घटकांचे त्यातील अस्तित्व आणि महत्व देखील लक्षात घेणे आवश्यक आहे. सुमारे पाच हजार वर्षापेक्षाही जास्त कालखंडाचा इतिहास लाभलेला भातीय समाज हा प्राचिन व संकिर्ण तर आहेच .परंतु या प्रदिर्घ कालखंडात अनेक वंश. विभिन्न भाषा. विभिन्न धर्म संमिश्र संस्कृती हे घटक देखील निर्माण झाले. एक संपन्न, समृध्द आाणि चैतन्य स्वरुप असे भारतीय समाजाचे चित्र त्यातुन उदयास आले. विविध वैशिष्टपुर्ण अशा मानवी ससमुहाचे संमिश्रण आपणास भारतीय समाजात पहावयास मिळते या खंडप्राय देशात जगातील सर्वच गोष्टी मी अधिक प्रामाणात आढळुन येतात. ज्यामुळे भारतीय समाज म्हणजे जगाची छोटी प्रतिकृतीच मानली जाते.

भारतीय समाजाचा अभ्यास विषय हा प्रामुख्याने भारतीय समाजा इतकाच प्राचीन आहे. भारतीय समाजात प्राचीन काळापासुन वेगवेगळया कालखंडात अत्यंत महत्वाची स्थित्यंतरे घडुन आली. व त्याचा परिणाम तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर घडलेला दिसुन येतो कोणत्याही प्रादेशिक समाजाचा अभ्यास करतांना अभ्यासवकाला त्या समाजातील संस्कृतीचा परिचय करुन घेणे अत्यावश्यक ठरते. परिणामी कोणत्याही समाजाची वैशिष्टे ही तेथील

Scanned with OKEN Scanner

संस्कृती घटकांवरच अवलंबुन असतात समाज व संस्कृती हे परस्पंर पुरक असे घटक आहेत. संस्कृतीची निर्मिती जसा समाज करीत असतो तसे समाजाचे पुर्ण तत्व हे संस्कृतीवर आधारलेले असते. कोणत्याही समाजाची संस्कृती स्थिर नसते. ती सतत परिवर्तनशिल असते. संस्कृती घटकांत ज्या प्रमाणे परिवर्तन होत असते. त्यानुसार समाजाचे स्वरुप देखील बदलत जाते एवढेच नव्हे तर समाज व्यवस्थेचे समाजिक सबंधात असामाजिक आंतरक्रियेत जसे जसे बदल होत जातात तशी तशी त्या समाजाची संस्कृती बदलत जाते. प्राचीन काळापासुन आधनिक काळापर्यंत भारतीय समाजात - समाजव्यवस्थेत व संस्कृती घटकांत जी परिवर्तन घडवुन आले त्याचा सुक्ष्म-सविस्तर अभ्यास करणे हे एका समाजशास्त्राला कठीण आहे. म्हणुन इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान इ. शास्त्रांनी देखील भारतीय समाज व्यवस्थचे व संस्कृतीत जीवनाचा अभ्यास करण्याकडे विशेष लक्ष दिलेले आहे. समाज शास्त्राच्या दृष्टीने भारतीय समाजाचे अभयासचे क्षेत्र विचारात घेतल्यास त्यास प्रामुख्याने भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास, सामाजिक समस्यांचा भारतीय समाज रचनेचा अभयास सामाजिक नियंत्रणाचा, सामाजिक परिवर्तनाचा, सामाजिक व्यवस्थेचा आणि संपुर्ण समाज जीवनाचा अभ्यास इत्यादी घटकांचा अभ्यासात समावेश करणे अनिवार्य ठरते.

वरील विवेचनावरुन भारतीय समाज समाजशास्त्राच्या अभ्यासाविषयी भारतातील वेगवेगळया लोकसमुदायाचा संस्थात्मक, सांस्कृतीक व्यावसायिक व समस्या प्रधान घटकांची असलेला सबंध निगडीत असल्याने त्या सर्वाचा अभ्यास अत्यंत सुक्ष्मपणे काटेकोरपणे करण्यासाठी वेगवगळया दृष्टीकानाचा संशोधनात्मक अध्ययन तंत्राचा संशोधनात्मक अभ्यास पध्दतीचा अभ्यास संशोधकाला करावा लागेल. आजपर्यंत भारतीय समाजाच्या अध्ययनासाठी युरोपियन व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी संशोधनात्मक अध्ययनासाठी जी तंत्रे जे जे दृष्टीकोन स्विकारले व मांडले होते त्याचा तुलनात्मक अभ्यासासाठी परामर्श घेण्याचे कार्य भारतीय समाज शास्त्र करीत आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेकडे पहाण्याचा अभ्यासकांचा दृष्टीकोन वेगवेगळा असल्यामुळे सामाजिक वास्तवतेच्या आशयतेत विविधता आढळुन येते. त्यामुळे भारतीय समाज शास्त्रात समाज शास्त्रीय सिध्दांताबाबत एकमत दिसत नाही. ब्रिटीशकाळात व स्वातंत्र्योत्तर काळ अशा तीन कालखंडात भारतीय समाज शास्त्राची प्रगती होवु लागली. नैसर्गिक घडामोडीच्या शास्त्रीय अध्यायनाला पंधराव्या शतकापासुन जरी प्रारंभ झाला तरी या नैसर्गिक घटना निसर्ग नियमानुसार घडत असतात. अशा नैसर्गिक घटनांचा अभ्यास प्रायोगिक पध्दतीव्दारे, शास्त्रीय उपकरणाव्दारे वस्तुनिष्ठपणे करण्याचा प्रयत्न केला गेला शास्त्रीय दृष्टीकोनात जसजशी प्रगती होवु लागली तसतसे चालु असणा-या घटनेचे वस्तुनिष्ठपणे व प्रयोगाव्दारे अध्ययन करुन त्रिकालाबाधीत सत्य स्वरुपाचे निष्कर्ष प्रस्थापित केले जावु लागले. परंतू अशा पध्दतीची प्रयोगनिष्ठता सामाजिक शास्त्राबाबत लागु करणे अत्यंत कठीण आहे. सामाजिक घटना कधी व कशा घडल्या यांचे निदान करता येत नाही. मानवी समाज हा गुंतागुतीचा परिवर्तनशिल, भावनाप्रधान, श्रध्दाजिवी असल्यामुळे तसेच मानवी वर्तन व्यवहाराची हा समाज निगडीत असल्याने अशा समाजाचे नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणे प्रायोगिक पध्दतीव्दारे अध्ययन करणे हे अत्यंत

कठीण आहे. ज्याप्रमाणे प्रायोगिक गणित पध्दतीचा नैसर्गिक क्षेत्रात अवलंब करता येतो. तसे सामाजिक शास्त्रापर्यंतचा अभ्यास विषयात अवलंब करता येत नाही. म्हणुन अशा विषयांना विज्ञाननिष्ठतेचा दर्जा देवू नये. असे तत्कालीन विचारवंताचे मत होते. परंतू त्यास "ऑगस्त कांत" यांनी उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला कारण कोणतेही शास्त्र निष्कर्षाच्या सार्वत्रिकतेवर प्रायोगिक अभ्यास पध्दतीवर व गणिती पध्दतीवर अवलंबून राहत नसुन ते वस्तुनिष्ठतेवर. बुध्दीनिष्ठतेवर व तर्कशुध्दतेवर अवलंबुन असते. व अशी वस्तुनिष्ठता आणि बुध्दीनिष्ठता सामाजिक शास्त्रांतर्गत होणा-या अभ्यास विशयैत ही अवलंबता येत असल्याने सर्व सामाजिक शास्त्रे विज्ञान या संज्ञेला पात्र आहेत. असा दावा "ऑगस्त कांत" यांनी केला किंबहुना मानवी जिवनाचा सामाजिक घडामोडीचा. सामाजिक समस्यांचा. समाजव्यवस्था. सामाजिक सबंधाचा सामाजिक शास्त्रांचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करण्यास ऑगस्त कांत यांनी प्रारंभ केला म्हणुन त्यांना समाजशास्त्राचा जनक म्हणुन अठराव्या शतकापासुन संबोधले जावु लागले. ज्या विज्ञाननिष्ठतेचा पाया पाश्चात्य राष्ट्रात घातला गेला त्या राष्ट्रातील अनेक पाश्चात्य विचारवंतानी व समाजशास्त्रज्ञांनी तत्कालीन पाश्चात्य समाजव्यवस्थेचे विशिष्ट पध्दतीशास्त्राव्दारे अध्ययन करण्यास सुरुवात केली. त्यातप्रामुख्याने हर्बट स्पेन्सर. कार्ल मार्क्स. एमील डरखीम. मॅक्सवेबर. वेस्टरमार्क. सी. एच. कुले. टॉलकॉट. पार्सन्स. रिव्हर्स. टोनिज इ. चा अंतर्भाव करता येईल. पाश्चात्य संस्कृतीच्या जीवनपध्दतीचा व जीवनविषयक दृष्टीकानाच्या आधारावर सामाजिक घडामोडीबाबत व्यक्ती व समाज यांच्यैतील परंस्पर सबंधाबाबत. सामाजिक संस्था व समुहाबाबत अध्ययन करुन काही समाजशास्त्रीय सिध्दांताची मांडणी केली. तसेच पाश्चात्यविचारवंताचे ब्रिटीश अधिका-यांचे. धर्म प्रसाराकाचे. पर्यटकांचे हिंदुस्थानात जसजसे आगमन होवु लागले तसतशी त्यांनी देखीत भारतीय समाजाचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला परंतू त्यांनी पाश्चात्य सांस्कृतीक मुल्यांच्या चौकटीत राहुन विशिष्ट पध्दतीशास्त्राचा अवलंब करुन भारतीय समाजाची वास्तवता विशद करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यात ब-याच उणिवा अथवा त्रुटी आढळुन आल्या. कारण अशा पाश्चात्य विचारवंताना भारतीय संस्कृतीची. जीवनपध्दतीची जीवन विषयक मुल्यांची भाषेच्या अभावामुळे जाणीव झालेली नव्हती. अशा स्थितीत भारतातील सामाजिक विचारवंत. समाजशास्त्रज्ञांनीपरदेशात जावुन पाश्चात्य समाज शास्त्रज्ञांच्या किंवा संशोधकांच्या मार्गदर्शनाखाली भारतीय समाजव्यवस्थेचे विशिष्ट पध्दती शास्त्राव्दारे अध्ययन करण्यास सुरुवात केली त्यात प्रामुख्याने डॉ. जी. एस. घुर्य. डॉ. राधाकमल मुखर्जी. के. पी. चटोपाध्याय. ए. इ. अंतर्भाव करता येईल. या भारतीय विचारवंताना व समाजशास्त्रज्ञांना भारतीय संस्कृतीची. जीवमुल्यांची. जीव विषयक दृष्टीकोनाची ओळख असल्याने त्यांच्या अध्ययनात जी वास्तवता आढळुन येते ती पाश्चात्य विचारवंतामध्ये आढळुन येत नाही. अशा भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी भारतीय सांस्कृतीक मुल्यांच्या चौकटीत राहुन सामाजिक वास्तवता विषद करण्याचा जरी प्रयत्न केलेला असला तरी त्या प्रत्येक विचारवंताचा समाज जीवनाकडे सामाजिक संस्थांकडे व सामाजिक संरचनेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन वेगवेगळा असल्याने त्यांच्या सैध्दांतिक विचारात एकमत आढळत नाही. समाजशास्त्र हे जरी सामाजिक विज्ञान म्हणुन ओळखले जात असले तरी सामाजिक शास्त्रांतर्गत सर्व अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

विषयांना स्पर्श करणारे समाजशास्त्र आहे. त्यामुळे सर्व सामाजिक शास्त्रांत समाजशास्त्रांचे स्थान महत्त्वाचे मानले आहे.

भारतीय समाजशास्त्रांच्या अभ्यासात पाश्चात्य व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी जे वेगवेगळे दृष्टीकोन स्विकारलेले आहेत. क्ष्यांचा परिचय करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे भारतीय समाजशास्त्रांचा विकास कसा कसा होत गेला व त्यात कोणते बदलते प्रवाह आहेतयाची जाणीव अभ्यासकांना होते.

विषेश संदर्भ -

1) बी, रंगराव - कुसूमाग्रज प्रकाशन - उत्तर आधुनिकता : समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृती,

2) प्रा. डॉ. रविंद्र डी. वाघ - प्रशांत पब्लीकेशन - भारतीय समाज संनचना व बदल

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

RURAL DEVELOPMENT - A Multidimensional Concept

Pro. Dr. Yashawant G. Mahajan (MS)
Dimple Jaiswal(Research scholar)
DNCVP'S LMC College of Social Work, Jalgaon
Email ID - yashawantmahajan@yahoo.com
Email ID - shrutisignet@gmail.com

"The future of India lies in its villages.'
- *Mahatma Gandhi*

India is a developing country. Development is a movement towards more advancement or towards maturity in positive or constructive aspect. Development is "the systematic use of scientific and technical knowledge to meet specific objectives or requirements."

Rural development is one of the important projects of India. Rural is a term used to denote the area other than metro/urban. And the process that involved the overall development of the rural areas including the quality of life and standards of the people living there is called rural development. Standards include health, education, economic, social, moral etc. Overall if we talk about rural development it is a broad concept. It is a multidimensional phenomenon. About 70% of Indian population lives in rural areas. The economical status of any country not only depends on the metro/urban areas but also on rural areas. And the source of livelihood of rural areas is mainly agriculture and farming. Agriculture and farming not just fulfill the economical needs but also the food requirement of the country. So for that, a remarkable development is required as the condition is getting worse day by day.

On account of GDP measures India has the world's 6th largest economy. And India has an important position in the global economy. Along with that India also acquire the position of 3rd largest purchasing power in the world, with a healthy growth rate of 7.1%. No doubt with such an increasing growth rate India can achieve the position of 3rd largest economy in the world. On the other hand, per capita income is very low. In the year 2016 per capita income was $1670 per year. The main reason behind this low per capita income is the huge population of India. Urban population of India acquires approximately 30% of the total population of India but contributes more than 2/3rd of the total GDP of the country. It shows the undeveloped condition of the rural areas. Huge attention with deep devotional efforts and a well executed implementation is required in the field. Indian economy is one of a mixed economy. About 18% of the total GDP of India is contributed by agricultural sector itself.

Governmental Measures for Rural Development

Ministry of Rural Development is the nodal body established for the development and welfare activities pertaining to rural areas. The aim of the Ministry is the planning, creating policies, programmes/schemes and their implementation, funding and monitoring. Overall, making the rural areas to move towards the sustainable development.

The Ministry consists of two departments, namely-

- Department of Rural Development – focus of work towards generating self-employment, wage employment, housing, irrigation etc.
- Department of Land Resources – main work is the development of land.

Journal of Research and Development: A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

Main objectives of Ministry can be broadly as follows-

- Providing livelihood opportunities and basic housing facilities to disadvantaged sections of the rural society.
- Provision of better transportation facilities.
- Providing social assistance to the elderly, widow and disabled once.
- Providing urban infrastructure facilities to the rural areas for enhancing quality of life.
- Vocational skill development and training programmes.
- Promoting rural development programmes.
- Watershed development programmes and land reform measures.

Major schemes/programmes run by the Ministry of Rural Development are as follows-

- National Rural Livelihood Mission (NRLM) - for self employment and skill development.
- Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) - for providing wage employment.
- National Social Assistance Programme(NSAP) – for social pension.
- Pradhan Mantri Awaas Yojana – Grameen (PMAY-G); Housing for All- for providing housing to BPL households.
- Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY) – for construction of quality road.
- Shyama Prasad Mukharjee RURBAN mission
- Integrated Watershed Management Programme (IWMP) for improving the productivity of the land.

Along with this health improvement, education, information and communication, skill development, monitoring, analysis and evaluation. 112403, 92 crores allocated for the financial year 2018-19 for rural development.

As the rural development is the subject of state. Therefore, the main performing body for the rural development of any state is state itself. Central can support financially or by making plans and policies but the state have to work for the betterment of their rural sectors by themselves.

Initially, the aim of rural development is fulfilled by the Central and the State governments but after the 73rd Amendment of the constitution, strategies have changed, that is, decentralization of the administrative and financial power. The local bodies of rural area called Panchayati Raj Institution (PRI) have allotted the power of administration and finance of rural development. As the rural people knows their own needs and problems very well, they will move towards there solution more effectively and eagerly.

For the proper execution and implementation of plans and programmes the National level monitoring was launched in the year 2003-04 by the Ministry.

World Bank (1975) – defined rural development as implying the improvement in the living standard of masses of low income population residing in rural areas and making the process of development self- sustaining.

According to the Asian Centre for Development Administration (ACDA, 2004) "a process which leads to a continuous rise in the capacity of rural people to control their environment accompanied by a wider distribution of benefits resulting from such control is rural development."

INDICATORS OF RURAL DEVELOPMENT

i. Improved irrigation facilities.

Scanned with OKEN Scanner

ii. Rise in agricultural production.
iii. Increase literacy rates.
iv. Increase employment opportunities.
v. Improvement in the health and hygiene of rural people.
vi. Poverty eradication.
vii. Women empowerment.
viii. Improved transportation.
ix. Urban and rural connection.
x. Effective administration.
xi. Establishment of urban amenities in rural areas.
xii. Modern and advance values, beliefs and attitude of people.
xiii. Availability of food, water, electricity and roads etc.

The above given indicator indicates the different dimensions of development required. But it doesn't meant to convert the rural areas into urban. Urban areas have their own drawbacks. It must be kept in mind before making any plans for the development that the basic values resides in the routes of rural fauna and flora must not spoils. We must be careful towards maintaining the beauty of rural areas. More emphasis should be given towards the agricultural development in favour of preserving nature.

Reference

- https://www.mapsofindia.com/my-india/government/schemes-for-rural-development-launched-by-government-of-india
- https://www.mssresearch.org/?q=Rural_employment_strategies_for_India
- https://www.toppr.com/guides/economics/rural-development/rural-development-in-india/
- http://www.yourarticlelibrary.com/mahatma-gandhi/the-gandhian-approach-to-rural-development-1713-words/4797
- https://www.thebetterindia.com/14888/five-inspirational-quotes-gandhi-probably-didnt-hear/
- http://www.businessdictionary.com/definition/development.html
- https://www.toppr.com/guides/general-awareness/economy/indian-economy/
- https://rural.nic.in/publications/national-level-monitoring
- https://rural.nic.in/
- https://rural.nic.in/about-us/about-ministry
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/95284/10/10_chapter%202.pdf
- https://www.thebetterindia.com/85354/inspiring-indian-villages-sustainable-development/

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan

Dr. Sham D. Sonawane

Dr. Yogesh P. Mahajan

Mr . Nilesh S. Chaudhari

Dr. Prashant S. Bhosale

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

Women Empowerment through Panchayat Raj Institution in Rural Area

Jugal Prabhakar Ghuge
PhD Research Scholar
Assiatnt Professor, LMC College of social Work, Jalgaon
Dr. Yashawant Govinda Mahajan
Ph.D. Research Guide
Assiatnt Professor, LMC College of social Work, Jalgaon

Abstract:

India is country of villages and more than half of the population get livelihood from agriculture and related activities. Development of the country also depends on the development rural area. Development of rural area is depends on the development of men and women. Women's Empowerment is very important aspect of development of the country. Empowerment is not just a word but it signifies myriad processes of creation of agency, organization & Social consciousness for the overall development of women. India has the largest democracy in the world where women folk constitute almost half the population. The Indian constitutional provisions of equality gave women political rights by legitimizing their roles for participation in public life, within the formal and legal framework.

With the objective of Empowerment of women in rural part of the country, 73rd amendments to the constitution were made. One third seats both in PRIs have been reserved for them so that they can contribute through active participation in the socio-economic development. The Indian constitution grants women equal rights with men, but strong patriarchal traditions persist and women's lives are shaped by customs that are centuries old. In most Indian families, a daughter is viewed as a liability & is believed that she is inferior and subordinate to men. Sons are idolized and celebrated. Women's participation in the governance at various levels has remained low in the post independence era. Women have been deprived of opportunities and advantages by our traditional society for the past several centuries. This paper will focus on how Panchayat Raj institute gives an opportunity for women to participate in decision making process, social, economical activity of the family and society. It helps for empowerment and overall development of the women in Rural Area.

Keywords: *Women Empowerment, Panchayat Raj Instition.*

Introduction:

Women empowerment is the most used and discussed term today. The empowerment of women is becoming an increasingly popular term in human rights and developmental discourses. Women play significant role in all walks of life. Empowerment of women is a necessary basic condition for socioeconomic development of any society. Although women constitute one half of the population, they continue to be subjugated, unequal in socioeconomic and political status. Women have been struggling for self-respect and autonomy. Since mid 1980's owing to questioning by women themselves about their oppressed status and plight through varied women's movements, the issue of 'women empowerment' came into focus. For centuries women were not treated equal to men in many ways. They were not allowed to own property; they did not have a Share in the property of their parents. Political system and decision making process in seen clearly in the changes incorporated in the Panchayati Raj Institution. The objective of bringing improvement in the socio-economic Condition of women could be successful only by taking suitable initiatives and measures for empowering them.

Empowerment of women will not be possible unless they are provided proper representation in the political system. This objective should be achieved at desired level through making the provision of linking and associating maximum number of women in political affairs even at the lowest level of political activity.

Objectives:

1) To study role panchayat raj institution in rural development
2) To study impact of panchayat raj institution on women empowerment

Hypothesis:

Participation of women in rural politics increased due to reservation in Panchayat Raj Institution

Methodolcgy:

In this study basically secondary source of data collection has been utilized. The information on the women empowerment through panchayat raj in rural area has been collected from various article, reports and website.

Women Empowerment:

Definition of Empowerment: empowerment is the process of increasing the capacity of individuals or groups to make choices and transform those choices into desired actions and outcomes. (World Bank).

Women empowerment: Women empowerment can be defined in very simple words that are making women powerful so that they can take their own decisions regarding their lives and well being in the family and society. It is empowering women to make them able to get their real rights in the society.

Article 21 of the Universal Declaration of Human Rights states that everyone has the right to take part in the government of the country, directly or through the freely chosen representatives. A proper representation of women in political affairs will ensure their views and needs reflected in public policies that affect their lives most. Political empowerment can be defined 'as the capacity to influence decision making process, planning, implementation and evaluation by integrating them into the political system'. It implies political participation which includes right to vote, contest, campaign, party membership and representation in political office at all levels and effectively influences decisions thereby leading to political empowerment'. Political empowerment refers to the process by which women acquire due recognition on par with men, to participate in the development process of the society through the political institutions as a partner with human dignity. Political empowerment denotes a distinct role for women in the formation of policies and influencing decision-making process by integrating them into the political system. Indian women have had little representation in institutional politics since independence. There was more concern in the last two decades towards increasing women's participation in political institutions thereby leading to empowerment. Affirmative action has been accepted as a means to political empowerment.

Panchayati Raj Institutions:

Panchayat Raj is directed towards democratization of administration at the village, block and district level. It came into existence in 1960s and has a history of its own. After the completion of the first Five Year Plan period a study team was costitutated for the evaluation of the working of the National Extension Services (NES) and Community Development Projects (CDP). It revealed that these have not got the participation of the people. So the Central Government appointed a committee headed by BalwantRai Mehta in 1957 to revive their working. The Mehta Committee submitted its report in same year (1957). In 1959 its recommendations were accepted by the National Development

Scanned with OKEN Scanner

Council. The committee remarked that there must be a linkage between the local people and the government. So it recommended a scheme known as Panchayati Raj system. It is a three-tier structure consisting of three self-governing institutions:

i) Village Panchayat at Village level
ii) Panchayati Samithi at Block level
iii) Zilla Parishad at District level

Women and Panchayat Raj: The Constitution (73rd Amendment) Act, 1993

The Panchayats got a constitutional status in 1993, the Gram Sabha found place in it as the Vidhan Sabha of the village. Under the 73rd amendment of constitution of Panchayati Raj Institution, one third of the total seats for scheduled caste, backward class, scheduled tribes and general caste women members in Grampradhan of village Panchayat, Block Panchayat, District Panchayat are reserved for women candidate. Schedule XI, containing 29 powers, was laid down for devolution of powers to the PRIs. The District Planning Committee was proposed for preparing the plans for economic development and social justice at the district level. With the implementation of the State Acts as per the 73rd Constitutional Amendment, a clear-cut role of the PRIs in rural development has been envisaged and the Government of India and different states are now increasingly seeking the assistance of the PRIs in implementation of various schemes and developments programmes. The government of India have invariably sought a meaningful involvement of the PRIs and carved out a specific role for them in the context of the XI Schedule and the five-year plans.

Table 1: Basic data on Panchayati Raj Institutions (PRIs):

Sr. No.		
1	Number of PRIs in the country	2,60,512
2	Number of Village Panchayats	2,53, 268
3	Number of Intermediate Panchayats	6,614
4	Number of District Panchayats	630
5	Number of Elected Members of PRIs	31.00 lakh (approx)
6	Number of Elected Women Representatives	13.75 lakh (approx.)

(Source:Sl.No.1,2,3&4 http://lgdirectory.gov.in Report Generated on 18/04/2019 04:50:37 PM Sl. No. 5&6 MoPR Compilation (as on 27.3.2018))

Panchayati Raj Institutions in Rural Development:

Panchayati Raj Department is an important department related to the rural development. The main objective of this department is to strengthen the Panchayati Raj System in the state according to the 73rd amendment of Indian constitution. So that panchayats can realize the dream of rural administration and rural development with complete coordination and transparency. For this purpose the department has provided a Citizen Charter. For the sake of public convenience and knowledge, this charter has been divided into 7 subjects:-

1. Financial aid to Gram Panchayats. 2. Rural Cleanliness Programmes. 3. Responsibilities of the Panchayats- (Transparency in work, rural administration & development). 4. Responsibilities of public towards Panchayat. 5. Decentralization Programme. 6. Control over the Gram Panchayats 7. Arrangement of Panchayat Help-line. Citizen Charter is a continuous process which will change periodically according to the feelings, recommendations, experiences and reactions of the public.

A) Financial Aid To The Gram Panchayats : Gram Panchayats are given financial aids on the recommendations of State Finance Commission. The main objectives of the financial aid given to these Panchayats are: a) Drinking water supply, cleaning and maintenance

Scanned with OKEN Scanner

facilities. b) Maintenance of public lamp posts, roads, drainage system, cleanliness programmes, primary schools and maintenance of other public assets. c) Construction of Panchayat Bhawans for meeting halls and for the residence of secretary of Gram Panchayat. d) Construction of Gramin Kisan Bazaar and Livestock Markets. e) Construction of underground water drainage system for the objective of environmental cleanliness.

Conclusion:

Amendments in the constitution have always opened the door for oppressed section of the society. With the establishment of PRIs in our country a woman gets an opportunity to prove her worth as a good politician at grass root level, good administrator, decision-maker or a good leader. The 73rd Constitutional Amendment Act, 1992 is a milestone in this regard. It gives women reservation and compulsory participation in the PRI. It provides women a chance to come forward and participate in societal activity. Various data and reports says that women's participation in politics have increased after 73rd amendment in the constitution. This experiment is proving to be a big success particularly by providing opportunity to women to come out of their houses and participate in administrative and political field. It has to be considered that the inclusion of well qualified women in village Panchayati at the initial state of the interlocution of Panchayati Raj Institution in rural areas would be an important instrumental measure in planning for improving social status and empowering women.

Rural development is essential for the country to become super power. Panchayat Raj Institution is key for rural development. Women constitute half of the population of our country. It is our duty to encourage the women in such a largest democracy of the world. To give a proper status to the women, Government, NGOs, and Universities have to play a vital role in this field. This group of women, if provided representation at village Panchayati level can strongly rise and handle the issues related to the betterment of women, can play dominant role in decision making process and make suitable recommendation for improving the status of women in the meeting. It creates opportunities for women to exercise more control over design and provisions of services and the management of resources in rural community. Women's strong participation in the Panchayat Raj Institution helps to promote gender equality. It also helps for women development. Development of the rural area also depends on the development of women and it is related to each other. For Development of rural India need to develop women, development of women and rural area only possible with women's active participation in panchayat raj institution.

References:

1. T. K. Pandey. *Women Empowerment : Participation In Panchayatiraj Institution*: The Challenge, Jan-Jun 2013, Volume 20
2. Jha. A. K. (2004). *Women in Panchayati Raj Institutions*. New Delhi: Anmol Publication Pvt. Ltd
3. A.K. Mishra, Naved Akhtar & Sakshi Tarika: Role Of The Panchayati Raj Institutions In Rural Development (An Analytical Study Of Uttar Pradesh)
4. Mahalinga K. *Women empowerment through Panchayat Raj Institution* : Indian Journal Of Reserch , March 2014, Volume 3.
5. Sharma Kumud, *Transformative Politics : Dimensions of Women Participation in Panchayat Raj*. Indian Journal of Gender Studies, Sage Publications, New Delhi

http://yojana.gov.in/public-account_2016sep.asp
https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_political_participation_in_India
https://www.panchayat.gov.in/documents/20126/0/Social+Audit+brouchure.pdf/43ecfdd7-ced8-a51?-83ea-cac97e3eeb11?t=1573801815587
http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/13710/5/05_chapter_02.pdf

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578   Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

महिला सशक्तिकरण

संशोधक
संदीप भगवान आगोणे
संशोधक विद्यार्थी
चाळीसगाव जि. जळगाव

मार्गदर्शक
डॉ. यशवंत जी. महाजन
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय,जळगांव

आपला भारत देश हा अफाट लोकसंख्या असलेला देश आहे. या देशात महिला व पुरुष दोघांना बरोबरीचे स्थान आहे. आठ मार्च. जागतिक महिला दिन. महिला सशक्तिकरण दिवस. आम्ही सशक्त तर आधीपासूनच होतो. आमची शक्ती, आमचे शौर्य, बुद्धी यांची प्रचीती देवांपासून सर्वांनाच होती. पुराणामध्येही स्त्री शक्तीला वंदन केले आहेच. स्त्री ही अनादीकाळापासून शक्ती स्वरूपात आहे. बदलत्या परिस्थितीत त्याची परिभाषा जरूर बदलली आहे. राक्षसांचा संहार असो वा आणखी कोणते कठीण काम स्त्री सर्वदाच अग्रणी आहे. म्हणून महिला सशक्तीकरण हे आधुनिक नसून पौराणिकच आहे.

बदलत्या परिस्थितीत मात्र स्त्रीची भूमिका बदलली आहे. ती मुलगी, सून, पत्नी, माता ह्या भूमिकांव्यतिरिक्त अधिकारी, वैज्ञानिक, शिक्षक, कर्मचारी, मालक, अशा अनेक रूपांनी आहे. तिच्या जीवनाला अनेक पैलू लाभले आहेत. आणि त्यांना अधिक चमक तिने आपल्या कर्तृत्वाने दिली आहे. आपल्या बुद्धीला, आत्मसन्मानाला तिने नवीन दिशा दिली आहे. आजच्या जगात असे कोणतेही क्षेत्र नाही जिथे स्त्री नाही. प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या पुढे आहे. ह्या सर्व गोष्टींचा वेचार केला तर असे वाटते की आम्हाला आमची जागा मिळाली आहे. पण माझ्या मते अजून आम्हाला बरेच प्रयत्न करायचे आहेत.

आमचा विकास तर झालाच आहे. पण सर्वांगीण नाही. समाजाचा काही वर्ग खुप पुढे निघून गेला आहे. परंतु, काही वर्ग मागेच आहे. त्याचा विकास झाला नाही. अजूनही अनेक स्त्रिया अशिक्षि.त, अंधश्रद्धा, पतीची मारहाण, हुंडा अशा अनेक गोष्टींच्या बंधनात अडकलेल्या आहे. त्यांना परिवर्तनाची दिशा मिळालीच नाहीये. त्यांचा दिवस कोंबडं आरवण्याच्या आधी सुरू होतो आणि रात्रीच्या किरकिर होता संपतो. अजूनही त्या दोन वेळेची भूक भागवण्यासाठी 'ठेविले अनंते तैसिची राहावे' असे म्हणत नवर्यांची मारहाण सहन करण्यात अख्खं आयुष्य घालवत असतात. पण या आरशाची एक बाजू फारच सुंदर आहे तर दुसरी तेवढीच कुरूप. ह्या दिवशी दहा मिनिटं थांबून जर विचार केला तर आपल्याला आत्मग्लानीच होईल, की आपण फक्त आपलाच विचार केला आहे. दुसर्याच्या नाही. आणि याची परिभाषा विकास आहे. तर तो फक्त स्व:विकासच आहे.

आज आमच्यापैकी अनेक महिला डॉक्टर, इंजिनिअर, शिक्षिका, नेता, अभिनेत्री, मंत्री, देशाच्या सर्वोच्च पदांवरदेखील आहेत. त्याचवेळी दुसरीकडे गावात अनेक स्त्रिया मुलांना जन्म देताना मरतात, हुंड्याच्या अभावी जळतात पण त्यांना न्याय मिळत नाही. त्यांची बातमीही वर्तमानपत्रात झळकत नाही. त्यांच्या अधिकारांसाठी आंदोलन होत नाही. असे का? जर आपण सर्वांगीण विकासाच्या गोष्टी करतो, तर ह्या स्त्रियांचा विकास ही आपली जबाबदारी नाही का? आत्मविश्लेषण केल्यास ही जबाबदारी आपली आहे, याची जाणीवही आपल्याला होईल. त्यांच्या मागासण्याचं कारण आम्ही काही अंशी आहोतच. ह्या प्रश्नांना सोडविण्यासाठी आंदोलनाचं रूप द्यावंच लागेल. आपल्या जीवनक्रमात एक दिवस जरी समाजासाठी द्या. जर हे प्रश्न आज सोडवू शकलो नाही तर हे असेच कायम राहतील. अनेक मुलं अनाथ होतील. काही तर जन्मच घेणार नाहीत. अनेक स्त्रियांचे अश्रू असेच वाहत राहतील.

Scanned with OKEN Scanner

आपल्या सर्वांना एकच विनंती आहे की "एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ" या विचाराची अंमलबजावणी करून आपल्या गरजू बहिणींना आधार देऊ तरच आजचा दिवस सार्थकी लागेल.

भारतातील महिला आता शिक्षण, क्रीडा, राजकारण, माध्यम, कला व संस्कृती, सेवा क्षेत्र, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात पूर्ण सहभाग घेत आहेत. ब्रिटिश राजवटीत राममोहन रॉय ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि ज्योतीराव फुले या सारख्या अनेक समाजसुधारकांनी महिलांच्या भल्यासाठी लढा दिला. भारतात महिला सबलीकरणासाठी सर्वप्रथम हुंड्या, अशिक्षित, लैंगिक हिंसा, विकृती, भ्रूणहत्या, महिलांविषयीचे घरगुती हिंसा, वेश्याव्यवसाय आणि मानवी तस्करी या समाजात त्यांच्या हक्कांची हत्या करण्याऱ्या विचारांची हत्या करणे आवश्यक आहे. प्रथम हे विचार सुरू करण्यासाठी, याची सुरुवात झाली. लैंगिक भेदभाव देशामध्ये सांस्कृतिक सामाजिक आणि शैक्षणिक फरक आणतो जो देशास मागे खेचतो आहे . भारतीय घटनेत नमूद केल्यानुसार समानतेचा हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी महिला सक्षम बनविणे सर्वात प्रभावी उपाय आहे. पुरातन काळापासूनच आपल्या सामाजिक-सांस्कृतिक वारशामध्ये स्त्रियांना सन्माननीय स्थान आहे, वैदिक काळात स्त्रियांना पुरुष आणि पुरुषांचे समान शिक्षण आणि सामाजिक समान अधिकार आहेत . सध्या स्त्रियांसाठी आपल्या राज्य घटनेत प्रमुख अधिकार आणि धोरणात्मक निर्देश घटक आहेत. मुलींनी त्यांच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही, असे केल्याने आपण आपल्या समाजाचे आणि देशाचे नुकसान करीत आहोत. स्त्रियांनाही तशीच संधी दिली पाहिजे, त्यांना शिकवले पाहिजे, त्यांना स्वतःचे निर्णय घेण्याची संधी दिली पाहिजे, कौटुंबिक प्रश्नः जर त्यांच्या मताला महत्त्व दिले गेले तर आपण आपले भविष्य खूप उज्ज्वल होईल हे पाहून. सध्याच्या काळात महिला सशक्तीकरण हा विशेष चर्चेचा विषय आहे, एक स्त्री सर्वकाही करण्यास सक्षम आहे. पण काही भागात ग्रामीण भागात आजही स्त्रियांवर अत्याचार केला जातो.ते थांबवण्यासाठी स्त्री ने स्वतःच्या हक्कासाठी लढले पाहिजे. स्त्रियांचे सशक्तीकरण म्हणजे स्त्रियांचा म्हणजेच " महिला सशक्तिकरण " स्त्री घर आणि काम किंवा नोकरी अशी दोन्ही क्षेत्र सांभाळत असते. त्या दरम्यान तिच्यावर अनेक अत्याचार होतात व अनेक समस्यांना सुद्धा तिला तोंड द्यावे लागते. आजच्या स्त्रिया ह्या पहिल्या सारख्या आबला राहिल्या नाहीत.

आजच्या स्त्रीने प्रत्येक क्षेत्रात उंच झेप घेऊन आपले कर्तव्य जगभर पसरवले आहे. तरी सुद्धा भारताला आणखी सक्षम आणि महासत्ता बनण्याच्या प्रयत्नाच्या दृष्टीने महिलांना पाहिजे तेवढा योग्य तो मान आणि ताकद मिळणे गरजेचे आहे आणि त्या साठी स्त्री सशक्तीकरण करणे अत्यंत गरजेचे बाब आहे. प्रत्येक स्त्री ही आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक दृष्ट्या सुरक्षित आणि स्वतंत्र असली पाहिजे.

जेव्हा एखादी स्त्री कुठल्याही कारणामुळे घराबाहेर पडते तेव्हा तिचा योग्य तो सन्मान केला पाहिजे. आज स्त्रीया शिक्षणासाठी कामासाठी व नोकरीसाठी बाहेर पडतात. त्यांच्या संरक्षणासाठी व स्त्रियांवर कुठल्याही अत्याचार व छळ होता कामा नये म्हणून एक सुव्यवस्था केली पाहिजे. मागील दोन दशका पासून स्त्री शिक्षण क्षेत्रात परिपूर्ण झाले आहे. व स्त्रियांच्या या शिक्षणासाठी सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिबा फुले पुढे आले आणि आज त्यांच्या मुळेच स्त्रिला पुरुषां बरोबरीचा शिक्षणाचा हक्क मिळाला. स्त्रीला शिक्षण तर मिळाले पण गरज राहिली ती योग्य कर्तुत्व देण्याची आणि तिला सक्षम बनवण्याची !

आपल्या सभोवतीच्या समाजामध्ये वावरतांना आपल्याला सामाजिक रजनेनुसार आणि व्यवस्थेनुसार राहावे लागते. समाजातील रूढी-परंपरा आणि बंधनांना धरून चालावे लागते.

Scanned with OKEN Scanner

मग चालत असताना येथे पुरुष आणि स्त्री असे दोन व्यक्ती विभाजन असल्याची कीड वाढ आहे. स्त्रियांचे हक्क आणि पुरुषांचे हक्क यामध्ये नेहमी भेद-भाव केला जातो. यामध्ये स्त्रियांच्या स्वतंत्र्यांकडे, हक्काकडे योग्य पद्धतीने लक्ष दिले पाहिजे.

आजच्या काळात स्त्री व पुरुष दोघे म्हणून कुठल्याही क्षेत्रात काम करताना दिसतात तेथे फक्त पुरुषांनाच सन्मानित केले जाते व स्त्रियांच्या कर्तुत्वा कडे दुर्लक्ष केले जाते या मागचे एकमेव कारण म्हणजे भेदभाव आणि पारंपारिक व्यवस्था ! आपल्याला माहिती आहे की, पुरातन काळापासूनच आपल्या समाजामध्ये पुरुष वर्चस्व आहे.

यामध्ये स्त्री कधीही सशक्त असल्याच्या गोष्टी आपण ऐकल्या नाहीत आणि आजही बऱ्याच ठिकाणी स्त्रियांना स्वतःच्या हक्कासाठी लढण्याचा हक्क नाही, त्या सशक्त नाहीत. पण आज काळ बदलत जात आहे. आजच्या काळाची गरज आहे. " महिला सशक्तिकरण " प्रत्येक महिला आपल्या हक्कासाठी, स्वातंत्र्यासाठी आणि स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायासाठी आवाज करू शकते आणि लढू शकते.

महिला सशक्तिकरण म्हणजे स्त्रियांचा संपूर्ण विकास असते. एखादी स्त्री घरावाहेर काम करत असेल तर तिला तेथे काम करणे सुरक्षित वाटले पाहिजे.

आजच्या स्त्रीची मानसिक तयारी शिक्षणामुळे उंचावली आहे पण बाहेर काम करताना सुरक्षितता वाटावे हे तिला आणखी मजबुत बनू शकेल म्हणून सुरक्षित वातावरण प्राप्त होणे ही प्रत्येक स्त्रीची गरज आहे आणि ही सुरक्षितता तर एखाद्या स्त्रीला लाभली तर ती पुरुषाच्या बरोबरी पुरुषां इतकेच काम सुद्धा करू शकेल. जेव्हा स्त्री बाल्यावस्थेत असते तेव्हा पासूनच तिच्या वर महिला सशक्तिकरण करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक स्त्रीला ती स्वतंत्र असल्याची जाणीव करून देऊन तिला शिक्षणाचा हक्क जोपासण्याची प्रवृत्त केले पाहिजे. जेव्हा एखादी स्त्री मानसिक दृष्ट्या सक्षम होते तेव्हा ती कुठल्याही क्षेत्रामध्ये यश प्राप्त करु शकते. त्यामध्ये तिचे कुटुंब तिच्या सोबत असेल तर ती अजूनही पुढे जाऊ शकेल. मना सोबत तिचे शरीर सुद्धा सुदृढ असणे गरजेचे आहे त्यासाठी तिला दररोज व्यायाम करायला लावणे, शारीरिक कष्टाची कामे करायला लावणे आणि धाडसी प्रवृत्ती येणे गरजेचे आहे. त्यामुळे स्त्री शारीरिक दृष्ट्या परिपूर्ण होईल सक्षम होईल. शिक्षणामुळे बुद्धीचा विकास होईलच पण व्यायामामुळे आणि खेळामुळे तिचा शारीरिक विकास सुद्धा होईल.

महिला स-शक्तिकरण करताना प्रथमतः स्त्रियांच्या आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र बनवले पाहिजे. तिला थोड्या पैसा साठी कोणाजवळ हात पसरविण्याची वेळ आली ना पाहिजे. तिझ्या जवळ असलेल्या ज्ञानाच्या आणि कौशल्याच्या साह्याने ती नोकरी करून काम करून आर्थिक दृष्ट्या प्रबळ झाली पाहिजे. आज काळ बदलत जात आहे. त्याचप्रमाणेच स्त्रियांचे स्थान सन्मान बदलत चालला आहे.

आजची स्त्री फक्त चूल आणि मूल सांभाळण्या पुरती राहिली नाही तिने औद्योगिक, शिक्षण आणि तंत्रज्ञान या तिन्ही क्षेत्रात स्त्री आपल्याला बघायला मिळत आहे.

बदलत्या परिस्थितीत स्त्रीची भूमिका सुद्धा बदलत जात आहे. ती आज कोणाच्या घरची मुलगी, सून, पत्नी व आई या सर्व नात्यांना संभाळते. व या नात्यानं व्यतिरिक्त ती अनेक क्षेत्रात काम करताना दिसत आहे. यावरून कळते की, स्त्रीचा विकास तर झालाच आहे, परंतु त्या विकासाला सर्वांगीण विकास असे म्हणू शकत नाही, कारण समाजाचा काही भाग खूप पुढे गेला प्रगत झाला पण याच समाजाची काही भाग अजूनही मागे राहिलेला आहे.

त्यांचा विकास झालेला नाही या भागातील स्त्रियांवर आजही अत्याचार होतात. छळ होतात. असूनही कित्येक स्त्रिया अंधश्रद्धा, अशिक्षितता, मारहाण, हुंडा या प्रथांना बळी पडलेल्या आहेत. त्यांच्यावर अनेक बंधने लादण्यात आलेली आहेत. त्यांना स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा हक्क

Scanned with OKEN Scanner

सुद्धा नाहीय. त्या स्त्रियांना प्रगतीची दिशाच मिळालेली नाही. नवऱ्याची मारहाण, कुटुंबामुळे मिळालेला छळ यांना बळी पडत आहेत. म्हणतात ना, नाण्याला दोन बाजू असतात, एक बाजू अतिशय सुंदर दुसरी बाजू कुरूप आहे. एकाकडे आपल्या समाजातील स्त्रिया प्रगत झालेल्या आहेत. त्या महिला शिक्षिका, डॉक्टर, इंजिनिअर, अभिनेत्री, मंत्री- देशाच्या अनेक सर्वोच्च पदावर स्त्रियांनी स्थान मिळवलेले आहे.

तर दुसरीकडे ग्रामीण भागात व अनेक शहरी भागात अनेक स्त्रिया अंधश्रद्धा, मारहाण आणि हुंडा या अभावी मारताना दिसत आहेत. त्यांना न्याय सुद्धा मिळत नाही. अशा महिलांना न्याय देण्यासाठी प्रत्येक शिक्षित प्रगत स्त्री पुढे आलेच पाहिजे.

स्त्री सशक्तीकरण हा मुद्दा प्रत्येक राज्य आणि केंद्र सरकारच्या महत्त्वाच्या मोहिमेत असतो. त्याकडे सरकारने लक्ष दिले पाहिजे. सरकार स्त्रियांना उपलब्ध होतील तेवढ्या सुविधा प्राप्त करून दिल्या पाहिजेत. समाज्यामध्ये सर्व स्त्रियांना समान दर्जा दिला पाहिजे. महिला सशक्तिकरण ही बाब आपल्या समाजासाठी खूप महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी सर्वांनी पुढे आले पाहिजेच. त्यासाठी देशातील सर्व पुरुषांनी सहकार्य केले पाहिजे.

पुरुषांनी स्त्रीला योग्य सुरक्षित वातावरण कर्तुत्व सिद्धीस कार्यरत केले पाहिजे त्यामुळे स्त्रियांनाही योग्य तो सन्मान, दर्जा आणि शक्ती प्राप्त करून घेण्यास मदत होईल. आपल्या देशाच्या स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात उंच भरारी घेतली आहे. आज इथल्या स्त्री कुठल्याच क्षेत्रात कमी पडली नाही. तिला देवीचे स्थान देण्यात आले आहे. म्हणून सर्जन शीतलतेची शक्ती प्राप्त असलेल्या या स्त्रीला समाजातील दुय्यम स्थान बदलणे आवश्यक आहे. शारीरिक आणि लैंगिक दृष्टिकोनाने स्त्रियांकडे बगण्याचा हेतू बदलला पाहिजे. प्रत्येक स्त्रीने लैंगिक पातळीवरचे स्वातंत्र्य स्वैराचार यांमधील फरक स्वत: ओळखयला हवा व पुरुष वर्गाला स्वैराचारापासून दूर ठेवण्या इतके सक्षम व्हायला हवे. जेव्हा एखादी स्त्री स्वत: वर होणाऱ्या अन्याया विरुद्ध स्वत: आवाज करते व लढते तेव्हा ती खऱ्या अर्थाने सक्षम झाली असेल व आपल्या समाजातील स्त्री सशक्ती करण करण्याची गरज सुद्धा भासणार नाही हे मात्र नक्कीच !

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- आलोक कुमार (2010) भारत में पंचायती राज उद्भव विकास एवंम वर्तमानस्थिती, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस प्राईव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली-2.
- गोटे गव्हाणे शुभांगी (2004) स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन, औरंगावाद.
- गोटे शुभांगी (2004) महिला सबलीकरण स्वरुप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- कुलकर्णी अ.ना. (2000) भारतातील स्थानिक स्वशासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Women development through Education

Dr. Yashawant Mahajan
DNCVP's Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon

Abstract

For the development of human being education is the tool across all the class. Education plays a very important role in the development of any country. The main focus of this study is to identify the problems women face in education and the current state of women in India in education. Education of women in India is also a major concern of both government and civil society, as educated women can play a very important role in the development of the country. Education is a milestone in women's empowerment as it enables women to meet challenges, face traditional roles and transform their lives. Educated women can make socio-economic changes. The Constitution of India gives men and women equal rights. Primary education is now a basic right. When a woman (or girl) is guaranteed her rights, society as a whole is guaranteed her sustainability. India will become the most powerful country in the world in the next few years, but the situation in girls' education has not improved on demand. Studies show that women's education rates are increasing day by day, but more effort is needed to provide education to all.

Keywords: *women development, Women Education*

INTRODUCTION

Women form approximately half of total population in the world. Education was recognized as an essential representative of all societies and national social changes and development. Education was considered as a powerful instrument with modernization of process and social change. If the whole of the people is educated, the country is trained in a true sense. Education for women is the only effective way to improve family life and health. Educated women are powerful, she has the power to educate their family children. Women form almost half of the population of the country and reject education when 50% of the population is rejected-the people remain unlocked. Women with authority contribute to many ways to develop society, community, and countries. So, if we want to develop the country, we focus on women's development and it depends on women's education.

Women in India:

Indian women have the right to enjoy the unique status of equality with men under constitutional and legal provisions. But in reality, Indian women have come a long way to reach their current position. First, India's gender inequality can be traced back to the historic era of Mahabharata when Draupadi was put on the dice by her husband as a commodity. History is a witness that women were made to dance in both private and public places to please men. It is always found that women in Indian society depend on men for the rest of their lives, before they marry her father, after they marry her husband, and later until they marry her son. In India, it is always known that the head of the family is only male. Women were not allowed to interfere with the decision-making process, and women were not allowed to speak loudly in front of older families. In her family, all the mistakes were in her and she was responsible. As a widow, her dependence on a man's family is further increased. In our country, women are not allowed to participate in many social activities. Women make up half of the country's population, but women's participation in social, political and other activities is low.

Scanned with OKEN Scanner

Historical background of women education in India

In India during Vedic period women had access to education, but later they had gradually lost this right. However, in the British period there was revival of interest in women's education in India. During British period, various socio religious movements led by eminent persons like Raja Ram Mohan Roy, Iswar Chandra Vidyasagar emphasized on women's education in India, which help for women education at that time. Mahatma Jyotiba Phule, Periyar and Baba Saheb Ambedkar were leaders and social reformer in India who took various initiatives to make education available to the women of India. However women`s education got a fillip after the country got independence in 1947 and the government has taken various measures to provide education to all Indian women. As a result women`s literacy rate has grown over the three decades and the growth of female literacy has in fact been higher than that of male literacy rate. While in 1971 only 22% of Indian women were literate, by the end of 2001 54.16% female were literate. The growth of female literacy rate is 14.87% as compared to 11.72 % of that of male literacy rate. The constitution of India guarantees the right to equality to all Indian women without discrimination. The literacy rate before independence was 2.6% rose in 1961 to 15.3% and 50% by the year 2001. And now, according to the 2011 Census, the male literacy rate is 82.14 while female literacy rate is 65.46.

Education and Women Development

Education is a effective device of social transformation. Hence, schooling for Women must be paid unique attention. Greater get right of entry to for girls to schooling need to be ensured withinside the academic system. Gender sensitivity need to be developed. A watch must be saved on drop- out fee of ladies and corrective measures need to be taken to test the drop-out rates. Education is the handiest gear for the girls improvement in addition to empowerment

Reasons of low literacy rate of women in India

1. The Lower enrolment: The lower enrolment of girls in schools is one of the foundational factors which stand as stumbling block for women education in India
2. Poor school environment for girls: In general the school environment for girls in India is not really interesting and encouraging. The subjects taught in schools are also not related to the environment of girl children
3. Female age at marriage: There is high association of female literacy with female age at marriage. By and large the female age at marriage as prescribed by various legislations not at all followed in India .It is very much ignored and neglected by the families of parents with low literacy and illiteracy background.
4. Poverty as a barrier: In many poverty stricken families, children especially girls are considered as economic assets as they bring income for livelihood as well to save from economic crises due to death or incapacity of parents (sick/ handicapped/aged)
5. Demographic factors: The high population growth rate, rapid urbanisation, migration etc also attribute immensely for the poor literacy level of women and girls in India
6. Poor political will and conviction: Government officials, policy makers, politicians etc of our country have neither political will nor conviction for the empowerment of women in general.
7. Higher drop-out rate among girls from schools: The incidence and prevalence of drop –outs among girls especially in rural, tribal and slums areas seem to be quite high.
8. Girl child as second mother: In many families girl children play the role of second mother by shouldering the responsibilities of household work such as looking after the sibling, fetching water, collecting firewood, bringing fodder for cattle, cleaning and cooking etc

Scanned with OKEN Scanner

9. Cast system as a barrier; Children belonging to low caste families are forced to learn skills and work ways and not encouraged to go to school due to various factors in the sphere of strict instruction /threat from high caste communities for their selfish motives of keeping them as domestic servants and child labourers in the farms or factory.
10. Dowry as cordon: Dowry system and other social practices act as main causes of the neglect of the girl child and discrimination against girl child including the deprivation of right of education.
11. Child labour practice: A large segment of child population in India is engaged in child labour practices. According to UN sources India is the most child labour populous nation in the globe with more than 50 million child labourer. In most of industries girl children are preferred for high productivity and low cost.

Present situation of Women Education in India

Despite the violent intervention of women's privileged fortresses, feminist critics, constitutional guarantees, protection laws, and various plans and programs over the last 63 years, and in good faith by the state and central government, especially through the United Nations. Despite efforts, the educational plight of Indian women remains a mystery for many reasons. The 2011 Census report indicates that literacy among women as only 65.46 percent it is virtually disheartening to observe that the literacy rate of women India is even much lower to national average i.e. 74.04.The growth of women's education in rural areas is very slow. This obviously means that still large womenfolk of our country are illiterate, the weak, backward and exploited. Moreover education is also not available to all equally. Gender inequality is reinforced in education which is proved by the fact that the literacy rate for the women is only 65.46% against 82.14% of men as per 2011 Census.

Table-I: Literacy Rate in India from 1901-2011

Sr. No.	Year	Persons	Male	Female
1	1901	5.3	9.8	0.7
2	1911	5.9	10.6	1.1
3	1921	7.2	12.2	1.8
4	1931	9.5	15.6	2.9
5	1941	16.1	24.9	7.3
6	1951	16.7	24.9	7.3
7	1961	24.0	34.4	13.0
8	1971	29.5	39.5	18.7
9	1981	36.2	46.9	24.8
10	2091	52.1	63.9	39.2
11	2001	65.38	76.0	54.0
12	2011	74.0	82.14	65.46

Source: Census of India (2011)

Benefits of Women Education

Women's education is paramount in women's empowerment programs, as employment plays an important role in improving women's status in society (Dominic and Jothi, 2012). Education for women in India creates important opportunities for India's social and economic development. Educated Indian women have a positive impact on Indian society by making positive contributions to the country's economy and society.

Scanned with OKEN Scanner

Educated women reduce the chances of their child dying before the age of five. Unlike uneducated women, educated women are more likely to get married later, so they are more likely to control their population.Equality in the society: Educating the women will empower them to seek gender equality in the society.

Conclusion :

In India the rate of female literacy has increasing after the independence. But it is very clear that the ratio of female literacy as compared to male is low. For overall development of nation, there is need to increase literacy rate of female. Education of women is the most powerful tool of change of position in society. Education also brings a reduction in inequalities and functions as a means of improving their status within the family. To encourage the education of women at all levels and for dilution of gender bias in providing knowledge and education, established schools, colleges and universities even exclusively for women in the state. To bring all girls of tribal, rural and BPL family in mainstream education government have to provide special focus towards the policy and program and its implementation at ground level. Government providing a package of concessions in the form of providing free books, uniform, boarding and lodging, clothing for the hostilities midday meals, scholarships, free circles. But still there is gap between ratios of male to female literacy rate. Educating women is the single most profitable investment in terms of well-being of children health, community welfare and building long-term success of developing countries. Education opens a whole new world of opportunities for a girl, it gives her the confidence to tackle different problems of life, become economically independent, make better choices, resolve family or community issues satisfactorily, stand for her rights and guide her children.

References:

- Rao, R.K. (2001). Women and Education, Kalpaz Publications, Delhi.
- Gupta, N.L. (2003). Women's Education Through Ages, Concept Publications Co, New Delhi.
- Kumar, J. & Sangeeta. (2013). Status of Women Education in India, Educationia Confab Journal
- Government of India, Census of India 2011
- Behal Anjana (2011). Education, Women Empowerment and Related Issues, International Educational E-Journal
- Kurukshetra journal- march, 2015, New Delhi
- Singh, Nandita - Higher education for women in india- choice and challenges
- Dominic B., Jothi C.A. (2012). Education- A tool of Women Empowerment: Historical study based on Kerala society. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(4), 2250-3153.

Online Sources:

- http://www.mapsofindia.com/my-india/society/low-female-literacy-rate-and-its-impact-on-our-society
- http://www.mapsofindia.com/my-india/society/why-to-educate-woman
- http://www.yourarticlelibrary.com/education/the-history-of-womens-education-in-india/9982/
- http://censusindia.gov.in/2011-prov-results/data_files/mp/07Literacy.pdf

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

Human right and Women

Mrudula Sahebrao Barde
Ph.D. Scholar

Dr. Yashwant G. Mahajan
Research Guide
DNCVP's Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon

Abstract

The struggle for human dignity and human right are as old as the exploitation of human beings who some of ancient people termed as 'lesser fortunate'. That clearly reflected a mindset, which justified everything in the name of religion name of gender, and custom hence exploited communities were termed as 'unfortunate'. The present paper details with self empowerment of women by Savitribau Phule and Mahatma phule, Dr. Ambedkar in India. Social reformers had got human right to women.

Jyotiba Phule and Savitribai Phule Changing ideology of social system in India. becomes pioneers of female education . Since then started Campaign of for civil right, equality of opportunity, social intercourse and political economic social right invisible, on the social plan we have in India a society based on the principle of graded inequality. In politics we will have equality 'one man one vote and one vote one value, and in social economic life we will have inequality.

Introduction

Savitribai Phule and his husband social reformer Jyotirao Phule started first school of girls here 171 year ago. Women's education was not only thing Phule wanted to Indian to take up. She also fought against social injustice of the time like sati, child marriage and the still prevalent caste system and was also one of the first advocates for women's right in the country. She worked to abolish the discrimination and unfair treatment of people based on caste and gender. She is regarded as an important figure of the social reform movement in Maharastra. Savitribai hule 's legacy lives on today, her work for girls – women's education are hugely respected.

Dr. Ammbrdkar founded 'Bahiskrit Hitkarni Sabha' with the main objective of spreading education and improving the economic condition of depressed classes. He aimed at annihilation of caste and reconstruction of Indian society on the basis of equality of human beings.

Dr. Ambedkar. Changing ideology of social system in India by Dr. Ambedkar thought. Man and women are pillars of the social structure. Their role duties and rights are contemporary and supplementary towards each other. If one of the pillar is week, the other cannot bear the burden of the society and the whole structure of the society shall demolish.

The greatest pioneer of Shahu, Phule though revival in India. In order to understand Dr. Ambedkar regarding the position of women in Indian society it is essential to understand the philosophical basis of his ideas in general and perspective on the social problem in particular. Thus instead of treating women's issue in isolation, he attacked the institution of caste which he felt contradiction the basic human values.

Universal Declaration of Human right signed on December 10th, 1948 and a majority of nations including the so-called imperial power, newly independent state, every one, agreed to certain principle of human life which would be guiding and struggle for human right came into effect after Universal Declaration of human right were signed, would be

Scanned with OKEN Scanner

negation of historical struggle for social reform and human right from Buddha to Thomas Pain to Jyotiba Phule, to Dr Ambedkar.

Education in United State and England showed him what exactly freedom was as he could mix with student of other countries and race. The feeling of humanness that he develops after facing torturous day a humiliation in India. Came only after his stay in Europe and America, he did not confined to Indian social system but broaden his Philosophy and ideas. Therefore Ambedkar is child of internationalism where scholarship is respected and acknowledged.

Methodology

Secondary data used for this study. Secondary data have been collected from the various books, journals and articles. Descriptive method also used to study this topic.

The status of women in India has been subject to many great change over the past few millennia. From equal status with men in ancient time through the low pint of the medieval period, to the promotion of equal right by many reformers, the history of women in India has been eventful

Women position in Vedic periods she enjoy high status as she was considered a goddess and was adored. She shares equal right & responsibilities with her husband in the family. The medieval period of Indian history which synchronized with Muslim rule brought further deterioration in her position. The prevailing condition in the society demanded the protection of women from the eyes of Muslim rule & let to the system of 'purdah' which blocked the way of her further progress. During this period, robbed her of individuality, sati the tradition of noble sacrifice, evils of prostitution, female infanticide, polygamy and early marriage. With the advent of British rule, they argue in favor of widow remarriage. While the Christian missionaries left their impact on their religious and social institution.

Indian women actively participated in the revolution and movement for social change during the national struggle for independence. Thus the participation of women was not restricted to one type of activity such as the non-violence Satyagrah movement. Women early contribution to Indian national movement started in the late 19th century with women involvement in Indian national congress.

When the carefully check material base of patriarchal system and mentality. It can be understood the confinement of caste through the different type of control of women in different caste. They cannot get opportunity for new jobs, education for the profession, training or skill while living with the new middle class values they have to face the problem like beating, dowry addiction of the household etc.

The Indian context

Women especially in rural area, continue to live is measurable conditions, steeped in poverty, ignorance, superstition and slavery. There still exists a big visible gap between the gap the goals enunciated in the constitution and the situational reality on the status of women in India. Women are being brutalized, codified, materialized and subjected to inhuman exploitation and discrimination. Dr. Ambedkar was of the firm opinion that until and unless, orthodox mentality is change radically, there would not be any palpable change in the society.

Women's empowerment

In this direction dr. Ambedkar has tried to break down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere report by codifying the common civil code for the Hindus and the principal is capable of extension to other section of the Indian society.

Scanned with OKEN Scanner

Over the past decade, gender equality and women's empowerment have been explicitly recognized as key not only to the health of nation, but also to social and economic development. India's National Population Policy 2000 has empowering women for health and nutrition 'as one of its main themes. The principle of gender equality is enshrined in the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles.

But the status of women worldwide is not an encouraging sign. The following facts and figures reveal the appalling inequality that exists in today's male dominated society.

1. Of the 1.3 billion people who live in absolute poverty around the globe, 70 percent are women.
2. Women work two-thirds of the world's working hours .
3. Women earn only 10 percent of the world's income.
4. Women own less than 1 percent of the world's property.

Social and Political

On the social plan we have in India a society base on the principle graded inequality which means elevation for some degradation for others. On the economic plane we have a society in which there are some who have immense wealth as against many who live in object poverty. On the 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradiction. In politics we will have equality 'one man one vote and one vote one value and in social and economic life we will have inequality'. We must remove contradiction at the earliest possible movement or else who suffer from inequality will below up the structure of political democracy which this assembly has so laboriously built.

One of the greatest of Dr. Ambedkar in respect of fundamental right and directive principle of state policy enshrined in the constitution of India. The fundamental right provide for freedom, equality and a abolition of untouchability and remedies to ensure the enforcement of right. The directive principle enshrine the broad guiding principle for securing fare distribution of health and better living condition.

Conclusion

Savitribai Phule and his husband social reformer Jyotirao Phule started first school of girls . Ambedkar human dignity was bigger than any religion and religious text books. The famous Satyagrah for the right of the Dalit to fetch water in Mahad is well known to be mentioned here. No human rights discourse in India could be complete without detailed discussion on the outstanding work of Dr. bhimrao Ambedkar.

If a leader is to be judged by the length period he continues to influence Jyotiba Phule, Savitribai Phule and Dr. bhimrao Ambedkar is a leader whose thought continue to be relevant even today. Women's education was not only thing Phule wanted to Indian to take up. She also fought against social injustice of the time like sati, child marriage and the still prevalent caste system and was also one of the first advocates for women's right in the country. Dr. Ambedkar ideas on equality, brotherhood, democracy, independence, international economics and political are valid even in present time. Jyotirao Phule , Savitribai Phule and Dr. Ambedkar had given human rights to women.

Reference book

- Ajay Kumar Jain. Dr. B. R. Ambedkar. A study in just society. James
- Massey, Manohar publication.
- B. R. Joshi. Indian constitution a philosopher critique. Mrs. Bhagrekha Bhimrao Joshi.

Scanned with OKEN Scanner

- Department of Dalit Theology, Dr. B. R. Ambedkar: A Centenary Tribute, U. L. C. I.,Madras.
- Dr. B.R. Ambedkar.Hindu Sriyanchi Unnati and Avaniti.Sumedh publication,Pune.
- J.P.Bhatnagar. Law relating to women and their right.Ashoka Law House, New Delhi.
- R. B. Rao, Bharat ratna Dr. Ambedkar.Chugh publication Allahabad.
- Ram Khobragade. Indian constitution under communal attack. Gyan publishing house, New Delhi.
- Dr. R.K.Raizade. Women and the law(problem and prospect).
- V.D.Mahajan. Ancient India.New Delhi.
- Vijay S Khare., Indian National Security.Kilaso books, New Delhi.
- Government of India report on toward equality on the status of women.Department of social welfare, Ministry of education and social welfare, New Delhi 1974.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference

On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

ग्रामीण विकासाचे साधन : आधुनिक शेती

प्रा.डॉ.सुनिता प्रमोद चौधरी,
सहा.व्याख्याता,
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी,
समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव.

प्रस्तावना :

शेतीचा शोध हा एक शिकार व अन्नसंकलनासाठी वणवण भटकण्यापेक्षा एका जागी अन्न मिळविण्याचा मानवी इतिहासातील महत्वाचा टप्पा होता. एका परीने मानवाच्या स्थिर जीवनाची ती सरूवात होती. या शोधाचे मानवी जीवनावर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक अशा विविधांगाने व्यापक परिणाम झाले. शेती म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात भर टाकणारा प्रमुख स्त्रोत आहे. आजही ७०% भारतीय लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. १०% लोक शेतीशी संबंधित व्यवसायात गंतले आहेत. अर्थव्यवस्थेत शेतीला अनन्य साधारण महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेला विकसनशील अर्थव्यवस्थेपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य शेती क्षेत्रानेच केलेले आहे. पण सद्यस्थितीत शेतीमध्ये अनेक समस्या पाहवयास मिळतात. जसे दारिद्य, विषमता, नैसर्गिक आपत्ती, निसर्गाचा लहरीपणा, कृषी विपणन, कृषी वित्त पुरवठा समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अलीकडच्या काळात शेतीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे शेती क्षेत्राच्या विकासाची प्रक्रिया मंदावली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. भारतातील अर्थ व्यवस्था ही शेती व शेती व्यवसायावर आधारित असुन कृषी प्रधान देश म्हणुन भारताची ओळख निर्माण झालेली आहे.

उद्देश :

१) शेतीचे बदलते स्वरूप अभ्यासणे.

२) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीवर झालेला परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य :

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीवर व शेतकऱ्यांवर म्हणजेच ग्राम विकासासाठी सकारात्मक परिणाम झालेला आहे.

तथ्य संकलन पद्धती :

सदर संशोधन हे तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्त्रोतावर आधारित असून यात विषयावर आधारित विविध पुस्तके, लेख, मासीके, अहवाल यांचा संदर्भ म्हणून उपयोग केलेला आहे.

भारतातील शेतीचे पूर्वीचे स्वरूप :

- स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत अशा करक बियाणांचा वापर
- मातीचे स्वास्थ्य टिकवून ठेवणे.
- शेतीतील जैवविविधता (विशेषत : पिकांची)

असे तीन आधार पूर्वी शेतीचे होते.या तीन मजबूत आधारावरच भारतीय शेती गेली साडेसहा हजार वर्षे टिकून राहिली. शेतीतील शाश्वतता टिकून राहण्यासाठी इतर नैसर्गिक संसाधनाचे जसे- प्राणी, माती व जंगले यांचे जतन करणे गरजेचे आहे. याची ग्रामस्थांना जाणीव होती व तसे करण्याची ही परंपरा होती.

जंगलाचा शेती उत्पादनासाठी असलेला संबंध माहित असल्यामुळे ग्रामवनाची निगा राखण्याची जबाबदारी गावकऱ्यांची असायची. पिकाचा फेरपालट व पद्धतीचा वापर हा अनुभवजन्य होता त्यामुळेच इंग्रज या देशात येवून शेतीव्यवस्थेत ढवळाढवळ करण्याआधीच्या काळापर्यंत शेतीची उत्पादकता ही बरीच जास्त होती. डॉ. धर्मपाल या इतिहासकारांनी त्या काळातील भात व गव्हाच्या उत्पादनाचे आकडे दिले आहेत. उदा. अलाहाबाद जिल्ह्यातील गव्हाचे उत्पादन ४ टन प्रती हेक्टर तर मद्रास प्रेसिडेन्सीमधील धान्याचे उत्पादन ६ टन प्रति हेक्टर असल्याचा उल्लेख आहे. १ दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सामाजिक व्यवस्थापद्धती त्यात गावपातळीवर पेवासारखी अडचणीच्या काळात मदतीला येईल अशी धान्य साठवणुकीची व्यवस्था होती. तसेच राजकर्त्यां कडून शेतकऱ्यांना दुष्काळी वर्षात बियाणे पुरविण्याची आणि गरिब गरजू जनतेला दुष्काळी काळात अन्न पुरवण्याची पद्धत होती म्हणूनच इंग्रजांची राजवट सुरू होण्याआधीच्या जवळपास दोन हजार वर्षांच्या काळात २२ मोठे दुष्काळ देशात येवून गेले. तरी फार मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या / मनुष्यहानी झाल्याच्या नोंदी आपल्या इतिहासात दिसत नाही.

इंग्रजांच्या काळातील भारतातील शेती :

भारतावर इंग्रज सत्तेचा अंमल होण्यापूर्वीच्या काळापर्यंत येथील शेती व्यवस्थापनाच्या बाबतीत स्वायत्त होती.

इंग्रजांच्या राजवटीत मात्र शेतकऱ्यांच्या स्वायत्तेवर बंधने आली. प्रथम ग्रामस्थांचा त्यांच्या गावातील जंगलावरच्या स्थानिक व्यवस्थापनाचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला. पिक येवो वा न येवो भरमसाठ शेतसारा सरकारला देणे अनिवार्य झाले. (लगान चित्रपटात ही स्थिती दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.) इंग्रजांच्या या धोरणाची परिणती शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडण्यात व अन्नधान्याचे दुर्भिक्ष होण्यात झाले. इंग्रजांच्या राजवटीत या चुकीच्या धोरणामुळे जमीनदार व सावकार असा नवा वर्ग तयार झाला आणि शेतकऱ्यांच्या लुटीला सुरूवात झाली.

हरितक्रांतीच्या काळातील शेती :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राजकर्त्यांपुढे शेती धोरणविषयक वेगळ्या प्रकारची आव्हाणे होती. वाढलेल्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा अन्ननिर्मितीची समस्या तर होतीच शिवाय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगोलगच्या काही भागामध्ये आलेल्या दुष्काळांचीही भर पडली. या पार्श्वभूमीवर सुरूवातीच्या काळात धरण बांधणीला प्रोत्साहन देवून व त्यातून सिंचनाच्या सोयी वाढवून शेती शिक्षणाचा पाया विस्तृत करून, कृषी खात्याद्वारे गावामध्ये शेती सुधारणेसाठी विस्तार कार्यक्रमाची मदत घेवून ग्रामीण भागात सेंद्रीय खत निर्मितीला प्रेरणा देवून धान्य उत्पादन वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. परंतु या योजनामुळे यश मिळण्याला बराच उशीर लागणार होता. जागतिक राजकारणात आपल्या देशाचे अलिप्ततेचे धोरण असले तरी दुष्काळांच्या काळात लोकांना पुरेल इतके अन्न देशात निर्माण होत नसल्यामुळे अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्रापुढे धान्य मदतीसाठी भिकेचा कटोरा धरावा लागत होता व त्यांच्या अटींवर धान्य मदत मिळवावी लागत होती. स्वातंत्र्यानंतर नव्याने जागृत झालेल्या भारतीय अस्मितेसाठी अपमानास्पद होते यावर उपाय म्हणून मागील शतकाच्या साठाव्या दशकाच्या मध्यात देशाला अन्नधान्य निर्मितीत स्वयंपूर्ण करण्यासाठी हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याचे धोरण केंद्र सरकारतर्फे स्विकारण्यात आले. ह्याच काळांत हरितक्रांती अमलात आणण्यासाठी प्रयत्न झाले. यामध्ये कृषी वैज्ञानिक एम. एस. स्वामीनाथन यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यामुळे त्यांना हरितक्रांतीचे प्रणेते म्हणून ओळंखले जातात.

हरितक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर आपल्या राज्यामध्ये ही संकरीत आणि अधिक उत्पन्न देणाऱ्या जातीचा वापर झपाट्याने वाढत गेला. हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानामध्ये जास्त उत्पादन देणारी उत्तम बियाणे, रासायनिक खते व रासायनिक किटकनाशके अशा त्रिसुत्रीचा समावेश होता. आधुनिक तंत्राच्या सहाय्याने पिकांची हेक्टरी जास्त उत्पादन देणारी संकरीत बियाणे तयार करण्यात आली. या तंत्रात एखाद्या पिकांच्या दोन किंवा जास्त वाणंमधील काही महत्वाचे गुणधर्म एकत्र आणून त्या पिकाचे नवीन वाण तयार केले गेले. परंतु हे गुणधर्म त्या नव्या वाणाच्या केवळ एकाच पिढीपरते एकच राहत असल्यामुळे व त्यापढील पिढीत ते पुन्हा वेगवेगळे होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना दरवर्षी बाजारातून त्या पिकाचे नवे संकरीत वाण विकत घेणे आवश्यक झाले. संकरीत बियाणाच्या वापर करण्याआधीच्या परिस्थितीत शेतकरी हंगामावर कापणीच्या वेळी आपल्या शेतातील पिकांमधून पढील हंगामासाठी बियाणे गोळा करायचा पण आता मात्र शेतकऱ्यांच्या माथी हा दरवर्षी बियाणे खरेदीचा भूर्दंड नव्याने बसला आहे. जास्त उत्पादन देणाऱ्या वाणाला पोषकद्रव्यांचा सहज पुरवठा व्हावा म्हणून नत्र, स्फूरद, पालाश, हे घटक पुरविणाऱ्या रासायनिक खताचा उपयोग अनिवार्य झाला. परंतु रासायनिक खतांचा अतिरेकी वापर झाल्याने पिके रोगांना जास्त बळी पडू लागलीत. त्यासाठी किटकनाशकांचा वापर वाढला. या तंत्रज्ञानामुळे शेतीसाठी लागणाऱ्या बहुतांश गोष्टी बाजारातून विकत घणे आवश्यक झाल्यामुळे शेतीचे बाजारीकरण झाले. पिक उत्पादनातील भांडवली खर्च वाढला व बाजाराकडून शेतकऱ्यांची लुट सुरूझाली. त्याचबरोबर हवामानाच्या लहरीपणामळे बहुविध पिक पद्धतीमध्ये कोणते न कोणते पिक हाती घेण्यात जी सुरक्षितता होती ती कमी झाली. या सर्व बाबींचा अपरिहार्य परिणाम शेतातील नफा कमी होण्यात व शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. वेळीच कर्जफेड करून शकल्यामुळे हतबल झालेला शेतकरी शेवटी आत्महत्या करायला प्रवृत्त झाला.

हरितक्रांतीनंतरच्या काळात तंत्रज्ञानाच्या वापरामळे किटकनाशके, खते, पाण्याचा अती वापर वाढला. शेतीमध्ये आधुनिकीकरणाचे वारे वाहायला लागले. नवनवीन आधुनिक अवजारांचा वापर वाढला. एकदा यशस्वी झाले की आपला शेतकरी आपली ' पटरी ' सोडून चालत नाही असे अनेकदा आढळून आले. त्यामळे लोक आधुनिक संसाधनाचा वापर करू लागले. परिणामी अती वापर झाल्यामळे याचे दुष्परिणाम समोर यायला लागले. किटकामध्ये रसायनाविरूध्द प्रतिकार क्षमता वाढायला लागली त्यामुळे बाजारात मिळणाऱ्या अनेक औषधांना हे किटक दाद देत नसल्याचे समोर आले आहे. अती खतांच्या वापरामळे जमिनीतील सेंद्रीय कर्बाचे प्रमाण कमी झाल्यामळे तिची नैसर्गिक सुपिकता कमी होवून नापिकता वाढली आहे. काही जमिनीवर पांढरा थर दिसून येत आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रगतीला कारणीभूत ठरलेली किटकनाशके त्यांच्याच कर्दनकाळ ठरू लागली आहे. किटकांना मारण्यासाठी आणलेली औषधे शेतकरी स्वतःच्या पोटात रिचवून स्वतःला संपवत आहेत. हे भयानक चित्र पाहावयास मिळत आहे.

हरितक्रांतीचे गोडवे गात असतांना हजारो शेतकरी आपला जीव संपवत आहे. हा भारतीय शेती इतिहासातील सर्वाधिक दुःखद कालखंड म्हणावा लागेल. पंजाब हा एकेकाळी हरितक्रांती तंत्रज्ञानाच्या वापरात आणि धान्य उत्पादनाच्या बाबतीत आघाडीवर असलेला प्रांत आज भारताचा कॅन्सर प्रांत म्हणून नवी ओळख करून देतो. केरळमध्ये एन्डोसल्फानच्या अती वापरामळे अनेक समस्या उद्भवल्याचे दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner

पण हळूहळू परिस्थितीमध्ये बदल होत आहे. ह्या कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढणाच्या वृत्तीनुसार भारतीय शेतकरी वेगवेगळे प्रयोग करित आहे. रासायनिक खते व औषधे यांचा कमीत कमी वापर करून अन्नधान्य उत्पादन घेण्याकडे त्यांचा कल वाढलेला आहे त्यामळे सेंद्रीय शेतीच्या क्षेत्रामध्ये वाढ होत असून त्याचा ग्राहक वर्ग ही असा माल आवर्जून खरेदी करीत आहे. सेंद्रीय शेतीमध्ये पिकविलेली अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, सकस आणि कोणत्याही रसायनाला अंशविरहीत आहे. जे मानवाच्या आरोग्यास उपयुक्त आहे. त्याचबरोबर सेंद्रीय शेतीत पिक विलेल्या शेती मालास जास्त भाव मिळतो.

वैज्ञानिक तत्वावर आधारित, एकात्मिक किड व्यवस्थापनासारखे नवनवीन मार्गाचा उपयोग शेतकरी करीत असल्याचे सकारात्मक चित्र समोर दिसत आहे. हरितक्रांतीकडून सदाहरितक्रांतीकडे आपली वाटचाल नवीन पहाट घेवून येईल.

निष्कर्ष :

१) शेतीतील मातीचे परीक्षण करून शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे त्यासाठी फिरती प्रयोगशाळांची निर्मिती केलेली आहे. ती गावोगाव जावून शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करीत असते.

२) ज्या जमिनीवर पांढरा थर आलेला आहे किंवा ज्या जमिनी उंच-सखोल आहे त्या समतल बनवून शेतीसाठी योग्य बनविल्या गेल्या आहेत.

३) शासकीय धोरण, व्यापारी वर्गाचा संधीसाधूपणा, बँक, सावकार इत्यादींचे कर्ज, नापिकी, हवामानातील बदल, शेतीमालाला योग्य भाव तसेच मजूरीतील वाढ यामळे शेती करणे अशक्य झाले आहे. एकीकडे शेतजमिनीला मोबदला मिळतो तर दुसरीकडे शेतीमालाला कवडीमोल भाव मिळतो.

सूचना:

१) भारतात कृषी विकासाची भूमिका पार पाडण्यासाठी स्वतंत्र कृषी विभाग आहे. याद्वारे नवीन शासकीय योजना आधुनिक शेतीची व्यापकता वाढण्यासाठी व शाश्वत ग्रामविकासासाठी प्रयत्नशील आहे. शाश्वत शेती निर्मिती करण्यासाठी पुढील बाबींवर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे.

२) किड नियत्रणासाठी कडूलिंब, तंबाखू, मिरची., झेंडू, एरंडी, लसून, तुळस, टोमॅटो, शेवगा, शेण व गोमुत्र यामळे रोग व किडीचे नियंत्रण व व्यवस्थापन चांगल्या पद्धतीने करता येईल.

३) संकरित बियाणे शेतकऱ्यांना दरवर्षी विकत घ्यावी लागत असल्यामळे बियाणाच्या संदर्भात शेतकरी पूर्णपणे परावलंबी आहेत. शेतकऱ्यांची बियाण्यांच्या बाबतीत बाजाराकडून होणारी लूट थांबविण्यासाठी जास्त उत्पादन देणाऱ्या सरल वाणांच्या निर्मितीवर भर देणे गरजेचे आहे. हे काम कृषी विद्यापीठे व राष्ट्रीय स्तरावरील संशोधन संस्थांनी हाती घेतलेले आहे. त्यात वाढ होणे गरजेचे आहे.

४) पर्यायी पिकांचा विचार करणे. स्वतःची कुवत ओळखून शेतीवर खर्च करणे. लोक काय म्हणतील याचा विचार न करता स्वतःची कुवत ओळखणे तसेच सरकारी मदतीवर अवलंबून न राहता स्व-कर्तृत्वाने यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न करणे.

५) भुगर्भातील पाणी उपसतांना जमिनीस पाणी पुरवण्याकडेही तेवढेच लक्ष दिले पाहिजे. यासाठी पाणी अडवा पाणी जिरवा कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविला पाहिजे.

६) हवामान विचारात घेवून कोणती पिके घेणे योग्य ठरेल याचा निर्णय घ्यावा लागेल.

७) भविष्यात जमिनीची सुपीकता पूर्वपदावर आणण्यासाठी पशूधनाचा वापर, सेंद्रीय खत निर्मितीवर भर दिला पाहिजे व त्याचा वापर शेतीत करणे आवश्यक आहे.

८) शेतजमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी पिकांची फेरपालटणी केली गेली पाहिजे. पिक रचनेत बदल केले पाहिजेत.

९) शेतकऱ्याने नकारात्मक विचार सोडून प्रयोगशील वृत्तीचा अंगिकार केला पाहिजे.खर्चावर आधारित भाव हा हेका सोडून शेतीवरील खर्चावर नियत्रण ठेवून उत्पादन कसे वाढेल यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) अर्थ संवाद - एप्रिल २०१५, एप्रिल-जुन २०१८.
२) योजना - जुन -२०१६, जुलै-२०१८
३) भारतीय अर्थ व्यवस्था - के.स.श्री.पु.देसाई, डॉ.सौ.निर्मल भालेराव
४) भारतीय अर्थ व्यवस्था- गौरव दत्त, अश्विनी महाजन,
५) भारतीय अर्थ व्यवस्था - डॉ.एन.एल.चव्हाण
६) प्रेरणा नियतकालीक-२०१७-१८
७) सेंद्रीय शेती कृषी विज्ञान केंद्र पाल- परिसंवाद २०१५-२६ ते जाने २०००
८) www.vikaseedia.in-sustainable Agriculture

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan

Dr. Sham D. Sonawane

Dr. Yogesh P. Mahajan

Mr . Nilesh S. Chaudhari

Dr. Prashant S. Bhosale

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

ग्रामीण विकासासाठी कौशल विकासाची आवश्यकता

डिगंबर एस. सावंत
ज्युनिअर रिसर्च फेलो,
क. ब.चौ.उ.म.वि.,जळगांव
डॉ. सुनिता पी. चौधरी
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव

सारांश:

ग्रामीण युवकांसाठी कौशन विकास हा रोजगारासाठी पर्याय म्हणून समोर येत आहे. ग्रामीण भागातील १० वी, १२ वी नंतर अर्धवट किंवा शिक्षण सोडावे लागलेल्या युवकांसाठी सध्या भारत सरकार अनेक योजना राबविताना दिसते. त्यासाठी प्रशिक्षण देणे तसेच अर्थसहाय्य करणे इ. कार्यक्रम आहेत. युवकांची बेरोजगारी कमी करण्यासाठी त्यांना नोकरी किंवा व्यवसाय करणे हे पर्याय आहेत. परंतु त्यासाठी आवश्यक ती कौशल्ये मिळावी त्यासाठी प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम सरकार राबवित आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने दिनदयाल उपाध्याय कौशल विकास योजना व प्रमोद महाजन कौशल विकास योजना राबविल्या जात आहे. तसा भारतात स्वयंरोजगार योजनेसाठी जुना इतिहास आहे. ग्रामीण युवा स्वरोजगार कार्यक्रम १५ ऑगस्ट १९७९ मध्ये पण राबविला होता. सातत्याने या देशातील वाढती लोकसंख्या विचारात घेवून त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्या-त्या सरकारने प्रयत्न केलेले दिसून येतात. पुढील कौशल्ये प्रामुख्याने आहेत-

१) व्यावसायिक कौशल्य २) तांत्रिक कौशल्य ३) व्यवहारीक कौशल्य

बाजारातील मागणीनुसार आवश्यक ती कौशल्याधारित शिक्षणाची व्यवस्था झाली पाहिजे तरच ग्रामीण विकासाला खऱ्या अर्थाने चालना मिळू शकेल. त्यासाठी देशात या संदर्भात प्रशिक्षण देण्यासाठी National Skill Development Corporation (NSDC) तसेच MSSDC या संस्था कार्यरत झालेल्या आहेत.

कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढील उद्देश व गृहीतके मांडण्यात आलेली आहेत.

उद्देश :

ग्रामीण युवकांसाठी कौशल विकासाच्या आवश्यकतेचे अध्ययन करणे.

गृहीतके :

१) कौशल विकासामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.

२) ग्रामीण युवकांना रोजगाराभिमुख प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.

तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता तथ्यांचे संकलन हे द्वितीय सरूपाचे करण्यात आले आहे.

द्वितीय स्त्रोत - ज्यामये संदर्भग्रंथ, रोजगार समाचार तसेच वर्तमान पत्रातील लेख, मासिके, इंटरनेट इ. दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करून कौशल विकास संदर्भात तथ्य संकलन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विषय विवेचन :

माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील एक सक्षम व्यासपीठ म्हणून Skiill India Portal सुरू करण्यात आले आहे. PMKVY या कार्यक्रमांतर्गत ८७ लाख तरूणांना प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजनेअंर्गत ५४% पेक्षा जास्त पेक्षा प्लेसमेंटशी जोडण्यात येत आहे. देशामध्ये प्रधानमंत्री कौशल केंद्र सुरू करण्यात आले. ज्याची संख्या ८१२ मान्यतेपैकी ६८१ केंद्र आहेत.

भारत सरकारच्या श्रम आणि रोजगार मंत्रालयाच्या रिपोर्टनुसार ग्रामीण भागातील तरूणांचे बेरोजगारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस सगळ्यात जास्त वाढत आहे. त्यामुळे भविष्यात अशा वाढत्या बेरोजगारीला आळा घालण्यासाठी त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने कौशल विकास योजना ही अत्यंत महत्त्वाची ठरू शकेल कारण कौशल विकास प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून रोजगार वाढविण्यासाठी पर्यायाने गरीबी कमी करण्यासाठी उपयोग होऊ शकतो. ग्रामीण भागातील युवकांना उपर्जिविकेची संधी निर्माण करणे आणि त्यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून सरकारने ही योजना आखली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

सन २००१ च्या राष्ट्रीय नमूना पाहणीनुसार देशात ६३८००० खेड्यांमध्ये जवळपास ७२.२ % लोकसंख्या विखुरलेली आहे. अशा वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी सामाजिक कल्याणाच्या योजना सरकारद्वारे राबविल्या जातात.

१५ जुलै २०१५ या जागतिक युवक कौशल दिवसाचे औचित्य साधून भारत सरकारने कौशल विकास योजनेची सुरुवात करण्यात आली. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजनेच्या माध्यमातून युवकांना प्रशिक्षित करून कमीतकमी २४ लाख युवकांना वेगवेगळ्या तांत्रिक क्षेत्रात प्रशिक्षित करावयाचे आहे आणि यासाठी सरकार १५०० करोड रुपये खर्च करीत आहे. प्रशिक्षणानंतर युवकांना वेगवेगळ्या सरकारी योजना जसे मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया प्रोजक्टस, स्वच्छ भारत अभियान आदिच्या अंतर्गत रोजगार दिला जाईल.

राज्यात नवनविन उद्योग समूह आणि व्यवसायाची संधीचा विस्तार करण्यासाठी आवश्यक मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे शक्य व्हावे यासाठी महाराष्ट्र शासनाने नुकतेच कौशल्य विकास संकुलाची उभारणी करण्याची घोषणा केली. उद्योग व्यवसायात आधुनिक प्रयोग करून मेक इन इंडियाची ओळख जगात व्हावी हा त्यामुळे विश्वास निर्माण होईल.

२०२० साठी राष्ट्रबांधणीसाठी युवाशक्ती एकत्र करणे तसेच रोजगार व करिअरची मोठी समस्या व त्यासाठी एकच उपाय कौशल्य वृद्धी. कौशल्य, कार्यानुभव आणि दृष्टीकोन ही एकविसाव्या शतकातील गरज आहे. सध्या सगळीकडे कौशल्य विकास हा शब्द एकायला मिळतो कारण त्याची आवश्यकता सध्याच्या गतीमान व्यवस्थेत दिसून येते. परंतु अनेकांना असे वाटते की कौशल्य म्हणजे कमी गुण मिळालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण पद्धती होय तर याला शंकातिका म्हटले पाहिजे. आज भारताचे खरे भांडवल आपली युवाशक्ती आहे आणि त्यात विशेषत: ग्रामीण भागातील युवकांमध्ये सुद्धा खूप मोठी क्षमता आहे ज्यात नावीन कल्पना व बदल आत्मसात करून घेण्याची क्षमता ग्रामीण युवकात आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या वापरातून कौशल्य विकासाला गती देता येईल व भविष्यातील सामाजिक गरज लक्षा घेवून त्यावर आधारीत कौशल्य निर्माण व्हावे यासाठी सामाजिक जाणीव जागरुकता निर्माण करणे महत्वाचे आहे.

१५ ते ४५ वयोगटापर्यंत उमेदवारांची अधिक मागणी असलेल्या क्षेत्रात आवश्यकतेनुसार व्यावसायिक कौशल्य त्यांचे वर्धन व पुनर्कौशल्य विकास करणे व त्यांना रोजगारक्षम करून त्यापैकी किमान ७५% उमेदवारांना प्रत्यक्ष नोकरी किंवा स्वयंरोजगारास सहाय्य करणे हे धोरण सरकारचे आहे. त्यासाठी कौशल विकास व उद्योजकता विभाग स्थापन झाला आहे.

कौशल विकाससंबधी अधिक मनुष्यबळ असणारी क्षेत्र ज्यात १) बांधकाम २) उत्पादन व निर्माण क्षेत्र ३) वस्त्रोद्योग क्षेत्र ४) ऑटोमोटिव्ह क्षेत्र ५) आरोग्य देखभाल ६) अतिथी क्षेत्र ७) औषध उत्पादन व रसायन क्षेत्र ८) बँकिंग वित्तीय सेवा ९) विमा १०) संघटीत किरकोळ विक्री ११) संघटीत तंत्रज्ञान व संलग्न क्षेत्र १२) कृषी प्रक्रिया क्षेत्र इ. प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल ज्यानी १५ ते ४५ वय पूर्ण असलेल्या ६ महिन्याचे प्रशिक्षण देण्यात येते. तसेच आवश्यकतेप्रमाणे कालावधी असतो. युवकांना स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहीत करणे ज्यातून फक्त व्यैयक्तिक हित नसून देशाचे देखील हित समावलेले आहे. त्यामुळे सध्या अर्थव्यवस्थेची मागणी ही स्वयंरोजगाराच्या दिशेने आहे.

निष्कर्ष:

१) ग्रामीण भागातील विकासासाठी सरकारद्वारे विविध योजना राबविल्या जातात.
२) कौशल्य विकास योजनेच्या माध्यमातून बेरोजगारीवर उपाय करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.
३) ग्रामीण युवा वर्गासाठी कौशल्य विकास योजनेची नितांत गरज आहे.
४) केंद्र सरकारने याबाबत पुढाकार घेतलेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

१) आगलावे प्रदिप, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२) घाटोळे रा. ना., सामाजिक संशोधन तत्त्वे व पद्धती, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर
३) झीना ओ. मिअरी, संशोधन प्रकल्प कसा तयार करावा याबाबतचे आवश्यक मार्गदर्शन, सेझ प्रकाशन, नवि दिल्ली.
४) पटेल राजेश एम., कौषल विकास, मार्क प्रकाशन, जयपूर
५) वाजपेयी मनोज, कॅरिअर प्रशिक्षण एवं स्वयंरोजगार कौशल्य, मार्क प्रकाशन, जयपूर
६) कोठारी, बी. एल., रिसर्च मेथोडॉलॉजी, ए.बी.डी. पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.
७) Shen, Skill Development : Today and Tomorrow, Mark Publication, Jaypur, २०११.
८) आचार्य गोविंद, स्किल डेव्हलपमेंट लिटरेचर हाऊस, जयपूर, २०१९.
९) दै. लोकमत, जानेवारी २०२०
१०) दै. पुण्यनगरी, जानेवारी २०२०
११) Employment news, ४ ते १० जाने., २०२०

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

The Government Schemes in Nandurbar District in Maharashtra: Implementation Challenges and Solutions

Prof. Pratima B. Pawar1, Dr.Sunita P. Chaudhari 2.
1Research Scholar, MVPSamaj's College of Social Work, Nashik Maharashtra.
pratimas2320@gmail.com
2Research Guide, Assistant Professor, DNCVP's
LoksevakMadhukarraoChaudhariCollege of Social Work, Jalgaon (Maharashtra) .
sunitapc202@gmail.com

Abstract:

After the Independence when we emerged as a Republic State in 1950 there was a colossal issue of economic equity among the newly tied together but significantly diverse princely states.It was a great challenge to eradicate such long sustained structure and replace it with new one in a flash of a night and hoard all these together specially on the front of equal economic development. To serve this objective we as a nation launched Five Year Plan. The idea was to extend equal opportunity to everyone to participate in the growth of oneself as an inseparable part of one Nation.The question is have we effectively and successfully achieved this goal or not. Unfortunately the answer to this question comes in negative form. Because if we probe back into history and evaluate the overall impact of these five year schemes then one thing clearly comes to our notice that every time these schemes poured its benefits too few geographical pockets out of many constraints which the policy makers failed to anticipate pre hand.

Present paper is an attempt to evaluate the initiation and execution of these government sponsored schemes in tribal areas. This paper compounds its study to the government schemes attributed to the Adivasi belt in Nandurbar district in Maharashtra.

Keywords: *Government Schemes, Five year plan, Implementation, Challenges, Solutions, Tribal Area, Adivasi, India.*

Introduction:

After the Independence when we emerged as a Republic State in 1950 there was a colossal issue of economic equity among the newly tied together but significantly diverse princely states. These states were diverse in almost all entities including culture, geography, sociopolitical and economical status. These newly formed states had radically distinct and autonomous economical gesture of their own and this unique mechanism had survived for generations with no major challenge to its users. It was a great challenge to eradicate such long sustained structure and replace it with new one in a flash of a night and hoard all these together specially on the front of equal economical development. To serve this objective we as a nation launched Five Year Plan. The idea was to extend equal opportunity to everyone to participate in the growth of oneself as an inseparable part of one Nation. The question is have we effectively and successfully achieved this goal or not. Unfortunately the answer to this question comes in negative form. Because if we probe back into history and evaluate the overall impact of these five year schemes then one thing clearly comes to our notice that every time these schemes poured its benefits too few geographical pockets out of many constraints which the policy makers failed to anticipate pre hand.

India as a Nation holds splendid variation at every level but this same diversity stood as a major hindrance in the unique and equal development of all. Some exemplification would substantiate this otherwise unacceptable point of view. The first Five Year Scheme congregated itself to the agricultural development of the nation and

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

desired to bring self sufficiency to nation in the matters of food and its supplication to all its citizens. Despite its high soaring objectives it failed because it could not take into account the major drought prone area, the huge gap in the financial capacity of farmers and regional status of its natural resources in the country. As a result the growth remained one sided, it increased regional disparities and many farmers those who borrowed money to participate in this campaign in the hope to grab its promised benefits fell into the unending cycle of debt. At the commencement we could have said that the states like Punjab received its benefits but excessive use of insecticides turned into a night mare in the present times. So after all it was a momentary swell of development which we labeled as great Indian achievement.

In the second phase of Five Year Plan as well we repeated the same cycle without considering the previous hiatus we suffered. This time government applauded the idea of white revolution. But this decision also proved unfathomed. It was also related to agrarian backdrop which presumed certain receiving capacities from farmers which they unfortunately lacked. As a result this time it was the state of Gujrat under the banner of Amul bagged the more benefits in comparison to other vulnerable and marginal states. The story of Blue revolution has no other story to tell. Only this time it was Andhra Pradesh who was at the center position to drag the benefits.

In all the above cases only eligible states cropped the outcomes. Others only witnessed these growing states as outcasts. When Indian government realized such all encompassing disparities then from the government side an anecdote was provided and that came under the title government schemes. These schemes were expected to patch up all the inequalities and provide governmental help taking into account the grass root regional realities. One could say at surface level this was an attempt to address the challenges which were otherwise remained neglected previously.

Objectives

1. To study the effectiveness of implementation at the grassroots level of Swach Bharat Abhiyan in Nandurbar District
2. To make comparisons between the government clam and the disparity of the respondents.
3. To bridge the gap between the real needs and expected objectives of policy makers.

Hypothesis

1. The government schemes initiated by the policy makers fail to in compass theneed of the recipients.
2. The inadequate knowledge of geographical and cultural realities hindrances the implementation of Government schemes on the field.

Methodology:

Present paper is an attempt to evaluate the initiation and execution of these government sponsored schemes in tribal areas. This paper compounds its study to the government schemes attributed to the Adivasi belt in Nandurbar district in Maharashtra. Following are few major schemes in Nandurbardistrict:

1. Pradhan Mantri Jan –Dhan Yozna
2. Krushi Yozna
3. PMGSY (Pradhan Mantri Gram Sadak Yozna)
4. Mahatma Gandhi Rojgar Hami Yozna
5. Swatch Bharat Abhiyan
6. Other Important Schemes: Make in India, Digital India, Skill India, and Smart City etc.

Scanned with OKEN Scanner

Out of these schemes the researcher confined her study to **Swatch Bharat Abhiyan** alone. Present study included all the relevant participants functioning in this mechanism and also incorporated the actual work done on the field and the experiences of the recipients as well. For the execution of this scheme Zilha Parishad, Panchayat Samiti and its authorities play crucial role in extending the scheme and payment of completed works. At Village level Sarpanch plays functioning role for the execution of scheme. Though these authorities are expected to do the job but instead they prefer to give the job to contractors on contract basis. And here lies the real problem and this brings all the game of corrupt system involved in it. The moment idea of contract system enters it initiates the cut practice. All authorities involved in it take their share and indirectly allow the contractor to compromise the quality of the product provided to end user under this scheme. Actual amount which is sanctioned to the valid claimant is 12000 Rs per toilet unit.TheContractor buys it from the market at the cost of 4200 Rs to7200 depending on its quality and the place of production. He needs to pay the payment of his labor staff and manage either their travel or their stay at the location. Again he calculates all the cuts he will have to give to sanction his amount and disbursement of the amount. This list of cuts include BDOs, the assigned staff to this section for his Taluka and Bit, computer operator, sarpanch, his co associates in Grampanchayat, layman as the last man in this list. And most importantly his share is also there because he is the one who is bringing the dream of Indian government into reality.

Now naturally one can assume that which cost product will be preferred by the contractor for the construction of these toilets.

The government has different story to tell. According to them from 2014 to 2018 fifty six lakh individual toilets were built successfully and Nandurbar district had been declared as ODF (Open Defecation Free) District. To our surprise government had distributed the payment of all these contractors without any delay. But the ground level story does not match with the story so applauded by the authorities. There is a huge gap between what government is claiming and what the beneficiaries are coming with at the receiving end. To elaborate the point there is a surveyundertaken by Indian Express in which they travelled almost 13 villages in the Dhadgaon and Akkalkuwa Tahsil. Their survey poses a challenge to the claim made by the government.

It sounds exactly opposite to what is stated in government records. When they found disparities, they approached Sarika Bari, a Deputy Chief Officer, Water supply and Sanitation, Nandurbar. She admitted the standard process of releasing grants postulates the verification process of the constructed toilets. If this is true then how come so many payments were released when there is no toilet constructed at the site. But no one has answer to this question as everyone preface to escape reality.

Findings:

There are certain ground realities which the researcher herself observed and confirmed through the personal interactions with local beneficiaries of this scheme. All her experience can be summarised in the following words.

1. Though the Government and Nandurbar district authorities declare ODF district but in reality this turns out to be far away from reality.
2. It is found that sometimes the toilets that the government and local officials along with the contractors claimed as completed were never actually built at the field.
3. Mostly the beneficiaries were used for the transportation of the material used for the construction of toilets. This is assistance always was free of cost and was thrustedover these people as a compulsory act.

Scanned with OKEN Scanner

4. The quality of toilet construction is a major issue of discussion. Maximum constructions are of poor quality, either they are are built in haste or not wide enough to accommodate elderly person.
5. Many of the constructed toilets are abandoned by the beneficiaries as a result of its poor quality or its impractical usage.
6. Maximum of the toilets is used as store rooms, firewood collection place etc. And in some exceptional cases it is used as grocery shop.
7. Most of the respondents in their reactions reported that there is a water scarcity in this area, to fetch the drinking water they walk the distance of more than three kilometres and to use such water for toilet purposes is is an unthinkable act for them. Therefore they look at this scheme as a dark joke of the government made over their wretched condition.
8. Surprisingly some of the toilets allotted to the beneficiaries were constructed in the area which comes under submergence of dam and during rainy season this area got flooded with water and washed away the toilets which were built there.
9. The officials initiating the survey for unknown reasons excluded one hamlet of 200 people near dhadgaon tahsil though they were included in the list of beneficiaries.
10. Some of the contractors unofficially reported the problem of splitting the the amount of 12000. They admitted this split of amount as a major hindrance in the maintenance of quality results.
11. Traditional habit of defecation in the open area from many generations cannot be turned into a new habit in a overnight period. Generation of natural water resources as well as the artificial water resources along with awareness about sanitation can change the scenario.

Conclusion:

To Summaries it all one can say that before implementing any scheme we need to understand grassroot level realities and the practicality of the scheme for the recipients. It will be it would be idea if the local community brought together and provided with better consultancy to create the awareness regarding the scheme for its actual success. Present study eye-opener to the fact that how crores and crores of rupees are utilised fruitlessly and carelessly at government level with the presentation from everyone that this is not my money but everyone forgets that actually this is our money which we are wasting with our own choice.

References:

Bhaumik S, Y Kumar AY. India's sanitation story. Pragati 2014 August 16, 2014.

James, A. J. and P. Gopalan (2004), Status of Water and Sanitation in Maharashtra, PRAVAH, Ahmedabad. (Mimeo, unpublished)

Government of India (2003), Census of India 2001, Housing Atlas of India, Controller of Publications, New Delhi.

Government of Indiaministry of drinking water & sanitation annual report2015-16. Available on www.mdws.gov.in

Spears, D (2014): "Left, Rights and Toilets", Water and Sanitation. Accessed on March 3, 2017 at http://www.ideasforindia.in/article.aspx?article_id=331

https://www.downtoearth.org.in/news/open-defecation-/

https://www.freepressjournal.in/mumbai/swachh-bharat-abhiyan

https://nandurbar.gov.in/schemes/

https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/swachh-bharat-abhiyan

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

भारतीय आदिवासी स्त्रीयांचा दर्जा

प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी,समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव.

प्रस्तावना : जगातील जवळजवळ सर्वच देशात आदिवासी जमाती अस्तित्वात आहे. आशिया, अफ्रिका आणि अमेरिका खंडातील देशात आजही मोठ्या संख्येने आहेत आदिवासी समाजात स्त्रियांची स्थिती अन्य समाजातील स्थिती या पेक्षा वेगळी आहे. अदिवासी समूहामध्ये स्त्रियांच्या स्थितीबाबत भिन्नता दिसून येते अदिवासी स्त्रियांच्या दर्जाबाबत मात्र मानववंशास्त्र व समाजशास्त्रात दुमत दिसुन येत नाही मातृसत्ताक व पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती स्वीकारलेल्या अदिवासी समाजात स्त्रियांचा दर्जा श्रेष्ठ असल्याचा दावा काही तज्ञांकडून होतो. तर आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ असून तिला समाज व कुटूंबात कोणतेही स्वतंत्र नाही असा दावा दुसऱ्या शास्त्रज्ञांकडून होतो.

अमेरिकेतील प्रसिध्द मानसशास्त्रज्ञ जीपी मरडॉक यांच्या मते निलगिरी पर्वतावरील तोडा जमातील स्त्रियांचा दर्जा पुरूषांच्या तुलनेत भिन्न आहे निवडक समारंभ वगळता स्त्रियांना दुभत्या म्हशी जवळ व दुग्धालया जवळ जाता येत नाही त्या परिसराशी कुठलाही संबंध ठेवता येत नाही समाजील धार्मिक,राजकीय व जादूटोणा विषयक कामकाज स्त्रियांना वर्ज्य मानले जाते मरडॉक यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार पोलीनेशिया बेटावधल समोअन मध्य आशियातील कजक अमेरिकेतील इरोक्कोइस आणि अफ्रिकेतील हॉटेनटॉरर जमातीत व भारतातील संथाल जमातीत देखील स्त्रियांना श्रेष्ठ स्थान दिले जाते असे निदर्शनास आणून दिले जाते असे असले तरी स्त्रियांच्या दर्जाबाबत आदिवासी समूहामध्ये जमाती नुसार भिन्नता दिसून येते.

निर्सगत: समाजाची एकुण अर्धी लोकसंख्या महिलांची असली तरी सामाजिक, आर्थिक,राजकीय क्षेत्रात त्यांचे स्थान आजही दुय्यम राहिलेले आहे प्राचीन कालखंडात महिलांचा इतिहास काहीसा गौरवशाली वाटत असला तरी त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान कधीच नव्हते आणि आजही नाही मध्ययुगीन कालखंडात तर महिलांची स्थिती अधिकच दयनीय झाली एकोणिसाव्या शतकातील सुधारणावादी चळवळीचा काहीसा प्रभाव महिलांच्या दर्जावर निश्चित झाला आहे. परंतु त्यामुळे महिलांचे प्रश्न संपले नाहीत काळाच्या ओघात वरवर महिला स्वायत वाटत असल्या तरी त्यांच्या वरील अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते आदिवासी महिलाही सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली असली तरी आदिवासी महिला या सामाजिक, आर्थिक,राजकीय,शारिरिक मानसिक दृष्टीकोनातून समाज व्यवस्थेत दुर्लक्षित अपेक्षित व उपेक्षित राहिलेल्या आहेत आपला दर्जा व राहणीमान सुधारण्यासाठी आर्थिक घटक ही महत्वाचा ठरत असतो व त्यावरच व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण होत असतात.

संशोधनातील उद्देश : भारतातील आदिवासी स्त्रीयांचा दर्जा जाणून घेणे.

गृहितकृत्य : आदिवासींमधील विविध जाती जमातींमध्ये त्यांच्या पारंपारिक जीवन पध्दती व भुमिकांनुसार महिलांचा दर्जा बदलत असतो.

संशोधनपध्दती :- प्रस्तुत अध्यनासाठी व्दितीय स्रोताचा वापर केला असून त्या विषयासाठी संबंधीत नियतकालके, संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, वर्तमानपत्र व इतर प्रकाशीत साहित्याचा आधार घेवून आदिवासी समुदायाची माहिती संकलीत केली असुन त्यानुसार मांडणी केली आहे.

आदिवासी समाजात स्त्रियांच्या दर्जावर सर्वसाधरणपणे मातृ-पितृ वंशीय आणि आर्थिक सहकार्य या गोष्टींचा परिणाम होता. वरमुल्य ठरवितांना अनेक गोष्टी ठरविल्या जातात वधुपक्ष व वरपक्षायांचा समाजातील दर्जा आणि त्यांची आर्थिक परिस्थिती यावर वधुमुल्याचे प्रमाण हे कमी किंवा जास्त असते सौंदर्य,प्रकृती,कलाकौशल्य इ. वधुच्या वैयक्तिक गुणाच्या आधारावर वधुमुल्य ठरविले जाते इतकेच नव्हे तर वधुच्या आईसाठी किती वधुमुल्य देण्यात आले होते ही बाब देखील विचारात घेतली जाते वधुमुल्यांच्या पध्दतीमध्ये आर्थिक बाजुपेक्षा सामाजिक बाजु विशेष महत्वाची आहे सामाजिक मानवशास्त्रज्ञांनी केलेल्या सर्वेक्षणात ४३४ प्रमुख जमातीपैकी ३०३ जमातीत क्रय विवाहाची प्रथा आढळून आली भारतात संथाल,गौंड,नागा, कुकी,भिल्ल, कोळी, वारली ,कातउरी इ. जमातीत ही पध्दत आढळून येते.

- **आर्थिक सहकार्य आणि आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा :**

प्रत्येक समाजात आर्थिक कार्यांना विशेष महत्व आहे आर्थिक कार्यात स्त्रियांचे किती योगदान आहे यावर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा अवलंबुन असतो आदिवासी समाजामध्ये अर्थोत्पादनाच्या आधारे दर्जा कसा निश्चित होतो भारतात आज देखील अन्नसंचय करणाऱ्या काही आदिवासी जमाती आहेत अपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी आजही कंदमुळे,फळे,झाडपाला इत्यादी प्रकारचे अन्नपदार्थ गोळा करुन आपले जीवन जगतात या साठी कोणत्याही कौशल्याची गरज नसते. त्यामुळे स्त्री व पुरुष दोघेही अन्नसंचय समान पध्दतीने गोळा करतात. त्यामुळेअशा जमातीत स्त्री-पुरुषांचा दर्जा समान आढळून येतो. काही आदिवासी जमातींमध्ये अर्थोत्पादन चा प्रकार शिकार करणे आहे या मध्ये शिकार व ही अतिशय धाडसी व कष्टाची कामे आहेत परंतु स्त्रियांना ही कामे करणे खूपच कठीण असल्यामुळे आर्थिक क्रियेत सहभागी होऊ शकत नाही त्यामुळे त्यांचा दर्जा हा कनिष्ठ स्वरुपाचा आहे असे आढळून आले भारतात कृषी व्यवसाय करुन अर्थ उत्पादन करणारे आदिवासी जमाती आहे या व्यवसायात स्त्री-पुरुष हे दोघे मिळूनही कामे करतात या प्रकारच्या व्यवसायात स्त्रियांना चांगली वागणूक दिली जाते अशा स्त्रियांचा दर्जा उच्च असतो मध्यभारतातील संथाल गौंडबिरहोट या आदिवासी जमाती औद्योगिक क्षेत्रात कुशल कामगार म्हणून स्त्री -पुरुष हे दोघे काम करतात दोघेही काम करीत असल्यामुळे त्यांचा दर्जा पुरुषांच्या दर्जा एवढा समान असलेला दिसून येतो.

- **मातृसत्ताक पध्दत आणि आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा :**

भारतातील खासी व गारो या दोन आदिवासी जमातीमध्ये मातृवंशीय पध्दत आहे हि जमात आसामच्या डोंगराळ भागात आढळते मालमत्तेचा अधिकार कुटूंब प्रमुख आणि अनंवंशिक या सारख्या पदांचा अधिकार हा स्त्रियांकडे असतो. हे सर्व अधिकार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केले जातात. विवाहनंतर पती-पत्नीच्या घरी राहण्यासाठी जातो व आपली सर्व कमाई पत्नीच्या हातात देतो कुटूंबप्रमुख म्हणुन स्त्रिचा अधिकार आहे त्यामुळे तीचा दर्जा उच्च आहे.

- **पितृसत्ताक पध्दत आणि आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा :**

पितृवंशीय आदिवासी जमातीत वंश परंपरा ही पित्याकडून मुलाकडे निश्चित होते विवाहनंतर पत्नी पतीच्या घरी जाते आणि त्याचे अधिकार मुलाला मिळतात त्यामुळे पुरुषांचा दर्जा हा उच्च असतो तर काही ठिकाणी कनिष्ठ दर्जा दिला जातो असे आढळून येते थाऊ जमातीत पुरुष हे पत्नीच्या मुठीत असतात कारण अशा स्त्रिया जादू मध्ये तज्ञ असतात व या स्त्रीचा दर्जा श्रेष्ठ परंतु काही पितृ वंशीय जमातीत काही जमातींमध्ये स्त्रियांना श्रेष्ठ दर्जा दिला जातो.

- **कृषी क्षेत्रातील स्त्रियांचा दर्जा :**

आदिवासी समाजाची काहीशी प्रगत अवस्था म्हणून कृषी अवस्थेकडे पाहिले जाते शेतीचा शोध लागल्यामुळे आदिवासींच्या भटक्या व विस्कळीत जीवनाला स्थिरता व पुढरपता प्राप्त झाली. कृषी व्यवसायात आदिवासी स्त्रियांना आर्थिक कार्यात सामवून घेणे क्रमप्राप्त ठरले म्हणून समाजात समान स्थान मिळाले आदिम जगातील स्त्रिया व पुरुष शेतीच्या कामात योगदान देतात पण त्यांच्या श्रमाची विभागणी झालेली असते.

- **स्त्री औद्योगीक श्रमीकाचा दर्जा :**

औद्योगिककरणाच्या प्रभावाने जगभरातील आदिवासी समाज व्यवस्था प्रभावित झाल्याचे दिसून येते जंगलाचा ऱ्हास वन संपत्तीची दुर्मिळता वनसंपत्तीवर आधारित उद्योगधंद्याचा विकास आणि आदिवासी भागातील रोजगारांच्या अभावांमुळे आदिवासी व्यक्ती उदरनिर्वाहसाठी मजूर म्हणून भूमिका पार पाडू लागला मात्र उद्योगधंद्यामध्ये स्त्री-पुरुषंना मिळणारा असमान मोबदल्या मुळे आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुषांच्या दर्जात असमानता दिसून येते खाण उद्योगात मजूर म्हणून कापड उद्योगात हमाल म्हणुन, बांधकाम उद्योगात मजूर म्हणुन, किंवा औद्योगिक क्षेत्रात वेठबिगार कामगार म्हणुन काम करणाऱ्या आदिवासी स्त्री-पुरुषांना रोजगारीने मिळणारा मोबदला कमी जास्त असतो मात्र फक्त पुरुष काम करीत राहिला व स्त्री आपल्या कुटूंबाचा सांभाळ करीत असली तर स्त्रियांच्या सामाजिक व कौटूंबिक दर्जात अवनती झाल्याचे दिसून येते.

- **आदिवासी स्त्रीयांची शैक्षणिक स्थिती :**

भारतातील जमाती मध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे त्यात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचा दर भिन्न आहे नागालँड मिझोराम मध्ये खिश्चनीकरण झाल्यामुळे त्या क्षेत्रात स्त्री-पुरुषात शैक्षणिक प्रगती लक्षणिय आहे एकूण जमातीमध्ये स्त्रियांच्या शैक्षणिक दर्जा भिन्न आहे.

Scanned with OKEN Scanner

शैक्षणिक उन्नतीसाठी लागणारे संस्थात्मक बांधणी झालेली नाही. शिक्षण ही संस्था मानवी जीवनात महत्वपूर्ण आहे शिक्षणाचे मानवी जीवनात महत्वाचे स्थान आहे ज्ञान टिकवणे व त्यांचे संवर्धन करणे हे काम शिक्षणाव्दारे केले जाते मानवाच्या शारीरिक मानसिक व आध्यामिक उत्कृष्टेतेचा सर्वांगीण विकास मानवामधील सुप्त शक्तीचा विकास मानवाच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण तसेच मानवाच्या वर्तनातील बदल शिक्षणाव्दारे होतो म्हणून शिक्षण हे मानवी जीवनात महत्वपूर्ण आहे

आदिवासी भागात तर अतिशय वाईट परिस्थिती आहे आर्थिक परिस्थती हलाखीची असल्यामुळे मुलींचे शिक्षण हे अर्धवट राहते त्यामुळे त्यांच्या रुग न शिकण्यामुळे त्यांच्या समाजावर अनेक प्रकारचे परिणाम होतांना दिसून येतात जसे दारिद्रयात वाढ, स्त्रियांचा दर्जा हलाखीचे कारण अज्ञान,निरक्षरता हया मुळे पुरुषांच्या हातात पूर्ण अधिकार असल्यामुळे स्त्रिया सर्व बाबी पासून वंचित आहेत शिक्षणाच्या अभावामुळे विवाहसाठी असलेले कायदेशीर अट पाळले जात नाही.त्यामुळे आजारी रोगट कुपोषित बालके जन्माला येतात.

- **संशोधनातील निष्कर्ष :**

आदिवासी स्त्रीचे अतीन कष्टप्रद जीवन अन्नसंचययाकरीता शेतीच्या मशागती करीता कामगिरीमध्ये तिचा संघर्ष अष्टप्रहर सुरु असतो. तिची अन्न गोळा करणे, इंधन पाणी आणणे, शेतीत मशागत करणे, गुरे चारणे चटया टोपल्या बनविणे बांबूकाम करणे या सोबतच मुलांचा सांभाळ संगोपन करणे मुलांवर संस्कार करणे ही सर्व कामे करतांनाची करसत खरंच थक्क करणारी आहे कुटूंबाच्या अर्थ प्राप्तीसाठी तिची भूमिका कौतुकास्पद आहे.

वरील गोष्टीवरुन असे स्पष्ट होते की स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करणे अतिशय अवघड काम आहे. आर्थिक कार्यातील योगदाना वरुन स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करणे अतिशय अवघड काम आहे आर्थिक कार्यातील योगदानावरुन स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करणे देखील शक्य नाही.भारतातील समाजात विविधता असल्यामुळे विशिष्ट निष्कर्ष काढता येत नाही म्हणून आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा दर्जा स्थिती श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असतो असे विधान करणे शक्य नाही आदिवासी जमातीत स्त्री व पुरुष यांच्यामध्ये श्रमविभाजन हे अतिशय योग्य प्रकारे केले जाते व बऱ्याच अभ्यासकांच्या मध्ये पुरुष सर्वसाधारणपणे जड कामे करतात तरी स्त्रीया या हलकी कामे करतात ही स्थिती आर्थिक व सामाजिक दृष्टीकोनातून दिसून येते.

आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा आदिवासी समाजाचे एक महत्वपूर्ण असे लक्षण आहे आदिवासी जमातीत प्रथा रीतिरिवाजनुसार स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ स्वरुपाचा आहे असे काही वेळा मत व्यक्त केले जाते उलट आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीचा आहे असी मत काही वेळा व्यक्त केले जाते आदिवासी स्त्री समाजीतील स्त्रीपेक्षा स्वंतत्र आहे असे मत काही मानव शास्त्रज्ञांनी मांडले म्हणजेच समाजात स्त्रियांना चांगली वागणूक मिळते तर काही समाजात स्त्रियांना समान वागणूक मिळते समाजा पराचे व जमातीपराचे आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ व श्रेष्ठ अशा स्वरुपाचा आहे असे मत व्यक्त केले जाते.

- **संदर्भ ग्रंथ सुची -**

१. आकारे बी. एन. आदिवासी आणि सामुदायिक विकास योजना, पिंपळापुरे डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, प्रथम आवृत्ती २००९
२. आगलावे प्रदिप - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर प्रथम आवृत्ती २००४
३. इंगळे जे. एस. आदिवासी बालकांच्या समस्या, हाकारा, म. मा. वि. परिषद, पुणे अंक ३ आणि ४ वर्ष ३७, जुलै डिसेंबर, २०१६
४. काचोळे : दा. धो. आदिवासी समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती २००९
५. खडसे भा. कि. भारतीय समाज, जाती व वर्ग : भारतीय आदिवासीर, य.च.म.मु.विद्यापीठ नाशिक, प्रथम प्रकाशन, २००३
६. नाडगोंडे गुरुनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, तृतीय आवृत्ती, २००३
७. महाजन जयश्री, बडगे सागर, आदिवासीचा समाज : प्रश्न आणि आव्हाने, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगांव, प्रथम आवृत्ती, २०१७.
८. महाजन जयश्री, बडगे सागर, आदिवासीचा समाज : संस्कृती आणि आरोग्य, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगांव, प्रथम आवृत्ती, २०१७.
९. https://en.wikipedia.org (Adivasi)

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

"जळगांव जिल्ह्यातील कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्राच्या लाभार्थीचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन"

मार्गदर्शक :- प्रा.डॉ.सुनिता पी. चौधरी
डी.एन.व्ही.पी.एस.समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव
संशोधक :- प्रा.डॉ.डी.आर.डगे
पी.जे.एन.समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर

१) प्रस्तावना (Introduction) :-

प्रगत मानवाच्या सामाजिक समस्यामुळे अनेक कारणामुळे मानवी कुटुंब व्यवस्थेला तडा जात आहे. आता सत्य नाकारता येत नाही. कुटुंब व्यवस्थेत अनेक बदल व परिणाम विविध समस्यांनी झालेले दिसतात. कुटुंब हि सामाजिक दृष्ट्या मानवी विकासाची व समाजिकरणाची प्राथमिक शाळा आहे. तसेच कुटुंब ही मूलभूत आणि सामाजिक संस्था समजली जाते. मानवी समाजातील प्रत्येक व्यक्ती कुटुंबाशी परिचीत असते. मुलांचा जन्म कुटुंबात होतो. कुटुंबातच मुलाचे संगोपन होते आणि मुलाच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास हा सुध्दा कुटुंबातच होतो. मुलाच्या आयुष्यातील तीव्र संवेदनक्षम काळ कुटुंबातच व्यतीत होत असतो. आदर्श नागरिक बनण्यास लागणारे सर्व शिक्षण कुटुंबातच मुलाला मिळते. मुलाच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास कौटुंबिक वातावरणातच पूर्ण होऊन एक प्रतिष्ठित नागरिक म्हणून मूल स्वतंत्र जीवन जगू लागते म्हणून कुटुंब हा एक प्राथमिक समूह आहे, हा समाजाचा आधार आहे. कुटुंबाशिवाय समाज सुस्थीतीत राहणे अशक्य असते म्हणूनच सुसंघटित समाजात कुटुंबसंस्थेचे फार महत्त्वाचे स्थान असते. कुटुंबसंस्था समाजाचे मूलभूत अंग समजले जाते या संदर्भात **मॅकआयव्हर** आणि **पेज** असे म्हणतात. कुटुंबसंस्था ही इतर कोणत्याही सामाजिक संस्थेपेक्षा महत्त्वाची आणि मूलभूत संस्था असून तिची उत्पत्ती ही एक प्रक्रिया आहे. तसेच कुटुंब व्यवस्थेला तडे जात असल्याने वेळीच या समस्येकडे गांभीर्याने पहावे लागेल. जेणे करून सामाजिक स्वास्थ्याचे मूळ परिपक्व होईल. तसेच मानवी समाजव्यवस्थेला जगाच्या पाठीवर कुठेच कुटुंबाशिवाय पर्याय नाही. कुटुंब टिकले तर सामाजिक स्वास्थ टिकण्यास मदत होईल. बदलत्या काळात कुटुंब व्यवस्थेतील बदलते स्वरुप तेही महत्त्वाचे आहे. दोन विरुध्द लिंगी व्यक्ती एकत्र येवून कुटुंब प्रस्थापित होते. यालाच प्रजोत्पादन आणि प्रजासंगोपन करण्याच्या हेतूने जोडलेल्या संबंधावर आधारित असा आटोपशिर टिकावू समुहाला कुटुंब म्हणतात. याच समुहात वेगवेगळ्या कारणास्तव व विविध समस्यांनी ग्रासलेले दिसते आणि कुटुंब कलह खुप वाढल्याचे आढळते. कुटुंब कलह वाढण्यास व पती पत्नी समायोजन होण्यामध्ये अडथळे व भिन्न पार्श्वभूमी, भिन्न आवडी, भिन्न निवडी, भिन्न उद्दिष्ट, लैंगिक जिवनातील अवास्तवता, व्यवहारिक समायोजन, नातेसंबंधातील संघर्ष, आर्थिक संघर्ष, अवास्तव पती पत्नी मधील भूमिका, भूमिका संघर्ष जिवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण आणि मानवी जिवनातील एकलकोंडा स्वभाव स्वार्थी प्रवृत्ती, शिक्षण, स्थलांतर आणि सांस्कृतिक बदल, पाश्चात्तीकरण याचा परिणाम होतांना दिसतो. यामुळे कौटुंबिक स्थितीमध्ये वेगवेगळे बदल होत आहेत व सामाजिक समस्या उद्भवलेली दिसते. या सामाजिक समस्येवर कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र यांचे माध्यमातून समायोजन समेटसाठी प्रयत्न केला जातो. आणि यासाठी शासकीय धोरण निश्चित ठरवलेले आहे. आणि एन.जी.ओ. व शासन स्तरावर काम केले जाते.

२) समस्या निवड (The Problem) :-

अलिकडच्या काळात कुटुंबकलह अनेक विविध कारणाने वाढल्याचे दिसते समाज व्यवस्थेचा प्राथमिक सामाजिकरणाचा घटक म्हणून सामाजिक समस्या व समाज कुटुंबाकडे पाहतात कुटुंब व्यवस्थाच विस्कळीत झाली तर समाज व्यवस्था विस्कळीत होवून सामाजिक स्वास्थ बिघडण्यास फारसा वेळ लागणार नाही आणि भवी पिढी व्यवस्थीत निपजण्यास अडथळे निर्माण होतील. भारतीय समाज व्यवस्था आणि संस्कृती पारंपारीक पध्दतीने निकोप व पोषक मानले जाते याच व्यवस्थेत बिघडणे निर्माण होत असतील तर याला काहीच अर्थ उरणार नाही. कुटुंबातील सामाजिक समस्या मानवी अधोगतीस कारणीभूत ठरतात आणि सामाजिक समस्या समाज विघातक ठरतात म्हणून कुटुंबिक समस्या वेळीच उपाय योजना करणे कुटुंब सक्षम होण्यास सहाय्य करणे गरजेचे आहे. हुंडा, कुटुंबातिल हेवेदावे, घटस्फोट, महिलांचा सामाजातील दुय्यम दर्जा व स्थान आणि पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती पुरुषी वर्चस्व आणि अहंकारी प्रवृत्ती आर्थिक घडामोडी, प्रबळ स्वइच्छा, प्रबळ आकांक्षा आणि धार्मिक प्राबल्य, प्रथा कुप्रथा, आणि समाज निती नियमणे, आचार, विचार, लोक निती प्रबळ लैंगिक इच्छा या मधील बदलते वातावरण यांचे कुटुंब संस्थेवर परिणाम दिसतात. कुटुंब एक सामाजिक व्यवस्था किंवा कुटुंब एक सामाजिक संस्था असे हि समाजशास्त्र व समाजकार्य यात मानले जाते. कुटुंब एक सामाजिक संस्था किंवा सामाजिकरण घटक म्हणून समस्या सृजण व समस्या शोधन करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

३) संशोधनाची उपयुक्तता (Rational Of Study) :-

कुटुंब संस्था ही निरनिराळ्या मार्गाने आंतरसंबंधीत व एकमेकावर अवलंबून असते. आणि ही एकमेकांशी जोडलेली असते. कुटुंबातील एका सदस्यावर परिणाम झाला, की पुर्ण कुटुंब विस्कळीत होते. कुटुंब व्यवस्था ही "एक खुली व्यवस्था आहे. कुटुंबाला स्वतःचे मूल्य, संस्कृती, जीवनपध्दती, वर्तन प्रकार व कुटुंबाचे स्वतःचे नियम, कायदे ते अलिखीत स्वरुपाचे असतात

Scanned with OKEN Scanner

आणि कुटुंब निर्मितीसाठी विवाह पध्दती हि महत्त्वाची आहे. अनियमीत नियमाने कुटुंबात सदस्य संघर्षावर नियंत्रण ठेवले जाते. मग पती-पत्नी ही दोन सदस्य दोन वेगवेगळ्या कुटुंबातील असल्याने भिन्न परिस्थिती, भिन्न संस्कृती वातावरण कौटुंबिक सदस्य भिन्न संस्कार आणि आर्थिक व सामाजिक भिन्नता या समाजकार्य दृष्टीने हस्तक्षेप केल्याने आणि सामाजिक शिक्षण कायदा याचा हस्तक्षेप केल्याने कुटुंब व्यवस्था टिकरण्यास मदत होणार आहे. शिवाय कुटुंबाचे व समाज व्यवस्थेचे कार्य व मुल्ये जोपासले गेले तर भावी सामाजिक विघटनास प्रतिबंध होणार हे निश्चित आहे. कुटुंब समाजातील सामाजिकरणाचा प्राथमिक घटक म्हणून कुटुंब संस्था चांगली जोपासणे, तिचे चांगले संगोपन करणे आणि मानवी जीवनाला पोषक वातावरण निर्मिती करण्यासाठी साहाय्यभूत होणार आहे. म्हणून या संशोधनातून निश्चित असे उपाय व सूचना, योजना सुचविल्या जाणार आहे.

४) संशोधनाची व्याप्ती (Scope of Research) :-

कुटुंब हि एक सामाजिक संस्था मानली किंवा कुटुंब एक व्यक्ती समाज विकासाचे केंद्र मानले आणि कुटुंब एक सामाजिकरणाचा घटक मानले तर कुटुंबाला खुप महत्व समाज व्यवस्थेमध्ये आहे म्हणून कुटुंबात निर्माण झालेल्या सर्व प्रश्नाची व समस्याची व्याप्ती पहाता कुटुंब पुर्नवसन समायोजन प्रक्रिया पाहता संशोधनाची व्याप्ती मर्यादित करता येणार नाही तसेच कुटुंब व्यवस्थेला भारतिय समाज व्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे तसेच जागतिक स्तरावर देखील कुटुंबाला अन्यन्य साधारण महत्व आहे कुटुंबाचे महत्व व कुटुंब कलह किंवा कुटुंब समुपदेशन प्रक्रिया यांनाही मर्यादा देतात आणि या मर्यादा विचारात घेता कुटुंब कलह समुपदेशन आणि समायोजन इत्यादी बाबींचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. व्याप्ती महत्त्वाची वाटते म्हणून कुटुंबाशी निगडीत समस्या, कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन समुपदेशन समायोजन यात व्याप्ती विचारात घेतलेली आहे.

५) संशोधन विषयाचा हेतु (Purpose of Research) :-

कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रामार्फत, कुटुंबात समाजकार्य पध्दतीचे हस्तक्षेप केल्याने परिवर्तन घडून येते, काही बदल घडून येतात. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन समुपदेशन प्रक्रिया पुर्ण झाल्याने कुटुंब सदस्य समायोजनास मदत होते याची पडताळणी शास्त्रीय पध्दतीने करुन सदस्यांचे समायोजन चांगल्या कौटुंबिक व पोषक वातावरणात समायोजन झाले काय याचा शोध घेण्याचा मुख्य हेतु असून समायोजनास सहाय्यभूत घटकांचा अभ्यास करण्याचा महत्वाचा हेतु आहे. तसेच शासकिय ध्येय धोरणा नुसार काही सुचना व उपाय योजना सुचविण्याचा हेतु आहे.

६) संशोधन विषयाचे उद्देश (Objective of Research) :-

प्रस्तुत सामाजिक संशोधन करतांना संशोधकाने विशिष्ट उद्देशांना समोर ठेवले आहे. संशोधकाला या मुळे ठराविक दिशा ही प्राप्त होईल. संशोधकाने उद्देश समर्पक व शास्त्रोक्त पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे हे खालील प्रमाणे...

१) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबाचे कौटुंबिक, शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य घटकांचे अध्ययन करणे.

२) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

३) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबातील सदस्य समायोजनांचे अध्ययन करणे.

४) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबातील सदस्यांमधील समाजकार्य हस्तक्षेपाचे अध्ययन करणे.

५) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्राच्या सामाजिक व शासकिय धोरणात्मक योजनेचे अध्ययन करणे.

६) कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र व लाभार्थी शासन स्तरावर कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन धोरण व कार्यपध्दती सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने सूचना व उपाय योजना सुचविणे.

७) गृहितकृत्ये / उपकल्पना (Hypothesis of study) :-

संशोधनासाठी गृहित कृत्ये / उपकल्पना फार महत्वाची असतात गृहित कृत्यांची मांडणी केल्याशिवाय संशोधन कार्याला निश्चित दिशा मिळत नाही. वैज्ञानिक पध्दतीने संशोधन करीत असताना संशोधकास निवडलेल्या विषयासंबंधित पुर्वकल्पना असावी लागते. या पुर्वज्ञानाच्या आधारे जे अनुमान काढले जातात त्यांना गृहितकृत्य किंवा उपकल्पना असे म्हणतात.

संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी खालीलप्रमाणे गृहितकृत्यांची मांडणी करण्यात आली आहे. व सदर गृहितकृत्याच्या आधारे संशोधन करणार आहे.

१. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रात येणाऱ्या कुटुंबाला, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, आरोग्य व शैक्षणिक समस्यांनी ग्रासलेले आहे.

२. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रात आलेल्या कुटुंबात कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन समुपदेशन प्रक्रिया पुर्ण झाल्यावर विविध बदल व परिणाम झाल्याचे दिसून येतात.

३. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन समुपदेशन झालेल्या कुटुंबात कुटुंब सदस्यांचे सर्वोपतरी समायोजन झाल्याचे दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner

४. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रात समाजकार्य पध्दती - व्यक्ती सहकार्य, कुटुंबासोबत सहकार्य प्रक्रिया नुसार हस्तक्षेप केला जातो.

५. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्रामार्फत कुटुंबाचे पुनर्वसनात्मक व सामाजिक कल्याणात्मक धोरणाचा विचार केला जातो.

६. कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्राचा शासन स्तरावर पुरेशा प्रमाणात केंद्र चालविण्यासाठी प्रयत्न केला जात नाही.

८) नमुना निवड तंत्र (Sample Technique) :-

सामाजिक संशोधनात नमुना निवड पध्दतीचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो आणि स्वाभाविक आहे. सामाजिक संशोधनातील अभ्यास विषयात एवढी गुंतागुंत असते की, त्यात गुंतलेल्या प्रत्येक घटकाचा सांगोपांग अभ्यास करणे केवळ अशक्य बाब असते.

सामाजिक संशोधनात कोणत्याही समूहाशी संबंधित असलेली तथ्ये गोळा करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक तर समूहाच्या सर्व सदस्यांशी प्रत्यक्ष संपर्क स्थापन करुन तथ्य संकलित करणे आणि दुसरा म्हणजे समूहाच्या सर्व सदस्यांऐवजी त्यांच्यातील एक प्रतिनिधी निवडून त्यांच्याशी संपर्क साधून तथ्य संकलित करणे. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकांनी विषयाचे महत्व, उद्देश व हेतु लक्षात घेऊन सहेतुक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना निवड केली आहे.

सहेतुक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना :-

नमुना निवडीचा हा प्रकार अगदी सोपा आहे. ज्यावेळी संशोधक एखादा विशिष्ट हेतू किंवा उद्देश समोर ठेवून काही एककांची निवड करतो, त्यावेळी त्या नमुना निवड पध्दतीला सहेतूक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना निवड पध्दती असे म्हणतात. संशोधनाचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून अभ्यासक संशोधनासाठी समग्रातील काही घटकांची निवड जाणीवपूर्वक करीत असतो. तसेच हे घटक निवडताना समग्राच्या प्रतिनिधीक स्वरुपाचे असते काय याची काळजी संशोधकाला घ्यावी लागते. त्याच सोबत समग्रातील कोणत्या घटकाला नमुना म्हणून निवडायचे व कोणते घटक टाळायचे याबाबत निर्णय सुध्दा संशोधकालाच घ्याला लागतो. प्रस्तुत संशोधनासाठी जळगांव जिल्ह्यातील कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबाचा पुनर्वसन व समायोजनाचे अध्ययन करण्यासाठी जळगांव जिल्ह्यातील कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबाचे सहेतुक नमुना निवड पध्दतीने यथायोचित आवश्यक समग्र घेऊन संशोधन करण्यात येणार आहे.

९) संशोधन आराखडा (Research Design) :-

जीवनातील कोणतेही कार्य असो ते पार पाडावयाचे झाल्यास प्रथम त्या कार्याचा आराखडा तयार करावा लागतो. अशा आराखड्यामुळेच त्या कार्याला सुसूत्रता व व्यवस्थितपणा येतो. पण या कार्याचे पध्दतशीर नियोजन त्याची रचना अथवा मांडणी करावी लागते. यालाच आराखडा असे म्हणतात. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने आराखडा म्हणून संशोधनाचा आशय व परिणामकारकता विचारात घेता संशोधन विषयासाठी निदानात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा घेणार आहे.

निदानात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा :-

कोणत्याही संशोधनाचा मुलभूत उद्देश हा ज्ञानाची प्राप्ती करणे हाच असतो. त्याच बरोबर संशोधनाचे विविध उद्देशही असू शकतात. एखाद्या समस्ये संबंधीच्या कारणाचे वास्तविक ज्ञान प्राप्त करुन त्या समस्येच्या निराकरणासाठी उपाय योजना हा सुध्दा संशोधन कार्याचा उद्देश असू शकतो एखाद्या समस्येचे वास्तविक ज्ञान करुन घेणे त्याचे कारण परंपरा समजून घेऊन ती समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने अशा प्रकारच्या संशोधनाला निदानात्मक संशोधन असे म्हणतात व अध्ययनाच्या संशोधन आराखड्याला निदानात्मक संशोधन आराखडा असे म्हणतात. वैद्यक शास्त्रातून जसेच्या तसे निदानात्मक संशोधन आराखड्याला सामाजिक शास्त्रज्ञांनी सामाजिक अध्ययनासाठी स्विकारले आहे. वैद्यक शास्त्र, रोग, रोगाचे निदान व उपचार योजना सुचविते तर सामाजिक संशोधक समस्या व समस्येवरील उपाय सुचविते. संशोधक उपलब्ध तथ्ये सामग्रीच्या आधारावर अशा गृहितकृत्यांची निर्मिती करतो की ज्याच्या नुसार समस्येचे समाधान शोधण्यास सहाय्यक ठरेल. निदानात्मक आराखड्याचा संशोधक फक्त उपाययोजना सुचविण्याचे काम करतो. तो स्वत: ती समस्या सोडविण्याच्या कार्यात सहभागी होत नाही. कारण समस्या सोडविणे हे संशोधकाचे कार्य नसून त्या साठी समाजसुधारक प्रशासकिय यंत्रणा, नेतागण यांचे ते काम असते.

शास्त्रीय पध्दतीने मिळविलेल्या ज्ञानाचा उपयोग जेव्हा मानवी जीवनाच्या कल्याणाकरीता केला जातो तेव्हा त्या संशोधनाच्या प्रकारास व्यावहारीक किंवा क्रियाभिमुख संशोधन असे म्हणतात. व्यावहारीक किंवा क्रियाभिमुख संशोधनासोबत समस्यांचा कारणांचा शोध घेणे आणि ती समस्या सोडविण्यासाठी उपायोजना सुचविणे यावर असते.

म्हणून संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी जळगांव जिल्ह्यातील कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबाचा पुंनवसन व समायोजनाचे अध्ययन करण्यासाठी जळगांव जिल्ह्यातील कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन घेतलेल्या कुटुंबाचे समायोजन व पुर्नवसन संशोधनासाठी निदानात्मक संशोधन आराखडा व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा तथ्यांचे वर्णनात्मक विवेचन करण्यासाठी निदानात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा घेणार आहे.

१०) संदर्भ ग्रंथसूची (Reference Book) :-

१. प्रा. त्रिवेणी फरकाडे / सौ. सुलभा गोंगे - विवाह आणि कौटुंबिक संबंध - प्रकाशन श्री. प्रमोद मुंजे - विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड, नागपूर ४४० ००२.

२. प्रा. डॉ. प्रदीप आगलावे - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र - प्रकाशिका ललिता पुराणिक - श्री. साईनाथ प्रकाशन १ भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरम पेठ, नागपूर ४४० ०१०.

३. प्रा. डॉ. दा. धो. काचोळे - समाजशास्त्रीय सिध्दांत - प्रकाशक के. एस. अतकरे - कैलास पब्लिकेशन्स, गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद ४३१ ००१.

४. महाराष्ट्र शासन - महिला व बाल विकास विभाग - वेबसाईट - शासन (म.बा.वि.) http://womanchild.maharashtra.gov.in

५. महाराष्ट्र शासन - महिला व बालकांवरील अत्याचार रोखण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची माहिती पुस्तिका - महिला अत्याचार प्रतिबंध विभाग, गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र राज्य पुणे आणि महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य पुणे.

६. गुरुनाथ द. नाडगोंडे- ग्रामीण समाजशास्त्र - प्रा. डॉ. प्रकाशन रत्नाकर अनंत कुलकर्णी - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयानगर पुणे ४११ ०३०

७. प्रा. डॉ. बी. एस. पवार, प्रा. डॉ. जी. बी. चौधरी - समुपदेशन मानसशास्त्र - प्रकाशन रंगराव पाटील - प्रशांत पब्लिकेशन, ३ प्रताप नगर, श्री. संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड, नुतन मराठा महाविद्यालय जवळ, जळगांव ४२५ ००१, ऑगस्ट २०१०

८. प्रा. डॉ. सौ. प्राजक्ता टांकसाळे - व्यक्तिसह कार्य - श्री. मंगेश प्रकाशन, श्री. शांतादुर्गा निवास २३ नवी रामदास पेठ नागपूर, ४४० ०१०.

९. प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम थोटे - समाज विज्ञान संशोधन - प्रकाशिका, अनुराधा प्रकाशन ११७ सुर्वे ले. आऊट, नागपूर - २४ - २७ जुलै २०१८

१०. डॉ. पु. ल. भांडारकर - सामाजिक संशोधन पध्दती महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मीती - मंडळासाठी, औरंगाबाद

११. प्रा. एन. आर. राजपूत - ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र - प्रकाशन गुणवंत मोहाडीकर - अंकुश पब्लिकेशन्स अमरनाथ अपार्टमेन्ट, फ्लॅट नं. २०७ के . डी. के. कॉलेजजवळ, नंदनवन, नागपूर ०९ - ०१ जानेवारी २००४.

१२. महाराष्ट्र शासन - सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग - समाजकल्याण संचालनालय चर्च रोड पुणे ४११ ००१.

१३. भारत सरकार- सामाजिक न्याय विभाग - परिवार परामर्श - योजना, समाज कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार

१४. प्रा. डॉ. नीलम ताटके - समाजकार्य कोष- डायमंड पब्लिकेशन १६९१ सदाशिव पेठ - शंकर प्रसाद, को. हौ. सो. तिसरा मजला टिळक रोड, पुणे - ४११ ०३०

१५. प्रा. डॉ. ईलियास जी. बेपारी - व्यक्ती व कुटुंबासोबत कार्य, प्रकाशन - देवप्रभु दाभेकर - यश प्रकाशन प्लॉट नं. ९२ वनराई नगर, मानेवाडा रिंग रोड चौक, मानेवाडा, पुर्व, नागपूर - ४४० ०३४.

१६. प्रा. रा. ना. घाटोळे - समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती - श्री. मंगेश प्रकाशन - श्री. शांतादुर्गा निवास २३ नवी रामदास पेठ नागपूर - ४४७ ०१०.

17. Editor - manjit singh - Social welfare - control social welfare board - Dr. Durgabai Deshamukh samaj Kalyan Bhawan - B-12 quiub institutional area new delhi - 110 663 - I.S.S.N. 0037-8038-vol-65 No. - 04 July 2018

18. Editor - manjit singh - Social welfare - control social welfare board - Dr. Durgabai Deshamukh samaj Kalyan Bhawan - B-12 quiub institutional area new delhi - 110 603 - I.S.S.N. 0037-8038-vol-65 No. - 06 Sub. 2018

१९. Editor - manjit singh - Social welfare - control social welfare board - Dr. Durgabai Deshamukh samaj Kalyan Bhawan - B-12 quiub institutional area new delhi - 110 603 - I.S.S.N. 0037-8038-vol-65 No. - 03 Juny 2018

***

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

Women Empowerment In India

Shwetanjali Shaligram Nimbalkar
Research Scholar

Dr. Sunita Pramod Chaudhari
Associate Professor
L.M.C. College of Social Work, Jalgaon

Abstract

Women play a very good role in the development of economy and society. Woman is the leader, planner of the family, the trainer, supplier of labour power and playing important role in the development of agriculture, industry and service sector. But status of women is so poor and incidence of poverty is more on woman only. Empowering women is the only solution for all the problems. If woman is educated and empowered her potential power can be utilized for the economic development. Empowerment aspect visualizes the full participation of people in the decision making process that shapes their lives. The goal of inclusive growth and human development cannot be achieved without the development and empowerment of women. This paper contains need, objectives, importance of women empowerment, role of women empowerment in India. Government schemes of women empowerment and conclusion.

Key words: *Women, empowerment, education, confident, self respect*

Introduction

Women empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political and legal strength of the women. To ensure equal right to women, to make them confident, freely live their life with self respect and self dignity. Empowerment aspect visualizes the full participation of people in the decision making process that shapes their lives. The goal of inclusive growth and human development cannot be achieved without the development and empowerment of women. This paper is confined to the role of empowerment aspect in the human resource development focusing on women employees.

Objectives of the Study

The study has following objectives:

- To study the status of women and efforts made in present
- To study the necessity of women empowerment
- To know the available schemes for women empowerment in India

Aspects of Empowerment

Women employees are assessed on the basis of ten important aspects related to empowerment. As the qualitative aspects related to the women employees are not directly measured. The empowerment of women employees is considering all the aspects to compare different categories of employees on a common scale. The various aspects of women empowerment are:

- Ability to acquire skills
- Self confidence
- Freedom to spend own income
- Decision making
- Freedom in social involvement
- Access to information sources
- Ownership of assets
- Recognition of ability
- Freedom in mobility
- Ability to make positive changes

Status of Women in India

Traditionally, an Indian woman had four-fold status. These were daughter, wife,

Scanned with OKEN Scanner

home maker and mother. The woman status was fixed in the society. But in modern times, women status is changing. They are actively participating in social, economic and political activities. They received higher education, employment, higher salary and they achieved higher status also. Several social, economic and cultural factors are associated with the women's contribution to the development of health and education sectors. The progressive social movements, government policies and a historically conducive climate are some of the key factors responsible for the success of women. The reduction in gender disparities during economic growth happens due to the variables such as female literacy and labour force participation rates that are closely aligned to women's empowerment. These require supplementation by public action in education, women's ownership and political participation. Access to education played a crucial role in providing job opportunities to women or it even empowered the unemployed housewives.

Importance of Women Empowerment

- A large number of women around the world are unemployed. The world economy
- suffers a lot because of unequal opportunity for women at work places.
- Women are equally competent.
- Women are as talented as men.
- Women empowerment helps to develop the society.
- Women empowerment helps women to stand on their own legs become independent.
- It leads to decrease in domestic violence.
- It helps women to get educated.
- It helps women to know their rights and duties and it can stop corruption.
- It helps to reduce poverty.
- Women are increasingly participating the national development process.

How to Empower Women

Empowerment of women would result in better developed society. When women contribute equally with men, the world would surely a better place to live. There are several ways to empower women.

Create safe work place

The work places should be safe for the female members of the society. Women can be empowered through the creation of safe working environment.

Women Education

- Female education contributes towards health and well being of the family.
- By getting education, women contribute to the national income of the country.
- Educated women are considered active in politics also.
- Educative women know their right and able to protect themselves better.

Raise voice against gender inequality

Women can be empowered by decreasing the gender inequalities in society.

Job skills

Proper training should be provided to women for better results.

Create more part time job opportunities

More part-time and flexible jobs should be created so that more and more women get employment opportunities.

Women's Role in Society

Many women actively supported and participated in the nationalist movement, eminent positions and office administration in India. Previously men-folk used to discourage women from leaving their households for social functions. Now the spread of education, social attitudes of educated women have changed the order. The modern woman has

Scanned with OKEN Scanner

started caring for health, figure, cultural, needs and interest, academic pursuits, social intercourse, religious activities, recreational needs, etc. Women are gradually participating in the political life also. Some are enrolling themselves as members of political parties, attending party meetings, conventions and carrying out political programs.

Government Schemes for Women Empowerment

The Government of India has been trying to empower the women through various schemes.

- Beti Bachao Beti Padhao scheme
- One stop centre scheme
- Women helpline scheme
- Working women hostel
- Rajiv Gandhi National Creche Scheme
- Ujjawala Scheme
- SWADHAR Greh
- Support to training and Employment Programme of Women
- NARI SHAKTI PURASKAR
- Mahila Police Volunteers
- Indira Gandhi Matritva Sahyog Yojana

Conclusion

The women play a strategic role in the society and the economy. The status of women in India is rising. The government of India, by passing timely acts and implementing rules and regulations trying to empower the women. The effect of women employment on family and society is more evident in situations where women possess higher levels of employment and income. The empowerment of women employees is also higher when they are at high levels of employment. No doubt, the government of India has many weapons to fight for women empowerment.

References

- Khari DS (2009). Women Empowerment in India, ALP Books, New Delhi
- Ganesamurthy VS (2007). India: Economic Empowerment of Women. New Century Publications, New Delhi pp. 87 – 102.
- Women Empowerment in India: A Brief Discussion, Dhruba Hazarika Duliajan College, Dept. of Sociology, Assam, India, International Journal of Educational Planning & Administration, ISSN 2249 – 3093 Volume 1, Number 3 (2011), pp. 199 – 202.
- Keeping Women Safe Gender Online Harassment and Indian Law, Vol – XLVIII No. 26-27, June 29, 2013
- Empowerment of Women for Social Development (A Case Study of Shri Mahila Griha Udyog Lijjat Papad, Hyderabad District) Shaik Shafeequr Rahman, Director, Hyderabad, AP, India. Nikhat Sultana, Associate Professor, Samatha Colony Tolichowki Hyderabad, AP, India
- www. cfr.org/India

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work
O
40

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

कौशल्य विकासातून महिला सक्षमीकरण

डिगंबर एस.सावंत
जुनियर रिसर्च फेलो
क.ब.चौ.उ.म.वि, जळगाव.

डॉ.सुनिता पी.चौधरी
मार्गदर्शक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव.

गोषवारा :-

शासनामार्फत देशातील युवक युवती आणि महिलांसाठी कौशल्य वाढवून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यमातून प्रयत्न केले जात असतात, व हे प्रयत्न वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून साकार केले जातात.त्यापैकीच एक योजना म्हणजे कौशल्य विकास योजना होय. या योजनेच्या माध्यमातून प्रशिक्षण घेतल्यानंतर रोजगाराच्या संधी तसेच स्वयंरोजगारास चालना मिळते त्याचबरोबर या योजनेद्वारे एकुणच महिलांना सामाजिक, आर्थिक, मानसिक सक्षम होण्यास मदत होऊन महिला सक्षमीकरणास गती मिळते. कौशल्य विकास योजना हि महिला सक्षमीकरणा बाबत कशाप्रकारे सहाय्यभूत ठरते याबाबत जाणून घेण्याचा प्रयत्न सदर संशोधनात करण्यात आलेला आहे.

बीज शब्द :- कौशल्य, प्रशिक्षण, सक्षमीकरण, रोजगार.

प्रस्तावना :-

कौशल्य विकास योजनेच्या माध्यमातून केंद्र सरकार देशातील युवक व युवतींनां प्रशिक्षण दिले जाते.यात प्रामुख्याने १० वी ते १२ वी शिक्षण घेतलेले तसेच काही कारणास्तव शिक्षण घेऊ न शकणाऱ्यासाठी कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून रोजगारक्षम बनविणे आणि युवकांना प्लेसमेंट उपलब्ध करून देणे हा मुख्य उद्देश दिसून येतो.त्यासाठी देशभरात प्रशिक्षण केंद्रे व प्रशिक्षण भागीदार नेमण्यात आलेले आहेत.त्यासाठी National Skill Development Corporation ची स्थापना करण्यात अलेली आहे. जगात सर्वात जास्त प्रमाणात तरुण वर्गाची संख्या आपल्या देशात आहे.दुसऱ्या बाजूने विचार केल्यास बेरोजगारीचे प्रमाणही लक्षणीय आहे.शेती,उद्योग व सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात होणारे बदल त्या अनुषंगाने नवीन कौशल्याची गरज भासते.मागणी प्रमाणे कौशल्य प्रशिक्षण देऊन युवक व युवतींना नवीन कौश्ल्याशी आद्यावत करणे सदर प्रशिक्षणाचा हेतू आहे.

सेवा क्षेत्रात जास्तीत जास्त युवकांना सामावून घेणे गरजेचे आहे. 'इंडिया स्कील रिपोर्ट २०१८' नुसार उच्च शिक्षण प्राप्त ४७ % लोक रोजगारक्षम आहेत. आणि स्टार्टअप सुरु झाल्या नंतर ३ ते ५ वर्षात बंद होतात.कौशल्य विकास योजनेच्या माध्यमातून महिलांना देखील प्रशिक्षणाची व्यवस्था असुन नवनवीन प्रशिक्षण देऊन मोठ्या प्रमाणात महिलांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत.ज्यामध्ये ब्युटी पार्लर,शिवण क्लास,नर्सिंग,हॉटेल मॅनेजमेंट इत्यादी कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण दिले जाते.तसेच या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना प्लेसमेंट देण्याचीही व्यवस्था आहे.व या प्रशिक्षणाच्या मध्यमातुन महिला सदर योजनेतून प्रशिक्षण घेऊन स्वताचा व्यवसाय सुरु करू शकतात. एकुणच प्रशिक्षण घेतल्या नंतर स्वयंरोजगार व नोकरीची संधी मिळत आहेत.त्यामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊन महिलांचा सामाजिक दर्जा देखील उंचावण्यास मदत होईल.

संशोधनाचे उद्देश:-

१. केंद्र सरकारच्या कौशल्य विकास योजनेतून महिला सक्षमीकरणाबाबत जाणून घेणे.

२. महिला सक्षमीकरणासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षणाच्या आवश्यकतेचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये :-

१. कौशल्य विकास योजना महिला सक्षमीकरणासाठी सहाय्यभूत ठरते.

२. महिला सक्षमीकरणासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजना आवश्यक आहे.

तथ्य संकलन पद्धती :-

दुय्यम स्त्रोत :- प्रस्तुत संशोधन लेखाकरिता तथ्यांचे संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.ज्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,वर्तमान पत्रातील लेख, मासिके, इंटरनेट, शासकीय अहवाल, योजना मार्गदर्शिका इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामिण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) यांच्या माध्यमातून आर्थिक सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रम चालविले जातात.महिला बचत गट एक प्रभावी मध्यम मानले जाते सदर कार्यक्रमाच्या माध्यमातून दीनदयाल उपाध्याय ग्रामिण कौशल्य योजना राबविली जाते.ज्या अंतर्गत महिलांना कौशल्य विकासाची संधी मिळते याचा एकूणच उद्देश महिला सक्षमीकरण आहे. कौशल्य विकासातून महिलांना रोजगारची संधी तसेच स्वयंरोजगारास चालना मिळून ग्रामिण भागातील गरीब कुटुंबानां आर्थिक सक्षमीकरणाला संधी प्रदान होतांना दिसते आणि यातून आपोआपच दारिद्र्य निर्मुलनास मदत मिळेल.

सक्षमीकरण या संज्ञेमध्ये महिला मानसिक,शारीरिक,सामाजिक व आर्थिक प्रबळ होणे अपेक्षित आहे. कौशल्य विकासातून महिलांना व्यक्तिमत्व विकासाची गरज लक्षात घेता तसे व्यावसायिक प्रशिक्षण देखील मिळते. निर्णय घेण्याच्या क्षमतेत वाढ होऊन ती स्वता:चे निर्णय स्वता:घेऊ शकेल याबाबत ती कौशल्य विकासातून सक्षम होईल.काही कुटुंबांचे पारंपारिक व्यवसाय असतात.त्यातील काही महिलांनी जर त्यावर आधारित कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण घेतले तर अशा महिलांची कार्यक्षमता अधिक होईल. आणि व्यावसायिक गतीक्षमता वाढून व्याप्तीसुद्धा वाढेल. त्यासोबत आवश्यक व्यावहारिक कौशल्य,संभाषण कौशल्य यांत वाढ होते. त्यामुळे काही प्रमाणात का होईना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो.

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामिण कौशल्य विकास योजना २५ सप्टेंबर २०१४ पासून सुरु करण्यात आली आहे. जिल्ह्याच्या तसेच तालुक्याच्या ठिकाणी गरजेप्रमाणे प्रशिक्षण केंद्र देण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी देशात NSDC ची स्थापना करण्यात येऊन त्या अंतर्गत Sector Skill Council ची स्थापना करण्यात आलेली आहे. इंडिया स्कील रिपोर्ट २०२१ नुसार महिलांमध्ये रोजगाराचा दर ४१.२५% तर पुरुषांमध्ये ३८.१९ % इतका होता. म्हणजेच महिलांना पुरूषांपेक्षा रोजगाराची संधी जास्त प्रमाणात होती. मागील ३ वर्षांत महिलांना पुरूषांपेक्षा जास्त रोजगार मिळणे नियमित झाले आहे. यातून निदर्शनास येते कि भारतीय महिला या उद्योगांसाठी येणाऱ्या काळात अत्यंत महत्वाचे संसाधन ठरतील.२००७ मध्ये ८० लाख नवीन रोजगार शोधणारे बेरोजगार लोक बाजारात होते त्यापैकी ५५ लाख लोकांना संधी उपलब्ध झाली. आणि यामुळे परिस्थिती अधिकच बिकट झालेली दिसते. २००७ या वर्षात बेरोजगारीचा दर मागील ४५ वर्षात सर्वात अधिक होता.

व्यवसायाकरिता आवश्यक संवाद कौशल्य महिला उद्योजकांना देण्याच्या बाबतची तरतूद महाराष्ट्र शासनाच्या २०१४ च्या महिला धोरणात आहे. तसेच कौशल्य वाढीसाठी प्रशिक्षण व प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी प्रशिक्षण देऊन रोजगाराच्या संधीसाठी पूर्तता केले जातील. महिलांची उपक्रमशीलता

Scanned with OKEN Scanner

वाढविण्यासाठी व्यक्तिगत आणि सामुहिक पातळीवर प्रयत्न केले जातील. या बाबत उल्लेख आढळून येतो. एकूणच स्त्रियांना योजनांचा जास्तीत जास्त लाभ मिळू शकेल. असा प्रयत्न केलेला आहे.

व्यावसायिक व तांत्रिक प्रशिक्षण :-

महाराष्ट्र राज्य जीवन्नोनती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या कौशल्य विकासाला मदत होत आहे. या माध्यमातून मुलीं व स्त्रियां यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास होउन त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होत आहे. या प्रशिक्षणात ब्युटी पार्लर,अन्नप्रक्रिया व्यवसाय प्रशिक्षण,फॅशन डिझाईनिंग, केटरिंग संगणक दुरुस्ती,परिचारिका प्रशिक्षण,ज्वेलरी मेकिंग,विमा एजंट इत्यादी प्रशिक्षणावर जिल्हा परिषदेच्या उत्पंनाच्या १०% निधीतून खर्च करावा याबाबत उल्लेख केलेला आहे,ज्यात वित्तीय तरतूद व स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन या योजनांची निश्चिती महिला व बालकल्याण समिती करते.

समुपदेशन केंद्र :-

समुपदेशन केंद्र NGO च्या मार्फत चालविले जाते.कौटुंबिक छळाने ग्रस्त व मानसिकदृष्ट्या खचलेल्या महिलांसाठी समुपदेशन केले जाते.

वरील सर्व बाबींचा समावेश हा एकूणच महिला सबलीकरणाकडे निर्देश करीत असतो. आणि कौशल्य विकास योजना हि सुद्धा सध्याच्या परिस्थितीत केंद्र शासनाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाला दिशा देण्याचे काम अपेक्षित आहे. ज्यातून स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाबरोबरच ती करत असलेल्या कामातून आवश्यक कौशल्य वाढीची संधी मिळेल आणि कार्याची व्याप्ती वाढेल. कार्यक्षमता व गतीक्षमता वाढेल. शेवटी आर्थिक विकासातून तिची सबलीकरणाकडे वाटचाल होईल. आणि त्यानुसार होणाऱ्या बदलाला ती सामोरे जाऊ शकेल. अपुऱ्या शिक्षणामुळे स्त्रियांना उत्पादक काम मिळण्यास अडचणी येतात अशावेळी वेगवेगळ्या प्रशिक्षणाच्या सहाय्याने स्त्रियांना मदत मिळते आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षणामुळे सुधारणा होऊन स्त्री स्वताच्या पायावर उभी राहून सक्षम होते असे वातावरण तयार करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

१. महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण प्रभावी मध्यम आहे.
२. कौशल्य विकासातून व्यावसायिक कार्यक्षमता वाढते.
३. कौशल्य विकासामुळे महिलांना रोजगारक्षम होण्यास मदत होते.

संदर्भ साहित्य :-

१. www.vikaspedia.com
२. www.mahaswayam.com
३. www.nsdc.com
४. www.drishtiias.com
५. स्त्री सक्षमीकराणाच्या योजना. डॉ.सुरेखा मुळे.०१/४/२०१७ व १५/१०/२०१८, लोकसत्ता.
६. India Skill Report २०१८ – २०१९.
७. महाराष्ट्र शासन महिला धोरण २०१४.
८. महिला सशक्तीकरण, कमलेश कुमार गुप्ता,बुक एन्क्लेव,जयपूर.
९. DDUGKY Guideline २०१६

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Work Life Balance among Women Police in Nasik City, Maharashtra

1. Prof.Pratima Balasaheb Pawar, 2. Dr. Sunita P. Chaudhari
1. Research Scholar, Assot.Professor MVP's College of Social Work, Nasik,Maharashtra,
2. Research Guide, Assot.Professor , Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari. College of Social Work Jalgaon (Maharashtra)

Abstract:

The concept of women working in India has always being challenging and when it comes to police the challenges are numerous. The present study focus upon work life balance of women police and challenges before police department. Therefore this study is an attempt to spot out the effects of work-life balance and to explore the main factors which cause women police family bonding, women police stress, and health. By using convenient sampling technique, a sample of 30 respondents was collected. Structured questionnaire were used to collect primary data from the women Police. The secondary data was collected from various existing sources like website and reports.

Key words: *Work-life balance, Occupational stress, Family - work conflict, Women police*

Introduction

Work-life balance of woman police is to find out the different ways to balance the challenging demands of work and home when both coincide. However Work–life and family life are not separated it is interdependent and interconnected.With regard to time and work management, it is very important to maintain a balance between both. Today, it is common for highly qualified professionals to follow a work-life balance. Employees have an array of duties and responsibilities at home as well.The amount of time spent on family and work will differ depending on how important individual domains are. It makes sense to divide time equally for work and family life.

❖ Concept of Work-Life Balance

WLB does not imply an equal balance. On a daily basis, someone's WLB may change. A person might be right now, but it may change tomorrow. The right adjustments also differ when a person is a singleton and gets married, as well as beforeand after kids are born.Work and family life, specifically, cannot be separated for working women, since they are interconnected and both require great consideration.In other words, work-life balance is the ideal of splitting time and energy between work and other vital parts of one's life.

❖ Women in police service:

Law enforcement agencies have committed to tackling gender based violence, so more female police officers are essential. Women folk also trust female police officers in cases of violence, as they are more comfortable discussing the issue with them.An additional advantage is the presence of police officers who respond more effectively to violence to meet the ladies.

The imbalance between work and home life leads to dissatisfaction with work and family life dissatisfaction.The researcher intended to identify the major cause of this serious problem relating to WLB and dissect the conceivable ways for work fulfilment and family life fulfilment. The think about moreover investigations the components affecting work life and family life emphatically as well as contrarily. As the police drive

Scanned with OKEN Scanner

is the spine for the peace of the society, the researcher extreme to do investigate beneath this point to give better proposals for the enhancement of their WLB.

❖ **Statement of the problem:**

Women police are experiencing work-life imbalance as a result of increasing pressures at work and at home, which is a result of social and organisational level actions. In Women face a lack of trust from their spouses, inadequate assistance from family members, and the nature of their employment, workplace disruptions, and the current work structure, all of which contribute to a work-life balance. In addition, women in the police force face work pressure as a result of rigid schedules, male domination, and frequent public encounter.

❖ **Scope of the study:**

The scope of study is limited to work life balance among women police in Nasik city. It covers the personal profile of female police as well as elements relevant to work and family life. It focuses on their organisational profile, which includes their work history and the circumstances that impacted their decision to join the police force.

❖ **Review of literature**

- **(Anitha&Muralidharan,2014)** Research has shown that having more experience leads to more work life balance among marketing professionals in Coimbatore's two-wheeler automobile industry.Researchers concluded that age, salary, education, experience, and family type, as well as work-related factors like target-oriented work, working hours, extended benefits, and transportation have an impact on work-life balance.
- **(Padma & Reddy, 2013)**According to the research paper entitled, "Role of family support in balancing personal and work life of women employees." Working women face many challenges both in fulfilling their work responsibilities and taking care of their families and other responsibilities. "Women play many roles in the family, but when it comes to work there are many obstacles to overcome.Women often choose to work for money or to build their careers. However, police departments have a lot of pressure from all angles, so female officers find themselves in a dilemma trying to maintain a work and family life balance.

❖ **Objectives of the study:**

1) To Study Challenges before Nashik city women police to maintain Work-Life Balance.
2) To identify the factors responsible for imbalances in work life.
3) To study and measure the impact of work-life balance on family.

❖ **Research Methodology**

Descriptive study is used for this work. The study based on both primary and secondary data. The structured questionnaire was distributed to 30 women police. The data were collected from women police personnel's from Nashik city police stations. Secondary data was collected from journals, websites, and research articles and from periodicals of police department. Convenience sampling technique has been used to collect the sample of 30 women police in Nashik city.

❖ **Data analysis and interpretation**

From the selected sample, 06 were senior constables, 07 were Naik constables, 12 were police constables and 05 were police sub-inspectors.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

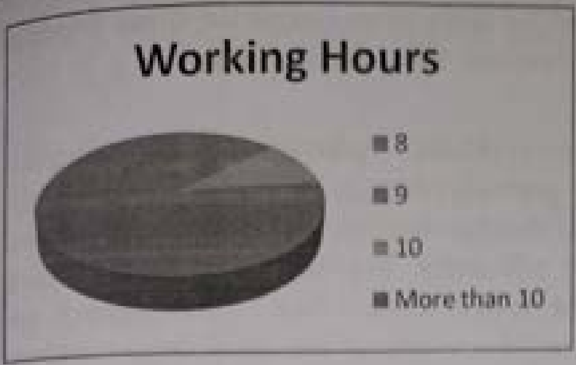

It found that out of 30 respondents, 23 women police work more than 10 hours a day, 3 women police work 9 and 8 hours a day and only 1 officer works 8 hours a day.

Out of 30 respondents, the study found that 18 policewomen said a work-life balance policy was needed, while 12 policewomen said there was no need for a separate work-life balance policy.

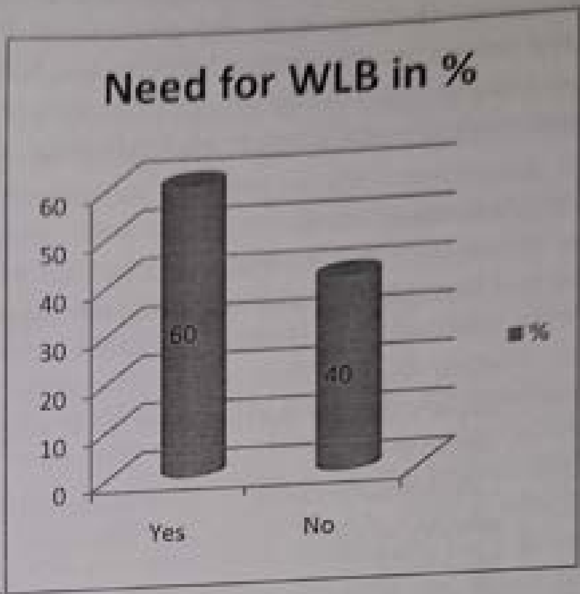

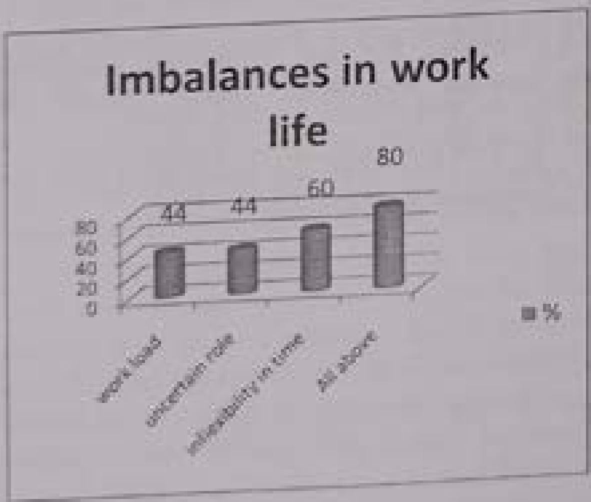

Beside graph revealed that the factors responsible for imbalances in work life. It shows that 44% women are facing imbalance in work life because of heavy work load and uncertain role in their jobs. Also 60% women police facing problems because of inflexibility in time. And max. 80% women say that all these factors are responsible for imbalances in work life.

❖ **Suggestion**

Women police deal with different problems in their daily work. They do not find time to take care of their family life and this affects individual productivity. It has been found that the majority of women police need work-life balance policies. In order to maintain the health of each employee, the welfare department should organize a yoga and meditation program for their personal stress realise and motivational program for positive counselling. There should be a counselling centre under the Social Welfare Office that will help solve basic problems facing the women police.

Also Various Employee Assistance Programs (EAPs) such as awareness training, psychological training programs, self-awareness training programs can be presented to the police department so that they can enjoy a quality working life. At the same time

Scanned with OKEN Scanner

changes in working hours and shift patterns can be made to minimize the stress levels of women police officers, thus creating a balance between their working lives.

❖ Conclusion

Women play an important role in the workforce. Achieving a good work-life balance between private life and work life is a growing concern for every sector. A better work-life balance leads to stress reduction and thereby maintains a healthy environment, which leads and leads to an increase in work efficiency. This paper was an attempt to examine the difficult challenges that working police women face in maintaining and balancing their personal and professional lives. The results of the study do not address any significant association between age, health and quality of life and family type, and a significant relationship between educational attainment and health-related quality of life, and work efficiency and work-life balance.

❖ Reference

- Anitha, R., & Muralidharan, D. (2014, Nov). A study on the influence of Demographic and work related aspects on the work life balance of marketing Professionals. Global Journal for Research Analysis, 3(11), 100-102.
- Hiral Mehta. (2015, June). A Study on Work Life balance of Employees & its impact on the performance of Employees. Global Journal of Research Analysis, 4(6), 96- 99.
- Lakshminarayanan, S. and Savarimuthu, A., 2010. A Study on Work Life balance among working women of Manipal. An Interdisciplinary Research Journal, 10(2), pp.63-70.
- Reddy, N.K., Vranda, M.N., Ahmed, A., Nirmala, B.P. and Siddaramu, B., 2010. Work– Life balance among married women employees. Indian Journal of Psychological Medicine, 32(2), p.112.
- UshaDevi , N., Preema, D., & Swathi , N. (2018). Work life balance: A tool for quality service. International Journal of Commerce & Management, 1-13.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

Work

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रात महिला उद्योजकता विकासात महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे योगदान

डॉ. सुनिता पी. चौधरी
सहयोगी प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

गोषवारा

आर्थिक वाढ आणि विकासाची गुरुकिल्ली म्हणून उद्योजकता विकासाकडे बघितले जाते. स्वयं रोजगारात आणि औद्योगिक विकासात उद्योजकता विकासाची महत्त्वाची भूमिका आहे. उद्योजकता विकासामुळे लोकांचा आर्थिक दर्जा तसेच सामाजिक दर्जा सुधारण्यास मदत मिळते. भारतात १९९१ पासून सरकारने उदारीकरण ,खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण याचा स्वीकार केला. यामुळे आर्थिक विकासाला सुद्धा गती मिळाली परंतु याचा परिणाम म्हणजे समाजातील काही स्तर सामाजिक शैक्षणिक आणि आर्थिक दृष्ट्या या प्रवाहापासून बाजूला झाला. त्यामुळे समाजातील अशा विशिष्ट वर्गांचा विकास हा होऊ शकला नाही. त्यात प्रामुख्याने येतात त्या म्हणजे महिला. त्यामुळे प्रवाहाच्या बाजूला झालेल्या या घटकांना देखील प्रवाहात आणणे गरजेचे होते. त्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसायिक उद्योगांमध्ये काम व संधी उपलब्ध करून देण्याची गरज होती . त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक स्थिती सुधारू शकेल व त्यांचा उदरनिर्वाह योग्य प्रकारे होऊ शकेल.

महिलां मधील उद्योजकता विकासाला चालना मिळण्यासाठी भारत सरकारने महिला उद्योजकांसाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली. महाराष्ट्र शासनाने देखील शाश्वत उपजीविकेसाठी व महिलांना सक्षम करण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) ची स्थापना केली. या महामंडळाची स्थापना 24 फेब्रुवारी 1975 रोजी आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने करण्यात आली. या महामंडळाद्वारे महिलांसाठी विविध योजना व प्रशिक्षण कार्यक्रम जसे रमाई महिला शक्तिकरण , नाबार्ड, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम ,SHG प्रशिक्षण कार्यक्रम इ.

संबंधित शब्द - महिला उद्योजकता, माविम योजना, सक्षमीकरण, योगदान

प्रस्तावना

आर्थिक विकासाची गुरुकिल्ली म्हणून आपण उद्योजकता विकासाकडे बघत असतो. स्वयं रोजगारात आणि औद्योगिक विकासात उद्योजकता विकासाची महत्त्वाची भूमिका आहे. उद्योजकता विकास हे लोकांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत करत असते. उद्योजकता विकासामुळे लोकांचा आर्थिक दर्जा तसेच सामाजिक दर्जा सुधारण्यास मदत मिळते. भारतात १९९१ पासून सरकारने उदारीकरण ,खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण याचा स्वीकार केला. यामुळे आर्थिक विकासाला सुद्धा गती मिळाली परंतु याचा परिणाम म्हणजे समाजातील काही स्तर सामाजिक शैक्षणिक आणि आर्थिक दृष्ट्या या प्रवाहापासून बाजूला झाला. त्यामुळे समाजातील अशा विशिष्ट वर्गांचा विकास हा होऊ शकला नाही. त्यात प्रामुख्याने येतात त्या म्हणजे महिला. त्यामुळे प्रवाहाच्या बाजूला झालेल्या या घटकांना देखील प्रवाहात आणणे गरजेचे होते. त्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसायिक उद्योगांमध्ये काम व संधी उपलब्ध करून देण्याची गरज होती . त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक स्थिती सुधारू शकेल व त्यांचा उदरनिर्वाह योग्य प्रकारे होऊ शकेल.

महिलां मधील उद्योजकता विकासाला चालना मिळण्यासाठी भारत सरकारने महिला उद्योजकांसाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली. महाराष्ट्र शासनाने देखील शाश्वत उपजीविकेसाठी व महिलांना सक्षम करण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) ची स्थापना केली. या महामंडळाची स्थापना 24 फेब्रुवारी 1975 रोजी आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने करण्यात आली. या महामंडळाद्वारे महिलांसाठी विविध योजना व प्रशिक्षण कार्यक्रम जसे रमाई महिला शक्तिकरण, नाबार्ड, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम ,SHG प्रशिक्षण कार्यक्रम इ.

- **संकल्पनात्मक पार्श्वभूमी**

  उद्योजकता -उद्योजकता म्हणजे नवीन काहीतरी साध्य करण्याची प्रक्रिया ज्यामध्ये जोखीम आणि आर्थिक अनिश्चितता हाताळून व्यवसायात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच लोकांची गरज ओळखून नाविन्यपूर्ण व जोखीम याचा आर्थिक देवाण-घेवाणीचा उपक्रम म्हणजे उद्योजगता होते.

  उद्योजक- उद्योग करणे हे मोठ्या जोखमीचे व आयोजनाचे तसेच सुज्ञपणे केले जाणारे कार्य आहे. फ्रँक एच नाईट यांच्या मते जी व्यक्ती जो खेल ग अनिश्चिततेच्या परिस्थितीत निर्णय घेते ती व्यक्ती म्हणजे उद्योजक आहे. पीटर ड्रुकर यांच्या मते जो नेहमी बदलांचा शोध घेतो त्यास प्रतिसाद देतो आणि संधी म्हणून त्याचा अगदी योग्य उपयोग करतो तो उद्योजक आहे

  उद्योजकता विकास- उद्योजकता विकास म्हणजे अशा सर्व क्रिया जोकिंग नाविन्यपूर्ण कल्पना ज्या व्यक्तीला उद्योजक म्हणून तयार होणार उत्तेजित करतात व प्रोत्साहन देतात.

- **महिला उद्योजक** - कोणतीही महिला जी वैयक्तिक किंवा गटाने कोणत्याही व्यवसायाचे आयोजन आणि व्यवस्थापन करते ,ज्यासाठी ते पुढाकार घेणे आणि धोका पत्करण्यास तयार असते तिला महिला उद्योजक असे म्हटले जाते.

समस्याचे विधान : -

उद्योजकता विकासामुळे मानवी जीवनात आमूलाग्र बदल घडू लागतात. त्यामुळे त्यांचे राहणीमान तसेच त्यांचे आर्थिक व सामाजिक दर्जा हा बदलायला लागतो. तसेच आर्थिक आणि कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम बनू लागतात. महाराष्ट्रात महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून सरकार महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिले जाते. माविम आपल्या विविध योजना आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांचा समाजातील दर्जा व स्थान तसेच त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारविण्याचे प्रयत्न करीत असतात. महाराष्ट्रात माविमच्या माध्यमातून अनेक जिल्ह्यांमध्ये बदल घडून आलेला दिसून येतो.त्यामुळे महिला लाभार्थ्यांनी त्यांचा व्यवसाय विकसित करण्यासाठी विविध योजनांचा लाभ घेतलेला दिसतो. जर ठराविक मुद्दे विचारात घेऊन माविम चे कार्यक्रम व योजनांचे मूल्यमापन केले तर महिला उद्योजकता विकासातील या महामंडळाची भूमिका स्पष्ट होऊ शकते.

विषयाचे उद्दिष्टे-

या शोध निबंधाचा प्रमुख उद्देश महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे महाराष्ट्रातील महिला उद्योजकता विकासातील योगदान अभ्यासने आहे.

- महिला उद्योजकतेला चालना देणाऱ्या विविध योजनांचा आढावा घेणे.
- माविम च्या विविध योजनांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करणे.
- माविमच्या कामकाजाच्या रचनेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती —

सदर शोध निबंध साठी महिला आर्थिक विकास महामंडळ पुस्तके इतर शोधनिबंध लेख विविध वेबसाईट यांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात माविम च्या

Scanned with OKEN Scanner

कामगिरीचा आढावा घेताना माविम द्वारा विकसित केलेल्या विविध उपक्रमांचे मूल्यांकन, तसेच महिला आणि महिला उद्योजकता यात झालेली वाढ याचा विचार करण्यात आलेला आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

माविम हा महाराष्ट्र शासनाचा अंगीकृत उपक्रम आहे. महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्त्व व महामंडळाचे या कामातील तज्ञता लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने दिनांक 20 जानेवारी 2003 नुसार या महामंडळाला महिला विकासाची राज्यस्तरीय " शिखर संस्था" म्हणून घोषित केले आहे. माविम ची प्रमुख ध्येय हे चिरंतर विकास प्रक्रियेतून महिलांसाठी सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे आहे. ३३ जिल्हे, 315 तालुके १४१७९ गावे व शहरांमधील ११ लाख महिलांपर्यंत पोहोचण्यात माविम यशस्वी झाले आहे. माविम चे उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1. महिलांची क्षमतावृद्धी 2. लोकसंख्या बांधणी
3. पतपुरवठ्याची उपलब्धता 4. माहितीचा स्रोत निर्माण करणे.

बराच काळ विकासात्मक कार्यक्रमात महिलांच्या गरजा व प्राधान्य यावर लक्ष केंद्रित केले गेले नव्हते. अनेक क्षेत्रात महिलांचा सक्रिय सहभाग असूनही महिलांच्या श्रमाची दरडोई उत्पादनक्षमता कमी दिसून येत होती. त्यामुळे त्यांनी कितीही मेहनत केली तरी त्यांच्या श्रमाची दखल समाजात घेतली जात नव्हती. याच वेळी जगभरात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ सुरू झाली. त्यामुळे महिलांच्या समस्यांकडे एका नव्या दृष्टिकोनातून बघन्याचा मार्ग मोकळा झाला. यासाठी माविम ने महिलांना सामाजिक दृष्ट्या सक्षम करून त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होता यावे याकरिता स्वयंसहाय्यता बचत गट, तंत्रज्ञान व महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम व विविध योजना अशा कार्यक्रमांची निर्मिती केली. माविम द्वारा स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी बचत गटा सारख्या माध्यमांचा उपयोग करून त्यांच्यासाठी

एक्सेस टू क्रेडिट, एक्सेस टू नॉलेज, आणि सत्तेतील सहभागाची दारे खुली केली. माविम च्या जिल्हा कार्यालयामार्फत महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजनांची अंधार बजावली होते महिलांना संघटित करणे, त्यांच्यातील क्षमतांचा विकास करणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढविणे, उद्योजकीय विकास घडवून आणने, रोजगाराच्या संधी मध्ये वाढ करणे , बाजारपेठांची सांगड घालून देणे ही प्रमुख उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून माविम कार्यरत आहे.

माविम चे प्रमुख कार्यक्रम.

- **तेजस्विनी ग्रामीण महिला सक्षमीकरण** - महाराष्ट्रात बचत गटाची चळवळ निरंतर रहावी यासाठी आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधी सहाय्याने तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम माविम द्वारा राबविण्यात येतो. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या लोकसंस्था उभारणी, गटांना सूक्ष्म पतपुरवठा सेवा उपलब्ध करून देणे, उपजीविका व उद्योजकता विकास घडवून आणणे स्त्रियांच्या सबलीकरण व सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी प्रयत्न करणे या चार महत्त्वाच्या घटकांवर या कार्यक्रमात भर देण्यात आली आहे. 150 ते 200 गटांचे मिळून एक लोकसंचालित साधन केंद्र निर्माण केली जाते आतापर्यंत राज्यात 315 लोकसंचालित साधन केंद्रे कार्यरत आहेत. साधारणत: 7 लाख 84 हजार 763 महिला लाभार्थ्यांनी या कार्यक्रमाचा लाभ घेतला आहे.
- **महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान** - गरिबी निर्मूलन हा या कार्यक्रमाचा प्रमुख हेतू असून महाराष्ट्रात हे अभियान ठाणे जिल्ह्यात भिवंडी -शहापूर ,सोलापूर जिल्ह्यात माळशीरस - मोहोळ ,आणि गोंदिया जिल्ह्यात सालेकसा- तिरोडा या सहा तालुक्यात करता राबवले जाते. गरीब कुटुंबातील सदस्यांची बचत गटात समावेश करून बचत गटाची बांधणी करणे त्यांना सूक्ष्म पतपुरवठा व विमानसेवा उपलब्ध करून देणे त्यांच्या उपजीविकेच्या साधनांचा वाढ करणे तसेच

USE THE BOOK WITH CARE

महिला सक्षमीकरण आणि आणि महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा यासाठी काम केले जाते. आतापर्यंत 1 लाख 34 हजार 669 लाभार्थ्यांनी या अभियानाचा लाभ घेतला आहे.

- **अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण-** अल्पसंख्यांक समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास करून त्यांना सक्षम करण्याचे काम या योजनेतून केली जाते. कार्यक्रम अल्पसंख्यांक होईल अशा दहा जिल्हा यानिमित्त बेबीला जातो यात अल्पसंख्यांक घटकातील लाभार्थ्यांच्या निकषानुसार बचत गट स्थापन करून त्यांच्या उपजीविकेच्या नवीन तसेच सद्यस्थितीतील साधनांचा विकास करणे. त्याचप्रमाणे महिलांचे आरोग्य मन उंचावणे सकस आहार स्वच्छता अन्नसुरक्षा याची काळजी घेणे तसेच महिलांना कायदेविषयक माहिती व मार्गदर्शन देणे यासारखे कार्यक्रम या अभियानात केले जातात. 40234 लाभार्थ्यांनी या कार्यक्रमाचा लाभ घेतला.
- **नव तेजस्विनी योजना 2022-** महाराष्ट्र सरकार द्वारे नवं तेजस्विनी योजना 2022 ला महिला आणि बाल विकास मंत्रालय मार्फत मंजुरी देण्यात आली. ही योजना राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळाची निवड महाराष्ट्र सरकारने किल्ले आहे. या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील जवळपास दहा लाख कुटुंबांना याचा लाभ मिळणार आहे. तसेच ग्रामीण महिला सबलीकरण कार्यक्रमाद्वारे महिलांना स्वयंसहाय्यता बचत कशासाठी वित्तीय सहायता प्रदान केले जाईल. या योजनेत महिलांना कमी व्याजदरात विविध सुविधा उपलब्ध केलेले आहेत. या योजनेचा प्रमुख उद्देश हा महिला बचत गटांना सक्षम बनवून महिलांना जास्तीत जास्त उद्योगभिमुख बनवणे आहे. महिला सक्षम आहे उद्योजकतेसाठी प्रशिक्षित आहे तरी तरी कर्ज मंजुरीसाठी अडचणी येतात महिलांना व्यवसाय लघुउद्योग आणि इतर वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी कर्ज मिळणे कठीण जाते त्यामुळे महाराष्ट्रात न व तेजस्विनी ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम हा क्रांतिकारक ठरणार आहे. या योजनेद्वारे महिलांना वैयक्तिक कर्ज तसेच बचत गटांना बँक सोबत जोडन्यावर भर देण्यात आलेला आहे.

तसेच विकेल ते पिकेल या योजनेतील उपक्रमाअंतर्गत महाराष्ट्र शासन बचत गटांना पुढील स्तरावर नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. या उपक्रमाद्वारे महिलांच्या सहकारी संस्था, महासंघ आणि कंपन्या स्थापन करून त्यांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवणे व महिलांच्या उत्पादकता तसेच उत्पादन खरेदीवर भर देणे हा या उपक्रमाचा प्रमुख उद्देश आहे.

माविम समोरील आव्हाने -

महिलांना आर्थिक दृष्ट्या सबल करण्यासाठी माविमला विविध कार्यक्रम राबवताना अनेक अडचणी येतात. त्यात प्रामुख्याने गावा गावांमधील जाती मधील भेदभाव, सामाजिक आणि आर्थिक रचना ,तसेच स्थानिक राजकीय हस्तक्षेप यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

1. ग्रामीण भागातील जातीय वादामुळे समाजातील सर्व स्तरावरील महिलांना एकत्र आणून कार्यक्रम राबवण्यात अडचणी निर्माण होतात.
2. ग्रामीण भागातील सामाजिक आणि आर्थिक रचनादेखील बचत गटाने सारखे उपक्रम राबविण्यासाठी आव्हानात्मक ठरत असते. जास्त करून महिला किंवा त्यांच्या कुटुंबांचे मानसिकता आहे फक्त बचत गटाच्या माध्यमातून कर्ज उपलब्ध करून देण्याचे असल्यामुळे या महिलांना उद्योजक अभिमान प्रशिक्षण देतांना तसेच बचत गटाच्या अंतर्गत काम करत असताना अडचणी निर्माण होतात.
3. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील राजकीय वातावरणामुळे अनेक लोक या कार्यक्रमांमध्ये अडथळे निर्माण करीत असतात.
4. महिला बचत गटाच्या दर्जेदार उत्पन्नासाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे .

COLLEGE OF SOCIAL WORK JALGAON LIBRARY 7040

Scanned with OKEN Scanner

HANDLE THE BOOK WITH CARE

उपाययोजना

- माविम आपल्या विविध उपक्रमाद्वारे महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यात पर्यंत पोहोचले आहे.
- महिलांच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या कार्यक्रमांचे आयोजन माविम मार्फत केली जाते.
- माविम मार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची अंबलबजावणी आणखीन प्रखरपणे होणे गरजेचे आहे.
- स्वयंसहाय्यता बचत गटा अंतर्गत गरीब महिलांचा समावेश जास्त असल्यामुळे त्यांच्यासाठी अंतर्गत कर्ज व्यवहार अधिक पारदर्शक करणे गरजेचे आहे.
- बिगर कृषी उपक्रम आणि पेक्षा कृषी उपक्रमांचे प्रमाण जास्त आहे.
- माविम चे प्रमुख लाभार्थी हा भूमीहीन महिला येतात.

निष्कर्ष

महिला आर्थिक विकास महामंडळ हा महाराष्ट्र शासनाचा अंगीकृत उपक्रम 24 फेब्रुवारी 1975 ला आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने स्थापन झाला. आणि 2003 मध्ये महिला विकासाचे शिखर संस्था म्हणून शासनाने माविमला घोषित केले. स्त्रियांना सामाजिक आर्थिक आणि राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी माविम 33 जिल्हे 315 तालुके 14179 गावांमध्ये व शहरांमधील 11 लाख महिलांपर्यंत पोहोचण्यात माविम ला यश प्राप्त झाले आहे.

माविमने आपल्या प्रमुख कार्यक्रमातून जसे तेजस्विनी ग्रामीण महिला सक्षमीकरण, महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण, नव तेजस्विनी योजना 2022 त्याचप्रमाणे विविध उपक्रम जसे विकेल ते पिकेल अशा अनेक उपक्रमांच्या माध्यमातून महिला उद्योजकतेला पाठवळ देण्याचे काम केले आहे आणि करत आहे. या सर्व उपक्रमांमुळे महिला उद्योजकता विकासात माविम ची महत्त्वाची भूमिका असून समाजातील त्यांचा सामाजिक, आर्थिक तसेच राहणीमानाचा दर्जा उंचाविण्याचे प्रयत्न सरकारमार्फत केले जात आहेत. तसेच बचत गटाच्या चळवळीच्या माध्यमातुन महिलांना वैयक्तिक त्याच प्रमाणे गट लघुउद्योग आणि व्यवसायाला प्रशिक्षण देणे आणि तसेच त्यांच्या उत्पादनाला विक्री करण्यासाठी बाजारपेठांची उपलब्धता निर्माण करून देण्याची देखील प्रयत्न माविम कडून केले जातात. काही कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीतील अडथळे दूर केले तर महिला उद्योजकतेला महाराष्ट्रात माविम मार्फत शासन योग्य दिशा देण्यात प्रयत्नशील आहे .

References :-

1. Ailawadi Satish C. & Banerjee Romy (2007), "Principal of Entrepreneurship" Everest Publishing House, Pune.
2. Desai Vasant (2006) , "Dynami c of Entrepreneurial Development And Management", Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Naik, S. "The Need for Developing Women Entrepreneurs." Yojna, vol. 47, 2012.
4. Vinesh, "Role of Women's Entrepreneurship in India." Global Journal of Finance and Management, vol. 4, no. 5, 2014,pp. 473-480.
5. www.entreweb.org/ entrship.hmt.
6. http://mavimindia.org/
7. www.gov.maharashtra.nic.in
8. https://womenchild.maharashtra.gov.in/
9. https://twitter.com/mavimnews

LIBRARY

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-1 January 2019

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी लोकसहभाग :एक शाश्वत पर्याय

प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव
badgujarni3@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा विकासाच्या समिप असलेला परंतु विकसनशील देशांच्या यादीतील देश आहे. भारताच्या विकासाच्या संदर्भात विविध विचारप्रवाह आहेत. विकास ही विस्तृत अर्थाने अभिव्यक्त होणारी संकल्पना असून ठरविलेल्या उद्देशप्राप्तीसाठी संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरूपाचे अनुकूल बदल विकासात अभिप्रेत असतात. (सोहनी शाम, १९९८) सामान्यपणे विकास हा शब्द दैनंदीन जीवनात अनेक वेळा वापरला जातो. विकासाला अनेक समानार्थी शब्द वापरले जातात. उदा. प्रगती, सुधारणा, साध्य इ. विकास ही सापेक्ष संकपना आहे. विकास या संकल्पनेला ग्रामीण भागाशी जोडताना वेगवेगळ्या लेखकांनी ग्रामीण विकासाच्या विविध पैलूंवर आपले विचार व्यक्त केले आहेत. उदा. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, दळणवळण, मुलभूत सुविधा, राहणीमानाचा दर्जा इ. उपरोक्त सुधारणा अथवा विकासाची गती सातत्यपूर्ण व निरंतर ठेवण्यासाठी ग्रामीणांची म्हणजेच स्थानिक लोकांच्या क्षमता वाढविणे, त्यांना क्रियाशील करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच गाव विकासाच्या निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण स्वत:च्या श्रमाची, स्वत:च्या भावनांची, अपेक्षांची गुंतवणूक असल्याशिवाय झालेल्या विकासाची चव घेता येत नाही. त्यादृष्टीने लोकसहभागाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. लोकसहभागाची चळवळ ही शाश्वत राहील्यास गावाचा शाश्वत विकास होण्यास मदत होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात लोकसहभाग हा शाश्वत ग्रामीण विकासासाठीचा सक्षम-सकारात्मक व शाश्वत पर्याय आहे, या विषयीची मांडणी केली आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टये:

१) लोकसहभागाचे महत्त्वाबाबत चर्चा करणे.

२) शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी लोकसहभागाची अनिवार्यता समजून घेणे.

गृहीतक :

शाश्वत ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया ही गुणात्मक लोकसहभागावर अवलंबून आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर केला असून त्यासाठी विषयाशी संबंधीत विविध संदर्भग्रंथ, नियतकालीके, मासिके, शोधनिबंध व इतर प्रकाशीत साहित्याचा आधार घेऊन माहिती संकलीत केली आहे व त्याद्वारे निष्कर्षांची मांडणी केली आहे.

विषय विवेचन :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण विकास हा विषय नेहमीच महत्त्वाचा राहीला आहे, कारण देशाचे एकूण विकासाचे मूळ ग्रामीण विकासात आहे. ग्रामीण जनतेचे विविध स्थानिक प्रश्न, गरजा वा समस्यांच्या निराकरणातून त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्याचा व प्रगती घडवून आणण्याचा प्रयत्न म्हणजे ग्रामीण विकास होय. अर्थात त्याकरीता ग्रामीण समाजातील उपलब्ध भौतिक व मानवी साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपयोग करून घेणे महत्वाचे असते. (पाटील अमोल, २०१०). लोकांच्या क्षमतांची बांधणी करून त्या क्षमतांचा वापर गावविकासाच्या विधायक कार्यासाठी केल्यास तो विकास परिवर्तनाकडे वाटचाल करतो. साधारणपणे अशा स्वरूपाचा विकास साधण्यासाठी सन १९५१-५२ पासून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून सुरू झालेल्या `समाज विकास योजना` कार्यक्रमातून तसेच १९५७ मधील सामुदायिक विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार सेवा या कार्यक्रमाद्वारे केला परंतु त्यास फारसे यश लाभले नाही. परंतु त्यानंतरच्या `पंचायतराज` व्यवस्थेच्या माध्यमातून मात्र लोकशाही व्यवस्थेला आणि एकुणच लोकांच्या सहभागाला खऱ्या अर्थाने गती मिळाली.

लोकसहभाग अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये लोकांच्या स्व प्रयत्नातून व सहभागातून आहे. त्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणली जाते.

बंकी यांच्या मते, सहभाग म्हणजे गतीमान समूहप्रक्रिया ज्यामध्ये सर्व सदस्य एकत्रितपणे कार्य करतात. याशिवाय कोणत्याही समस्या सोडविण्याकरीता किंवा निर्णय घेताना सर्व संबंधित लोकांचे मत विचारात घेतले जाते. याचाच अर्थ सर्वसहमतीने, सर्वांच्या मताने व सर्वांच्या प्रयत्नाने कार्यवाही केली जाते. लोकसहभागातून केलेली कृती ही एखादी व्यक्ती वा

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

घटक अथवा संस्था यांच्या मालकी न राहता ती एक सामूहिक वृत्ती असते. त्यातून मिळणारी यशस्विता ही देखील सामूहिक असते. **सॅम्युअल पॉल** यांच्या मते लोकांचा सहभाग म्हणजे अशी क्रियाशील प्रक्रिया की, ज्यामुळे लाभार्थीच्या विकासात्मक प्रकल्पाचे निर्देशन व अंमल केल्यामुळे त्यांचा वैयक्तिक विकास होईल. याशिवाय त्यांचा आत्मविश्वास वाढून ते आत्मनिर्भर होतील व त्यांची मूल्ये जोपसली जातील. म्हणजेच लोक सहभागामुळे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत सर्व लोकांच्या वैयक्तिक विकासातून गावाचा विकास व गाव विकासाच्या माध्यमातून पुन्हा वैयक्तिक विकास साधण्यास मदत होते. याचाच अर्थ लोकसहभाग व वैयक्तीक विकास हे परस्परपूरक आहे हे स्पष्ट होते. **सर हीप, (१९७६)** यांच्या मते, लोकांचा सहभाग म्हणजे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये लोकांचा समावेश होय. शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेस सहभागी होणे. याला जास्त महत्त्व आहे. क्षमतांची बांधणी असल्यास निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची वारंवारिता ही जास्त असते. याचाच अर्थ विकासाबाबतचे व त्यातील महत्त्वपूर्ण घटकांचे ज्ञान असणे, त्याबद्दल आत्मविश्वास असणे सहभागी होण्यासाठी स्वतःहून पुढाकार घेणे, इतरांना सोबत घेणे, त्यांना प्रक्रियेत सामावून घेणे यास क्षमतांची बांधणी असे म्हणता येईल. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी व लोकसहभाग वाढविण्यासाठी या बाबींना विशेष महत्त्व आहे.

रजनी कोठारी यांच्या मते, लोकांचा सहभाग म्हणजे केवळ त्यांना प्रक्रियेमध्ये समाविष्ट करून घेणे नसून अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामुळे लोकांना एक प्रतिष्ठा प्राप्त होवू शकेल, आत्मसन्मान मिळेल व ते स्वतः त्यांचे भवितव्य घडवू शकतील. **बलवंतराय मेहता** यांच्या मते, ग्रामीण कल्याण हे स्थानिक पुढाकाराने व स्थानिक निर्देशनामुळेच शक्य होऊ शकते. ग्रामीण विकास साध्य करावयाचा असल्यास स्थानिक लोकांच्या इच्छा व आवडी पूर्ण होतील अशा कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे होय.

वरील तज्ञांच्या मतांचा अर्थ समजून घेतल्यानंतर स्पष्ट होते की, लोकसहभाग हा घटक शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी विकास निरंतर राहण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सहभाग किती लोकांचा आहे, या बाबीला फारसे महत्त्व नसून सहभाग देणाऱ्या लोकांची त्यात सक्रियता कशी आहे, सहभागाच्या गुंतवणीकीचा दर्जा कसा आहे, मग ती गुंतवणूक ही भावनिक असू शकते, शारीरिक व बौद्धिक श्रमाची असू शकते, आर्थिक स्वरूपाची असू शकते, साधन-सुविधा पुरविण्याबाबतची असू शकते किंवा अन्य प्रकारची असू शकते. त्यातून मिळणारी प्रतिष्ठा ही महत्त्वाची आहे. सहभागातून मिळालेले यशाचे आत्मसमाधान हे महत्त्वाचे आहे. माझ्या गुंतवणुकीमुळे मिळालेले माझे समाधान ही भावना लोकसहभागला प्रोत्साहनव चालना देते. याचाच अर्थ लोकसहभाग ही स्वेच्छेने, पुढाकाराने, प्रेरणेने होणारी बाब आहे. बळजबरी अथवा कुणी सांगितले म्हणून लोकसहभाग होऊ शकत नाही अथवा अशा स्वरूपाचा सहभाग हा ग्रामीण विकास चिरंतन होण्यासाठी महत्त्वाचा ठरत नाही हे वरील संदर्भावरून स्पष्ट होते.

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी लोसहभाग हा गुणात्मक स्वरूपाचा असणे आवश्यक आहे. विशिष्ट हेतूने प्रेरीत होऊन लोकसहभागी होणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होणे हे माझे उद्दिष्ट आहे. असे समजून त्यात कार्यरत असणे म्हणजे सहभागाची गुणवत्ता असणे होय. **जगन्नाथ, (१९७१)** यांच्या मते सहभाग म्हणजे भागीदारी किंवा वाटा असणे व त्यामध्ये मनापासून काम करणे, त्याचप्रमाणे स्वतःची मालकी हक्काची भावना असणे, आपण समाजाचा एक भाग असून समाजातील कार्यामध्ये आपुलकीच्या भावनेने समाविष्ट होणे म्हणजे भागीदार म्हणून सहभाग नोंदवणे होय. जगन्नाथ यांच्या मताचा अभ्यास केल्यावर लक्षात येते की, गुणात्मक रित्या सहभाग देण्यासाठी व शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी लोकांच्या मनात विकासाविषयीची जाणीव होते व ती तत्वतः मान्य होणे आवश्यक आहे. त्यानंतर ती प्रत्यक्ष कृतीत उतरण्याची मानसिकता तयार होईल. लोकसहभाग सक्रियपणे दिल्यास त्याचा लाभ मलाच होईल, त्यातून माझेच कल्याण होईल ही बाब लोकसहभागाला प्रेरीत करते व त्यातून घडून येणारा विकास गुणात्मक पातळीवर सिद्ध होतो. पर्यायाने तोच विकास हा शाश्वत विकासाकडे दिशानिर्देश करतो.

ज्याप्रमाणे ग्रामीण विकास ही निरंतर प्रक्रिया आहे तसाच लोकसहभाग हो देखील निरंतर चालणारी एक चळवळ आहे. ही चळवळ चिरस्थायी ठेवण्यासाठी त्यात गावातील प्रत्येक वयोगटातील, प्रत्येक जाती-धर्मातील, प्रत्येक समूहातील, कानाकोपऱ्यात वास्तव्यास असलेल्या प्रत्येकाचा सहभाग आवश्यक आहे व हा सहभाग वरवरचा किंवा कामापुरता किंवा दिखाऊपणाचा अथवा अल्पकालीन असून चालणार नाही किंवा तसा तो राहणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे कारण त्यात सातत्य नसेल तर विकासाचे गांभिर्य राहत नाही. **कोहेन व अपहूप (१९८०)** यांच्या मते `निर्णय प्रक्रियेतील नियोजनापासून ते मूल्यमापनापर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यामध्ये समाविष्ट होणे, म्हणजे सहभाग होय`. **वॅरहॉगॉन (१९८७)** यांच्या मते, `कोणतीही योजना अथवा प्रकल्पामध्ये सक्रिय सहभाग हा नियोजन व अंमलबजावणीच्या वेळेस सातत्यपूर्ण असावयास हवे.` असे सांगितले तर त्यांच्या मते सर्वसाधारण लोकांच्या गरजांना अधिक महत्त्व देतांना तितकेच महत्त्व व्यक्तिच्या कार्याला देखील आहे. गावातील प्रत्येक व्यक्तीचा सहभाग हा महत्वाचा मानला जाणे आवश्यक आहे किंबहुना ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-1 January 2019

शाश्वत ग्रामीण विकास होण्यासाठी लोकसहभागाची अनिवार्यता :

ग्रामीण विकासाचे मूळ अधिष्ठान लोकसहभाग हेच आहे. लोकसहभागाशिवाय ग्रामीण विकास साधणे अशक्य आहे. गावातील समस्यांचे निराकरणासाठी केवळ ग्रामपंचायत अथवा सरपंच किंवा सदस्य हेच जबाबदार नसून त्यासाठी ग्रामातील प्रत्येक जण जबाबदार आहे. ग्रामपंचायतीची वैधानिकदृष्ट्या जबाबदारी असली तरी नैतिकदृष्ट्या ती गावातील प्रत्येकाची जबाबदारी आहे व त्यादृष्टीने सर्वांनीच लोकसहभाग देणे अनिवार्य आहे. हे गेल्या अनेक कार्यक्रम उपक्रम, प्रकल्प व योजनांमधून समोर आले आहे. ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना, प्रकल्प व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून हे सिद्ध देखील झाले आहे. जनतेच्या शासकीय कार्यक्रमात सहभाग वाढला म्हणजे विकासकार्यदेखील गतीमान होते. महाराष्ट्रातील गेल्या काही वर्षातील कार्यक्रमाचे सिंहावलोकन करताना याबाबतची तथ्ये डोळ्यासमोर येतात. महाराष्ट्र शासनाने लोकसहभाग ही अनिवार्य बाब केल्याने कार्यक्रमांना महत्त्व प्राप्त झाले. कार्यक्रम योजना व प्रकल्प हे जनमानसापर्यंत रुजले, तळागाळापर्यंत जनजागृती झाली व त्यातून जे परिणाम समोर आले त्यावरून ग्रामीण विकासाच्या लोक सहभागाचे महत्त्व व त्याची अनिवार्यता लक्षात येते. महाराष्ट्र शासनाने जूने `पुरवठा आधारीत धोरण` बदलून लोकसहभागावर आधारीत कार्यक्रम अथवा धोरण ठरविण्यात आले त्यानुसार `लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग हे नविन धोरण ठरवून अनेक नवनविन कार्यक्रम सुरू केले त्यात प्रामुख्याने संपूर्ण स्वच्छता अभियान, निर्मल ग्राम पुरस्कार, जलस्वराज्य प्रकल्प, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान, महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान इ. ची नावे घेता येतील की ज्यामुळे संपूर्ण धोरण बदलून लोकसहभागाला अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले. जी गावे या स्पर्धेत उतरली त्या गावांचा झपाट्याने कायापालट झाला. काही गावे आदर्श झाली व ग्राम विकासाचे मॉडेल बनली. केवळ स्पर्धा म्हणून काही सुरूवात झाली. परंतू कालावधीने त्यास लोक सहभाग चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. पर्यायी तीच गावे शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या परिभाषेत मोडली गेली हे वास्तव आहे शासनाने स्वीकारलेल्या धोरणात्मक सुधारणांच्या अमलबजावणीचा हा परिपाक आहे. केवळ `स्वच्छता` अथवा `पाणी` या विषयाला केंद्रस्थानी धरून लोकसहभागाच्या माध्यमातून इतर अनेक ग्रामीण विकासाच्या पैलूंना स्पर्श झाला व त्यात मुख्यत्वे महिलांचा सक्रिय सहभाग हा पैलू अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. वरील सर्व कार्यक्रमांमध्ये महिलांच्या लोकसहभाला विशेष महत्व दिले गेले. स्वतंत्र महिला ग्रामसभा हा अनिवार्य झाल्याने महिला निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. सर्वसाधारण ग्रामसभांमध्ये देखील महिलांचा सहभाग अनिवार्य असल्याने अनेक वर्षांच्या परंपरा खंडीत होऊन महिलांना ग्रामविकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याची अभिव्यक्त होण्याची संधी मिळाली. महिलांचे खऱ्या अर्थाने सबलीकरण होण्यास मदत झाली जी शाश्वत ग्रामीण विकास साधण्यासाठी दीपस्तंभ ठरली.

लोकसहभागाच्या अनिवार्यतेमुळे `क्षमता बांधणी` एक अभिनव असा कार्यक्रम ग्रामीण भागात सुरू झाला. जलस्वराज्य प्रकल्प अथवा इतर कार्यक्रमांमध्ये क्षमता विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. आत्मविश्वासात वृद्धी जाब विचारण्याची हिंमत वाढली. आर्थिक व्यवहार पारदर्शक होण्यास मदत झाली. लोकवर्गणीमुळे प्रत्येकाचा आर्थिक भार गुंतल्याने विकासाची भूक वाढली. सर्व हिशोब गावफलकावर लावण्यात आल्याने सर्वांपर्यंत माहिती प्रसारीत झाली. गावपातळीवर यापूर्वी केवळ विशिष्ठ लोकांनाच ग्रामीण विकास समित्यांमध्ये असलेले स्थान मोडीत निघून गावातील विविध समित्या व गुणसमित्यांमध्ये सर्वसामान्य जनतेला प्राधान्य मिळाले कारण लोकसहभाग हा सर्वसमावेशक बनल्याने प्रत्येक घटकाला स्थान मिळून त्यांचा क्षमता विकास झाल्याने ते निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाले पर्यायी ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया हे लोकसहभागामुळे शाश्वत होण्यास मदत झाली.

लोकसहभागाच्या या चळवळीमुळे सर्व निर्णय गावात व ग्रामसभेतच व्हावेत याबाबतची सक्ती झाल्याने सामाजिक सलोखा राखण्यास मदत झाली. गावातील एकी वाढून आपसी भेद व तंटे दुर होण्यास मदत झाली. गावातील स्त्री-पुरुष, अनु. जाती, अनु. जमाती, भटके जमाती, विधवा, परितक्त्या इ. सर्वांच्या समावेशामुळे ग्रामीण विकास हा तळागाळापर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली. स्वयंसेवी संस्थांना जनजागृतीची संधी दिल्याने विविध प्रबोधनाच्या पद्धतीवर त्यांनी पथनाट्ये, कलापथके, पोवाडे, प्रेरणा गीते, चित्रपटे, स्लाईड शो, पोस्टर प्रदर्शन, भित्तीपत्रकांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केल्याने लोकसहभाग वाढण्यास मदत झाली. कागदांवर सिमीत असलेल्या बाबी लोकांच्या ओठांवर आल्याने प्रेरणा मिळाली व त्यातून लोकसहभाग वाढण्यास मदत झाली. पर्यायाने गावविकासाची प्रक्रिया शाश्वत बनली. लोकसहभागात आणि एकजूटीमुळे गावे सामूहीक विकासाकडे वाटचाल करू लागली. अन्य शासकीय योजनांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी अत्यंत पोषक परिस्थिती निर्माण होत आहे. लोकसहभागातून शासकीय योजनांची अंमलबजावणी होणे हे तत्त्व सर्वमान्य होण्यास मदत झाली आहे.

निष्कर्ष :

वरील सर्व बाबींचा संदर्भ घेता लक्षात येते की लोक सहभाग हा ग्रामीण विकास शाश्वत होण्यासाठी सकारात्मक पर्याय आहे. लोहसहभागाची ही चळवळ त्यासाठी शाश्वत राहणे आवश्यक आहे शासन प्रशासन व जनता या त्रिवेणी संगमातून

Scanned with OKEN Scanner

ग्रामीण विकासाची चळवळ केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर भरतातील प्रयेक राज्यात यशस्वी होण्यास मदत होईल. गुणात्मक लोक सहभाग हे साधन मानून ग्रामीण विकास साध्य करता येऊ शकतो हे यावरून सिद्ध होते.

लोकांचा सहभाग म्हणजे लोकांच्या सक्रिय गुंतवणूक किंवा कोणताही प्रकल्प गावातल्या प्रत्येकाच्या प्रगतीकरिताच आहे असे समजून त्याकरीता सक्रीय झाल्यास ग्रामीण विकास शश्वत होण्यासाठी मदत होईल. लोकसहभागामुळे लोकांचा आत्मविश्वास वाढला व लोकांचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरण्यास मदत होते. लोक सहभाग हा एक विकासात्मक मार्ग आहे की जो ग्रामीण समाजातील वंचित समुदायातील लोकांना कार्यान्वीत तर करतोच परंतु त्यांच्या क्षमता देखील वाढवितो.

लोकसहभागांतर्गत स्थानिक लोकांना समाविष्ट करून घेतल्यास ते चांगला प्रतिसाद देतात व यशस्वी होण्यास मदत करतात.

लोकसहभाग व शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी सर्वांत यशस्वी असा सकारात्मक, सक्षम व शाश्वत पर्याय आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- अजमेरा सुर्यकांता/ पटेल भारतसिंग/ विसपुते रत्नाकर, 'आदिवासी व ग्रामीण विकास', अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, २०१०.
- आगलावे प्रदीप, 'संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- कराळे गंगाधर, 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००२.
- जाधव अश्रू, 'ग्रामीण विकासातील आव्हाने', सर साहित्य केंद्र, नागपूर, २०१३.
- देसाई संभाजी, 'ग्रामीण समाज व विकास', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१५.
- बवले नरहरी, 'शाश्वत विकासाचे पंचघटक', करण-अनिल, प्रकाशन, पुणे २०१८.
- वैरागडे उज्वला/ मुळे विद्युत लता, 'सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सक्षमीकरण', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१२.

***

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

आदिवासींचे पारंपारिक जीवन, बदलत्या अर्थव्यवस्था आणि त्यांच्या विकासावर होणार परिणाम : एक अध्ययन (संदर्भ : पाल परिसर तालुका रावेर, जि. जळगाव)

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनीचे
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
badgujarni3@gmail.com

Introduction (प्रास्ताविक):

भारत हा एक प्राचीन देश आहे. भारतातील आदिवासी ही प्राचीन जमात आहे. पुरुत्वांच्या काळापासून आदिवासींचे जीवन हे संघर्षमय राहीले असून तशा प्रकारचे जीवन जगणे हा त्यांचा पारंपारिक स्थायीभाव राहीला आहे. जंगलात, डोंगरदऱ्यात, निसर्गाच्या सान्निध्यात आणि आधुनिक म्हणवल्या जाणाऱ्या जगापासून अलिप्त आणि निकोप जीवन जगणारे आदिवासी खडतर व संघर्षमय जीवन जगत असले तरी तो आदिवासींच्या संस्कृतीचा व परंपरांचा भाग आहे. 'आदिवासी विकास' हा विषय नविन नाही. यापूर्वी अनेक व्यासपीठांवरून आदिवासी विकासासंदर्भात अनेक वैचारीक मतप्रवाह मांडण्यात आले आहेत. अनेक लेखक, संशोधक व अभ्यासकांनी आपले लेख, संशोधने सादर केली आहेत. त्या अनुषंगाने विविध उपाययोजना, नवनविन मार्ग अथवा पर्याय सुचविण्यात आले आहेत. प्रत्येक पर्याय हा शंभर टक्के बिनचूक राहण्याची शक्यता असतेच असे नाही, परंतु अभ्यासकाने केलेले अध्ययन, विषयासंबंधीची अभ्यासकाची विचारधारा आणि त्याची सृजनशिलता ही त्याच्या अध्ययनातून स्पष्ट होत असते.अशा आदिवासींच्या विकासाच्या नावाखाली अतिशय प्राचीन अशा संस्कृतीवर व जीवनमानावर कुऱ्हाड उगारणाऱ्या जगाशी आदिवासींचा कमी-अधिक प्रमाणात वारंवार संपर्क असल्याने त्यांच्या जीवनात अनेक बदल झालेले आढळतात दिसून येतात.जंगले शहरांशी जोडली जात आहेत त्यामुळे घनदाट जंगलात राहणारा आदिवासी आज शहराच्या जवळ येताना दिसतो आहे. काळाची गरज आणि विकासाची ओढ म्हणून जरी ही प्रक्रिया होत असली तरी आदिवासींचे पारंपारिक जीवन, संस्कृती यामध्ये अमूलाग्र बदल होताना दिसत आहे. उपरोक्त स्थिती ही सर्वच आदिवासींच्या जमातीमध्ये दिसून येत नसली तरी काही प्रमाणात त्यांची सुरूवात मात्र नक्की झालेली आहे.

काळाच्या ओघात आणि मानवाच्या अतिरेकी हव्यासापोटी जंगलांची मोठ्या प्रमाणावर झालेली कत्तल, जागतिकीकरणातील बदल आणि जागतीक हवामान बदलामुळे निसर्गात झालेले बदल या सर्व बाबींचा आदिवासींच्या कौटूंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनावर मोठा परिणाम झाला आहे. आदिवासींचे राहणीमान, व्यवसायांचे स्वरूप, उपजिवीकेचे साधन यातही मोठ्या स्वरूपात बदल झाले आहे. जंगलात राहून कंदमुळे, फळे गोळा करून, प्राण्यांची शिकार करून, फुले गोळा करून आपली उपजिवीका भागवणारे आदिवासी आज जंगलातील लाकडे गोळा करून त्यांच्या मोळ्या बनविणे, त्या शहरात जाऊन विकणे, गाई, म्हशी पाळणे, शहरात जाऊन दुग्धव्यवसाय करणे शेतमजूरी करणे, स्वतःची शेती करणे याचरोबरच शहरात जाऊन मोलमजूरी करून तथेच वास्तव्य करणे यासारख्या व्यवसायांमध्ये बदल होताना दिसतो आहे. यापुढे जाऊन शहरातील वास्तव्य वाढवून स्वतःचे व्यवसाय करणे, वनविभागात नोकरी करणे इ. माध्यमातून आदिवासींचे पारंपारिक जीवन बदलून ते नवीन अर्थव्यवस्थेशी जोडले गेले आहेत. पारंपारिक व्यवसाय हा हळूहळू कमी होऊन आदिवासी आधुनिक जीवनशैलीचा घटक बनत चालला आहे. या प्रक्रियेचा हा सद्यस्थितीत फार नसला तरी बहुतांश आदिवासींचा कल या दिशेने वाढत आहे.

आदिवासींच्या बदलत्या अर्थव्यवस्थेसंदर्भात उपरोक्त बाबींव्यतिरिक्त इतर अनेक बाबी या त्यांच्या पारंपारिक जीवनावर परिणाम करणाऱ्या ठरत आहेत. त्यात प्रामुख्याने जागतिकीकरण, खुले आर्थिक धोरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, तथाकथीत 'विकास' च्या नावाखाली आदिवासंच्या जीवनपद्धतीच बदलून टाकणाऱ्या अनेक बाबींचा ऊहापोह करता येणे शक्य आहे. संशोधकाने प्रस्तूत अध्ययनातून प्रामुख्याने जळगाव जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वतरांगांमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या रावेर तालुक्यातील पाल व परिसरातील आदिवासींचा अभ्यास हाती घेतला आहे.

Objectives (अध्ययनाचे उद्देश)

१) आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनाचा आढावा घेणे.

२) आदिवासींच्या बदलत्या अर्थव्यवस्थांचा अभ्यास करणे.

३) बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळे पारंपारिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

Hypothesis (गृहीतके) :

संशोधनासाठी निर्माण केलेली गृहीतकृत्ये शास्त्रीय आधाराव तयार करण्यात आली आहे. संशोधनकर्ता समाजकार्य शिक्षण व्यवसायात कार्यरत असल्याने अध्ययनावरून ंशोधकाने सदर विषयाच्या अनुषंगाने विविध चलांचा उपयोग करून त्यातील सहसंबंध दर्शविण्यासाठी खालील गृहीत कृत्यांची मांडणी करण्यात आली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

१) बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळे आदिवासींची पारंपारिक जीवनपद्धती बदलली आहे.

२) जंगलाचा ऱ्हास, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण व रोजगाराच्या अभावामुळे आदिवासींची अर्थव्यवस्था बदलली आहे

Research methodology(संशोधनपद्धती)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने त्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे. शोधनिबंधासाठी विषयासंबंधी विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, संशोधने व त्यासंबंधीचे प्रकाशीत साहित्य यांचा उपयोग करण्यात आला असून त्या आधारे निष्कर्षाची मांडणी करण्यात आली आहे.

Topic Deliberation (विषय विवेचन) :

सुरूवातीच्या काळात आपल्या पद्धतीने आणि पसंतीने स्थीर झालेला आदिवासी हा आज मात्र अस्थिर स्वरूपाचे जीवन जगत आहे. आदिवासी हा मुळात काटाळू व मेहनती असताना, अल्पसंतुष्टी परिस्थितीत जीवन जगतअसताना आज उपजिवीकेसाठी परावलंबी झालेला दिसून येतो. स्वयंपूर्णता असलेल्या आदिवासी पाड्यांमधील आदिवासींना कर्जबाजारीपणाची समस्या देखील भेडसावते. अर्थव्यवस्था आणि कर्जबाजारीपणा यांचा जवळचा संबंध आहे. त्या अनुषंगाने बदलत्या रोजगारांमुळे आर्थिक उत्पन्नाचे स्त्रोत स्थीर नसल्याने वरचेवर सावकारांकडून कर्ज घेणे गरजेचे बनते व त्यातून आर्थिक समस्यांमध्ये अधिक भर पडताना दिसते. शासनाच्या वनविषयक धोरणांचा प्रतिकूल परिणाम आदिवासींवर होतो. वनविषयक नियमावली कडक असल्याने जंगलात जीवन जगणे कठीण झाल्यामुळे त्यांचे शहरात स्थलांतर झाले. शहरीकरण स्थलांतरामुळे रोजगाराचे स्वरूपदेखील बदलले. मात्र जीवन जगण्याच्या इच्छेपोटी कर्ज घेऊन का होईना जगणे महत्त्वाचे असल्याने आदिवासीकष्टप्राय जीवन व्यतीत करताना दिसतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही दुर्दैवाने जंगल कायद्यांमध्ये हवी तो मोठी सुधारणा झाली नाही. शासनाने एकांगीपणाने काही निर्णय घेतले. आदिवासींच्या पारंपारिकजीवनपद्धतीचा विचार न करता कल्याणकारी योजना सक्तीने त्यांच्यावर लादण्यात आल्या. आदिवासींच्या जबरदस्तीचा पुनर्वसनामुळे त्यांची पारंपारिक सामुहिक जगण्याची पद्धती मोडीत निघाली. सामूहीक देवाण-घेवाण कमी होऊन व्यक्तिगत होताना प्राधान्य आल्याने आदिवासींच्या पारंपारिक व सामुहिक जीवन मोडकळीस आले.

आदिवासी भागातील अर्थव्यवस्था ही भारतीय अर्थ व्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय, गाव, पाडा, वस्ती, वाडा याममधील आर्थिक देवाण-घेवाण, आर्थिक स्वयंपूर्णता, मर्यादित जीवनशैली, मर्यादित गरजा यासारख्या वैशिष्ट्यांमुळे स्थीर स्वरूपात व पारंपारिक जीवनशैलीत जीवन जगणारा आदिवासी २१ व्या शतकात मात्र पूर्णत: अस्थिर होताना दिसत आहे. बदलत्या आर्थिक व्यवस्थेकडे आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम दिसून येत आहेत. आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनाचा आणि त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करताना लक्षात येते की, अर्थव्यवस्थेचे मुख्य उद्देश व किमान गरजांची पूर्तता करणे हा आहे. परंपरांना शिरसावंद्य मानून चरितार्थ चालविणे हा त्यांचा स्थायीभाव आहे. कंदमुळे, फळे, डिंक गोळा करणे, मासेमारी करणे, शिकार करणे, पोटापुरती शेती करणे, पशुपालन, दुध संकलन करणे, विक्री करणे इ. वर अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्थेची जागा काळाच्या प्रवाहात बदलत गेली. आदिवासी समुदायात अनेक स्थित्यंतरं झाली. त्याचा परिणाम त्यांच्या पारंपारिक जीवनावर प्रामुख्याने झाला. शेतीचे पारंपारीक स्वरूप बदलले, सामुहिक व स्थानांतरीत शेतीऐवजी आधुनिक शेती आली. जंगलाचा झपाट्याने झालेला ऱ्हास यामुळे कुटूंबाची उपजिवीकेचा मार्ग बदलला. कुटीरोद्योगाची जागा शहरातील कारखान्यांमधील मजूरांमध्ये झाली. एकेकाळी आदिवासींचे हस्तव्यवसाय हे उदरनिर्वाहाचे असलेले साधन हे पारंपारिक संस्कृती जपण्यापर्यंत मर्यादित झाले. शासनाच्या योजनांवरील अवलंबीत्व (रोहयो) केवळ मृगजळ ठरले. जंगलाचा राजा असलेला आदिवासी २१ व्या शतकात मात्र केवळ मजूर म्हणून जीवन जगतांना दिसतोय. स्थलांतरामुळे आदिवासींच्या जीवनातील स्थिरता कमी होऊन वणवण मात्र वाढली. आदिवासी जंगलातून शहराकडे स्थलांतरीत होताना त्यांची संस्कृती लोप पावत चालली आहे याची जाण असून देखील जीवन जगणे हे जास्त महत्त्वाचे असलेने आदिवासींचे पारंपारिक जीवन व संस्कृतीवर गंडांतर येत आहे.

पैसे मिळविणे ही आदिवासींची गरज बनल्याने रोजगार हमी योजनेसारख्या माध्यमातून गरज भागविणे गरजेचे बनले परंतु अंमलबजावणीच्या पारदर्शक अभावामुळे आदिवासींना फायदा तर झालाच नाही उलट ठेकेदार, संबंधित अधिकारी यांच्या अतिरेकी मध्यस्थीमुळे आदिवासींच्या आर्थिक स्त्रोतांची मात्र फरफट झाली. शहरी भागात बांधकाम क्षेत्रात मजूरांची मोठ्या प्रमाणावर गरज असल्याने अल्पदरातील मजूर म्हणून आदिवासींना प्रलोभने दाखवून स्थलांतरीत केले. पारंपारिक अर्थस्त्रोत सोडून कुटूंबासह आदिवासी स्थलांतरीत झाला परंतु अल्प उत्पन्नामुळे महागाईचा सामना करणे कठीण बनले. काम संपेपर्यंत मजूरी न मिळणे, ठरल्याप्रमाणे मजूरी न मिळणे, काम संपल्यानंतर कामावरून काढून टाकणे इ. बाबीमुळे त्यांच्या पारंपारिक जीवनावर मात्र अत्यंत प्रतिकूल परिणाम होताना दिसतो. याशिवाय कुटूंबातील आदिवासी स्त्रियांची छेड काढणे, शारीरिक शोषण करण्यासारखे वाईट परिणामदेखील दिसून येतात.

केवळ महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक धोरणानुसार आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात ९% आर्थिक तरतुदी आहेत. परंतु ९% आर्थिक तरतुद त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही. उदा. दाखल २०१०-११ सालच्या आर्थिक तरतुदी अंतर्गत मुलभूत सुविधा अपेक्षित असताना गावात शाळा, रस्ता, वाहतुकीच्या सोयी, आरोग्य, पिण्याचे स्वच्छ पाणी आदिवासी पाड्यापर्यंत पोहोचणे

Scanned with OKEN Scanner

अपेक्षीत आहे. परंतु वास्तव निराळेच असलेने रोजगारासाठी मात्र गाव, घर्मी, पाडा सोडणे अनिवार्य बनते. याचाच अर्थ शासनाच्या आदिवासींसाठी आर्थिक धोरणांचादेखील त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होताना दिसतो.

बदलत्या वातावरणामुळे जसे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले तसेच त्याचे विविध दुरगामी परिणाम देखील अनुभवास येऊ लागले. आदिवासींची प्राचीन जीवन जगण्याची पद्धती, संस्कृती, लोककला, लोकसंगीत, आदिवासींमध्ये पारंपारिक असलेल्या कलाकुसरीच्या बाबी, हस्तव्यवसाय, सण, उत्सव यावर मात्र मर्यादा आल्या. भारताचे महत्त्वाच्या असलेल्या वैशिष्ट्यांवर बदलत्या आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेमुळे मर्यादा आली. पारंपारिक जीवन बदलून त्याची जागा आधुनिक व सर्वसाधारण जीवनपद्धतीने घेतली.

वरील बाबींशिवाय संशोधकाचा अभ्यास विषयात प्रामुख्याने या बाबीचा देखील परामर्श महत्वाचा आहे की, पारंपारिक जीवन बदलताना आदिवासींच्या जीवनात सकारात्मक बदल कमी होऊन प्रतिकूल परिणाम हे अधिक होताना दिसतात त्यात जंगलाचा राजा असणारा आदिवासी हा शेतमजूर, बांधकाम मजूर, कारखान्यातील हंगामी कामगार, उपरे कामगार, उसतोडे कामगार, खाण कामगार, छोटा-मोठा व्यवसायिक यापेक्षा जास्त प्रगती त्यांची होताना दिसत नाही. बोटावर मोजण्याइतके आदिवासी जमातीमधील लोक हे सन्मानाने जीवन जगताना दिसतात. जंगलाचा होणारा ऱ्हास, औद्योगिकीकरण, पारंपारिक कुटीरोद्योग, परस्परांमधील कमी झालेले व्यवहारयामुळे आदिवासी रोजगारासाठी स्थलांतरीत झाला, मात्र तो विकसित झाला नाही. उलटपक्षी तो त्याचे सामुहीक व पारंपारिक जीवन घालवून बसतो आहे. उपरोक्त बाबींचे वास्तवचित्रण व समाजासमोर आणणे हे महत्वाचे आहे.

Conclusion (निष्कर्ष):

प्रस्तुत शोधनिबंधातून आढळून आलेल्या प्रमुख बाबींची निष्कर्षांच्या स्वरूपात खालील प्रमाणे मांडणी केली आहे. आदिवासींच्या विकासासंदर्भात विचार केल्यानंतर एक बाब प्रकर्षाने लक्षात येते ती म्हणजे, आजपर्यंत आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक नवनवीन योजना, कार्यक्रम राबविले, कोट्यावधी रुपये खर्च करण्यात आले. परंतु आदिवासी हे आजदेखील आहे त्या अवस्थेतच जगतांना दिसतात. बोटावर मोजण्याइतपत प्रमाणात आदिवासींचा नवनवीन क्षेत्रात प्रवेश झालेला दिसतो. परंतु सर्वसमावेशक विचार करता, विकास अजून बराच लांबचा आहे. या निष्कर्षापर्यंत येऊन थांबवे लागते. ही एक वास्तविकता आहे. कोट्यावधी रूपये खर्च करूनही आणि ते देखील अनेक वर्षांपासुन होत आहे. परंतु विकासाची संकल्पना प्रत्यक्षात का उतरत नाही? ही संशोधनाची बाब ठरते. कारणमिमांसा केल्यावर लक्षात येते की, आजपर्यंत आदिवासी विकासासाठी किती योजना, कार्यक्रम कार्यान्वीत झाले? किती कोटी रूपये खर्च करण्यात आले? इ. सारख्या सांख्यिकीय आधारावर (Quantitative Target) विकासाचे मोजमाप झाले. प्रत्यक्षात 'विकास' ही संकल्पना 'गुणवत्ता' या आधारावर निश्चित होते. विकास किती झाला यापेक्षा तो कसा झाला? त्या विकासात लाभार्थींचा सहभाग कसा 'विकास' या संकल्पनेकडे लाभार्थी कोणत्या दृष्टीने पुर्वी पहात होता आणि विकासानंतर त्याच्या मुळ प्रवृत्तीत बदल होऊन त्या प्रक्रियेत तो कसा सोयीचा आहे या बाबीला महत्व आहे. म्हणजेच गुणवत्तापूर्ण आणि शाश्वत विकास (Qualitative Subtainable) विकास खऱ्या अर्थाने अपेक्षीत आहे. आदिवासींचा विकास साधण्यासाठी त्यांना अपेक्षीत असलेला विकास हा जास्त महत्वाचा ठरतो. शेकडो वर्षांपासूनची संस्कृती, परंपरा यांचे योग्य पद्धतीने जतन व संवर्धन करून त्यात नविन भर घालण्यासाठी काय व कसे केले पाहिजे याबाबत स्थानिक पातळीवर जाऊन, चर्चा करून, आधुनिकतेचे महत्व पटवुन देऊन कार्यक्रम निश्चित होणे आवश्यक आहे. विकास या संकल्पनेची 'आदिवासी' आणि 'शासन' या दोहोंच्या सहमतीने एकवाक्यता व एक परिभाषा निश्चित झाली पाहिजे. आदिवासींच्या विकासात आदिवासींचीच सहभागीता नसेल तर तो विकास त्यांच्या पूर्णतः पचनी पडणार नाही. म्हणून त्यांच्याच सहभागाने, सहमतीने कार्यक्रमांची शासकीय स्तरावर धोरणांची निर्मिती होणे हा आदिवासी विकासासाठी सकारात्मक पर्याय ठरू शकतो.दुर्दैवाने आदिवासींच्याविकासाबाबत प्रस्तुत विचारधारा दिसून येत नाही (मग ती शासन अथवा समाज असो) हे विदारक सत्य आहे.

Reference list (संदर्भ सूची) :

१) अजमेरा सूर्यकांत, पटले भरतसिंग, विसपुते रत्नाकर (२०१०). 'आदिवासी आणि ग्रामीण विकास', अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, प्रथमावृत्ती.
२) अलोणी विवेक, बोधनकर सुधीर (१९९९). 'सामाजिक संशोधन पद्धती', अष्टविनायक प्रकाशन, नागपूर.
३) कुळकर्णी शौनक (२०१०). 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४) खडसे भा. कि. (२००२). 'जाती व वर्ग आणि भारतीय आदिवासी', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
५) नाडगोंडे गुरूनाथ (२००३). 'भारतीय आदिवासी', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
६) मा. सुनिता (१९८८). 'भारतीय सामाजिक समस्या', अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर.
७) मुराटकर रामचंद्र (१८५४). 'हाल्या', महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेचे त्रैमासिक, पुणे.
८) साडविलकर संजय (२०१४). 'भारतीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती', श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर
८) संकेतस्थळ - ww.jalgaon.nic , www.mahararashtra.gov.in, www.wikipedia.org.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि सद्यस्थिती एक अभ्यास

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर ,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

डॉ. मोहिनी उदय उपासनी,
समाजकार्य महाविद्यालय, चोपडा

USE THE BOOK WITH CARE

गोषवारा

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना ही व्यापक आहे. एका विशिष्ट व्याख्येत अथवा क्षेत्राचा त्यात अंतर्भाव करता येणार नाही तर अनेक पैलू मध्ये ही संकल्पना विभागलेली दिसून येते. किंवा दुसर्या भाषेत असे म्हणता येईल की, महिला सक्षमीकरणाचे पैलू अनेक आहे. ज्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची मांडणी करता येईल. महिला सक्षमीकरणाच्या वाटचालीचा अभ्यास करताना, त्यासाठी शासन स्तरावरून झालेले प्रयत्न, पंचवार्षिक योजनांमधील तरतुदी, महिलांसाठीचे विविध आर्थिक कार्यक्रम, महिला शिक्षण, महिला विषयक धोरण, महिलांचा कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय सहभाग, कायद्याची भूमिका याशिवाय महिलांच्या उपरोक्त बाबींसाठी झालेला संघर्ष आणि त्यातून मिळालेली गतिशीलता ह्याद्वारे आज महिलांची असलेली स्थिती इत्यादी बाबी महत्त्वपूर्ण ठरतात. याचा अर्थ असा की, महिला सक्षमीकरण ही केवळ संकल्पना नसून ती चळवळ बनली आहे. ज्या आधारे महिलांना आपल्या स्वत:च्या क्षमता दर्जा आणि अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी व्यासपीठ मिळाले. आणि त्यातून सक्षमीकरणाची परिभाषा निश्चित होण्यासाठी वाव मिळाला. प्रस्तुत अध्ययनातून महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि सद्यस्थिती मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीज संज्ञा - महिला सक्षमीकरण, स्त्रियांचे स्थान व दर्जा, सद्यस्थिती, महिला सक्षमीकरणची चळवळ, गतिशीलता इत्यादी

अध्ययनाचे उद्देश

1. महिला शिक्षणाची वाटचाल अभ्यासणे.
2. महिलांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहीतक

महिला सक्षमीकरणासाठी झालेल्या सामूहिक प्रयत्नांमुळे महिला सक्षमीकरणाची चळवळ गतिशील बनली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने त्यासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या तथ्य संकलनच्या स्त्रोतांचा वापर केला आहे. त्यासाठी विषयाच्या अनुषंगाने विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन अहवाल, मासिके, स्मरणिका, संशोधनपर लेख, संकेतस्थळांना भेटी इत्यादी स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्या आधारे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

विषय प्रवेश

निसर्गात आणि समाजात बदल ही प्रक्रिया अव्याहतपणे सुरू असते. बदल ही अटळ प्रक्रिया आहे. आज जी परिस्थिती आहे ती उद्या देखील तसेच राहील या बाबतीत काहीही सांगता येत नाही. याचाच अर्थ बदल हा सातत्याने होत असतो. हरी जॉन्सनच्या मते, समाजात दोन प्रक्रिया कार्यान्वित असतात एका प्रक्रियेतून समाजाला स्थैर्य देण्याचा प्रयत्न असतो तर दुसऱ्या प्रक्रियेतून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यास चालना दिली जाते. याचा अर्थ असा की, पहिली प्रक्रिया सामाजिकरणाची

Scanned with OKEN Scanner

तर दुसरी प्रक्रिया सामाजिक परिवर्तनाची असते. अर्थात समाजातील सर्वच घटकांना सारख्याच गतीने परिवर्तन होत नाही त्यात कमी-जास्त पणा असतो. महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल व त्यामध्ये काळानुरूप झालेले बदल आणि परिवर्तन या मध्ये देखील असेच चढ-उतारअसतात आणि त्यातील स्थित्यंतरे, दिशा, स्वरूप इत्यादी अभ्यासताना दिसून येतात.

महिला सक्षमीकरण सामाजिक स्थित्यंतराचा चा एक भाग आहे. भारतीय इतिहासाची सुरुवात ही वैदिक काळापासून सुरू होते. या काळात स्त्रियांचे स्थान मान व गौरवाचे होते. पुरुषांप्रमाणे महिलांना समान अधिकार होता स्त्रियांचा दर्जा समाधानकारक होता. उत्तर वैदिक कालखंडात महिलांच्या सामाजिक दर्जात मात्र बदल होताना दिसतात. प्रतिकूल परिस्थितीतून महिलांनाजावे लागले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत स्त्रियांचा दर्जा हा कनिष्ठ समजला जात होता. महिलांची कौटुंबिक व सामाजिक स्थिती ही गंभीर स्वरूपाची बनली. मर्यादानि युक्त जीवन स्त्रियांच्या वाट्याला आले. मनुस्मृति ग्रंथांच्या आधारे स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले.

बौद्ध कालखंडात कर्मकांडाचा विरोध करीत महिलांना समान अधिकार प्राप्त होते. या काळात शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्त्रियांना क्षेत्रात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. या काळात मठात राहून महिलांनी अध्ययन केले. या काळात महिलांची बौद्धिक प्रगतीला वाव मिळाला. प्रेम व विश्वबंधुत्वाचा संदेश देण्यासाठी अनेक महिलांनी आपले आयुष्य वेचले. म्हणजेच या काळात स्त्रियांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वत:मधील क्षमता ओळखून स्वत: तर सक्षम बनल्या आणि इतरांनाही सक्षम करण्याच्या प्रक्रियेत आणले.

ब्रिटिशपूर्व काळात समाजातील धर्म, रूढी, परंपरा, जातीव्यवस्था यासारख्या बाबींमुळे महिलांवर मर्यादा आल्या. स्त्रियांना विवाह कुटुंबसंस्थेत अडकून ठेवल्या सारखी स्थिती होती. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असल्याने या काळात स्त्रियांना संघर्षाला सामोरे जावे लागले. निरक्षरता, अज्ञान, बालविवाह, विधवाचे प्रश्न,केशवपन, सती प्रथा इत्यादी समस्या असल्याने महिलांचे जीवन अधिक मर्यादित बनले. त्यामुळे सक्षमीकरण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले. ब्रिटिशकालीन स्थितीत काळाच्या ओघात पुन्हा बदल झाले. महिला शिक्षण, महिला जागृती, आचार-विचार शैली, नवविचारांचे स्वागत झाले. दळणवळणाच्या सुविधा मध्ये झालेली वाढ, ईस्ट इंडिया कंपनीकडून शाळा सुरू करण्याची झालेली शिफारस यामुळे महिला सुधारणा चळवळीसाठी समाज सुधारक प्रोत्साहित .झाले व त्यांचे कार्य अधिक जोमाने सुरू झाले. 1818 मधील सती प्रथा बंदी कायदा 1810 मध्ये भारतात मुलांसाठी पहिली शाळा ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी सुरू केली.1856 मध्ये ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी पुनर्विवाह कायदा पास करून घेतला.एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस 1929 मध्ये सतीबंदी कायदा आला, 1956 चा विवाह पुनर्विवाह कायदा 1972 चा नोंदणी विवाह कायदा 1937 मध्ये हिंदू स्त्री मालमत्ता हक्क कायदा संमत झाला. 1955 मधील हिंदू विवाह कायदा झाला. यासारख्या कायद्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया पुन्हा गतिमान झाली. सक्षमीकरणाची ही प्रक्रिया केवळ प्रक्रिया न राहता ही चळवळ म्हणून पुढे आली.भारतीय राज्यघटनेच्या तरतुदींमुळे तिला अधिकच बळ मिळाले.

स्त्रियांच्या शिक्षणाची महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई यांचे पासून झालेल्या कार्यांची सुरुवात यामुळे शिक्षणाचा प्रसार खूप मोठ्या प्रमाणावर झाला. महिला शिकली पाहिजे याचे महत्त्व तळागाळापर्यंत पर्यंत पोहोचले. शिक्षणामुळे महिलांचा शैक्षणिक, कौटुंबिक, सामाजिक व पर्यायाने आर्थिक दर्जा वाढण्यास मदत झाली.महिलांना चांगल्या नोकऱ्या मिळू लागल्या. शासन व धोरणकर्त्यांनी देखील महिला सक्षमीकरणाच्या वाटचालीत महत्त्वाचे योगदान दिले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांसाठी सामाजिक कल्याणाची तरतूद नमूद केली. महिला शिक्षणाचे महत्त्व मान्य करून शिक्षणातील महिलांचा जास्तीत जास्त सहभागकडे विशेष भर देण्यात आला. दुसऱ्या

Scanned with OKEN Scanner

पंचवार्षिक योजनेत कामगार स्त्रियांना संघटित करण्याची आवश्यकता जाणवली. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत समाजकल्याण विभागातर्फे मुली व प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी विशेष लक्ष देण्यात आले. याशिवाय महिलाआरोग्य,महिला शिक्षणासाठी अनुदान शिष्यवृत्ती देण्याच्या योजना आखल्या गेल्या. चौथी पंचवार्षिक योजनेतून महिला शिक्षण, गर्भवती महिला लसीकरण, पोषक आहार पुरवणे यासाठी योजना कार्यान्वित केल्या गेल्या. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सहा ते अकरा वयोगटातील मुलींना मोफत शिक्षण देऊन औपचारिक शिक्षणाबरोबरच औद्योगिक व तंत्रशिक्षण व प्रशाळा च्या तरतुदी झाल्या. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत पहिल्यांदा 'महिला सक्षमीकरणाचा' विचार करुन 1985 च्या नैरोबी येथील आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेमार्फत स्त्री-पुरुष- लिंग विषमता संदर्भात चर्चा केली. महिलांचा कमी होत जाणारा लींगदर, कमी आयुर्मान यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. महिला शिक्षण, महिला आरोग्य, आणि रोजगार या महत्त्वपूर्ण घटकांवर लक्ष केंद्रित केले गेले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांचे आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात विशेष भर देण्यात आला. याशिवाय महिलांचे रोजगार व प्रशिक्षण यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. 1986 मध्ये शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरणानुसार महिला शिक्षणाचा सर्वार्थाने प्रयत्न केले गेले. त्यानंतर ते पंचवार्षिक योजनांमधून महिला बाल विकास मंत्रालय ची स्वतंत्रपणे स्थापन करून त्यामार्फत अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण चळवळीला अधिक गती मिळाली. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत परिवर्तनाचे साधन म्हणून 'महिला सक्षमीकरण' याकडे बघितले गेले. विशेषता म्हणजे या योजनेस महिला सक्षमीकरण एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले गेले सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रियांना आरक्षण देणे यावर धोरण करण्यात आले.

महिलांना सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत आणण्याची प्रक्रिया सुरू असतानाच महिला या चळवळीत कधी अग्रेसर बनल्या हे महिलांना समजले नाही. त्यामुळे जोमाने चळवळी वाढू लागल्या. स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला. कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढल्याने खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरणाची प्रक्रिया वाढीस लागली.मात्र या सोबत महिलांना अनेक संघर्षांना देखील सामोरे जावे लागले. राजकीय सहभागवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले.स्त्रियांचा केवळ कागदावर सहभाग दिसून येत होता. सर्व कामे पुरुषांकडूनच केले जात असत. आज देखील राजकीय स्थिती ही परिस्थिती निरंतर आहे. मात्र त्यात बदल देखील झाले आहे. म्हणजेच बदलांच्या प्रक्रियेचे रूपांतर सामाजिक परिवर्तनात झाले. महिला सक्षमीकरण या संकल्पनेला सामाजिक परिवर्तन असे नाव मिळाले. शहरी-ग्रामीण आदिवासी पाड्यांपर्यंत कमी-अधिक प्रमाणात चळवळ पोहोचली. महिलांची प्रगती, विकास आणि सक्षमीकरण हेच ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून महिला विषयक धोरण 2001 2011 व त्यापुढे देखील करण्यात आले. महिलांच्या क्षमतांचा पूर्ण उपयोग करण्यासाठी महिलांच्या सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक राजकीय क्षेत्रांमध्ये श्री पुरुष समानता, मूलभूत स्वातंत्र्याबरोबरच आरोग्य, गुणात्मक शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा, रोजगार, लिंग समभाव, आर्थिक सक्षमीकरणपर्यंत अनेक घटकांचा समावेश झाला.

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रिया निरंतर सुरू असताना त्यात काही अडथळेदेखील निर्माण झाले किंवहुना त्या अडथळ्यांमुळे सक्षमीकरण्याच्या प्रक्रियेचा वेगही मंदावला. त्यात मुख्यत्वे पुरुष प्रधान संस्कृती, अशिक्षितपणा, राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव, महिलांचा आर्थिक कमकुवतपणा, महिलांची मनोवृत्ती, अल्पसंतुष्ट वृत्ती, शासकीय उदासीनता व स्वयंसेवी संस्थांचे मर्यादित प्रयत्न इ. बाबींमुळे महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियांना मर्यादा आल्या. याशिवाय रुढी-परंपरांचा पगडा शिक्षणाबद्दलची उदासीनता इ. बाबींदेखील अडथळा बनल्या. या सर्व अडथळ्यांवर यशस्वी मात करीत महिला समाजाची वाटचाल सुरू राहीली व आज देखील ती निरंतर रित्या अव्याहतपणे सुरू आहे.

Scanned with OKEN Scanner

सद्यस्थिती :

वरील वाटचाली वरून महिला सक्षमीकरणाच्या चळवळीचा प्रवाह लक्षात येतो . आजही महिला सक्षमीकरणाची चळवळ निरंतर सुरू आहे. माहिती- तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, संगणकीकरण या घटकाच्या संदर्भात महिलांचे स्थान व दर्जा यामध्ये निश्चितच सुधारणा झाली आहे. महिला सक्षमीकरणाचे सिंहावलोकन करताना कधी महिलांचे गौरवीकरण होते तर दुसऱ्या बाजूने कधी शोषण होते. महिलांना दुय्यम स्थान देणे, अत्याचार करणे इत्यादी बाबींचा त्यामध्ये समावेश होताना दिसतो. भारतीय समाज हा पूर्वीपासूनच पुरुषप्रधान राहिला आहे त्यात सुधारणा झालेली दिसत असली तरी पूर्णपणे त्यात बदल झालेला नाही हे वास्तव आहे. आजही अनेक रुढी-परंपरांचा पगडा महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेचा विचार करताना कायम दिसून येतो. समाजसुधारणा चळवळींचा सकारात्मक परिणाम, शिक्षणाचा वाढता प्रसार, महिला विषयक कायदे, महिलांचे हक्क, व राजकीय सहभाग व आरक्षणाची तरतूद आणि प्रसार माध्यमे इत्यादी बाबतीत आज परिस्थिती मात्र निश्चितच बदलली आहे.आज महिला कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही. प्रत्येक क्षेत्रात आज पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना महिला दिसून येतात. त्यांना समान अधिकार देऊन त्यांचा सर्वांगीण विकास होताना दिसून येतो. सद्यस्थितीत महिला सर्वच क्षेत्रांमध्ये अग्रेसर असल्याचे अनेक उदाहरणांवरून दिसून येत आहे. राजकीय क्षेत्रातील राष्ट्रपती पदापासून ते सामाजिक क्षेत्रातील कार्यकर्ता, स्वयंसेवी संस्थांमधील कार्यकर्ता, याशिवाय शैक्षणिक सांस्कृतिक आणि आर्थिक क्षेत्रांमध्ये देखील महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. याशिवाय श्रमिक कामांमध्ये देखील महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. आज महिला संघटित असंघटित क्षेत्रात काम करताना दिसून येत आहेत. एसटी चालक वाहक किंवा कारखान्यांमधील कामगार सोबत देखील महिलांचा सहभाग दिसून येतो. याशिवाय मोठ्या उद्योगांमध्ये आस्थापनांमध्ये देखील महिला व्यवस्थापकीय पदांवर दिसून येतात. ही महिला सक्षमीकरणामध्ये झालेले बदल व परिवर्तनाची नांदी आहे आहे हे देखील नमूद करणे महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

महिला सक्षमीकरण म्हणजे प्रत्येक महिलेला स्वत:ची ओळख होणे. बुद्धी, कल्याण, समता, स्वातंत्र्य, समानता व समान हक्क या अर्थाने सक्षमीकरणाची संकल्पना अपेक्षित आहे. महिलांमध्ये आत्मविश्वास, स्वावलंबन वृद्धिंगत होऊन त्या अधिक कार्यक्षम होऊन निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढणे अपेक्षित आहे. महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल ही बदलत्या स्वरूपाची दिसून येत असली तरी सद्यस्थिती त्यात त्यास गती मिळाली आहे. परंतु तरीदेखील महिलांच्या समस्यांची कारणे व उपाय यावर भर देणे आवश्यक ठरते. सार्वजनिक क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठीचा उपाय योजना, राजकीय सहभाग वाढीसाठीचे प्रयत्न, समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी चे प्रयत्न, आणि सक्षमीकरणाला चालना देण्याची आवश्यकता आज देखील वाटते. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात चांगले प्रयत्न झाले यापुढे देखील होतील. ही वाटचाल सातत्याने सुरू राहील व राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी चा शाश्वत पर्याय होऊ शकेल यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- कुलकर्णी पी. के, 'सामान्य समाजशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- गुरव चेताली, 'भारतीय समाजातील स्त्रियांची बदलती स्थिती', दैनिक लोकसत्ता, दि. 16 नोव्हेंबर 2015.
- देसाई संभाजी, 'महिला सक्षमीकरण', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.2014.
- पाटील मधुकर, 'प्लॅटिनम', पियर रेव्ह्यू जर्नल, ऑक्टोबर 2016.
- बाबर सरोजिनी, 'स्त्री शिक्षणाची वाटचाल', महाराष्ट्र शासनाचे शिक्षण संचालनालयाचे प्रकाशित, मुंबई.
- लवंगारे प्राजक्ता, 'लोकराज्य', माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मार्च, 2010
- सानप सावंत, 'उच्चशिक्षणात समोरील आव्हाने', शिक्षण संक्रमण, 2005.
- http://www.ingov.in/dear/women%20empowerPdf>

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Work
O
40

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरणात समाजमाध्यमांची भुमिका

संशोधक
विरेश गोपाळराव पाटील

मार्गदर्शक
डॉ. नितिन रामदास बडगुजर
सहायक प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य
महाविद्यालय, जळगाव

सारांश :

1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून अधिक बहुविध, लोकशाहीवादी आणि समावेशक संवाद साधण्यासाठी नव माध्यमे मोठी आश्वासक बनली आहेत. संगणक, डिस्क्स किंवा मोबाइल फोन्सच्या माध्यमातून आकाराला आलेले हे दृश्य आणि वेगाने रूपांतर होणारे डिजिटल विश्व वेगवेगळ्या भाषांमधील मजकूर, दृक्श्राव्य माहिती आणि संप्रेषण योग्य वेळेत प्रसारित करते. जागतिकीकरणाच्या या युगात जगभरातील सामाजिक आणि राजकीय मोहिमांमधील विचार आणि माहितीचा प्रसार, डिजिटल मतभेद, संघर्ष आणि विविधता यांना 'आवाज' देण्यामध्ये समाज माध्यमांनी अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. मात्र समाज माध्यमांचे आगमन झाले तरी लैंगिक असमानता आणि लैंगिकता यासंबंधीच्या समस्या कमी झालेल्या नाहीत. सॉफ्टवेअर निर्यात आणि वेगाने वाढणाऱ्या माहिती तंत्रज्ञानातील (आयटी) उद्योगामुळे यापुढील डिजिटल महाशक्ती म्हणून वर्णन होणाऱ्या भारतातही डिजिटल विभाजनामुळे लिंगभेद कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे अधिक कठीण बनले आहे.
बीजसंज्ञा : *समाजमाध्यमे, इंटरनेट, लिंगभेद, महिला सक्षमीकरण*

प्रस्तावना :

भारत हा 18.1 दशलक्ष वापरकर्त्यांसह 2014 च्या अखेरीस त्यांच्या ग्राहकांची तिसरी सर्वात मोठी लोकसंख्या असलेला देश आहे (द इकॉनॉमिक टाईम्स, 2014). असे असले तरीही या वापरकर्त्यांपैकी किती महिला समाज माध्यमांचा सक्रिय वापर करत आहेत? आणि जगभरातील इंटरनेट विश्वात स्त्रिया आणि त्यांचे मुद्दे या दृष्टीने कशा प्रकारे प्रतिनिधित्व करतात? हे प्रश्न आहेतच. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत निम्म्याहून कमी महिला आहेत. तरीही बहुतांश महिला अद्याप डिजिटल विश्वाशी अंतर राखून आहेत. ही लैंगिक असमानता ठळकपणे लक्षात घेण्यासारखी आहे. भारताच्या इंटरनेट अँड मोबाइल संघटनेने (आयएएमएआय) भारतातील ग्रॉस डोमेस्टिक प्रॉडक्ट सकल देशांतर्गत उत्पादन दरामध्ये (जीडीपी) मध्ये महिलांचे इंटरनेशी संबंधित योगदान 3.2 टक्के होते. (शाह, जैन, आणि वाजपेयी, 2014). 2018 पर्यंत ही संख्या 4.6 टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे, परंतु या वाढीचा फायदा महिला घेत नाहीत. त्याऐवजी मागील वर्षांमध्ये डिजिटल विभागातील किरकोळ सुधारणा आणि देशांतर्गत इंटरनेटचा वापर वाढत असतानाही, डिजिटल विश्वातील लैंगिक असमानता (लिंगभेद) वाढतच चालल्याचे दिसते. भारतात इंटरनेट सेवा सुरू झाल्यानंतरची दोन दशके देशातील इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या केवळ आठ टक्के इतकीच होती. इंटरनेट आणि मोबाइल असोसिएशन ऑफ इंडियाने इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या जून 2014 मधील इंटरनेट वापरकर्त्यांच्या आकड्यांनुसार 20.7 दशलक्ष लोकसंख्येपैकी 243 दशलक्ष लोक इंटरनेटचे वापरकर्ते होते. (द इकॉनॉमिक टाईम्स, 2014).

Scanned with OKEN Scanner

प्रवेशास सुलभ, अखंडित आणि परवडण्याजोगे इंटरनेट मिळणे ही वापरकर्त्यांसमोरील एक प्रमुख समस्या आहे. स्त्री पुरुष असा भेद केला नाही तरी इंटरनेटचा सक्रिय वापर करणाऱ्या स्त्रियांचे अनुभव संमिश्र स्वरूपाचेच आहेत. एकीकडे महिला या माध्यमाच्या मल्टिमीडिया क्षमतेचा सर्वोत्तम उपयोग करत आहेत. ट्यूबर, इन्स्टाग्राम, फेसबुक आणि ट्विटर सोशल नेटवर्किंग अकाउंट्सवर युट्यूब चॅनेल, फोटोग्राफी आणि ग्राफिक आर्टवर पोस्ट केलेले असंख्य ब्लॉग, ई-ग्रुप्स आणि वेबसाइट्स. व्हिडीओज आहेत जेथे महिला इंटरनेट उपयोगकर्ता बातम्या, दृश्ये, आणि असंख्य विषयांवर वेगवेगळ्या समस्यांची माहिती आणि विषयांवरील सामग्री यांचा सक्रियपणे वापर व आदानप्रदान करताना दिसतात. दुसरीकडे इंटरनेटच्या काळ्या बाजूकडे पाहिल्यास सायबर छळणुकीला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांना नेटवर पाठलाग करणे आणि ऑनलाइन दुरुपयोग यांचा सामना करावा लागतो. किंबहुना अशा छळवणुकीच्या प्रकारांना पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना जास्त लक्ष्य केले गेले आहे. विशेषत: ज्या स्त्रिया इंटरनेटचा वापर सामाजिक आणि राजकीय विषयांवरील त्यांचे मत व्यक्त करण्यासाठी करतात, त्यांचे विचार आणि माहिती शेअर करतात, त्यांचे असे नेट शोषण केले जाते. इतकेच नव्हे तर त्यांना बलात्कार आणि खून अनुभव आलेला आहे, त्यांची खाती हॅक केली आहेत, त्यांचे फोटो टॅग्स आले आहेत किंवा त्यांचे वैयक्तिक तपशील नेटवर सार्वत्रिक केले गेले अशीही उदाहरणे आहेत. अशा प्रकारे नव माध्यमे ही बऱ्याचदा गुन्हेगारी हल्ले, फसवणूक, ब्लॅकमेल आणि खंडणीसाठीचे एक साधन बनल्याचे दुर्दैवाने दिसते.

भारतातील स्त्रियांना इंटरनेटने खरोखर स्वातंत्र्य दिले आहे काय? नवीन माध्यमांकडे स्त्रियांच्या नातेसंबंधात सातत्याने टिकणारे घटक कोणते आहेत? पारंपरिक माध्यमांत आजवर प्रचलित असलेले स्त्रियांच्या समस्येविषयीचे मौन समाज माध्यमांनी सोडले आहे का? इंटरनेटच्या ऑनलाइन जागेवर स्त्रिया कसा दावा करू शकतात आणि आपली मते व्यक्त करण्यासाठी आणि कल्पना आणि माहिती सामायिक करण्यासाठी स्त्री पुरुष असमानतेच्या पुलाला त्या कसे सामोरे जातात? यासारख्या प्रश्नांची उकल करणे गरजेचे आहे. हा शोधनिबंध या विषयावर आधारित आहे. स्त्रियांच्या समाज माध्यमांमधील 'प्रवेश आणि गैरवापर' दोन प्रमुख अडथळ्यांचा या शोधनिबंधात समावेश आहे. इंटरनेट आणि नव माध्यमांवरील अभिव्यक्तीच्या स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर परिणाम करणारे दोन घटक म्हणजे त्यांची अनुपस्थिती वा संवेदनाक्षम दुरुपयोग स्वरूपात प्रवेश नाकारणे.

भारतात 27 टक्क्यांपेक्षा जास्त लिंगभेद असल्याचे दर्शविते. म्हणजे भारतातील एक स्त्री इंटरनेटचा वापर पुरुषांपेक्षा 27 टक्के कमी करण्याची शक्यता कमी आहे. आपल्या सर्वेक्षणात भारतीय महिला इंटरनेट वापरकर्त्यांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात (43 टक्के) अत्यावश्यक असेल तेव्हाच इंटरनेट पाहणे शक्य होते. त्याखेरीज नोकरी मिळविण्यासाठी जास्त स्त्रिया (59 टक्के) इंटरनेटचा वापर करतात. इंटरनेट न वापणाऱ्यांपैकी भारतीय स्त्रियांना तंत्रज्ञानाबाबतची असहजता किंवा अपरिचितता असण्याची जास्त शक्यता होती. कारण इंटरनेट (38 टक्के) त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत नव्हते. (इंटेल कॉर्पोरेशन ॲण्ड डल्बर्ग ग्लोबल डेव्हलपमेंट ॲडव्हायजर्स, 2012).

महिलांचा समाज माध्यमातील प्रवेश आणि तंत्रज्ञान :

सामाजिक प्रतिबंध आणि भेदभाव यामुळे शाळेतील मुलींची मोठ्या प्रमाणावर गळती सुरू असतानाच दुसरीकडे स्त्रियांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची क्षमता रोखणाऱ्या रूढीवादी गोष्टींची संख्या अधिक आहे. स्त्रियांशी संबंधित संगणकातील माहिती आणि संसाधनांबाबतच्या क्लिअरिंग हाऊसच्या एडा प्रकल्पाद्वारे (The Ada Project) स्त्रियांच्या नवतंत्रज्ञानातील भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. (द एडा प्रोजेक्ट, 2005).

Scanned with OKEN Scanner

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महिला शाखेने 2013 मध्ये स्त्रिया आणि तंत्रज्ञानाचा वापर, या विषयाचा प्रायोगिक अभ्यास करण्यासाठी मायक्रोसॉफ्टशी करार केला. एसटीईएमवरील (विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित) श्वेतपत्रिका हे दर्शवितात की नेटप्रवेशाचा मुद्दा केवळ वेबवर लॉग इन करणे किंवा स्त्रियांच्या क्षमतेपैकी एक नाही. या अभ्यासानुसार महिलांचा नेटवर प्रवेश करणे हा मुद्दा केवळ त्यांच्याकडे संगणक असण्यापेक्षा अधिक जटिल होता (यूएन विमेन अँड मायक्रोसॉफ्ट, 2011). यात असे म्हटले होते.

स्त्रियांचा नेटवरील प्रवेश हा इतर दोन घटकांद्वारे मोजला जातो. स्त्रियांना आईसीटीची स्वाक्षरी क्षमता परिवर्तनक्षम शक्ती समजते. केवळ मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी नव्हे तर त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्याकरिता, इतर लोकांमध्ये (समाज) सहभाग घेण्यासाठीच्या पैलूवर किंवा त्यांना औपचारिक किंवा अनौपचारिक, तांत्रिक किंवा व्यावहारिक गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेण्यासाठी आयसीटी कसे वापरावे हे त्यांना माहिती आहे.

या अहवालामध्ये चार क्षेत्रांची शिफारस करण्यात आली आहे. आयसीटीवर प्रवेश आणि कौशल्य विकास करणे, आयसीटीला स्त्रियांच्या जीवनाशी जोडणे, त्यांचे सक्षमीकरण करणे आणि स्त्रिया व मुलीना विज्ञानातील अनेक बाबींशी लढण्यासाठी सक्षम करणे.

महिलांच्या संदर्भात समाज माध्यमांचा दुरुपयोग :

इंटरनेटवर स्त्रियांना त्रास देणे आणि त्यांचा छळ होणे हे दुसऱ्या प्रकारातील काहीसे दुर्लक्षित भाग आहेत. ज्याप्रमाणे स्त्रियांना आपल्या सार्वजनिक अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी सतत संघर्ष करावा लागतो तसाच त्यांना ऑनलाइन जागेवरही त्यांचे हक्क ठासून मांडावे लागतील.

जानेवारी 2014 मध्ये अमेरिकन लेखिका अमांडा हेस यांनी लिहिलेल्या, स्त्रियांचे इंटरनेटवर स्वागत का होत नाही, या एका लेखात ट्रोलर्सद्वारे होणारा स्त्रियांचा छळ आणि धोक्यांवर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. द इंडिपेन्डंट वृत्तपत्रातील अमेरिकन पत्रकार आणि लेखक लॉरी पेनी यांच्या एका पुस्तकात तिने म्हटले की, "लवकरच एक वेळ अशी येईल की ट्विटरवरील हे ट्रोलर्स, विचारवंत व अन्य समाजघटक हे मान्य करतील की इंटरनेटमुळे आम्हाला लिंगभेदांपासून मुक्त केले आहे." (पेनी, 2013).

समाज माध्यमे, इंटरनेट हे मानवी अनुभवाच्या दृष्टीने अधिकच मध्यवर्ती होत असल्याने, स्त्रियांना मुक्तपणे काम करण्याची आणि ऑनलाइन काम करण्याची क्षमता वाढते व त्यांना नेटवरून धमक्या देणाऱ्यांचे मूळ शोधून काढून तंत्रज्ञानाच्या कंपन्यांनी अशा गुन्हेगारांवर स्थानिक आणि संघीय कायद्यांची अंमलबजावणी केली पाहिजे. मात्र यापैकी बहुतेक अधिकारपदांवर पुरूषांचेच वर्चस्व असते. ज्यांच्यापैकी अनेकांना स्त्रियांना दररोज कोणत्या ऑनलाइन समस्यांना तोंड देतात याची थोडीशीच वैयक्तिक जाणीव असते (हेस 2014).

हेस यांनी अमेरिकन नागरिकांच्या ऑनलाइन वर्तनाचा मागोवा घेणाऱ्या प्यू रिसर्च सेंटरच्या 2005 मधील अभ्यासातून आलेली निरीक्षणेही नोंदविली आहेत. सन 2000 पासून पुरुष आणि स्त्रियांनी समान संख्येत इंटरनेटवर लॉग ऑन केले. परंतु स्त्रियांना जास्त अपमानास्पद टिपण्या आल्या आणि ऑनलाइन गप्पा आणि चर्चा गटांमध्ये सहभागिता कमी झाल्यामुळे इंटरनेट वापरकर्त्यांची टक्केवारी 28 टक्क्यांवरून 17 टक्के घसरण झाली. वादग्रस्त लैंगिक व्हीडिओ गेम्सच्या विरोधात मोहीम सुरू करणाऱ्या मीडिया समीक्षक अनिता सर्कीसियन असे मानतात की स्त्रियांना धमक्या आणि छळाचा त्रास ऑफलाइनही सहन करावा लागतो.

भारतातील परिस्थिती यापेक्षा वेगळी आहे काय? नेटवरील छळ आणि गैरवर्तनामुळे स्त्रिया इंटरनेटपासून दूर राहतात का आणि या समस्यंचे निवारण करता येणे आहे का? याचे उत्तर होय असे

Scanned with OKEN Scanner

असल्यास ऑनलाइन सुरक्षित राहण्यासाठी स्त्रिया कोणत्या पद्धती वापरतात आणि त्या आपली ओळख कशी सुरक्षित करतात या प्रश्नांचाही मागोवा घेतला पाहिजे.

प्रख्यात दूरचित्रवाणी उद्घोषिका सागरिका घोष, ऑल इंडिया प्रोग्रेसिव्ह विमेन्स असोसिएशनच्या सचिव कविता कृष्णन, तमिळ पार्श्वगायिका चिन्मयी श्रीपाद आणि लेखिका मीना कंदास्वामी या सर्वांना निनावी ट्रॉल्सवरून बलात्काराच्या धमक्यांचा सामना करावा लागला. भारतातील स्त्रिया आणि ऑनलाइन गैरवर्तन याबाबतच्या इंटरनेट आणि डेमॉक्रसी प्रोजेक्टच्या (आयडीपी) च्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की कधी कधी स्त्रियांना त्यांच्या विचारांबद्दल इतका त्रास होत नाही इतका त्या केवळ स्त्रिया आहेत म्हणून होतो (कोवॅक आणि इतर, 2013). आयडीपीच्या अभ्यासात ज्या स्त्रियांना अशा नेट दुर्व्यवहाराचा सामना करावा लागला होता त्यांनी त्याचा सामना कशा प्रकारे केला हे माहिती करून घेण्यासाठी त्यांच्या विस्ताराने घेतलेल्या मुलाखतींचा समावेश होता. या अभ्यासात आढळले की जगभरात हल्लेखोरांची दडवलेली ओळख व अनिश्चितता, हल्ल्यांबद्दलची आशंका, जागरूकतेचा अभाव आणि कायदेशीर यंत्रणेबद्दल अविश्वास या सर्व गोष्टींवर अवलंबून असणाऱ्या अनिश्चिततेमुळे सर्व स्त्रियांच्या वाढत्या समस्येवर लक्ष ठेवण्यातील संभाव्य अडथळे वाढत आहेत. जगाच्या इतर भागामध्ये नोंदलेल्या अनुभवांप्रमाणेच भारतातील इंटरनेट वापरकर्त्या स्त्रियांच्या छळाची प्रकृती आणि श्रेणी अतिशय भयावह आहे.

आयडीपी अहवालाच्या अनुसार, घोष यांनी आपल्या ट्विटर अकाऊंटवर धमक्या देणारांना अवरोधित (ब्लॉक) करून टाकले. मात्र इतर लेखक आणि ब्लॉगर्सना यासारखेच अनुभव आले आहेत; एक लोकप्रिय लेखिका व ट्विटर वापरकर्त्या सुमोना यांनी म्हटले आहे मी एका दिवसात सरासरी 5 ते 10 लोकांना ट्विटरवर ब्लॉक करते. कारण रोज कोणी ना कोणी त्यांना अश्लील संदेश पाठविते.

लक्षणीय बाब म्हणजे आयडीपीच्या अभ्यासातील बऱ्याच स्त्रियांच्या मुलाखतीवरून त्या गैरवर्तनाशी व्यवहारातील कायदेशीर दृष्टिकोनापासून दूर असल्याचे दिसत आहे. अत्याचार करणाऱ्यांना दुर्लक्षित करून, समाज माध्यमांवरील ट्रोलर्ससारख्या वृत्तींना ब्लॉक करणे किंवा संकेतस्थळांच्या नियंत्रकांना त्याची माहिती देणे आणि मित्रांचे समर्थन मिळविण्यापासून ते अनेक तंत्र अवलंबतात. कायदा हा अखेरचा उपाय म्हणून पाहिला जातो आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची प्रतिक्रिया पाहता त्यांच्यावर विश्वास ठेवता येणार नाही असे चित्र दिसते. आयडीपीच्या या अभ्यासात कायद्याचा वापर करण्यासाठी पत्रकार, लेखक, ब्लॉगर्स आणि कार्यकर्त्यांशी केलेल्या संवादात बहुतेक स्त्रिया पोलिसांशी सायबर गुन्हेगारीच्या बाबतीत संपर्क साधण्याबाबत अनुत्सुक असल्याने त्यांच्यात त्याबाबत जागृती निर्माण करण्याची गरज प्रतिपादन केली गेली. पोलिसांचे सायबर गुन्हे विभागांद्वारे फिशिंग, हॅकिंग, क्रेडिट कार्ड फसवणूक, व्हायरस हल्ले, सॉफ्टवेअर चाचेगिरी इत्यादीसारख्या गुन्हेगारीस आळा घालण्यासाठी स्थापन करण्यात आले. त्यांनी आक्षेपार्ह किंवा अश्लील समजल्या जाणाऱ्या प्रकरणांची नोंद केली आहे. मात्र इंटरनेट गुन्ह्यांच्या व्याख्येबाबत कायद्यात अजूनही अपेक्षित तेवढी स्पष्टता नाही.

राष्ट्रीय गुन्हा नोंदणी शाखेने (एनसीआरबी) 2013 मध्ये सुधारित माहिती तंत्रज्ञान कायदा 2000 च्या कलम 66(अ) अंतर्गत अश्लील सामग्री व अश्लील संवादाच्या आरोपांखाली दाखल केलेल्या सायबर गुन्ह्यांची संख्या 1203 एवढी होती. त्यापैकी 700 जणांना अटक करण्यात आली. यापैकी किती प्रकरणांमध्ये स्त्रियांनी गुन्हे दाखल केले आणि नेमके किती गुन्हे स्त्रियांच्या नेटवरील छळाचे आहेत याबद्दलच्या माहितीचा अभाव आहे. या तरतुदीमुळे स्त्रियांच्या विरोधात सायबर गुन्ह्यांवर अंकुश ठेवण्यात मदत होते हा पोलिसांचा सर्वात शेवटचा युक्तिवाद आहे.

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रियांनी शासकीय धोरणाच्या इतर भागांतही त्यांचा आवाज ऐकला जाण्याची गरज असताना 2014 मध्ये नवी दिल्लीत महिलांच्या स्थितीवर उच्चस्तरीय समितीच्या वतीने झालेल्या महिला आणि नव माध्यमांवरील एका विशेष अधिवेशनात लक्ष केंद्रित करण्यावर भर देण्यात आला. इंटरनेटवरील स्त्रियांच्या समान समावेशासाठी सर्वसमावेशक धोरणांबाबत यातील सहभागी सदस्यांना असे वाटले की नव माध्यमांवरील महिलांचा वाढता प्रवेश हे त्यांच्या दुरुपयोगाविरुद्धचे एक शक्तिशाली अस्त्र आहे. माध्यमांचा दुरुपयोग हाताळण्यासाठी गैर-कायदेशीर धोरणे बळकट करणे, दुरुपयोगाच्या स्पष्टपणे परिभाषित केलेल्या कायदेशीर बाबींसह लिंगभेद न आणता गरजेच्या नसलेल्या तरीही आवश्यक होत्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

1. महिलांचा समाज माध्यमातील प्रवेश आणि तंत्रज्ञान आणि वापर यांचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या संदर्भात समाज माध्यमांचा दुरुपयोग होतो का हे जाणून घेणे.
3. समाज माध्यमांमधील लिंगभेदाबाबत जाणून घेणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालील गृहितके प्रमाण मानली आहेत.

1. समाज माध्यमांवरील गैरवर्तन व छळामुळे महिलांचा समाज माध्यमांच्या प्रवेशाबबत लिंगभेद आढळतो.
2. महिलांचा समाज माध्यमांचा वापर घटल्याने त्यांच्या सक्षमीकरणावर परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये समाज माध्यमांचा वापर करणाऱ्या महिलांसोबत चर्चा, निरीक्षणे या माध्यमांसोबतच संरचीत मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा वापर केलेला आहे. द्वितीय साधनांमध्ये महिला विकास व सक्षमीकरण या संदर्भातील विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके तसेच सोशल मीडियाचे अहवाल, पीएच. डी. संशोधन प्रबंध, विविध संकेत स्थळे, मासिके, वर्तमानपत्रे, त्रैमासिके, इत्यादीद्वारे संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने आवश्यक ती माहिती संकलित केली आहे.

अध्ययन विश्व :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे अध्ययन विश्व हे जळगाव जिल्ह्यातील 15 तालुके आहेत.

नमुना निवड :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सहेतुक नमुना निवडीद्वारे जळगाव जिल्ह्यातील 15 तालुक्यातून प्रत्येकी 8 अशा 120 निवेदकांकडून मुलाखत अनुसूचीच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यात आले आहे.

तथ्य विश्लेषण व निर्वचन:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संकलित तथ्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय प्रवृत्तीची मापके, सरासरी, टक्केवारी व सहसंबंध या तंत्राचा SPSS या तथ्य विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेश आणि समाजमाध्यमांवरील महिलांशी होणारे गैरवर्तन व छळ याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेश		समाजमाध्यमांवरील महिलांशी होणारे गैरवर्तन व छळ				एकुण
		अपमानास्पद टिप्पणी	अश्लिल संदेश व संवाद	समाजमध्यमाद्वारे धमकी	गैरवर्तन व छळ होत नाही	
पूर्णतः	Count	11	13	8	9	41
	Expected Count	12.983	12.300	7.517	8.200	41.0
	% of Total	9.17%	10.13%	6.67%	7.50%	34.17%
अंशतः	Count	25	21	13	14	73
	Expected Count	23.117	21.900	13.383	14.600	73.0
	% of Total	20.83%	17.50%	10.83%	11.67%	60.83%
तटस्थ	Count	2	2	1	1	6
	Expected Count	1.900	1.800	1.100	1.200	6.0
	% of Total	1.67%	1.67%	0.83%	0.83%	5.0%
एकुण	Count	38	36	22	24	120
	% of Total	31.67%	30.00%	18.33%	20.00%	100%

(Pearson Chi-Square = 0.748, DF = 6, P> 0.05)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेशाबाबत माहिती दर्शविली असून त्यामध्ये पूर्णतः, अंशतः व तटस्थ असे तीन पर्याय आहेत तर अवलंबीत चलामध्ये समाजमाध्यमांवरील महिलांशी होणारे गैरवर्तन व छळाबाबत माहिती दर्शविली असून त्यामध्ये अपमानास्पद टिप्पणी, अश्लिल संदेश व संवाद, समाजमध्यमाद्वारे धमकी आणि गैरवर्तन व छळ होत नाही असे चार पर्याय दिले आहेत.

महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेश अंशतः असतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे 60.83 प्रतिशत आहे. यामध्ये समाजमाध्यमांवर अपमानास्पद टिप्पणींमुळे त्रास होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 20.83 प्रतिशत आहे. समाजमाध्यमांवर अश्लिल संदेश व संवाद यामुळे याबद्दल तिरस्कार निर्माण होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 17.50 प्रतिशत आहे. समाजमध्यमाद्वारे धमकी येत असतात असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 10.83 प्रतिशत आहे. समाजमध्यमाद्वारे गैरवर्तन व छळ होत नाही असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 11.67 प्रतिशत आहे.

महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेश पूर्णतः असतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 34.17 प्रतिशत आहे. यामध्ये समाजमाध्यमांवर अपमानास्पद टिप्पणींमुळे त्रास होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 9.17 प्रतिशत आहे. समाजमाध्यमांवर अश्लिल संदेश व संवाद यामुळे याबद्दल तिरस्कार निर्माण होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 10.13 प्रतिशत आहे. समाजमध्यमाद्वारे धमकी येत असतात असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 6.67 प्रतिशत आहे. समाजमध्यमाद्वारे गैरवर्तन व छळ होत नाही असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 7.50 प्रतिशत आहे.

समाजमध्यमांवर महिलांशी गैरवर्तन व छळ होतो किंवा नाही याबाबत तटस्थ असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण 5.0 प्रतिशत आहे. यामध्ये समाजमाध्यमांवर अपमानास्पद टिप्पणींमुळे त्रास होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.67 प्रतिशत आहे. समाजमाध्यमांवर अश्लिल संदेश व संवाद यामुळे याबद्दल तिरस्कार निर्माण होतो असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.67 प्रतिशत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

समाजमध्यमाद्वारे धमकी येत असतात असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.83 प्रतिशत आहे. समाजमध्यमाद्वारे गैरवर्तन व छळ होत नाही असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.83 प्रतिशत आहे.

यावरून असे निदर्शनास येते की, महिलांचा समाजमाध्यमांवरील प्रवेश अंशतः असतो असे म्हणणाऱ्या महिलांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे 60.83 प्रतिशत असून त्यातील बहुतांशी महिलांना समाजमाध्यमांवर अश्लिल संदेश व संवाद, अपमानास्पद टिप्पणी यांना सामोरे जावे लागते.

नव माध्यमांमध्ये निर्विवाद लिंगभेद असतो आणि ज्ञान, माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील स्त्रियांच्या प्रवेशास ते प्रभावित करते, सहभागी म्हणाले. लिंगभेद देखील ज्ञान आणि माहितीतील योगदान आणि तंत्र यांना आकार देण्याची महिलांची क्षमता मर्यादित करते.

सुचना व उपाययोजना :

- सर्वप्रथम, लिंगआधारित भेदभाव दर्शवणाऱ्या सतावणुकीच्या मजकुराचा प्रश्न हाताळताना, समाजमाध्यम व्यासपीठांनी त्यांच्या निराकरण यंत्रणेद्वारे अधिक सक्रिय राहाणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, 'प्लान इंटरनॅशनल' ने केलेल्या पाहणी अहवालात असे आढळून आले आहे की, सर्वेक्षण केलेल्या २३ टक्के महिलांनी इन्स्टाग्रामवर ट्रोल आणि सतावणूक झाल्याचे सांगितले. महिलांविरोधातील सतावणुकीचा 'गुंडगिरी किंवा छळा'च्या कक्षेत विचार केल्याने, महिलांना तिच्या समाजमाध्यमाच्या व्यासपीठावर सतावणुकीचा सामना करावा लागत आहे. यामुळे तिची लिंगसापेक्ष भेदभावावर आधारित जी कमालीची सतावणूक केली जाते, ती वस्तुस्थिती मांडण्यात अपयश आले आहे. ऑनलाइन वावरताना महिलांना सुरक्षित वाटावे, याकरता एक सर्मपित यंत्रणा उभारणे उपयुक्त ठरेल. ताकीद देणे, निलंबन करणे आणि व्यासपीठावरून काढून टाकणे यासाठी लिंगआधारित भेदभाव दर्शवणारी सतावणूक हे एक वैध कारण असायला हवे.
- केवळ समाजमाध्यम व्यासपीठांवर महिलांवरील हिंसाचारविरोधी/ सतावणुकीविरोधी सर्मपित धोरणे असणे आवश्यक नाही, तर ती स्थानिक भाषांमध्येही उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.
- कोविड-१९ संकटामुळे बहुतांश कामांची ठिकाणे आणि संधी ऑनलाइन झाल्या आहेत, हे लक्षात घेतल्यास, अशा प्रकारच्या सतावणुकीने आणि द्वेषपूर्ण संदेशामुळे महिलांचा रोजीरोटी कमावण्याचा हक्कही नाकारला जातो. महिलांना सुरक्षितपणे वावरता येण्यासाठी इंटरनेट अपयशी ठरले तर त्यांना त्यांचा नोकरी करण्याचा अधिकार नाकारल्यासारखे होईल. हा एक अधिकार आहे, जो नाकारला जाऊ शकत नाही.
- महिलांविरोधातील सायबर गुन्हेविषयक कायद्यांची अचूक आणि तत्परतेने अंमलबजावणी करायला हवी. सायबर गुन्ह्यांमध्ये, दोष सिद्ध होण्याचे प्रमाण कमी असल्याने महिला ऑनलाइन सतावणुकीविरोधात गुन्हा नोंदविण्यापासून परावृत्त होतात.
- मजकुराचे परीक्षण कसे केले जाते याविषयी पारदर्शकता यायला हवी. समाजमाध्यम व्यासपीठ महिलांविषयी हिंसक असलेला मजकूर कसा ओळखते, अशा मजकुरास कसे रोखले जाते आणि तो मजकूर कसा काढून टाकण्यात येतो, यासंबंधीचे पारदर्शक धोरण व्यासपीठावरील महिलांचा विश्वास उंचावणारे ठरेल. व्यासपीठ हे आपल्या वापरकर्त्यांमधून ट्रोल्स कसे काढून टाकते ते कस्टमाइज्ड करता येऊ शकते. उदाहरणार्थ- 'डेटिंग अॅप बंबल'चे 'व्हीआयबी फीचर' ही एक या व्यासपीठाची पडताळणी पद्धत आहे, यांत वापरकर्त्यांने अॅपच्या धोरणांचे उल्लंघन केले नाही अथवा तत्सम नोंद आढळली नाही, तरच त्यात प्रवेश, करता येतो.

Scanned with OKEN Scanner

- समाजमाध्यम कंपन्यांनी महिलांच्या ऑनलाइन संरक्षणासाठी धोरणे कशी लागू केली आणि ही धोरणे प्रत्यक्षात कशी अंमलात आणली जातात, हे दर्शविण्यासाठी तपशीलवार अभ्यास विकसित करायला हवा.
- लिंगआधारित भेदभाव दर्शवणारी ऑनलाइन सतावणूक रोखण्यासाठी समाजमाध्यम कंपन्यांनी पुढाकार घ्यायला हवा आणि महिलांसाठी सुरक्षित जागा तयार करण्यासाठी महिलांचे कैवारी बनायला हवे. यशस्वी समाजमाध्यम व्यासपीठ तयार करण्यासाठी मित्रमंडळींकडून दबाव हे एकमेव सर्वाधिक प्रभावी साधन आहे. यान्वये महिलांना समाजमाध्यमांच्या व्यासपीठावर निर्भयपणे सहभागी होण्यास प्रोत्साहन मिळेल.

संदर्भसुची :

- Hess, Amanda. (2014, January-February). Why women aren't welcome on the Internet. Pacific Standard. from https://psmag.com/why-women-aren-t-welcome-on-the-internet
- Intel Corporation and Dalberg Global Development Advisors. (2012). Women and the web. http://www.intel.in/content/dam/www/public/us/en/documents/pdf/women-and-the-web.pdf
- Kovacs, A., Kaul, Padte R., & Shobha, S. V. (2013). Don't let it stand: An exploratory study of women and verbal online abuse in India. Internet Democracy Project. http://internetdemocracy.in/wp
- National Crime Records Bureau, Ministry of Home Affairs. http://ncrb.nic.in
- Penny, Laurie. (2013). Cybersexism: Sex, gender and power on the internet (p. 5). Bloomsbury Publishing.
- Shah, Alpesh, Jain, Nimisha, & Bajpai, Shweta. (2014). India@Digital. Bharat: Creating a $200 billion internet economy. The Boston Consulting Group & Internet and Mobile Association of India. http://www.bcgindia.com
- The Ada Project. (2005). https://www.women.cs.cmu.edu/ada/
- The Economic Times. (2014, May 28). India to have third-largest Twitter population by 2014.http://articles.economictimes.indiatimes.com/2014-05 28/news/50149358_1_emarketer-user-base-twitter
- The Economic Times. (2014). Rewards and risks of big data. The Global Information Technology Report. http://www.weforum.org
- The OpEd Project. (2012). Who narrates the world. Byline Report. http://www.theopedproject.org
- UN Women. (2011, March 8).Women and Girls Access to and Participation in Education, Science, Technology and Employment.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(A) April 2022

A study to assess the challenges in availing the benefits of a scheme like 'Pradhan Manti Matru Vandana Yozana' with special reference to young mothers living in Nandurbar District.

USE THE BOOK WITH CARE

Sutradhar Tapas
Research Scholar

Rao Mrinal

Badgujar Nitin
Research Guide

Abstract:

This paper is an attempt to understand what are the challenges faced by the beneficiaries to get benefit of maternity benefit schemes like Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana in Nandurbar Block of Nandurbar District in Maharashtra. Researcher also tried to understand the alternative solutions of the existing challenges.

The exploratory research design is used to understand the challenges faced by the PMMVY beneficiary's using secondary data collected from Dept. of Health, Nandurbar. Researcher has also conducted semi-structured interviews and focus group discussion to understand the issue more deeply.

The research study shows some interesting finding like lack of awareness around the maternity programs among low income group families, challenges in enrolment process, the existing amount under PMMVY should be increased from 5000 to 20000/mother for first two pregnancies, to reduce the conditions to receive the benefit of the scheme and finally this is observed that there are technology and banking related issues are also there as a barrier to avail the benefits.

The study finally concludes that there are still lots of scope for improvisation in the implementation of PMMVY scheme and change in the narrative is also required for the larger betterment of the society.

Key words: Pradhan Mantri Matru Vandana Yozana, Mothers, schemes, Maternity Benefit.

Objective:

To study the challenges faced by people in availing maternity benefit schemes like 'Pradhan Mantri Matru Vandana Yozana'.

Methodology:

In this study, qualitative approach with explanatory research design was used. Research variable was the challenges in PMMVY scheme implementation. The research geography was Nandurbar Block of Nandurbar District and data was secondary collected from Zilla Parishad, Nandurbar District. Sample size was 800 PMMVY beneficiaries facing problem in getting the benefit if the scheme. Cluster sampling design is used

Introduction:

India celebrates and commemorates the progressive 75 years of India after independence with 'Azaadi Ka Amrit Mahotsav' and promulgates the mission of warranting women as "Empowered women- Empowered Nation" in 2022-23. With this concept of empowered women, we also need to understand the importance of available web of social security and opportunity for a woman to remain empowered during her crucial days of maternity.

Scanned with OKEN Scanner

In a country like India, family is considered very important, and we all know the importance of a Mother in a family and how she always plays an essential role in the success of each individual in some way or the other. Her role is also essential because she bears the child for ten months inside her safely before the rest of the world can see it. This maternity role also brings an added responsibility to a woman's life as this also brings lots of other complexities, which are biological, emotional, financial, and social.

To share some statistics, around 70,000 children are born in India every day where 95 percent (or 195 million) of the female workforce e employed in the informal sector where there is no social security in terms of earning when not working or any other benefits (ICEHM 2015). However, the formal sector, women are entitled to 26 weeks of maternity benefits (paid maternity break) by the Maternity Benefits Act. Therefore, those pregnant women and lactating mothers from the informal sector need special care and support from both society and the system.

In India, every year, to cover those mothers' maternity protections who are not under the formal sector or represent underprivileged communities, GOI initiated a few welfare programs and among them one is 'Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY) which we will be discussing more here.

PMMVY is, launched in 2017, is a maternity benefit program that provides a cash incentive of Rs. 5,000 (US$ 66) to pregnant women and lactating mothers (excluding those who are employed with the central/state governments/or are in receipt of similar benefits under any law in force). This incentive is provided for the first living child of the family, fulfilling specific maternal and child health conditions. In addition, the compensation will be given in three installments of Rs. 1,000 (US$ 13), Rs. 2,000 (US$ 26) and Rs. 2,000 (US$ 26). As of March 2020, 1.75 crore women availed the PMMVY scheme. Between FY18-21, a total sum of Rs. 5,931 crores (US$ 785 million) was paid to the beneficiaries.

The research was done by Researcher with the secondary data of PMMVY beneficiaries who were supported by Tapasya NGO, a non-profit organization based out of Pune. Tapasya NGO has been working on the implementation of the PMMVY scheme in partnership with Dept. of Health, Zilla Parishad, Nandurbar District, which is an aspirational district by NITI aayog and one of the tribal district in the state of Maharashtra since last two years.

Some of the key findings based on the research work are as follows: -

- **Lack of awareness around the maternity programs.**

  With over 400+ Direct Benefits Transfer programs run by the central government and similar schemes being run by the state government, it is challenging for beneficiaries to keep track and be aware of the programs/schemes. So, if a female construction worker or wife of a male construction worker is aware of PMMVY, but unaware of other programs, she is deprived of the benefits of all those other programs.

- **Challenges in enrolment process:**

  If beneficiaries are aware of the programs and meet the criteria and the conditions, they still have a massive hurdle of actually enrolling themselves. While the enrollment for PMMVY would have to go through the Anganwadi worker (AWW),

whereas that of JSY and BoCW would be through different frontline workers; this means beneficiaries have to run around to figure out who the correct person is, and also then produce the similar set of documents again for each of the programmes.

- **Increase the amount of INR 5000 to INR 20000 of cash transfer.**

(a) As per PMMVY, INR 5000 was paid during the one-year time as compensation for wage loss. Whereas under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act or MGNREGA, Rs. 202 is paid as a daily wage for a maximum of 100 days in a year. Therefore, in PMMVY, the amount should be matched to the income possible under MGNREGA.

(b) If you are still wondering how can any Govt. manage to give the benefit of INR 20000, then let me share with you some more examples. Dr. Muthulaxmi Maternity Benefit Scheme in Tamil Nadu provides a total cash benefit of Rs. 18000 and KCR KIT scheme in Telangana provides 12000-13000. Moreover, these schemes also have very few administrative conditions to access.

- **Lesser the conditions to receive the benefit, the better the implementation will be.**

(a) To avail the benefit of this scheme, there are many conditions like within 150 days of pregnancy, women should get registered near any health center to start the systemic medical process, but this also becomes a hurdle when there are administrative hurdles in getting registered like having aadhar card.

(b) There are cases where girls elope and get married from Gujarat to Maharashtra in the Nandurbar region where they do not have any document to verify their identity and do not have any bank account. It becomes a significant hurdle to apply for the same in such a case.

(c) Similarly, a husband's aadhar card is still required along with the wife for registration, but in the case of a single mother or separated mother where the husband is not cooperative, it again becomes a big hurdle in applying. There are cases where a woman has her documents in the name of her father before marriage, and after marriage, it takes some time to transfer it to her husband's name, which also becomes a hurdle in applying for the scheme.

(d) We also came across one case where one husband got married to three wives, and the first wife received the benefit of the PMMVY scheme, but the remaining two were not able to apply as their husband's aadhar number is already registered in the system and new registration is not possible.-

Problems in bank/post office account to receive the amount.

(a) As PMMVY is a Direct Benefit Transfer (DBT) program, having an active account to receive the amount is essential. Usually, we open accounts during our school days to receive any Govt benefits like scholarships, etc. After that, those accounts remain active with no balance, which leads to the addition of fines for a longer duration of time. In most cases, when the same account is used to receive the benefit of welfare schemes like PMMVY, once the amount hits the account, the entire money gets deducted as fine dues, which worsens the situation. The beneficiary keeps complaining that the amount is not

received, and the administrative people say it got transferred. Later on, after checking the bank account, we realized what had happened.

(b) As an alternative, we ask people to open a new bank account, which also becomes quite tricky as the bank needs lots of documents to open an account. As an alternative, we suggested opening an account in the Post office where we need only an aadhar card. This becomes a successful alternative, but later we learned that people are also facing problems in receiving money in post office accounts. Money is deducted from Govt. account, but it is not received in the beneficiary account. Moreover, after enquiring about the money's whereabouts, nobody has any answer.

(c) There are also many cases where money is transferred to an unknown account, and there is no connection between the beneficiary and the person who received it in some other location.

- **A complex form filling and data entry process and a weak feedback mechanism leads to many application ending up in the 'correction queue.'**

  There are cases where many documents are found incomplete while applying. Moreover, in remote locations like Nandurbar, people fail to travel to the city to get their documents corrected or to understand their grievance status due to poor transportation facilities.

- **There is a need to change the narrative toward health-seeking behavior.**

  Currently, PMMVY is treated as compensation for wage loss, whereas it should be treated as a reward for health-seeking behavior. One way to bring this mindset shift is by reversing the pay-out structure, which is currently 20 per cent-40 percent – 40 percent. This would also motivate more women to initially register as an incentive for higher pay-outs.

- **Case for Shifting Onus**

  Ideally, a single program would be helpful for the beneficiary, but given political compulsions, it may not be feasible to implement it. Today, the onus and burden of being able to receive the benefits are either on the beneficiary or the frontline worker (read: ASHA or AWW). We need to transfer the onus on the scheme design and ensure the backend compalitatiblity of the programs rather than leave it to the frontline support system.

The mentioned challenges of awareness, conditionality's, and enrolment can be solved by getting the different MIS systems to 'talk' to each other—an attempt to this extent has been made between PMMVY CAS and JSY.

Conclusion:

In a country of billions, there are challenges in implementing anything as we have such a diverse geography, language, culture etc as we have seen in the implementation of PMMVY scheme but at the same time, there are always some hope to come out of the challenges too. As we seen that all the existing solutions are also from within India. So this types of research becomes an interesting way to bring better policy changes for the larger benefit and outcome of the nation.

Scanned with OKEN Scanner

References:

- Paikra,V.K(2020, February 14). Correction queues trip up maternity benefit applicants in Chhattisgarh. India Spend
- **Chandra, J.(2020, February 23).One in three payments for maternity benefit scheme credited to wrong account**
- **Nawle et Al. (2020).** A study to assess the knowledge regarding Pradhan Mantri Matru Vandana Yojna among antenatal mothers of selected area of Pune city. European Journal of Molecular & Clinical Medicine
- Kapur et al. National Health Mission (NHM) GoI, 2018-19. Accountability initiative.
- A study to assess the knowledge regarding Pradhan Mantri Matru Vandana Yojna among antenatal mothers of selected area of Pune city.
- Chauhan P, Dhadwal D, Mahajan A. Knowledge, awareness, and utilization pattern of services under Janani Suraksha Yojana among beneficiaries in rural area of Himachal Pradesh. CHRISMED J Heal Res. 2015;2(4):324.
- Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY) SCHEME IMPLEMENTATION GUIDELINES.
- Bhalla GJPPRS. Evaluating a national maternity benefits transfer | Oxford Policy Management [Internet]. OPM. [cited 2020 Aug 28]. Available from: https://www.opml.co.uk/projects/evaluating-national-maternity-benefits-transferpmmyv
- Gramopadhye PVR, Samudre PMM. A Research Paper on Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana' PMMVY. Int J Trend Sci Res Dev. 2018;Volume-2(Issue-3):1702–3.
- Ministry of Women and Child Development. Concurrent Evaluation of Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY). 2019.
- Gautam A. A critical evaluation of pradhan mantri matru vandana yojana.
- Kumar R, Bachloo T, Bhardwaj A, Mukherjee A. Utilization and perception of health services under Janani Suraksha Yojna among mother in a rural area of Ambala district, Haryana. Int J Med Sci Public Heal. 2016;5(8):1639.
- Doke P, Gawande U, Deshpande S, Gadgil M. Evaluation of Janani Suraksha Yojana (JSY) in Maharashtra, India: Important Lessons for Implementation. Int J Trop Dis Heal. 2015;5(2):141–55.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes
One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari, College of Social Work, Jalgaon

78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

"ग्रामीण भागात शासकिय योजना राबविण्याविषयी लोकांचे असणारे गैर समज याविषयी अध्ययन"

अशोक सटवाजी हनवते
(सहा. प्राध्यापक)
धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी,
समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव
मो. 9923542120

1) सारांश :–

ग्रामीण भागात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान महाराष्ट्र शासनाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाकडुन राबविण्यात आले. त्यामध्ये ग्रामीण भागातील लोकांचा सहभाग हा अतिशय महत्वपुर्ण आहे. त्यात शासन स्तरावर ग्रामीण विकासासाठी कल्याणकारी योजना अनेक राबविण्यात येत असतात. या सर्व योजनांची अंमलबजावणी करताना ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता कशा असतात. शासकिय कोणत्याही योजना ग्रामीण भागात राबविताना लोकांच्या सहभाग, शासनाकडुन निधीची उपलब्धता, खरे लाभार्थी कोण आहेत. यासारख्या अनेक अडचण उभ्या राहतात. या सर्व समस्या योजना राबविताना का येतात. ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना होणारा गावाचा विकास यावर मोठया प्रमाणात होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

2) संशोधन लेखाचे उद्देश:–

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबवित असताना शासकिय योजनाची अंमलबजावणी व येणाऱ्या अडथळ्यांचे अध्ययन करणे.

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचे योग्य दिशेने अध्ययन करण्याकरीता उद्देश निश्चित करण्यात आला.

3) संशोधनाची गृहितके:–

शासकिय योजनाच्या बाबतीत ग्रामीण लोकांच्या मनात अनेक गैरसमज असल्यामुळे संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना अडचणी निर्माण होतात.

अशाप्रकारे संशोधन कर्त्याने प्रस्तुत अध्ययनास गृहित धरले आहे.

4) नमुना निवडीचे तंत्र:–

सदर संशोधन करण्यासाठी हिंगोली जिल्ह्यातील पाच तालुके असुन एकुण 711 गावे आहेत. या सर्व गावांना कमी वेळेत सर्व गावांना भेट देणे शक्य नसल्यामुळे या अध्ययनासाठी संभाव्यता नमुना निवड पद्दतीमधील बहूपदी/वृंद नमुना निवड या नमुना तंत्राचा वापर केला आहे. या पध्दतीव्दारे अध्ययनाकरीता आणि एका तालुक्यातून पाच गावे अशी एकुण हिंगोली जिल्ह्यातुन 25 गावांची निवड करून एकुण प्रत्येकी गावातुन 20 या उत्तरदाते याप्रमाणे एकुण 500 उत्तरदाते यांची निवड तथ्य संकलनासाठी करण्यात आली.

5) तथ्य संकलन पद्दती:–

तथ्य संकलन करण्याच्या दोन्ही पध्दतीचा वापर पुढील प्रमाणे करण्यात आला आहे.

अ) प्राथमिक स्त्रोत :– 1) मुलाखत अनुसूची:– सदर अध्ययनासाठी संरचीत मुलाखत अनुसूची या तंत्राच्या सहायाने निवड केलेल्या गावातील कुटुंबप्रमुख, श्रेष्ठीजन, नागरीक यांच्याकडून स्वतंत्रपणे तथ्य संकलित केले आहे. 2) व्यक्तिगत निरीक्षणे:– या पद्दती द्वारे ग्रामीण भागाची सद्यस्थिती गावातील लोकाचे वर्तन, विशिष्ट घटनाक्रम इ. चा व्यक्तिगत निरिक्षणाद्वारे अध्ययन करून तथ्य संकलीत केले आहे.

ब) दुय्यम स्त्रोत:– ऐतिहासिक निरीक्षणे:– या पद्दतीद्वारे तथ्य संकलीत करण्याकरीता ग्रामपंचायतीचे उपलब्ध दस्तऐवज, मासिके, ग्रंथ, साप्ताहिके, वार्तापत्रे, जनगणना अहवाल इ. चा आधार तथ्य संकलनासाठी घेतला आहे. ग्रंथालयीन स्त्रोत:– विविध ग्रंथालयात असणारे संदर्भ अहवाल, शासकीय अहवाल, गावांच्या संबंधी माहीती दुय्यम स्त्रोत म्हणून सशोधक तथ्य संकलनास वापरले.

अ. प्रस्तावना:– संपुर्ण महाराष्ट्राला संत गाडगेबाबा यांनी ग्रामस्वच्छता, इंधन बचत, पर्यावरण विषयक जनजागृती, अस्पृश्यता निवारण, अंधश्रध्दा निर्मुलन, समुदाय सहभाग यासारख्या विषयावर किर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक शिक्षणाचे धडे देणाऱ्या संत गाडगेबाबा यांचा जन्म इ. स. 1876 साली अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यातील असलेल्या शेणगाव या गावात परीट जमातीत झाला. त्यांचा कुटुंबपारंपारिक व्यवसाय परीट होता. त्यांचे पुर्ण नाव डेबूजी झिंगराजी जाणोरकर.[1]

त्यांच्या वडिलाकडे शेती होती. परंतु त्यांच्या व्यसनाधिनतेमुळे त्यांनी जमीन सावकाराकडे गहाण ठेवली गेली. परिणामी ते मामांच्या गावी राहण्यास गेले. त्यांच्या वडिलाचा तिथेच मृत्यू झाला. 1896–99 च्या दुष्काळात त्यांच्या मामांनी कर्ज घेतले. सावकाराने ती जमीन बळकावण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा डेबूजीने प्रतिकार केला होता. तरीही त्यांच्या

[1] घसाटे गुणवंतराव – संत गाडगेबाबाच्या सानिध्यात

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal
ISSN – 2230-9578
Vol. IX, Issue-I January 2019
Cosmos Impact Factor : 4.270

आजोबाशी संगनमत करून जमीन सावकाराने हस्तगत केली. यामुळे हताश डेबूजीने वैराग्याचा मार्ग पत्कारला.[7] व संपूर्ण समाजाला अंधश्रध्दा निर्मुलन, ग्रामस्वच्छता, व्यसनाधिनतेविरूध्द जनजागृती आदी विषयांवर लोक कलेच्या, किर्तनाच्या, भजनाच्या माध्यमातून धडे देण्याचे ठरविले.[8] इतकेच नव्हे तर अनेक ठिकाणी वसतिगृहांना मदती केल्या, तसेच धर्मशाळा समुदायाच्या सहभागातून बांधून दिल्या आहेत. या समाजोपयोगी कार्याची दखल घेउन महाराष्ट्र सरकारने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात सुरू केले आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या विभागाचे तत्कालीन मंत्री मा. आर. आर. पाटील होते. 1997 ते 2000 या कालावधीत 1661000 स्वच्छता गृहे महाराष्ट्र सरकारने बांधली होती. त्यावेळी स्वच्छता गृहांवर एकुण बांधकामासाठी महाराष्ट्र शासनाने रू. 456 कोटी खर्च करून शौचालये बांधली होती. त्यापैकी जवळपास 57 टक्के वापरात आली.[9] स्वच्छता गृहांचा कमी वापर होण्याची प्रामुख्याने दोन कारणे होती. 1) स्वच्छतेविषयी लोकांचा एकात्मिक दृष्टिकोण, आणि 2) लोक सहभागाचा अभाव. यामुळे लोकांनी जवळपास लक्ष दिले नाही.

सन 2000 मध्ये संपुर्ण महाराष्ट्र राज्यातून 42000 गावानी सहभाग घेतला होता. शासनाकडून समुदायाला पैसा श्रम व मटेरीअल पुरवण्यात आले. या वेळेस महिलाचे गट, युवकाचे गट, सहकारी आणि ग्रामपंचायतीचा सहभाग घेण्यात आला.

6) उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज याविषयी माहिती दर्शविणारी सारणी

भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकार यांच्याकडून विविध अभियान व शासन स्तरावर अनेक स्वरूपाच्या योजनाही राबविण्यात येत असतात. मात्र या योजनांची अंमलबजावणी करताना मात्र गैर प्रकार होतात. काही ठिकाणी भ्रष्टाचार तर काही ठिकाणी लाभार्थी पात्र असुनही त्यामध्ये त्याना लाभ मिळत नाही. काही तर काही ठिकाणी त्यांना माहितीच दिली जात नाही यामुळे लोक लाभ मिळण्यापासुन वंचित राहतात. यासारख्या अनेक कारणांमुळे शासकिय योजनाबाबत गैरसमज निर्माण होतात. याबाबत माहिती देण्यात आली आहे.

उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती		शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज				एकुण
		आमच्यासाठी राबविण्यात येत नाहीत	लोकांपर्यंत पोहचु दिल्या जात नाहीत वा माहिती देत नाहीत	योजना राबवितांना भ्रष्टाचार केल्या जातो	योजनेचा लाभ फक्त जवळच्याच लोकांना दिल्या जाते.	
होय म्हणणारे	Count	29	19	20	45	113
	% of Total	5.8%	3.8%	4.0%	9.0%	22.6%
अनियमित म्हणणारे	Count	4	29	5	27	65
	% of Total	.8%	5.8%	1.0%	5.4%	13.0%
ग्रामसभाविषयी माहिती नाही.	Count	25	31	17	38	111
	% of Total	5.0%	6.2%	3.4%	7.6%	22.2%
या विधानाशी संबंधीत नाही	Count	25	91	34	61	211
	% of Total	5.0%	18.2%	6.8%	12.2%	42.2%
एकुण	Count	83	170	76	171	500
	% of Total	16.6%	34.0%	15.2%	34.2%	100.0 %

Chi-Square=40.212(a).df=9, Asymp. Sig. (2-sided)=0.000, C.C= 0.273, N= 500 , P>0.05

यासारणीवरून असे निदर्शनास येते कि, उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज यांचा सहसंबंध घनिष्ट आहे म्हणजेच धन स्वरूपाचा आहे. उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज यांचा सहसंबंध सकारात्मक असतो. (Chi-Square=40.212(a).df=9, Asymp. Sig. (2-sided)=0.000, C.C= 0.273, N= 500 , P>0.05) म्हणजेच उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज यांच्या प्रमाणावर अवलंबुन असते.

[7] डॉ. उध्दव रसाळे, मानवतेचे पुजारी संत गाडगेबाबा (चरित्र आणि विचारधन), विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, आवृत्ती 1994, पृष्ठ 80–81.

[8] सावरकर सुदाम, तपोमुर्ती श्री गाडगेबाबा 1981 साहित्यप्रभा प्रकाशन

[9] http://www.icsu.org

Scanned with OKEN Scanner

उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती असण्याशी संबंधीत नाहीत असे म्हणणाऱ्या उत्तरदात्याचे प्रमाण (42.2 प्रतिशत) असुन यामध्ये याचे प्रमाण सर्वाधिक असुन याप्रमाणात शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज योजनेचा लाभ जवळच्याच लोकांना दिला जातो असे म्हणणारे 34.2 प्रतिशत आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज लोकांपर्यत पोहचु दिल्या जात नाही वा त्याबाबत माहिती दिली जात नाही असे म्हणणारे (34.2 + 34.0 प्रतिशत) माहिती आहे. यावरून असे स्पष्ट होते कि, उत्तरदात्यांच्या गावात ग्रामसभा आयोजीत करण्याच्या माहितीशी संबंध येत नाही असे म्हणणारे या प्रमाणात शासकिय योजना संरपंच किंवा ग्रामसेवक यांच्यात जवळीकता साधणारे जे लोक आहेत त्यांनाच योजनेचा लाभ दिल्या जातो असे म्हणणारांचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसुन येते. आहे.

7) उत्तरदात्यांकडुन गावात ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना आलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती आणि उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांच्या सहभागाविषयी माहिती :–

ग्रामीण भागात कोणतीही योजना राबविताना कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपाच्या अडचणी येतात. शासन पातळीवर निधीची उपलब्धता यापासुन तर लोकसहभाग मिळवणे, कामाची अंमलबजावणी, पैशाची तरतुद करणे, राजकारणी लोकांचे अडथळे, त्याचे वाटप व अंमलबजावणी यामध्ये अनेक अडथळे येत असतात. याच प्रमाणे ग्रामस्वच्छता अभियानातील अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या समस्या आणि 0.05

सदर सारणीचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते कि, उत्तरदात्यांकडुन गावात ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना आलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्न आणि उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांच्या सहभाग यांचा सहसंबंध घनिष्ट म्हणजेच धन स्वरूपाचा असुन यांचा सहसंबंध सकारात्मक असतो. (Chi-Square= 91-910 df= 9 , Asymp. Sig. (2-sided)=0. 000, C.C= .394, N= 500, P>0.05) म्हणजेच उत्तरदात्यांकडुन गावात ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना आलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्न आणि उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांच्या सहभाग यांच्या प्रमाणावर अवलंबुन असते.

उत्तरदात्यांकडुन गावात ग्रामस्वच्छता अभियान राबविताना आलेल्या समस्या सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्न केला नाही (39.0 प्रतिशत) माहिती असुन उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांच्या सहभाग मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात म्हणणारे (29.4 प्रतिशत) या प्रमाणात उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे आणि काही प्रमाणात सहभागी होतात (29.4 + 27.0 प्रतिशत) यावर अधिक परीणाम करतो.

यासारणीवरून असे निदर्शनास येते कि, होते कि, उत्तरदात्यांच्या गावातील कोणत्याही शासकिय योजना राबविताना येणाऱ्या समस्यांमध्ये लोकांच्या मानसशास्त्रीय स्वरूपाच्या अडचणी येत असुन त्यांचे प्रमाण 45.0 प्रतिशत आहे. वरील सारणीवरून आपणास असे दिसुन येते कि, उत्तरदात्यांच्या गावातील कोणत्याही शासकिय योजना राबविताना येणाऱ्या समस्यांमध्ये लोकांच्या मानसशास्त्रीय स्वरूपाच्या अडचणी येत असुन त्याचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणुन कोणत्याही स्वरूपाच्या, शासकिय स्वरूपाच्या योजनांची अंमलबजावणी करावयाची असल्यास लोकांच्या मानसिकता तयार करून, त्यांचे समुपदेशन करून, त्यांना विश्वासात घेवुन, नंतर योना अंमलात आणावी असे केल्यास त्या योजनांचे फलित चांगले मिळेल.

उपरनिर्दिष्ट सारणीत प्रमुख व स्वंतत्र चलांमध्ये उत्तरदात्यांच्या गावातील लोकांनी शासकिय योजना राबविताना केलेल्या कामकाजाची माहिती हे असुन त्यामध्ये लोकांना एकत्र केले लोकसहभाग वाढवला म्हणणारे, लोकांना माहिती दिली, कोणत्याच प्रकारे कामे केली नाहीत म्हणणारे, संबंधीत नाहीत म्हणणारे, असे चार पर्याय देण्यात आले आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते कि, उत्तरदात्यांच्या गावातील कोणत्याही शासकिय योजना राबविताना लोकांना योजनाबाबत माहिती दिली म्हणणारांचे उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे असे स्पष्ट होते.

10) निष्कर्ष Conclusion :-

उपरोक्त सारणीचे अध्ययन केले असता ग्रामीण भागात शासनाच्या योजना राबवित असताना कोणत्याही स्वरूपाच्या, उत्तरदात्यांच्या गावातील ग्रामसभा आयोजन करण्याविषयी माहिती आणि शासकिय योजनाबाबत लोकांच्या मानसिकतेमध्ये असणारे गैरसमज यांच्या प्रमाणावर अवलंबुन असते. उत्तरदात्यांच्या गावातील कोणत्याही शासकिय योजना राबविताना येणाऱ्या समस्यांमध्ये लोकांच्या मानसशास्त्रीय स्वरूपाच्या अडचणी येत असुन त्याचे प्रमाण अधिक आहे. उत्तरदात्यांच्या गावातील कोणत्याही शासकिय योजना राबविताना लोकांना योजनाबाबत माहिती दिली म्हणणारांचे उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे असे स्पष्ट होते यावरून ग्रामीण भागात शासकिय योजना राबविताना लोकांच्या मानसिकतेवर शासकिय योजनांचे यश अवलंबुन असल्याचे दिसते.

संदर्भ :–

1) घराटे गुणवंतराव – संत गाडगेबाबाच्या सानिध्यात
2) डॉ. उध्दव रसाळे, मानवतेचे पुजारी संत गाडगेबाबा (चरीत्र आणि विचारधन), विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, आवृत्ती 1994, पृष्ठ 80–81.
3) सावरकर सुदाम, तपोमुर्ती श्री गाडगेबाबा 1981 साहीत्यप्रभा प्रकाशन
4) http://www.icsu.org

***

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

"ग्रामीण भागातील असंघटित महिला शेतमजूर प्रकार व समस्यांचा अभ्यास"

अशोक सटवाजी हनवते
(सहाय्यक प्राध्यापक)
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

सारांश Abstract :-

वरील अभ्यासावरून आपणास असे दिसून येते की, ग्रामीण भागामध्ये महिलांच्या कमी मजुरी असण्याचे प्रमाण हे लोकांची मानसिकता तसेच लोकांकडून स्त्री-पुरुष असणारे भेद पुरुषसत्ताक आणि मातृसत्ताक पद्धती ही जबाबदारी आहे. त्याचबरोबर स्त्रियांचे सुद्धां कमी वेतनामध्ये कमी पैशांमध्ये काम करण्यासाठी महिलांचे शेतीवरील कामे हलकी स्वरूपाचे असणारी कामे म्हणून पाहिले जाते. महिलांच्या श्रमांना दुय्यम स्थान, श्रम प्रतिष्ठा, गुत्तेदारी पध्दतीने मोबदला काही वेळा समान स्वरुपात वाटप, काम आपल्याच मिळवण्याकरीता स्पर्धात्मकता, एकसंघतेचा अभाव, महिलांची बाजू मांडणारे लोकांचे अनुपलब्धता, महिला निर्णय प्रक्रियेत कमी यासारखी अनेक कारणे आहेत. त्यामुळे ग्रामिण भागातील महिलांना कौटुंबिक समस्या, सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. यामुळे महिलांच्या दर्जा सुधारू शकत नाही असे आपल्याला दिसून येते. त्याच बरोबर निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असून सुद्धा महिला ह्या कमी मजुरी याबाबतचा निर्णय घेताना दिसत नाहीत. म्हणून अल्प मजुरी असल्याचे प्रमाण आपल्या त्यांना पाहायला मिळतात. याची आपण कल्पना करुन बघितल्यास आपणास असे दिसून येते की, त्यांचे शारीरिक परिणाम, मानसिक परिणाम,कुटुंबावर होणारे परिणाम, आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम, त्यांच्या प्रकृतीवर होणारे परिणाम आणि त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या या वाढत्या संख्येचा परिणाम होताना दिसून येतो.

Keyword :- ग्रामीण भागातील शेतमजूर महिलां, शेतीमजुरीचे प्रकार, शेतीमजुरी असण्याची कारणे, देण्याची कारणे इ.

अध्ययनाचा उद्देश :-

ग्रामीण भागातील शेतमजूर महिलांच्या शेतीमजुरी पुरुषांपेक्षा कमी देण्याची कारणे व परिणाम यांचा अभ्यास करणे

गृहीतक :-

ग्रामीण भागातील महिलांना श्रम करताना दुय्यम स्थान असल्यामुळे त्यांना कामाचा मोबदला पुरुषापेक्षा कमी दिला जातो

अध्ययन पद्धती :-

प्रस्तुत समसमान लेख या कविता संशोधकाने निरीक्षण पद्धती आणि प्रकाशित आणि प्रकाशन असणारे लेख यावर आधारित संशोधन करिता संशोधन तथ्य संकलित केली आहे .

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना :

भारत देशातील जवळपास 58 टक्के पेक्षा अधिक लोक हे शेती व्यवसायाची निगडित व्यवसाय करतात. यामध्ये ग्रामिण भागातील लोक प्रामुख्याने पशुपालन, शेती कसणे, शेतमजूरी करणे, शेतीचे निगडित असणारे पशूपालन, शेळीपालन कुक्कुटपालन व्यवसाय, शेतीमजुरी, रोजंदारी यासारखे अनेक व्यवसाय आपल्याला दिसून येतात. त्यापैकी शेती कसण्यासाठी शेतकरी यांच्याकडे जेव्हा मनुष्यबळ अपुरे पडते त्यावेळेस त्यांना इतर लोकांकडून शेतीचे कामे करण्यासाठी मदत घ्यावी लागते. आणि ही मदत करताना त्यांना मोबदला देवून कामे करतो. दुसर्याच्या मालकीच्या शेतीवर जाऊन मोबदला घेवून कामे करतात अशा लोकांना शेतमजुर असे म्हणतात. कामे करणारे पुरूष, स्रीया, आणि बालकसुध्दा असतात. त्यावरच त्यांची व त्याच्या कुटुंबाची उपजिविका चालते.

जेंव्हा कामांच्या मोबदल्यात शेतकरी आपल्या शेतातील कामे इतर लोकांकडून करतो. आणि त्याची पैसा किंवा वस्तूच्या स्वरूपात मोबदला दिला जातो. हा मोबदला समान काम असूनही त्याचा मोबदला समान असत नाही. पुरुषांना रू. 300 /- मजूरी दिली जात असेल तर तेच काम करण्यासाठी महिला आणि बालमजूरांना रू. 150 ते 200 एवढीच मजूरी पैशाच्या स्वरूपात दिली जाते. धान्य किंवा इतर वस्तूच्या स्वरुपात देखील पुरूषापेक्षा कमी मोबदला दिला जातो. याला कारणीभूत कोणते घटक आहेत. आणि त्याचे काय परीणाम होतात याबाबतचे अध्ययन येथे केले आहे.

शेतीवर जी कामे करणारी माणसे आहेत त्यांना शेतमजूर असे म्हटले जाते. ज्यांच्याकडे शेती उपलब्ध आहे. ती किती एकर शेती आहे, प्रमाण किती आहे यावरून अल्पभूधारक, आणि जमीनदार किंवा केवळ शेती नसलेला भूमिहिन शेतीमजूर असे वर्ग आपल्याला ग्रामिण भागात दिसून येतात. यामध्ये ज्यांच्याकडे शेती अधिक प्रमाणामध्ये आहे अशा लोकांना शेती कसण्यासाठी इतर लोकांच्या मदतीची गरज असते. परंतु ज्या लोकांकडे अल्पभूधारक अशा स्वरूपाचे जमीन असेल अशा लोकांना सुद्धा आपल्या शेतावर काम आटोपल्यानंतर दुसऱ्यांच्या शेतावर जाऊन कामे करावे लागतात. त्याला ठरलेल्या मोबदल्यानुसार, मजुरी नुसार कामे करतात. त्यांना जेवढा मोबदला मिळेल त्याच्या वरती शेतमजूर हे त्यांचं उदरनिर्वाह करत असतात. त्यांनी निवडलेला व्यवसाय आहे. तो व्यवसाय हा शेतमजूर या नावाने ओळखला जातो.

शेत मुजराचे प्रकार :-

- शेतमजुराची प्रकार आपण विविध अंगाने पहिल्याच आपणास पुढील स्वरूपाचे दिसून येतात.
- लिंगभेद यानुसार बघितल्यास- महिला शेतमजूर आणि पुरुष शेतमजूर अल्पवयातील किंवा बाल वयातील शेतमजूर असे प्रकार दिसतात.
- दुसरा प्रकार शेतजमीन उपलब्धता यावरून बघितल्यास अल्पभूधारक आणि भूमिहिन शेतूमजूर.
- वय यानुसार बघितल्यास प्रौढ शेतीमजूर आणि बाल शेतीमजूर.
- कामाच्या उपलब्धतेवरुन कायम शेतीमजुर आणि मोसमी शेतमजूर
- स्थलांतरण यावरून स्थायी स्वरुपाचे शेतमजुर आणि स्थलांतरीत शेतीमजूर.
- केवळ मजूरीवर अवलंबून असणारे आणि शेतीमजूरीबरोबरच इतर व्यवसाय करणारे शेतमजूर असे आपणास शेतमजुराचे विविध प्रकार करता येतात.

शेतमजुरी करण्याची कारणे :-

आपल्या देशामध्ये काही लोक शेतमजूर हा व्यवसाय करण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यातील काही कारणे प्रामुख्याने पुढील स्वरुपाची आहेत.

- उत्पादनाची साधनांचा अभाव.
- शिक्षणाचा अभाव

Scanned with OKEN Scanner

- रोजगाराचा अभाव
- गरीब परिस्थिती
- घरातील सदस्य संख्या
- वाढती महागाई
- व्यसनाधीनता
- व्यवसाय करण्याचा आळस
- इतर व्यवसाय न करण्याची जोखीम
- इतर व्यवसाय करण्यासाठी भांडवलाची अनुपलब्धता
- इतर क्षेत्रात कुशलतेचा अभाव
- घरातील कर्त्या सदस्य यांचा मृत्यू

यासारखी अनेक कारणे शेतमजूर बनण्यासाठी कारणीभूत असलेली पाहावयास मिळतात.

शेतमजूर स्त्रियांच्या प्रमुख समस्या :-

ग्रामीण भागातील शेतमजूर स्त्रियांच्या समस्या प्रामुख्याने पुढील पणे निर्देशीत केले आहेत.

1) **सामाजिक समस्या** :- भारतामध्ये प्रामुख्याने पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात असलेले आपल्याला पाहायला मिळते त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना पुरुषयांच्यापेक्षा महिलांना स्थान दिल्याचे आपणास पहावयास मिळते.

2) **शिक्षण विषयक समस्या** :- ग्रामीण भागामध्ये महिला यांना शिक्षणाच्या संधी कमी प्रमाणात मिळतात. याला कारण असे की, मुलगी ही दुसऱ्यांची संपत्ती आहे असे लक्षात घेऊन त्यांना कमी शिक्षण दिले जाते. दुसरी गोष्ट ग्रामीण भागामध्ये त्यांच्याच गावात शिक्षणाच्या सोयी सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे बाहेर गावी त्यांना शिक्षणासाठी जावे लागते. अशावेळी त्यांना अनेक सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्या, राजकीय समस्यांना सामोरे जावे लागते. म्हणून शिक्षणाचा संधी मुलींना कमी मिळतात.

3) **आरोग्यविषयक समस्या**:- ग्रामीण भागातील महिला या निसर्गाच्या सानिध्यात असल्यामुळे त्यांना आरोग्यविषयक समस्या भेडसावत जरी असल्या तरी मोठ्या प्रमाणात त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. शेती आणि शेतीशी निगडित असे बरेच व्यवसाय असल्यामुळे त्या आपल्या समस्याकडे पूर्ण लक्ष केंद्रित करतीलच असे नाही. ही आरोग्याची त्यांची मोठी अडचण बनते. तसेच महिलांना ग्रामीण भागामध्ये वैद्यकीय सेवा-सुविधा या प्राथमिक स्वरूपामध्ये अल्प प्रमाणात देण्यात येतात. त्या पुरेशा स्वरुपात नसतात. ग्रामीण भागामध्ये आरोग्य शिबिर घेण्यात येत असली तरी त्यापासून योग्य सुविधा देण्यात येतीलच असे नाही . त्यामुळे त्यांचे आरोग्य कितपत चांगले आहे हे समजणे कठीण आहे.

4) **आर्थिक समस्या** :- ग्रामीण भागामध्ये महिलांना आर्थिक बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य मिळत नाही. संपत्तीमध्ये मालकी हक्क पुरुषांपेक्षा महिलांना फारच कमी मिळतो. वारसा हक्क कायद्यानुसार वडिलांच्या संपत्ती मध्ये मुलींना वारसा हक्काने जमीन किंवा संपत्ती मिळत नाही. त्याचबरोबर बाहेरची कामे सर्व पुरुष लोकांनी करावेत. नोकरी-व्यवसाय हा पुरुष लोकांनी करावा. असा एक विचार त्यांचा बनलेला असतो. त्यामुळे महिलांचे व्यवसायाकडे दुर्लक्ष केल्या जातात.

5) **कौटुंबिक समस्या** :- कुटुंबामध्ये चूल आणि मूल असेच वर्तन त्यांना सांभाळावे लागते. कुटुंबामध्ये महिला यांना स्वयंपाक, धुणीभांडी, बालसंगोपन, घरातील कामे अनेक कामे महिलांना करावे लागतात.त्यापेक्षा अधिक प्रमाणामध्ये पुरुष लोक हे घराबाहेरची कामे, शेतावरचे कामे तर इतर कामे पुरुष मंडळी करतात.

6) **राजकिय समस्या** :- राजकीय संदर्भामध्ये जर बघितल्यास पुरुषापेक्षा राजकीयदृष्ट्या महिलांना पुरेसा वाव मिळत नाही. ग्रामीण भागांमध्ये महिलांनी राजकारणात निर्णय प्रक्रियेमध्ये पुढे आल्यास त्यांना योग्य असे स्वरूपाचे बोलले जात नाही. म्हणून महिलासुद्धा राजकारणाकडे

Scanned with OKEN Scanner

माझा वैयक्तिक, राजकीय हक्क आहे असे म्हणून बघत नाही. तर ज्या काही महिला राखीव जागेवर जर निवडून आले असतील तर त्या ठिकाणी त्यांना पद मिळाला असेल तर त्यांचे पती हेच राजकीय कारभार पाहत असतात. अशा अनेक स्वरूपाच्या समस्या आपल्याला पाहायला मिळतात. या समस्यांचे विवेचन वरील प्रमाणे करण्यात आले आहे.

पुरुषांपेक्षा महिलांना कमी मजुरी देण्याची कारणे :- .

1) **महिलांचे शेतीवरील कामे हलकी स्वरूपाचे असणारी कामे म्हणून पाहिले जाते:-** वास्तविक पाहता श्रम यास सारखीच प्रतिषठा असावी. मात्र ग्रामीण भागामध्ये शेतीवरील पुरुष आणि महिला असे दोघेही कामे करतात. पुरुष वखर, नांगर, कोळपणी इ. जड कामे करतात. आणि महिला खूरपणे, निंदणे, कापुस वेचणी इत्यादी यासारखे कामे करतात. या कामासाठी पुरुष आणि स्त्रिया यांना देण्यात येत असलेल्या मजुरीमध्ये फरक असतो. पुरुष यांना जर समजा 300 रुपये मजुरी असेल तर महिलांना ही 200 रुपये दीडशे रुपये या प्रमाणात समान कामाचा मोबदला त्यांना दिला जातो. याला कारण जर आपण त्यांना विचारले तर आपल्या त्यातून दोन गोष्टी आपल्या दिसून येतात. त्यात आपल्या सामाजात आपण जर बघितल्यास त्यामध्ये पितृसत्ताक पद्धती आणि मातृसत्ताक पद्धती पाहायला मिळते. यामध्ये आपल्याला असमानतेची प्रथा आपल्याला पाहायला मिळतात. महिला यांना दुय्यम स्थान देण्यात आलेले आहेत. सामाजिक स्तरांमध्ये पाहिल्यास आपल्याला त्यांना दुय्यम स्थान असलेल्या प्रस्तावास मिळते तर पुरुष लोकांना हे प्रथम दर्जाचे स्थान त्यांना पाहायला मिळतात

2) **नैसर्गिक स्थिती :-** दुसरी बाजू आपणास असे सांगता येईल की, पुरुष आणि महिला यांच्या दोघातील समान कामाच्या मोबदल्यात आपल्याला फरक पहायला भेटतो त्याला नैसर्गिक स्थिती असे सुद्धा म्हणावे लागेल. पुरुष हे महिलांपेक्षा सवळ असतात. आणि ते तुलनेत महिला पुरुषापेक्षा कमी शक्तिमान असतात. शारिरीक आधारावर आपण बघितले तर महिलांनी हलकी कामे करावीत आणि पुरुष लोकांनी अवजड कामे करावी. महिलानी अवजड कामे केली तर आणि पुरुषांना महिलांची हलकी कामे केली तर त्याला सुद्धा गावातील लोक नावे ठेवायला सुरु करतात.

3) **श्रम विभागणी :-** समजा एखाद्या महिलेने शेतावरती वखर,नांगर किंवा कोळपणी बैलगाडी चालवण्याची कामे केले तर इतर समाजातील लोक सुद्धा त्यांना वेगळ्या स्वरूपाचे काहीतरी नावे ठेवत असतात. किंवा त्यांना टोमणे मारत असतात. यावरून महिलांचा सुद्धा त्या कामासाठी दुर्लक्ष करतात. यावरुन कोणी कोणती कामे करावी याची श्रम विभागणी झालेली दिसते. शेतावरील संपूर्ण काम करावेत अशा स्वरूपात सुद्धा महिलांना त्यांना प्रोत्साहन मिळत नाही. दुसरी गोष्ट अशा स्वरूपाची की, जर समजा पुरुष लोकांनी निंदणी-खुरपणी केली. किंवा मिस्त्रीलोकांच्या हाताखाली काम केले. तर त्याला सुद्धा महिलांची काम आहेत. असे म्हणुन त्यांनी हिनवले जाते. पुरुष लोकांनी शेतीवर काम करत असताना पुरुषांनी वखर चालवावा, नागरी चालवावी, नांगरणे करावेत, बैलगाडी चालवावी. अशी कामे करण्यामागे लोकांचा दृष्टिकोन सुद्धा हा कारणीभूत आपल्याला असलेला पाहायला मिळतो.

4) **महिलांच्या श्रमांना दुय्यम स्थान :-** ग्रामीण भागामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांच्या श्रमांना दुय्यम स्थान दिले जाते. ज्याप्रमाणे महिला यांनी हलकी कामे करावीत आणि हलकी कामं करत असताना त्या कामाचा मोबदला सुद्धा हा पुरुषांपेक्षा कमी देण्यात यावा. असा एक नियमच त्याच्या मध्ये झालेला आहे. वास्तविक पाहता स्त्री आणि पुरुष दोघांनी जर शेतीवर खुरपणी किंवा

Scanned with OKEN Scanner

निदण हे जर काम केले तर पुरूषांपेक्षा महिला जास्त प्रमाणात काम करतील. तरीही पुरुषांपेक्षा महिलांना मजुरी अधिक न देता ही पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी देण्यात येते.

5) **श्रम प्रतिष्ठा :-** शेतावरी काम करत असताना लाकुड तोडण्याचे काम असेल. झाडावरती जाऊन काही फांद्या तोडण्याचं काम करायचे असतील. अशास्वरूपातील कामांपासून महिलांना दूर ठेवले जाते. वास्तविकता महिला ने झाडावरती चढू नये. महिलांनी ते फक्त पुरुष लोकांनी झाडावरती चढावे. अशाच स्वरूपाचा अलिखित नियमच हा त्यांचा बनलेला असतो. म्हणून अशा कामांना महिलांपेक्षा पुरुष यांना प्राधान्य दिले जाते. आणि त्या ठिकाणी अधिक मजुरी त्यांना देण्यात येते

ग्रामीण भागामध्ये वीटभट्टीवर तीसुद्धा अधिक मोठ्या प्रमाणात लोक काम करतात. ज्यामध्ये महिला आणि पुरुष असे दोघेही तेथे असतात. या ठिकाणी महिलांना विटा उचलून नेणे, विटा जमा करणे, इंधन जमा करणे, इंधन एकत्र करणे, पाणी आणणे अशा स्वरूपाची कामे या ठिकाणी दिले जातात. आणि पुरुष लोकांना फावड्याने माती खोदणे, माती तयार करणे, विटांची भट्टी लावणे, अशा स्वरूपाची कामे त्यांना दिली जातात. येथे सुद्धा पुरुष यांची कामे आणि महिलांची कामे याच्या मध्ये सुद्धा भेदभाव होताना दिसतो आहे. ते सर्व काम करू शकतात पण यामध्ये महिलांना मजुरी मात्र पुरुषांपेक्षा कमी देण्यात येते.

6) **गुत्तेदारी पध्दतीने मोबदला काही वेळा समान स्वरुपात वाटप :-** मोसमी कामे- ऊसतोड कामे सध्याच्या कालावधीमध्ये ग्रामीण भागामध्ये अतिशय मोठ्या प्रमाणामध्ये मोसमी कामे असतात. तो व्यवसाय म्हणजे ऊसतोड करणे, ज्वारी, बाजरी कापणे, गवत कापणे सोयाबिन काढणीचे कामे गुत्तेदारी पध्दतीने केली जातात तेंव्हा मात्र मोबदला काही वेळा समान स्वरुपात वाटप केला जाताना दिसतो. गुत्तेदारी पध्दतीत मात्र मालकाचे वर्चस्व नसते तेंव्हा मिळणारा मोबदला काही वेळा समान स्वरुपात वाटप केला जातो.

8) **काम आपल्याच मिळवण्याकरीता स्पर्धात्मकता :-** हाताला प्रत्येक हंगामात मिळतीलच असे नाही. त्यामुळे शेतमजूराची कामे करण्याची इच्छा असूनही त्यांना कामे मिळतीलच असे नाही. त्यांचा व्यवसाय मोसमी असल्यामुळे शेतमजूराची कामे मिळण्याकरीता स्पर्धा चालते. अशावेळी मागणी आणि पुरवठा या नियमानूसार महिला शेतमजूर यांना कमी मोबदला मिळतो. ते तक्रार कोणाकडे करत नाहीत.

9) **एकसंघतेचा अभाव :-** जेव्हा कामे उपलब्ध होतात तेंव्हा शेतमजूराची मिळवण्यासाठी धावपळ असते. मोसमी कामे असल्यामुळे कामे करण्यासाठी आपल्याला कामे मिळाली आहे. यातच ते समाधानी असतात. त्याच्यामध्ये स्पर्धात्मकतेमुळे बहूधा शेतमजूराची एकसंघता असत नाही. शेतमजूर असंघटित असल्यामुळे ते होत असलेल्या अन्याया विरोधात एकत्र येत नाहित. त्यामुळे त्यांचे शोषण चालू राहते.

अशा वेळेस ज्या महिला कमी मजुरी घेतील अशा महिलांना शेतकरीसुद्धा हे कामावरती बोलवतात. महिलांना यांच्यामध्ये जर व्यवसाय या दृष्टिकोनातून बघितल्यास मजुरी किती असावी. यामध्ये एकसंघता नसल्यामुळे महिलांना सुद्धा आपल्या हाताचे काम जाइल अशी भीती असते. आपली उपजीविका कशी करावी हासुध्दा मोठा प्रश्न असतो. शेतमजूर सायंकाळी चुल कशी पेटवू यासाठीचा प्रयत्न करत असतात. म्हणून स्त्रिया पुरूषा पेक्षा कमी मजुरीवरही समाधान मानतात.

10) **महिलांची बाजू मांडणारे लोकांचे अनुपलब्धता -** ज्याप्रमाणे लोकशाहीमध्ये समान काम समान वेतन या प्रकारचा नियम आहे. त्याप्रमाणे ग्रामीण भागांमध्ये अजून हा नियम तेवढ्या

मोठ्या प्रमाणात पोहोचलेला दिसत नाही. म्हणून या कायद्याचे पालन त्यांच्याकडे होताना दिसत नाही. महिलांची बाजू त्यांच्या घरातील पुरुष मंडळी मांडत नाहीत. आणि तेही एक मुखाने मग पुरुषांपेक्षा महिलांचे मजुरी कमी असतानाही मूकसंमती देतात. ते सुद्धा कमी मजूरीवर आपल्या घरातील महिलांना कामावर सुद्धा घेऊन जातात. यामुळे दोघातील भेदभाव हा सलग आणि कायमस्वरूपी आपल्याला पाहायला त्यातून दिसून येतो.

11) **महिला निर्णय प्रक्रियेत कमी** - सध्याच्या कालावधीत ज्या प्रमाणे शासकीय सेवा, खाजगी सेवा, नोकरी अशा ठिकाणी महिलांना राजीव जागा उपलब्ध आहेत. परंतु शेती आणि शेतीशी संबंधित असणारे व्यवसायामध्ये राखीव धोरण अस्तित्वात असलेले दिसत नाही. परंतु महिलांसाठी ही कामे मात्र ही राखीव आहेत. जी पुरुषांनी कोणती करावी. आणि महिलांनी कोणती कामे करावी. हा एक अलिखित नियम अस्तित्व निर्माण झालेला आहे. यामुळे त्याचबरोबर राजकीय क्षेत्रामध्ये ज्याप्रमाणे महिलांना ग्रामपंचायत वरती प्रतिनिधित्व करण्यासाठीची संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्या प्रमाणात महिलाने सुद्धा तिथे अजून मोठ्या प्रमाणामध्ये समान वेतन समान काम या स्वरूपाचे निर्णय मांडले नाहीत. समान वेतन आणि समान कामे अशा स्वरूपाचे असेल त्यावेळेस व्यक्तीपेक्षा महिलांना सुद्धा सारखे स्वरूपाचे कामाची मोबदला मिळेल.

ज्या प्रमाणे ग्रामसभा असते. ग्रामसभेमध्ये या विषयावर ते कुठेच चर्चा केली जात नाही. उलट महिलांनी ग्रामसभेमध्ये सहभाग घेऊन आपला विषय मांडला गेला जात नाही.

निष्कर्ष-

बरील अभ्यासावरून आपणास असे दिसून येते की, ग्रामीण भागामध्ये महिलांच्या कमी मजुरी असण्याचे प्रमाण हे लोकांची मानसिकता तसेच लोकांकडून स्त्री-पुरुष असणारे भेद पुरुषसत्ताक आणि मातृसत्ताक पद्धती ही जबाबदारी आहे. त्याचबरोबर स्त्रियांचे सुद्धां कमी वेतनामध्ये कमी पैशांमध्ये काम करण्यासाठी महिलांचे शेतीवरील कामे हलकी स्वरूपाचे असणारी कामे म्हणून पाहिले जाते. महिलांच्या श्रमांना दुय्यम स्थान, श्रम प्रतिष्ठा, गुत्तेदारी पध्दतीने मोबदला काही वेळा समान स्वरुपात वाटप, काम आपल्याच मिळवण्याकरीता स्पर्धात्मकता, एकसंघतेचा अभाव, महिलांची बाजू मांडणारे लोकांचे अनुपलब्धता, महिला निर्णय प्रक्रियेत कमी यासारखी अनेक कारणे आहेत. त्यामूळे ग्रामिण भागातील महिलांना कौटुंबिक समस्या, सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. यामुळे महिलांच्या दर्जा सुधारू शकत नाही असे आपल्याला दिसून येते. त्याच बरोबर निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असून सुद्धा महिला ह्या कमी मजुरी याबाबतचा निर्णय घेताना दिसत नाहीत. म्हणून अल्प मजुरी असल्याचे प्रमाण आपल्या त्यांना पाहायला मिळतात. याची आपण कल्पना करुन बघितल्यास आपणास असे दिसून येते की, त्यांचे शारीरिक परिणाम, मानसिक परिणाम,कुटुंबावर होणारे परिणाम, आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम, त्यांच्या प्रकृतीवर होणारे परिणाम आणि त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या या वाढत्या संख्येचा परिणाम होताना दिसून येतो.

संदर्भ-

1. कुलकर्णी पी.के., ग्रामिण व नागरी समाजशास्त्र परिचय, विद्या प्रकाशन नागपुर.
2. नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामिण समाजशास्त्रीय परीचय, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे.
3. पांगुळ-बारहाते नंदा, भारतीय ग्रामिण समुदाय विकास, आर.बी. प्रकाशन नागपुर
4. काचोळे दा. धो. आदीवीसी समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan
Dr. Prashant S. Bhosale
Dr.Rakesh P. Chaudhari
Dr.Umesh D. Wani
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

A Case Study of Traditional Medical Practitioners living in Khandesh

Prashant Bhosale
Asst. Professor
LMC, College of Soc. Work, Jalgaon

Introduction

In Khandesh region, in spite of tribal dominated population in three districts as in Dhule, Jalgaon and Nadurbar, there is hard to find any academic research on the indigenous traditional health practices. The well being of the tribes are ensured by these medicinal practices since ages. The tribal person who is the traditional medical practitioner is called as Vaidhu or Badwa in the region. The 'Vaidhu' is one of the key persons to maintain the status quo of disease free environment in the community. Even today, they rely upon Vaidhu for any minor health related suffering. Thus it is essential to do Vaidhu centric ethnographic, anthropological, participatory qualitative research study. It helped to understand the tribal world of medicine. As the tribal population in the three districts of Khandesh are varies where Bhill tribe is dominated in Nadurbar district. Pawara, Barela and Tadavi tribes are dominated in Jalgaon and Dhule district. The Vaidu practitioners are predominantly belonging to these tribes.

Thetribal traditional medical practice is evident in the Khandesh region. The social, cultural, economic and ecological interest has affected the traditional medical This hypothetical staterment is examined with the help of variables .practices of Vaidhu ,indicator of illness ,practice traditional medicinal ,economic status ,such as social status .therapeutic measuers and vaidhu as a profession ,indicator of health

Social Status

Tribal Vaidhu have the joint families. The family members are averagely 8 to 10 in numbers. Pawara, Tadavi and Bhill communities are having incidentally more number of the practicing Vaidhu. Maximum two children in families are school going. Their income generating profession is agriculture. These Vaidhu are working as farmers or farm labours. They are living in the middle of the village or at the top on the hill. Few of them have rented houses whereas most of them are having their own houses. Housing type is of Kaccha. It is made up of grass, mud and roof is of bricks. Appearance of the Vaidhu is of a modern type wearing pant and shirt. But some of them also wear Hindu religious cloths like a monk. Turban and Dhoti are also used by them. Women are wearing Sarees with ornaments. Exceptionally Vaidhu from Anyardam village of Dhule block was literate and modernised. His house was having structure of cement concrete.

The service oriented professional activity to cure patient called as Vaidhu or Badwa. They have self limiting professional role to cure the individual from sufferings. The heritage of traditional medical practice is passing from old generation. Grand parents are mostly transforming knowledge to new generation. Most of them are the devotee of God/ Goddesses. Worship, fasting and rituals are common. The successful Vaidhu practitioners are giving credit for their knowledge to the blessing of god/ goddesses. The Guru or spiritual people are having the knowledge of traditional medicine, nature and moral values to teach others. In Bhill tribe, Late Shri Sant Aapshri Gulam Maharaj was famous for creating health awareness. He has focused on the community development through his preaching on de-addiction, vegetarian diet, gender equality and respect of other human. Tribal community has accepted this practice for their healthy well being. Vaidhu are socially respected in their community. The individual practitioner has the

Scanned with OKEN Scanner

support of their family members. They assist not only to collect the medical part of the trees and plants but also to care patients.

Economic Status

The main income source of the Vaidhu is agriculture. They work in farms as labours. They do not have any fix income from the professional practice of Vaidhu. Patients as per their wish are offering money to them. Livestock or animal husbandry is another source of income for these tribal people. Their medical profession is not government recognised. Hence they do not have any benefits of government facilities for professional development. Under the social security schemes of Government tribal people are getting benefits of Gharkul and Pubic Distribution System across three districts of Khandesh region. But in the few remote villages of tribal community the Government schemes are not functional. Exposure of modern society to tribal society changed their lifestyle in last decade. The continuous decreasing number of Vaidhu practitioners and increasing number of hospitals had an impact on the tribal traditional medical practice.

The BAIF, an NGO, has taken lot of efforts to generate livelihood for Vaidhu in the region. They have trained selected Vaidhu with add on knowledge of naturopathy. Their objectives were to develop professionalise practice of Vaidhu with proper documentation. Unfortunately a sustainable livelihood model could not develop for Vaidhu. The tribal youth are not interested to continue traditional medical practices. The causes are identified such as no fixed income and even basic needs are not satisfied with the practice of it.

Traditional Medical Practice

These Vaidhu are herbalist practitioners. Their practice is to identify, collect and prepare medicine from medicinal part of a plant. It is associated with the rituals of Mantras. Their only objective is well being of the patient from suffering. Traditional medical practice can be learnt by any gender. The worship of god/ goddess and forest is essential along with fasting. The traditional medical knowledge and skills are basic requirements for a good Vaidhu practitioner. The identification of medical plants in forest requires knowledge whereas collections of a particular part in a specific season require good skill.

Concept of health and Illness

'Health is state of wellbeing reflected as happiness'. 'Disease is physical and mental sadness which reflected as pains in hands, legs or cramps and headache etc'. 'Pain in a particular organ is also called a disease'. The origin of disease is contaminated food, water and environment. Mainly patients are suffering with fever, body ache, headache, cramps, Kavil i.e. Yellowish eyes (hepatitis), Lakhwa (Paralysis), Mutkhada (renal stone) and vaginal white discharge of a woman. Their idea of origin of disease is like continuous fever will persist as the yellowish eyes. Hence fever is origin of the Kavil disease. Every Vaidu has specific ideas about the origin, progress and cure of disease. The confirmation of patient's cure is observed in the follow up visits only. The environmental changes are the basic causes of the disease. Seasonal changes have the significant impact on the diagnosis of disease. Cultural practices of eating and drinking are also the causes of the disease conditions. The festive seasons or celebrations as in Holi, Diwali, Navami and Navratri have incidences to increase morbidity rate. The common cause of morbidity is alcohol drinking.

Therapeutic Measures

Vaidhu have few symptomatic remedial preparations which are enlisted. (Please refer Annexure) The Nadi Parikshan, Bunch of Neem Leaves or flour of Jwar are used in the diagnosis of the illness. Vaidhu are using different methods to diagnosis like Keeping

Jwar seeds near legs of patient or by moving water or maize flour above the head of a patient or keeping hand on the stomach or on any painful organ etc. Sometimes they are using astrology. The rituals are completed in few sittings at temple with Mantras. Vaidhu in Nadurbar district are using tribal songs associated with Mantras for betterment of patient. A lady Vaidhu told that she used a coin of one rupee to diagnose a disease. She also asked patient to bath at special place "Manosar". Use of mantras and special threads of blessings are used by her. Predominantly medicines are given to patients with sufferings of body ache, headache, sprain and cramps etc. As soon as the patient feels better they offer coconut, non veg food, sweets or snacks etc. To Vaidhu. As per the demand of Vaidhu, sometimes alcohol is also offered by patients.

Preventive Measures

Medical healers have given significant importance to preventive measures. They always asked to keep cleanliness of environment with good hygienic habits and nutritious food. Self care is vital for everyone. That helps to be healthy body, mind and spirit. Vaidhu have strong assumption that environment and human being have strong relationship. Change in the environment affects the health of the individual. It is the origin of illness. Pleasant, clean and peaceful environment keep human being healthy.

Vaidhu Profession

Vaidhu's practice is mostly effective in village level or block level. Professional limitations and challenges are diverse as change in the locality and geographical positioning of the tribes. Local community people or tribal society has a respect for this traditional medical practice. It is essential qualities of a Vaidhu i.e. To have dedication, self determination and traditional medical knowledge of generations. Some of them believe that the traditional rituals should be practiced by every Vaidhu. The worship and fasting to praise God and Goddess and forest should be regular. It is mandatory in the festive seasons like Navami, Navratri and Holi. Vaidhu profession is dependent on the medical plants of forests. But destruction of forest worried the Vaidhu. Hence worship of nature and preservation medical plants in the forests are significant.

Conclusion:

The present study is exploring the tribal world of traditional medical practice in Khandesh region. Vaidhu are doing traditional medical practice but quantitative and qualitative practices are decreasing. More close association of tribal villagers to modern society enforced tribes to imbibe modern culture. The conceptual idea of tribes about illness is socially dysfunctional due to specific signs and symptoms. Their modus operandi of medical practice is based on the knowledge grand parents, pleasant environment and belief on the supernatural powers. The cleanliness and hygienic behaviour is specially focused in their practice. Most of the Vaidhu are illiterate or educated up to IV standard. Superstitious practices and alcoholic behaviours are commonly seen across all tribal villages. Their cultural identity is at stake where rapid growth of cities is engulfing tribal villages and resources.

The natural resources like forest and rivers are alienated to tribes. Hence they are in phase to loss their own identity. The remote tribes in the Nadurbar districts are still practicing their traditional practices. As earlier researches had argued, the cultural based health care system is a need of tribes. The tribal youth are getting benefits of various Governement schemes for education. That helped them to look for various career avenues. These tribal youth are also taking modern medical education. They are M.B.B.S. and B.A.M.S. degree holders. Their hospitals are situated at block level whereas they are serving to their tribal communities. The numbers are still two or three but trends are changing in traditional medical practices. In the globalisation tribal culture is modernised where the indigenous

Scanned with OKEN Scanner

symbols are changed to the religious identity. The worship pattern, clothing pattern, ceremonial celebrations and photos of the religious guru eventually transformed their tribal cultural identity into a modern religious culture. Ultimately the preservation of theses practices is essential as cultural identity and heritage of tribes.

Recommendations

1. Community health programs especially activities of Department of AYUSH should develop the collaborative efforts to empower tribal Vaidhu.
2. Professional Social Workers should plan their field activities in the tribal villages to document tribal traditional practices.
3. The Vaidhu are the primary health workers in village. They can be used as the primary resource of community care for tribes.
4. The folk dances, skits and street plays should made popular to aware about the health education.
5. Education facilities should reach to every one and primary care should be the compulsory part of their education.
6. Cultural sacred practices such as worship of nature, forest and deities should be the part their local health programs.
7. The special training clinics should be planned for Vaidhu to become primary accredited health worker.
8. The facilities and governement schemes should be planned to cultivate medicinal plants and kitchen gardens in the region.
9. Cured cases of Vaidu should highlight and referred for the training of others.
10. Cultural beliefs of tribes should be understood and the health programs should be designed in framework of tribal culture.
11. Educated youth should motivate others to respect tribal culture and promote traditional medical practice.
12. The role of Governement is pioneering to preserve and promote the tribe's culture. The project cycle should be designed immediately to strengthen tribal traditional medical practices.

References

1. Alland A., Adaption in Cultural Evolution : An Approach to Medical Anthropology, Columbia University Press, New York, 1970
2. Baker, Don, Oriental Medicine in Korea, In Medicine across Cultures: History and Practice of medicine in non western cultures, Helain Selin, ed. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2003.
3. Beck, Ulrich, Antony Gidden and Scot Lash, Reflexive Modernization: Politics, Tradition And Aesthetics in the Modern Social Order, Cambridge: Polity, 1994.
4. Census of India 2011, District Census Handbook Dhule, PCA, Directorate of Census Operations Maharashtra, 2011
5. Census of India 2011, District Census Handbook Jalgaon, PCA, Directorate of Census Operations Maharashtra, 2011
6. Census of India 2011, District Census Handbook Nandurbar, PCA, Directorate of Census Operations Maharashtra, 2011
7. Clarke David B., Encyclopaedia of Consumer Culture, Alternative Medicine, SAGE Publication Int., Thousand Oaks, 2011
8. Creswell, John W Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches/John W Creswell. -3rd ed. Publication SAGE Publication, New Delhi, 2009
9. Richards, Lyn (2015). Handling Qualitative Data. A Practical Guide, 3rd edition, SAGE Publication, London.
10. Strober Elizabeth, Traditional Healing, Encyclopaedia of Gender and Society, SAGE Publication Inc., Thousand Oaks, 2009

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

Social Work Education in the Development Paradigm

Prashant Bhosale
Assistant Professor
LMC College of Social Work Jalgaon

Abstract:

This paper is an overview of change in approach of social work education models in the contemporary society. It focused on significance of indigenisation in social work theory and practice. It helps to understand social work education and its practice under the development paradigm.

Key Words: *Indigenisation, Social Work Education, Contemporary Social Work Practice*

Introduction

The objective of development is to create an enabling environment for people to enjoy long, healthy and creative lives (UNDP, 1990). Development is about improving the quality of people's lives or enhancing human wellbeing. The development context of India in the present era has bad indicators. It is alarming that India rank 130th among 189 countries in 2018. In a fast growing economy like India, there is very limited visible change in 'social progress index'. Social issues and problems raise concerns. Hence, the human development approach is significant to social work practice and education (Mutatkar R., 2016).

New Models of Social Work Education

Nanavati M.C. critically explored innovative and emerging models of SWE in Asia. SWE has Western philosophy for its theoretical premise. The author has suggested 'new models of social work education'. Professional education has five basic components: Context, Purpose, Structure, Content and Process. Co-relation and integration of these components in a process is called curriculum development. Contemporary social, cultural and economic contexts are explored in the social work curriculum. Theories of social development and social change have their basic premise in the objectives of SWE.

The point of contradiction in SWE is related to personal and social development. Professional social workers envision an egalitarian society where roles of individual or professional growth are scrutinized. Today's industrialised civilisation has impact on SWE and practice. Professional social work intervenes in issues of the development paradigm. It can be understood in relation to illiteracy, industrialisation, social security and universal employment. These challenges need to be addressed through application of indigenised knowledge (Balkrishna, 2012).

Indigenised knowledge is considered as a base for resolving the challenges in setting an alternative model of social work practice. The discourse on indigenisation has been carried forward since its emergence. Unfortunately, its academic and practical applicability could not be achieved in India and Third World countries. Causes of failure in indigenising are explained below.

1. Elite middle class intellectuals could not find their roots in the ground reality. These elite intellectuals were influenced by Western philosophy.
2. The traditional approach had a fundamentalist identity. On the contrary, liberal perspectives were acclaimed and widely accepted. Hence, the role of indigenisation has its own limits.
3. The emotional unrest in societies demands an alternate model of social work education, where intellectual thoughts combine with emotional urge.
4. The elitist intellectuals and their Western conditioning did not promote indigenisation. There is failure in balancing the influence of actual roots and the concepts/theories of

Scanned with OKEN Scanner

the great masters.

The discourse on indigenisation existed generally in social sciences and particularly in sociology and anthropology. National and regional milieus are basic reasons behind the call to change and bring an alternative model.

Contemporary Understanding of Social Work Education

Bodhi, author and social scientist, compels us to think about the professional and intellectual crisis in social work education. He helps us understand the eventual establishment and growth of the profession in India. The evolution of the social work profession in India and discourses on it are the crux of the writing. He raises the issue of synthesising an indigenous theory of social work education and strongly proposed the theory of 'Dalit-centered social work' and 'Tribe-centered social work'. He negates the traditional method of social work and tries to focus on 'Indigenous liberatory social work'. Bodhi portrays the picture of social work education's journey in India from its conception to its current discourses. He talks about the anti-oppression social work practice and structural social work in India (Bodhi, 2011).

Contemporary social work practice is trapped in tradition, and inadequate education and practice. The assertion for radical change and restructuring of social work education in India is strongly put forth by the author. The issues and challenges of the profession are discussed in the process of problematisation. The modern Indian authors and practitioners of social work education point out the need for a shift in the methodological discourse on social work education and practice. They significantly raise questions against the remedial approach and try to draw attention to issues of public concern, such as poverty. In the present context, social workers with a critical approach and new theories and models of social change are emerging over conservative traditional social workers. The 'emancipatory and liberatory' approach of social work practitioners and educators is strongly set forth in structural social work practice. Strong critics of social work education highlight the irrelevance of traditional social work education and methods of practice.

Conclusion

Signature pedagogy is a field reflection with conceptualisation of social problems. It seeks to integrate theory and practice with exhaustive review of the planning process and interactions with students. The fieldwork activities and programmes in accordance with fieldwork calendars provide a platform to explore reflective learning. Feedback of students' performance helps understand pedagogy for its future course. Rapport of students with the fieldwork instructor is significant in the learning process. The instructor always tries to encourage students for application of theories to practice. Hence, he/she must have specific skills, knowledge and attitude to engage with students and the community in fieldwork McSweeney, F. (2016). Fieldwork practice has the vision to give a platform to students for application of theoretical knowledge to practical experiments with up gradation in their social skills, practical knowledge and scientific temper.

References :

1. Mutatkar, R. (2016). Human Development Approach: A Framework for Development Practice in India, *77*(2), 119–134.
2. Balkrishnan P (2012), Don't Tie Down The India of Ideas, pg. 12, The Hindu, Chennai
3. Bodhi S.R. (2011), Professional social Work Education in India: A Critical View from the Periphery, The Indian Journal of Social Work Volume 72, Issue-2, April 2011
4. McSweeney, F. (2016). Supervision of students in social care education: practice teachers' views of their role. Social Work Education: The International Journal, October 26th, 2016. doi:10.1080/ 02615479.2016.1249837

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari

North Maharashtra University Jalgaon

and

Loksevak Madhukarrao Chaudhari,

College of Social Work, Jalgaon

(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference

On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,

College of Social Work, Jalgaon

78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

आदिवासींच्या शाश्वत ग्रामीण विकासात जोडधंदे निर्मितीसाठी शासकीय मदत

योगेश प्रल्हाद महाजन
सहा. प्राध्यापक
धनाजीनाना चौधरी प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :

विकास या संकल्पनेला ग्रामीण भागाशी जोडताना वेगवेगळ्या लेखकांनी ग्रामीण विकासाच्या विविध पैलूंवर आपले विचार मांडलेले आहेत. त्यात प्रामुख्याने मायकेल टोडॅरो यांनी ग्रामीण विकासामध्ये पुढील घटकांचा समावेश केला आहे. अ) रोजगार, शिक्षण, आहार, आरोग्य, निवास व इतर सामाजिक सुविधा यांच्यासह राहणीमानाच्या पातळीत सुधारणा होणे. ब) ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पन्नाचे वितरण आणि ग्रामीण/ नागरी उत्पन्न व आर्थिक संधी यातील तफावत कमी होणे आणि क) उपरोक्त सुधारणांची गती सातत्यपूर्ण ठेवण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्राची क्षमता वाढविणे इ. महत्त्वाच्या बाजू सांगितलेल्या आहे.

वरील विधानावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही बहुआयामी आहे. ज्यात राहणीमानाचा दर्जा व त्यांच्या किमान गरजा यांचा विचार करतनाच त्य गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी शिक्षण, रोजगार, यासारख्या संधी उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. याशिवाय ग्रामीण भागातील लोकांच्या उत्पन्नाच्या वितरणातील असमानता यामधील अंतर कमी होणे अपेक्षीत आहे आणि अशा क्षमता बांधणीची गरज आहे की जी ग्रामीण विकास शाश्वत ठेवण्यासाठी सहाय्यकारी ठरेल.

आदिवासी समुदायाचा विचार केल्यास त्यांची आर्थिक गुजराण ही प्रामुख्याने वनसंकलन, कृषी व जोडव्यवसायांवर आधारीत असते. सदर जोडव्यवसायांसाठी आदिवासी लोक आपल्या स्थानिक ज्ञानाचा वापर अधिक प्रमाणात करीत असतात. शासनाच्या विविध विभागांच्या योजना, प्रशिक्षणे, अर्थसहाय्य इ. बाबी सदर लोकांपर्यंत पोहचल्यास जोडव्यवसाय अधिक सशक्त व चांगल्या स्थितीत टिकून राहतील व त्यातून आदिवासींच्या आर्थिक गरजा उंचावल्या जाऊन शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या दिशेकडे एक वाटचाल ठरू शकते.

उद्दिष्टे :

- आदिवासी समुदायातील जोडधंद्यांचे प्रकार जाणून घेणे.
- आदिवासींना जोडधंद्यांसाठी शासनाद्वारे मिळणाऱ्या मदतींचे अध्ययन करणे.

गृहीतक :

आदिवासी समुदायात शासनाद्वारे जोडधंद्यासाठी विविध प्रशिक्षणे व आर्थिक मदती उपलब्ध असल्याने आदिवासी व्यक्तींच्या कुटुंबात जोडधंदे आढळून येतात.

नमूना निवड पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे विस्तृत स्वरूपात असून अध्ययन विश्वात १३१ गावांमध्ये २३१०४ कुटुंब संख्या आहे. १३१ गावांपैकी महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्य सीमेवर वसलेली ३० गावे व त्यामधील ५४७३ कुटुंबांचा अध्ययनासाठी निवड केली आहे. अध्ययनासाठी संभाव्यता नमूना निवड पद्धती मधील स्तरीत यादृच्छिक नमून्यातील अप्रमाणबद्ध नमुना प्रकाराचा उपयोग संशोधकाने केला आहे. संशोधनासाठी ग्रामपातळीवरील ३७५ कुटुंबांची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये प्राथमिक व द्वितीय अशा दोघाही स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनाच्या स्त्रोतात संरचित मुलाखत अनुसुची आणि निरिक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे तर द्वितीय स्त्रोतांमध्ये विविध हस्तलिखिते, पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके यांची मदत घेण्यात आलेली आहे.

जोडधंद्यासाठी प्राप्त शासकीय मदत :

आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती कमजोर असल्यामुळे त्यांना वाजवीपेक्षा जास्त दराने सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत असते. आदिवासींना पैशाचा हिशोब कळत नसल्यामुळे व्याजाचा दर किती? किती पैसे कर्जाऊ घेतले? किती कर्ज फेडले? इत्यादी बाबी त्यांना समजत नसत. याचा फायदा सावकार व जंगलातील वस्तूंचा व्यापार करणारे दलाल घेत असत. (बी.एन. आकरे, २००९)

आदिवासी अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे आदिवासी हा मुळात कष्टाळू व मेहनती असतांना व तुटपुंज्या गरजांवर आपली गरज भागविणारा आयुष्यभर सुखा समृद्धीचे जीवन जगण्यापासून वंचित असण्याच्या प्रमुख

कारणांमध्ये आदिवासींचा कर्जबाजारीपणा दिसून येतो. पिडिंग्टन यांनी अर्थ व्यवस्थेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "मानवाच्या भौतिक गरजांची पर्ती करण्यासाठी उत्पादनाचे संघटन, वितरण व नियंत्रण आणि समुदायाची मालकी व अधिकार निश्चित करण्याच्या पद्धतीला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात." अर्थव्यवस्था आणि कर्जबाजारीपणा यांचा जवळचा संबंध आहे. आदिवासी आठवडे बाजाराच्या माध्यमातून वस्तूंची देवाणघेवाण करतो. आपल्याकडे असलेल्या वस्तु म्हणजेच पाळीव प्राणी, कोंबड्या, जंगल संपत्ती, तेंदूची पाने आणि पारंपारिक महूची दारु बाजारात नेऊन विकतो. त्याबदल्यात घरासाठी लागणाऱ्या वस्तु खरेदी करतो व आपला चरितार्थ चालवतो.

शासनाच्या वन विषयक धोरणाने आदिवासींच्या जीवन पद्धतीत प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसतो. पूर्वीच्या काळापेक्षाही त्यांची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची दिसते. आदिवासी जंगल संपत्तीवर अवलंबून असल्याने व शिकारीच्या माध्यमातून आपली उपजिवीका भागविणारा आदिवासी हा शासनाच्या ध्येय धोरणांचा बळी ठरु पाहत आहे. वनविषयक नियमावली कडक असल्याने आदिवासींना जंगलात जीवन जगणे मुश्कील झाले आहे. यामुळे आदिवासींची अर्थव्यवस्था कोलमडलेली दिसते. ना जंगल संपत्ती जमा करण्याचा अधिकार, ना शेती अथवा स्थानांतर शेती करण्याचा अधिकार यामुळे आदिवासी दिवसेंदिवस कर्जबाजारी होतांना दिसतो. मात्र जीवन जगण्याच्या अभिलाषापोटी कर्ज घेऊन का होईना जगणे महत्वाचे असल्याने कष्टप्राय जीवन व्यथीत करतांना दिसतो.

जोडधंद्याचा प्रकार :

आदिवासी लोक जंगलात आपले जीवन जगत आहेत. जंगलात राहून जंगलातील कंदमुळे, फळे गोळा करुन त्यावर आपली उपजिवीका करीत आहेत. वन्य प्राण्यांची शिकार करणे तसेच मोहाची फुले गोळा करुन त्यावर आदिवासी आपले जीवन जगत आहेत. जंगलातील लाकडे गोळा करुन त्यांच्या मोळ्या बनविणे व त्या शहरात विकून येणाऱ्या पैशावर आपला उदरनिर्वाह आदिवासी करीत आहेत, मोलमजुरी करतात आहेत. काही आदिवासी शेती देखील करीत आहेत. आदिवासी जमातीच्या उपजीवीकेचे साधन शेती हेच आहे. काही आदिवासी गाई, म्हशी पाळतात. जंगलातील मध, फळे, डिंक गोळा करुन ते शहरात विकतात. त्याचप्रमाणे शेळ्या, मेंढ्यांचे पालनपोषण करतात व त्या मोठ्या झाल्यानंतर बाजारात विकून त्यावर आपला उदरनिर्वाह करतात. (आकरे बी.एन., २००९)

स्वतंत्र आदिवासी विभागाची स्थापना पंचवार्षिक योजना सुरु होऊन जवळपास ३० वर्षाच्या कालावधीने म्हणजेच १९८३ सालापासून झाली. त्यापुर्वी आदिवासी विकासाचे कार्य हे स्वतंत्रपणे समाज कल्याण विभागामार्फत राबविण्यात येत होते. दिवसेंदिवस आदिवासींच्या विविध समस्या जाणवू लागल्याने आणि स्वयंसेवी संस्थांनी लावून धरलेल्या आंदोलनाचा परिपाक म्हणजे आदिवासी विभागाची स्वतंत्र निर्मिती होय. आदिवासींच्या सर्वांगिण कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून आदिवासी आयुक्तालय, नाशिक यांच्या अधिपत्याखाली विभागांची निर्मिती करुन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयामार्फत आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय विकासासाठी योजना राबविण्याचे कार्य विभाग करीत असतो.

आदिवासींच्या पूरक व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून कुक्कुटपालन, मत्स्योत्पादन, मधुमक्षिका पालन, दुभत्या जनावरांचे वाटप, शेळ्या, कोंबड्या इत्यादिसाठी खाद्य व औषध पुरवणे, वन उत्पादनासाठी अर्थसहाय्य, सुतारकाम व लाकूड काम, वेत व बांबूकाम, दोरखंड तयार करणे, पत्रावळी, चटया विणणे, हस्तकला, मध गोळा करणे इत्यादी आदिवासी समुदायांच्या लोकांसाठी पुरक व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून वरील योजनांची अंमलबजावणी करुन आदिवासींनी आपल्याला आवश्यक असलेल्या व्यवसायाची निवड करुन ज्या ठिकाणी व्यवसाय स्थापन करावयाचा आहे तेथील सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितीचे अध्ययन करुन पुरक व्यवसाय स्थापन करु शकतात.

सदर सारणीत आदिवासी समुदायातील निवेदकांना जोडधंद्यासाठी मिळणारी शासकीय मदत आणि ते करीत असलेल्या जोडधंद्याचा प्रकार याबद्दलची माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे. आदिवासी क्षेत्रात जोडधंद्याची कौशल्य आदिवासींकडे असल्याने शासकीय मदतीद्वारे काही व्यवसाय निर्मिती झाली आहे का हे जाणून घेण्यासाठी पुढील सारणी मांडलेली आहे.

आदिवासींना जोडधंद्यासाठी प्राप्त शासकीय मदत आणि त्यांच्या जोडधंद्याचा प्रकार

जोडधंद्यासाठी प्राप्त शासकीय मदत		जोडधंद्याचा प्रकार					एकुण
		जोडधंदा करत नाही	शेळी-मेंढी पालन	कुक्कुट पालन	गाय-म्हैस पालन (दुग्ध व्यवसाय)	अन्य	
सवलत/ कर्ज देत नाही	Count	15	19	1	1	5	41
	% of Total	4.0%	5.1%	.3%	.3%	1.3%	10.9%
मोफत पशु (गाय,	Count	0	11	2	0	0	13

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-1 January 2019

शेळ्या, कोंबड्या, म्हैस इ. वाटप	% of Total	.0%	2.9%	.5%	.0%	.0%	3.5%
पशु खरेदीवर सबसीडी	Count	1	3	1	0	6	11
	% of Total	.3%	.8%	.3%	.0%	1.6%	2.9%
कोंबडी पालनासाठी कर्ज	Count	4	8	0	0	0	12
	% of Total	1.1%	2.1%	.0%	.0%	.0%	3.2%
अन्य	Count	3	8	6	0	4	21
	% of Total	.8%	2.1%	1.6%	.0%	1.1%	5.6%
जोडधंदा करीत नाही	Count	203	6	9	3	56	277
	% of Total	54.1%	1.6%	2.4%	.8%	14.9%	73.9%
एकूण	Count	226	55	19	4	71	375
	% of Total	60.3%	14.7%	5.1%	1.1%	18.9%	100.0%

(X^2 = 208.747, df=20, C.C.=0.598, N=375, P > 0.05)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याला जोडधंद्यासाठी सरकार कर्ज/सवलत देत असल्यास कशासाठी हे स्पष्ट करत असतांना त्यांचे जोडधंदा करीत नाही, सवलत/कर्ज देत नाही, अन्य, मोफत पशु (गाय, शेळ्या, कोंबड्या, म्हैस इ. वाटप), कोंबडी पालनासाठी कर्ज, पशु खरेदीवर सबसीडी असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबित चलात कोणता जोडधंदा करतात हे स्पष्ट करतांना त्याचे जोडधंदा करत नाही, शेळी-मेंढी पालन, कुक्कुटपालन, गाय-म्हैस पालन (दुग्धव्यवसाय), अन्य असे पर्याय दिले आहेत.

जोडधंदा करत नाही असे म्हणणारे (७३.९ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात जोडधंदा करत नसलेले ५४.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर अन्य व्यवसाय करणारे १४.९ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. कुक्कुटपाल करणारे २.४ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर गाय-म्हैस पालन करणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. सवलत/कर्ज देत नाहीत असे म्हणणारे (१०.९ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेळी-मेंढी पालन करणारे ५.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर जोडधंदा करत नाही असे म्हणणारे ४.० प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. अन्य व्यवसाय करणारे १.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कुक्कुटपालन करणारे ०.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. गाय-म्हैस पालन करणारे ०.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

अन्य व्यवसाय करणारे (५.६ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेळी-मेंढी पालन करणारे २.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कुक्कुटपालन करणारे १.६ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. अन्य व्यवसाय करणारे १.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर जोडधंदा करत नाही असे म्हणणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. मोफत पशु (गाय, शेळया, कोंबड्या, म्हैस इ. वाटपासाठी) कर्ज देतात असे म्हणणारे (३.५ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेळी-मेंढी पालन करणारे २.९ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कुक्कुटपालन करणारे ०.५ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. कोंबडी पालनासाठी कर्ज देतात असे म्हणणारे (३.२ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेळी-मेंढी पालन करणारे २.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर जोडधंदा करत नाही असे म्हणणारे १.६ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

पशु खरेदीवर सबसीडी मिळते असे म्हणणारे (२.९ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात अन्य व्यवसाय करणारे १.६ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर शेळी-मेंढी पालन करणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. जोडधंदा करत नाही असे म्हणणारे ०.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कुक्कुटपालन करणारे ०.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

निष्कर्ष :

यावरून असे सिद्ध होते की, जोडधंद्यासाठी प्राप्त मदत व जोडधंद्याचा प्रकार या दोन्ही चलांमध्ये घनिष्ठ धन स्वरूपाचा सहसंबंध आहे. *(X^2 = 208.747, df=20, C.C.=0.598, N=375, P > 0.05)* कारण आदिवासींमध्ये जोड व्यवसाय करणाऱ्यांचे एकुण प्रमाण कमी (२६ प्रतिशत) असले तरी जे जोडधंदा करीत आहेत त्यामध्ये त्यांनी विविध शासकीय योजनांची मदत घेतलेली दिसते. म्हणजेच जोडधंद्यासाठी प्राप्त मदतीचा सकारात्मक परिणाम त्यांच्या जोडधंद्याच्या प्रकारावर होतो.

आदिवासींना जोडधंदा करण्यामागील महत्त्व व फायदे याबाबत मार्गदर्शन करून जास्तीत जास्त प्रमाणात जोडधंदे निर्मिती करीता विविध शासकीय योजनांमार्फत असलेली संधी उपलब्ध करून देणे अत्यावश्यक ठरेल व जोडधंदा करणेबाबत प्रोत्साहन देण्यासाठी शासकीय पातळीवरील यंत्रणेसोबतच स्वयंसेवी संस्था, सामजिक कार्यकर्ते यांच्या माध्यमातून विविध जनजागृतीपर उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ ग्रंथ सूची

- अजमेरा सुर्यकांता/ पटेल भारतसिंग/ विसपुते रत्नाकर, 'आदिवासी व ग्रामीण विकास', अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, २०१०.
- आगलावे प्रदीप, 'संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- आकरे, बी. एन. (२००९) : 'आदिवासी आणि सामुदायिक विकास योजना', नागपूरः पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स.
- कराळे गंगाधर, 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००२.
- बवले नरहरी, 'शाश्वत विकासाचे पंचघटक', करण-अनिल, प्रकाशन, पुणे २०१८.
- जोशी सिताराम (१९८८) : 'आदिवासी विकास योजना', पुणे : आदिवासी समाज कृती समिती.

***

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

आदिवासींचा स्थानिक क्षेत्रातील बेरोजगारीच्या तीव्रतेचा कालावधी आणि त्यांच्या स्थलांतराचा काळ

प्रा. योगेश महाजन
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
मो. ७२७६७५७६०८
ई मेल - yogeshm75@gmail.com

प्रस्तावना :

आदिवासींचे आर्थिक जीवन हे प्रामुख्याने जंगलात आढळणाऱ्या पशु, पक्षी, फळे, कंदमुळे, वृक्ष, पाणी, जमीन, नदी, तलाव इत्यादीशी निगडीत असते. उदरनिर्वाहाची साधने गोळा करण्यासाठी आदिवासी लोकांना अतिशय कठोर परिश्रम करावे लागतात. त्यांचे आर्थिक जीवन हे अतिशय संघर्षमय आहे. वनसंकलन / अन्न संकलन, शिकार, मासेमारी, पशुपालन, शेती, हस्तव्यवसाय यांसारख्या आर्थिक क्रियांमधून ते आपल्या गरजांची पूर्तता करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करती असतात. वरील सर्व क्रिया आदिवासींच्या मूलभूत गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण) पूर्ण करु शकतात असे नाही. प्रत्येक क्रियेला अनेक अडचणी आहेत. वन संकलन, शिकार मासेमारी यांवर बंदी आहे. वन संकलन, मासेमारी यासाठी परवान्याची आवश्यकता असते. शेती डोंगराळ भागातील चढ उताराची, नापीक, मुरमाड व मर्यादीत स्वरुपाची असते. त्यातही कुटूंबसंख्या अधिक असल्याने उत्पन्न कमी असते. पशुपालनही अत्यंत जिकरीचे झाले आहे. पाण्याचा, चाऱ्याचा अभाव असल्याने तसेच उद्योगधंदे व बाजारपेठांचा अभाव असल्याने मजुरीही प्राप्त होत नाही. स्थानिक पातळीवर रोजगारांचा अभाव असल्याने त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते. जीवंत राहण्यासाठी व आपल्या कुटूंबाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना शहरी भागात, विकसीत क्षेत्रात स्थलांतर करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. आगलावे, प्रदिप (२००४).

एकंदरीत आदिवासींचे शिक्षण हे अत्यंत हलाखीचे असल्याने त्याचा परिणाम त्यांच्या व्यवसायिक स्थितीवरसुद्धा निश्चितच होत असतो. शिक्षण कमी असल्याने अतिश्रमाची व मेहनतीची कामे आदिवासींना मोठ्या प्रमाणात करावी लागत असतात.

संशोधनाचे उद्देश :

१) आदिवासी समुदायातील बेरोजगारीची तीव्रता अभ्यासणे.
२) आदिवासींच्या स्थलांतराची स्थिती अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य :

आदिवासी क्षेत्रात रब्बी हंगामानंतर बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आढळून येत असल्याने या काळात स्थलांतराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आढळते.

नमूना निवड पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे विस्तृत स्वरूपात असून अध्ययन विश्वात १३१ गावांमध्ये २३१०४ कुटूंब संख्या आहे. १३१ गावांपैकी महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्य सीमेवर वसलेली ३० गावे व त्यामधील ५४७३ कुटूंबांची अध्ययनासाठी निवड केली आहे. अध्ययनासाठी संभाव्यता नमूना निवड पद्धती (Probability Sampling) मधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन्यातील (Stratified Random Sampling) अप्रमाणबद्ध नमुना (Dispropertionate sampling) प्रकाराचा उपयोग संशोधकाने केला आहे. संशोधनासाठी ग्रामपातळीवरील ३७५ कुटूंबांची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये प्राथमिक व द्वितीय अशा दोघाही स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनाच्या स्त्रोतात संरचित मुलाखत अनुसूची आणि निरिक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे तर द्वितीय स्त्रोतांमध्ये विविध हस्तलिखिते, पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके यांची मदत घेण्यात आलेली आहे.

बेरोजगारीच्या तीव्रतेचा कालावधी :

आदिवासी लोकांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे प्रमाण अधिक आढळते. परिसरात शेतीचे उत्पादन कमी, रोजंदारीचा अभाव, वाढती लोकसंख्या, त्यामुळे आदिवासींमध्ये बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस उग्र होत आहे.

आदिवासी माणूस सचोटीने व नेकीने वागण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. तो आर्थिक अडचणीत असला तर दारिद्र्य भोगेल, परंतु कोणाकडे भीक मागणार नाही, याचना करणार नाही. भीक मागणे किंवा याचना करणे अशी कृत्ये तो मानहानीकारक समजतो. परंतु अलीकडे मैदानी भागातील लोकांशी अधिकाधिक संपर्क वाढल्याने तसेच बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस उग्र रुप धारण करीत असल्याने काही लोक गुन्हेगारीकडे वळलेले आढळतात. एप्रिल ते जून महिन्यात त्यांना आर्थिक अडचण जास्त जाणवते. या काळात लोकांना अन्नधान्याचा तुटवडा तसेच पाण्याची टंचाई जाणवते. महत्वाची फुले, झाडपाला, कंदमुळे यावर त्यांना गुजराण करावी लागते. (डी.जी. पाटील, १९९८)

Scanned with OKEN Scanner

आदिवासी समाजात रोजगाराच्या नवीन संधीचा अभाव आहे. त्यांचे सर्व आर्थिक व्यवहार शेती आणि वनोत्पादनाशी संबंधीत आहेत. त्यामुळे त्यांना वर्षभर काम मिळत नाही. आदिवासींमधील वाढत्या बेरोजगारीमुळे त्यांचे उत्पन्न कमी असते. भारतातील बहुतांश आदिवासी हे पूर्णत: शेतीवरच अवलंबून आहेत. त्यामुळे शेतीचे नुकसान झाल्यावर त्यांच्याकडे स्थलांतराशिवाय दुसरा पर्याय राहत नाही. शेवटी त्यांना दुसऱ्या ठिकाणी रोजगार पहावा लागतो. जोपर्यंत रोजगार मिळत नाही तोपर्यंत ते बेरोजगार राहतात व त्यांना आर्थिक तीव्रता जाणवते. (आगलावे प्रदीप, २०१०)

स्थलांतराचा काळ

आदिवासी लोक आर्थिकदृष्टया दुर्बल असल्याने ते परिसरात किंवा परिसराबाहेर कामासाठी जात असतात. त्यामुळे गरीब आदिवासी कुटुंबे पहाडपट्टी ओलांडून मैदानी भागात कामासाठी जातात. विशेषत: दिवाळीनंतर म्हणजे ऑक्टोबर ते जानेवारी या काळात मैदानी भागातील खेडयापाडयांत तसेच शहरात कामाच्या शोधार्थ येतात. शेतात शेतमजूर, शेतराखणदाराची कामे तर शहरी भागात इमारत बांधकामावर मजूर व राखणदार म्हणून काम करतात.

तसेच वनखात्यांतर्गत सामाजिक वनीकरण योजनेत लोक रोजंदारीवार कामाला जातात. तसेच जंगल भागातील पाझर तलाव, रस्तेबांधणी इ. कामे या खात्यांतर्गत होत असतात. बहुतेक कुटुंबातील एक तरी सदस्य वनखात्यातील कामाला रोजंदारीवर जात असतो. (डी.जी. पाटील, १९९८)

आदिवासी लोक कंदमुळे व फळे गोळा करणे, शिकार करणे, मासेमारी करुन त्यावर भरपेट गुजराण करणाऱ्या जमातींची संख्या कमी असली तरी भाकरीला आधार म्हणून या बाबी कमालीच्या सहाय्यभूत असतात. यामुळेच या जमाती एकाच ठिकाणी स्थिर राहत नसतात. भक्ष्याच्या शोधार्थ त्यांना सातत्याने भ्रमंती करावी लागते. सोबत बायका-मुले असतातच. तेव्हा अनेक आदिवासी जमातींची कुटुंबेच्या कुटुंब गट करुन एकाच वेळेस स्थलांतर करीत असतात. ज्याठिकाणी ते राहतात त्याठिकाणापासुन बऱ्याच अंतरावर जाऊन काही दिवसांसाठी तेथेच थांबतात. पूर्वीचे ठिकाण सोडण्याच्या आधी पुरुष मंडळी शिकारीच्या निमित्ताने सोयीच्या दृष्टीने नविन जागा निश्चित करतात व सर्वानुमते त्यांचा समूह स्थलांतर करतो. (काचोळे दा.धों. , २००९)

सदर सारणीत आदिवासींच्या स्थानिक क्षेत्रातील बेरोजगारीचा तिव्रतेचा कालावधी आणि त्यांचा स्थलांतराचा काळ यांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आलेला आहे.

सारणी क्र. ४.११

आदिवासींचा स्थानिक क्षेत्रातील बेरोजगारीच्या तीव्रतेचा कालावधी आणि त्यांच्या स्थलांतराचा काळ यांच्या सहसंबंध

स्थानिक क्षेत्रातील बेरोजगारीच्या तीव्रतेचा कालावधी		स्थलांतराचा काळ			
		जुन ते सप्टेंबर	ऑक्टोबर ते जानेवारी	फेब्रुवारी ते मे	एकुण
ऑक्टो ते डिसेंबर	Count	१०	१२२	१७	१४९
	% of Total	२.७%	३२.५%	४.५%	३९.७%
जानेवारी ते मार्च	Count	२	३२	३३	६७
	% of Total	.५%	८.५%	८.८%	१७.९%
एप्रिल ते जून	Count	१	३२	१२६	१५९
	% of Total	.३%	८.५%	३३.६%	४२.४%
एकूण	Count	१३	१८६	१७६	३७५
	% of Total	३.५%	४९.६%	४६.९%	१००.०%

(X^2 = 142.969, df=04, C.C.=0.525, N=375, $P > 0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याच्या कुटुंबात वर्षातील कोणत्या काळात बेरोजगारीची तीव्रता अधिक जाणवते हे स्पष्ट करताना त्याचे एप्रिल ते जून, ऑक्टोबर ते डिसेंबर, जानेवारी ते मार्च असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबित चलात उत्तरदात्याचा स्थलांतराचा काळ कोणता हे स्पष्ट करतांना त्याचे जून ते सप्टेंबर, ऑक्टोबर ते जानेवारी, फेब्रुवारी ते मे असे पर्याय देण्यात आले आहेत.

एप्रिल ते जून मध्ये सर्वात जास्त (४२.४ प्रतिशत) उत्तरदात्यांना बेरोजगारीची तीव्रता अधिक जाणवते त्यात फेब्रुवारी ते मे मध्ये ३३.६ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो तर ऑक्टोबर ते जानेवारी मध्ये ८.५ प्रतिशत

Scanned with OKEN Scanner

उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो. जून ते सप्टेंबर मध्ये ०.३ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो.

ऑक्टोबर ते डिसेंबर मध्ये (३९.७ प्रतिशत) उत्तरदात्यांना बेरोजगारीची तीव्रता जाणवते. त्यात ऑक्टोबर ते जानेवारी मध्ये ३२.५ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो तर फेब्रुवारी ते मे मध्ये ४.५ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो. जून ते सप्टेंबर मध्ये २.७ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो.

जानेवारी ते मार्च मध्ये (१७.९ प्रतिशत) उत्तरदात्यांना बेरोजगारीची तीव्रता जाणवते. त्यात फेब्रुवारी ते मे मध्ये ८.८ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो तर ऑक्टोबर ते जानेवारी मध्ये ८.५ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो. जून ते सप्टेंबर मध्ये ०.५ प्रतिशत उत्तरदात्यांचा स्थलांतराचा काळ असतो.

यावरून असे सिद्ध होते की आदिवासींमध्ये बेरोजगारीच्या तिव्रतेचा कालावधी व स्थलांतराचा काळ या दोन्ही चलांमध्ये घनिष्ट स्वरूपाचा सहसंबंध आहे. *(ची² उ १४२.९६९, डिएफ०४, क्रि.व्ह.३०.५२५, ए३७५, ई ऊ ०.०५)* कारण बेरोजगारीची तिव्रता ज्या कालावधीत जितकी जास्त त्या प्रमाणात स्थलांतराच्या काळावर त्याचा प्रभाव होतो. म्हणजेच बेरोजगारीची तिव्रता जितकी जास्त असेल त्याचा स्थलांतराचे प्रमाण वाढण्यावर सकारात्क परिणाम होईल.

आदिवासी क्षेत्रात ऑक्टोबर ते डिसेंबर व एप्रिल ते जून हा कालावधी बेरोजगारी तिव्रतेचे प्रमाण जास्त (३९.७ प्रतिशत अ ४२.४ प्रतिशत उ ८२.१) असलेला आढळतो व स्थलांतराचा कालावधीसुद्धा ऑक्टोबर ते जानेवारी व फेब्रुवारी ते मे या दरम्यान जास्त (४९.५ प्रतिशत अ ४६.९ प्रतिशत उ ९६.४) वाढल्याचा दिसतो.

म्हणून, आदिवासी क्षेत्रात बेरोजगारीची तिव्रता वाढण्याच्या कालावधीत आदिवासींना स्थानिक क्षेत्रातच इतर रोजगारांची उपलब्धता करून दिली तर स्थलांतराचेही प्रमाण कमी होऊ शकेल.

सुचना :

- आदिवासींचे स्थलांतर थांबविण्यासाठी व त्यांना आर्थिक सक्षम करण्यासाठी काही उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून त्यांना त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रातच मोठ्या प्रमाणात रोजगार व आकर्षक मजूरी प्रप्त होऊ शकेल.
    - आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतात आधुनिक शेती, फळबाग, वनशेती, वनस्पती शेती, औषधी वनस्पती शेती, सामुहिक शेती, भाजीपाला शेती, फुलबाग इ. कार्यक्रम राबविणे त्यासाठी जनजागृती, प्रशिक्षणे, सबसीडी, बाजारपेठा इ. ची व्यवस्था करणे.
    - उत्पादन व्यवस्था : फळांचे रस, मुरांबे, लोणची, वनस्पती, औषधी, मध इ. चे स्वयंरोजगार/ लघुव्यवसायास चालना देणे.
    - पशुधन – गाई, म्हशी, शेळ्या, पशु, कोंबड्या, बदक पालन, दुध व्यवसाय व प्रक्रीया, खत व्यवसायास चालना देणे.
    - तंत्रविकास - सुतारकाम, लोहारकाम, मोटार वायरींग, वाहनचालक इ. साठी प्रशिक्षण केंद्रे व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवून व्यवसाय निर्मितीस चालना देणे.
    - नोकर भरती – विविध क्षेत्रातील राखिव जागा व पोलीस भरती, सैन्य भरती, सी.आर.पी., एस.आर.पी., बी.एस.एफ. रेल्वे पोलीस, निवड मंडळ इ. दृष्टीने युवक युवतींना प्रशिक्षण व पुर्व तयारी करून घेणे.
    - आदिवासी क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्था व स्वयंसेवक यांच्या मदतीने विविध नविन व्यवसायांची निर्मिती, प्रशिक्षण व चालना देण्यास प्रेरणा द्यावी.
    - रोजगार हमी योजना, वन विभाग व ग्रामपंचायतीद्वारा राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व त्या योजनांमधील त्रुटी दुर करणे.
    - स्थलांतरामुळे आदिवासी एकाच ठिकाणी न राहता काम मिळेल त्या ठिकाणी वास्तव्य करीत असतात. अशा स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबाचा शोध घेऊन त्यांची नोंद करणे व त्यांच्यासाठी विविध योजना राबविणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

आगलावे प्रदिप (२०००), 'सामाजिक संशोधन पद्धती' : शास्त्रे व तंत्रे, नागपूर, विद्या प्रकाशन
गारे गोविंद (२००२), 'सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातील ठाकूर आदिवासी, पुणे : श्री. विद्या प्रकाशन
देवगावकर शैलजा (२००१). आदिवासी विश्व, नागपूर : आनंद प्रकाशन
नाडगोंडे गुरूनाथ (२००३). 'भारतीय आदिवासी, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
पिचड नलिनी, आदिवासींचे शिक्षण, नाशिक : जयदिप देशमुख.
बोधनकर सुधीर (२००८). श्रम अर्थशास्त्र, नागपुर : श्री साईनाथ प्रकाशन
लोटे रा. ज. (२०१०), 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, नागपूर : पिंपळपूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

शेतमजूर महिलांचे कौटुंबिक व सामाजिक दृष्टीने सक्षमीकरण विषयक अध्ययन (विशेष संदर्भ : जळगाव जिल्हा)

पल्लवी अरविंद बागुल
संशोधिका
मोबाईल क्रमांक : ७३७८६२७७८९
Email : bhamarepallavim@gmail.com

डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन
संशोधन मार्गदर्शक
मोबाईल क्रमांक : ७२७६७५७६०८
Email : yogeshm75@gmail.com

गोषवारा :

महिलांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी देऊन महिलांना स्वयंपूर्ण बनविणे व सन्मान पूर्वक स्थान प्राप्त करून देणे हेच सक्षमीकरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.कायदे व कल्याण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांचा आर्थिक, समाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, विकासाची परिपूर्ती करून स्त्री–पुरुष असमानता नष्ट करून सक्षमीकरण साध्य केले जाते. भारतात १९७५ पासून महिलांच्या हक्कांबाबत चळवळी सुरु झाल्या. २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले. सक्षमीकरण सातत्याने चालणारी गतिशील प्रक्रिया असून महिलांना सामाजिक प्रतिमा, स्वप्रतिष्ठा, निकोप विचारसरणी जोपासण्यासाठी प्रोत्साहन देणारी आहे. आदिवासी, ग्रामीण, शहरी या सर्वच भागात महिलांची

परिस्थिती, दर्जा व भूमिका वेगवेगळी असून सर्व महिलांना प्राप्त परीस्थितित समायोजन करावे लागते. भारतात क्रीडा, राजकारण, शिक्षण, अंतराळ, वैद्यकीय, समाजकार्य, अर्थकारण,अशा सर्वच क्षेत्रात महिलांनी कर्तुत्व गाजविले आहे परंतु लाखो महिलांमधून केवळ एकच महिला यशस्वी होतांना दिसते.आजही महिला सक्षमीकरण हि काळाची गरज आहे.महिलांना समान अधिकार,निर्णयक्षमता, आर्थिक स्वातंत्र्य, उच्च शिक्षण,वारसा कायदा या गोष्टींसाठी सक्षमीकरण महत्वाचे ठरते. सामाजिक सुरक्षा, शाश्वत विकास, हक्कांचे संवर्धन महिलांना सबल बनवते.

ग्रामीण भागाचा विचार केला असता महिला आजही "चूल आणि मुल" या चक्रव्यूव्हात अडकलेली दिसते. शैक्षणिक मागासलेपण, आर्थिक व कौटुंबिक दुय्यम दर्जा, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, क्षेत्रातील पीछेहाट तसेच लैंगिक अत्याचार, हुंडाबळी, फसवणूक या पासून संरक्षण व सुरक्षा महिलांना सक्षमीकरणाद्वारे मिळू शकते.

महाराष्ट्र राज्यात २०२२ हे वर्ष "महिला शेतकरी सन्मान वर्ष" साजरे करण्यात येणार आहे. राज्याच्या अर्थसंकल्पाच्या दि. ११ मार्च २०२२ रोजी सादरीकरणात मा. उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी २०२२ हे वर्ष महिला शेतकरी, शेतमजूर राबविण्यात येईल अशी घोषणा केली. ज्याद्वारे शेतकरी आणि शेतमजूर महिलांचे सक्षमीकरण कृषी योजनांच्या माधमातून केले जाईल असे जाहीर केले.

प्रस्तावना :

भारतातील अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीवर आधारित असून कृषीक्षेत्राशी निगडीत रोजगार संधी उपलब्ध आहेत. ग्रामीण भागात बहुसंख्य लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. यात पुरुषांबरोबर महिला देखील अर्थार्जनास हातभार लावतात. यात सर्वात मोठा वर्ग हा शेतमजूर महिलांचा दिसून येतो.

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील महिला शेतमजुरांचे प्रमाण पाहता २००१ मध्ये २.२३ कोटी होती. तेच प्रमाण २०११ मध्ये ३.०९ कोटी झाले म्हणजेच महिला शेतमजुरांची संख्या ८५.३४ लाखांनी वाढलेली दिसते. राष्ट्रीय श्रम आयोग यांनी केलेल्या व्याख्येनुसार "ज्या व्यक्ती अकुशल असंघटीत असून उपजीविकेसाठी ज्यांच्याजवळ श्रम हेच साधन आहे त्यांना शेतमजूर म्हणता येईल" यावरून असे स्पष्ट होते. कृषी क्षेत्रात कार्य करण्यासाठी श्रमिकांची गरज भासते यावेळेस अर्थार्जन करण्यासाठी मजूर आपले श्रम देऊन मोबदला मिळवतो.

ग्रामीण भागातून होणारी स्थलांतरे, नैसर्गिक संकट, मर्यादित शिक्षण, कौटुंबिक जबाबदारी, महिलांवर असलेली सामाजिक बंधने अशा विविध कारणांमुळे महिलांना अर्थार्जन करण्यासाठी शेती क्षेत्रात मजुरी करून कुटुंबास हातभार लावावा लागतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट करण्यात महिलांचा मोलाचा वाटा आहे.ग्रामीण भागात देखील झपाट्याने परिवर्तन होत आहे तरीदेखील ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात गती आलेली दिसत नाही.

बीजशब्द : ग्रामीण महिला, शेतमजूर, महिला सक्षमीकरण, समायोजन.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

ग्रामीण भागातील शेतमजूर महिलांच्या जीवनाला कुटुंब आणि समाज यांच्या समन्वयातून आकार मिळत असतो. त्या अनुषंगाने सदर शोधनिबंधाच्या उददेश्यांची मांडणी केली आहे.

१) शेतमजूर महिलांची कौटुंबिक परिस्थिती अभ्यासणे.
२) शेतमजूर महिलांची सामाजिक स्थितीचे अवलोकन करणे.
३) शेतमजूर महिलांची कार्यस्थिती जाणून घेणे.
४) शेतमजूर महिला समस्यात्मक परिस्थितीत करीत असलेल्या सामायोजानात्मक प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्ये:

१. शेतमजूर महिलांना कौटुंबिक विकासासाठी दुहेरी भूमिकेतून समायोजन साधावे लागते.
२. शेतमजूर महिलांमधील शैक्षणिक मागासलेपणा आर्थिक हलाखीच्या स्थितीस जबाबदार आहे.
३. शेतमजूर महिला कार्यक्षेत्रातील नियम, कायदे याबाबत अनभिज्ञ असल्याने सामाजिक जीवनावर परिणाम होतो.

तथ्यसंकलन :

प्रस्तुत विषयाचे सादरीकरण करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. पुस्तके, माहितीपत्रे, इ-पुस्तके, शासकीय अहवाल, शासकीय पत्रके, मासिके, शोधनिबंध, प्रकाशित जर्नल्स, संकेतस्थळे, यांचा वापर करून त्याआधारे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आलेले आहेत.

शेतमजूर महिलांची कौटुंबिक स्थिती व सक्षमीकरणाची आवशकता :

ग्रामीण भागात कुटुंब सांभाळणे हेच महिलांचे आद्य कर्तव्य मानले जाते. बऱ्याचदा आर्थिक अडचणीमुळे स्वत:ची शेती किंवा अन्य व्यवसाय नसल्याने महिलांना हलकी व अकुशल स्वरुपाची कामे करून मोबदला मिळवावा लागतो. कुटुंबाचे स्वरूप संयुक्त किंवा विभक्त असले तरीही शेतमजूर महिलांना कुटुंबातील सदस्यांशी समायोजन करावे लागते. शेतावर महिला पुरुषांच्या बरोबरीने काम

Scanned with OKEN Scanner

करतात तेथे त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी दिली जाते. पुरुष, स्त्रीयांनी शेतात पूर्ण वेळ काम केल्यावरही घरी आल्यावर महिलांना घरची कामे करावी लागतात. गुरांची देखभाल, जळणासाठी लाकुडफाटा आणणे, मुलांचे संगोपन, वृद्धांची देखरेख, स्वयंपाक बनवणे, पाणी भरणे अशी सर्व कामे महिलांनाच करावी लागतात. त्याचप्रमाणे वर्षभराचे वाळवण बनवणे, कच्च्या घराची देखभाल, धान्य साठवणूक अशी कामे देखील महिलाच करतात, अशा परिस्थितीत स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करून महिला कार्य करतात व कुटुंबाची काळजी घेतात. ग्रामीण कुटुंबात अंधश्रद्धा, प्रथा, परंपरा, चालीरीती यांचा पगडा दिसून येतो. मुलगाच हवा या अट्टाहासामुळे महिलांना आरोग्यविषयक तक्रारी निर्माण होतात. कुटुंबात मुलांना सांभाळणारे कोणी नसेल तर मुलांना कामावर न्यावे लागते अन्यथा मोठ्या मुलांना त्यांचा सांभाळ करावा लागतो. अशा वेळेस मुलांच्या शिक्षणात खंड पडतो. कुटुंबात व्यसनाधीन व्यक्ती असतील तर त्याबाबत महिलांना आवाज उठविता येत नाही. परिणामी तेथे देखील कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेसाठी समायोजन करावे लागते. कुटुंबात संकुचित विचारसरणी असेल तर मानसिक कुचंबणा होते.शेतमजूर महिलांना शिक्षण, विवाह, आर्थिक स्वातंत्र्य द्वारे सक्षमीकरण आवश्यक आहे. महिलांचा कौटुंबिक दर्जा सक्षमीकरणाने बदलू शकतो.

शेतमजूर महिलांची सामाजिक स्थिती व सक्षमीकरणाची आवशकता :

ग्रामीण समाजाच्या वास्तविक परिस्थितीचे आकलन केले असता असे निदर्शनात येते की येथील समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान संस्कृतीला महत्व देणारी असून महिलांना दुय्यम दर्जा देणारी आहे. शेतमजूर महिला देखील ग्रामीण समाजव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग असल्याने अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडत असतांना देखील सामाजिक मुल्ये, प्रमाणके, परंपरा, आचार-विचार यांच्याशी संलग्न राहूनच जिवन जगावे लागते. प्राप्त सामाजिक परिस्थितीशी समायोजन करून योग्य भूमिकेतूनच वर्तन करावे लागते. विवाहाचे वय, वर निवडीचे स्वातंत्र्य नसणे, ग्रामीण नेतृत्वात डावलले जाणे, हुंडा पद्धती, अंधश्रद्धा, शिक्षणाबाबत निर्बंध अशा विविध सामाजिक समस्यांना महिलांना निमुटपणे सामोरे जावे लागते. शेतमजूर महिला वर्ग कष्टाळू व अत्यंत सोशिक असल्याने ग्रामीण समाजव्यवस्थेशी समायोजन करताना महिलांना मिळणारा दुय्यम दर्जा त्यांच्या प्रगतीला मारक ठरतो. अशा परिस्थितीतही कष्टकरी असणाऱ्या शेतमजूर महिला सामाजिक शांतता प्रस्थापित राहावी यासाठी सामाजिक कर्तव्यात कसूर न करता समायोजन करतात. ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत असतांना कुटुंबाची प्रतिष्ठा, मोठेपण आणि नियंत्रण यामुळे महिलांना कुटुंबाच्या चौकटीत राहूनच आपले काम करणे अनिवार्य ठरते.

ग्रामीण भागातील शेतमजूर महिला कुटुंब व प्रचलित समाजव्यवस्था यांच्याशी समरूप होऊन कार्य करतात. शेतमजूर महिला आणि समाज यांच्यात निकोप सामाजिक संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी सक्षमीकरण महत्वाचे आहे. महिलांमधील न्यूनगंड दूर होऊन प्रभावी नेतृत्व निर्माण करण्याचे प्राबल्य सक्षमीकरणातूनच मिळते.

शेतमजूर महिलांची कार्यस्थिती व सक्षमीकरणाची आवशकता :

शेतीक्षेत्रातील कामे हंगामी स्वरूपातील असतात. अनियमित उत्पन्न, नैसर्गिक संकटे इ. कारणांमुळे महिलांना कामाची निश्चित हमी नसते तरीदेखील महिला शेतात काम करून मुलांचे शिक्षण, विवाह, आरोग्य, अन्नखर्च यासाठी अर्थार्जन करतात. अशावेळेस महिलांना शेतीक्षेत्रात मजुर म्हणून काम करतांना मिळणाऱ्या लाभांपासून, योजनांपासून अनभिज्ञ असल्याने प्रतिकूल परिस्थितीत

Scanned with OKEN Scanner

समायोजन करावे लागते. सावकार, शेतमालक यांचेकडून देखील होणारा त्रास सहन करत वाटचाल करावी लागते. महिलांना कमी मजुरी, कुपोषण, निरक्षरता, शोषण अनारोग्य अशा समस्यांना महिलांना सामोरे जावे लागते.

शेतमजूर महिलांना खडतर जीवन अनेकविध समस्यांना तोंड देत जगावे लागते. असंघटीत क्षेत्रातील शेतमजूर महिला सर्व परिस्थितीत समायोजनाद्वारे विकास साधण्याचा प्रयत्न करतात. शेतमजूर महिलांच्या अत्यंत कष्टप्रद जिवनातील विषमता दूर करून समता व न्याय या दृष्टीकानातून सक्षमीकरण घडून येणे आवश्यक आहे.

सारांश :

ग्रामीण भागातील महिला असंघटीत व अकुशल असून शेती व त्याच्याशी निगडीत हंगामी स्वरूपाच्या उपजीविकेच्या संधी त्यांना उपलब्ध आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीत किमान रोजन्दारीवर त्यांना समाधान मानावे लागते. कुटुंबप्रमुख पुरुष असल्याने आर्थिक स्वातंत्र्य नसते. कुटुंबात राहतांना गरिबी, पतीचे व्यसन, वडीलधारी मंडळींचा दबाव, आरोग्याकडे दुर्लक्ष्य, मातृत्व, शिक्षणाप्रती अनास्था अशा विविध समस्यांचा सामना करत समायोजन करावे लागते. अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडून देखील घरकामाचा बोजा देखील उचलावा लागतो. ग्रामीण समुदायात राहताना सामाजिक प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, चालीरिती यांचेदेखील पालन करावे लागते. शिक्षण मर्यादित असल्याने व व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण नसल्याने अर्थार्जन अत्यंत कमी होते. त्यामुळे कर्जबाजारीपणा, सावकारी अन्याय अशा प्रवृत्तीला सामोरे जावे लागते. शेतीक्षेत्रात कार्य करतांना त्यासंबंधी असणारे कायदे, योजना, लाभ, शासकीय नियम याबाबत अनभिज्ञ असल्याने महिलांना लाभ मिळत नाही. शेतमजूर महिला अत्यंत कष्टकरी वर्ग असून देखील समान संधी पासून वंचित असलेल्या दिसतात. महिलांना सक्षम बनण्यासाठी व सर्वांगीण विकासासाठी सर्व स्थरावरून प्रयत्न आवश्यक आहेत. जातीव्यवस्था, लिंगभेद, विवाहाचे वय, सहशिक्षण पद्धती अत्याचार, पूर्वग्रह, पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था, नामधारी पदे या गोष्टी ग्रामीण भागात सक्षमीकरणास मारक ठरत आहेत. सामाजिक कायदे, कल्याणकारी योजना, महिला चळवळी महिला सक्षमीकरणासाठी पराकाष्ठा करताना दिसतात.

सूचना व उपाययोजना:

ग्रामीण भागातील सर्वात मोठा वर्ग शेतमजूर महिला वर्ग असून त्यांच्याबाबत सकारात्मक दृष्टीकोन वाढीस लागण्यासाठी कौटुंबिक व सामाजिक स्तरावरून प्रयत्न झाले पाहिजे. तसेच महिलांचा दर्जा उंचावण्यासाठी शासन व संस्थांनी पुढाकार घेऊन कार्य केले पाहिजे. त्या दृष्टीने खालील उपाययोजना व सूचना निर्देशित करता येतील :

१) शेतमजूर महिलांना स्थानिक स्तरावरून स्वयंरोजगारास प्रोत्साहन, रोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम, कौशल्य विकास योजना उपलब्ध करून देऊन त्याचा पाठपुरावा केला पाहिजे.

२) स्वयंसहाय्यता बचत गट, सहकारी बँका, आर्थिक विकास महामंडळे यांच्या माध्यमातून आर्थिक सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

३) स्थानिक नेतृत्वात महिलांना सक्रीय सहभाग देऊन आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी माहितीपूर्ण जनजागृती कार्यक्रमांचे आयोजन स्थानिक स्तरावरून झाले पाहिजे.

Scanned with OKEN Scanner

४) शेतमजूर महिलांना समान संधी देऊन सक्षम आणि निर्णयक्षम बनण्याच्या दृष्टीने योग्य दिशा देण्याविषयी चर्चासत्र, यात्रा, प्रदर्शन, युवतीसभा, कृषी मेळावे तसेच ग्रामसभा याद्वारे सामाजिक उद्बोधन आवश्यक आहे.

५) शासनामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजना, धोरणे, लाभार्थी महिलांपर्यंत पोचविण्यासाठी महिला संघटना, युवक मंडळे, ग्रामपंचायत यांनी कार्य केले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था – एक दृष्टीक्षेप (२०११) जगताप डी आर, वाणी नीता, जंगले मंगला, पाटील डी जी प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव

२) कुलकर्णी सीमा, स्नेहा भट (२००७) "स्त्रिया समानतेच्या अधिकारी आहेत का?" जमीन आणि इतर संसाधने, सोपेकॉम.

३) पाटकर विवेक (२००८) संशोधन मार्गावरील प्रवास E book, दि पाकेज आय, कात्रक कम्पाउंड, गायवाडी गिरगाव, मुंबई

४) Ministry of women and child development (2016) Draft : National policy for women 2016, Articulating a vision for empowerment of women

५) शिरसाठ सतीश (२०१०), असंघटीत कामगार, प्रौढ व निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग, पुणे, पुणे विद्यापीठ

६) आढाव विलास (२०१०) महिला सबलीकरण, प्रौढ व निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग, पुणे. पुणे विद्यापीठ

संकेतस्थळे :

www.google.com

www.censusindia.co.in

https://shodhganga.INFLIBNET.ac.in

www.jetir.org

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14- A) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

l Work
O
40

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

ग्रामीण अर्थव्यवस्था विकासात महिलांची भुमिका : दशा आणि दिशा/ महिला सबलीकरण काळाची गरज

डॉ. प्रा. योगेश प्रल्हाद महाजन
सहाय्यक प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

==

प्रस्तावना :

जागतिक स्तरावर महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणात एकुण 128 देशांमध्ये भारताचा क्र. 115 वा आहे. भारतीय पुरूषांच्या तुलनेत महिलांचा एकुण जीडीपी मधील वाटा जवळपास 27% आहे. भरतासारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अत्यंत महत्व आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. भारतात सहा लाखापेक्षा अधिक खेडी आहेत. भारतात सुमारे 83 करोड लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यासआहे. एकंदरीतच ग्रामीण लोकसंख्येच्या बाबतीत महिलांचा जवळपास निम्मेवाटा आहे. त्यामुळे महिलांना विकासाच्या प्रवाहाबाहेर ठेवणे अयोग्य ठरेल. ग्रामीण भागातील ही निम्मी लोकसंख्या अडाणी, अज्ञानी आणि अशिक्षितपणाच्या गर्तेतुन बाहेर काढून समस्त महिलांना आर्थिक बाबी, समाजकारण, राजकारण, सत्ता-संपत्ती समान संधी, शिक्षण, आरोग्य इ. च्या माध्यमातून सक्षम करून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे काळाची गरज बनली आहे.

बीजसंज्ञा : गामीण विकास, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, महिलांची भुमिका, सबलीकरण.

उदेश :

ग्रामीण विकासातील महिलींच्या भुमिकेची दशा व दिशा व महिला सबलीकरणाची आवश्यकता या बाबींचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडलेले आहे. ग्रामिण विकासात महिलांना आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या विविध मार्गांनी सक्षम केल्यास भारतातील सहा लाखापेक्षा अधिक खेड्यांचा विकास होण्यास मदत होऊ शकेल. सदर दृष्टीने महिलांच्या विविध पैलुंवर प्रकाश टाकण्या आलेला आहे. सदरील संशोधनाचे उद्देश शास्त्रीय आधारावर व वस्तुनिष्ठ स्वरूपात मांडण्यात आलेली आहेत.

1) ग्रामीण भागातील महिलांची अर्थव्यवस्थेतील भुमिकेचे अध्ययन करणे.
2) ग्रामीण भागातील महिलांची शैक्षणिक स्थिती जाणून घेणे.
3) ग्रामीण भागातील महिलांची राजकीय व सामाजिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्य/ उपकल्पना :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या उपकल्पना अध्ययन साहित्याचा आधार घेऊन तयार करण्यात आलेल्या आहेत. शोधनिबंधाच्या उपकल्पनांची चाचणी घेणे शक्य असल्याने स्वतंत्र व अलंबीत चलांचा सहसंबंध प्रस्तुत उपकल्पनांमध्ये मांडण्यात आला आहे.

1) ग्रामीण क्षेत्रातील अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असल्याने महिलांचा सहभाग पुरूषांच्या तुलनेत अग्रेसर असतो.
2) ग्रामीण भागातील महिला शिक्षणाबाबत उदासीनता असल्याने ग्रामीण भागातील महिला निरक्षर व अल्पशिक्षित आहे.

Scanned with OKEN Scanner

3) राजकारण व समाजकारणात पुरूषांच्या आग्रही भुमिका मुळे ग्रामीण महिला सदर क्षेत्रात मागे आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये विविध महिलांसोबत चर्चा, निरीक्षणे या माध्यमांसोबतच संरचीत मुलाखत अनुसुची या तंत्राचा वापर केलेला आहे. द्वितीय साधनांमध्ये ग्रामीण महिला, विकास व सबलीकरण या संदर्भातील विविध संदर्भ पुस्तके साप्ताहिक मासिके, वर्तमानपत्रे, सीडीज, स्लाईड शो, संदर्भ पुस्तके, अहवाल, विविध दस्तऐवज, सांख्यिकीय माहिती, इंटरनेट व संकेतस्थळांचा उपयोग संदर्भासाठी करण्यात आला आहे.

अध्ययन विश्व :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे अध्ययन विश्व हे जळगाव जिल्ह्यातील जळगाव तालुक्यात भादली बु॥ हे गाव आहे. सदर गावाचे क्षेत्रफळ सुमारे 1154 हेक्टर असून 2011 च्या जनगणनेनुसार गावाची लोकसंख्या 7001 असुन पु. 3613 तर महिला 3388 आहे. गावात एकुण कुटुंबसंख्या 1740 आहे. प्रस्तुत गावातील साक्षरता दर 81.94% असून पुरूष साक्षरता 88.94 तर महिला साक्षरता 74.64 आहे. सदर गावातील महिलांचा (3388) अध्ययन विश्वातत समावेश केला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 1740 कुटुंबातील 3388 महिलांची अध्ययनासाठी निवड करण्यात ओलेली असून 25 ते 40 वयोगटातील 942 महिलांचा विचार अध्ययनासाठी करण्यात आला आहे. अध्ययनासाठी संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीमधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन्यातील अप्रमाणबद्ध नमुना प्रकाराचा उपयोग करून 75 महिलांची निवड करण्यात आलेली आहे.

तथ्य विश्लेषण व निर्वचन :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संकलीत तथ्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय प्रवृत्तीची मापके, सरासरी, टक्केवारी सहसंबंध जाणून घेण्यासाठी SPSS (Statistical Package for Social Science) या तथ्य विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महिलांची भूमिका :

विकासाचा अर्थ इच्छित सामाजिक उद्दिष्टांचा संच असा केला जातो. या संचामध्ये वास्तविक दरडोई उत्पन्नात वाढ, शिक्षणात वाढ, आरोग्यसोयीत वाढ आणि रोजगाराच्या संधीची उपलब्धता या बाबींचा समावेश होतो.

ग्रामीण कृषी व तत्सम व्यवसाय, हस्तउद्योग, कृषी व कृषी पुरक व्यवसाय, कुटीर उद्योग, कला, हस्तकला, सामाजिक-आर्थिक सुविधा, लघुउद्योग इ. सोबत ग्रामीण भागातील साधन संपत्तीचा विकास या सर्व बाबींचा ग्रामीण विकासाच्या संज्ञेत समावेश होतो.

ग्रामीण भागातील कौटुंबिक जीवनात महिलांची महत्त्वाची भुमिका आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असल्याने आर्थिक व्यवस्थेत महिलांना मानाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागातील महिला संपूर्ण कुटुंबाच्या पालनपोषणाचा भार स्वत:च्या खांद्यावर घेत असते. त्यासाठी काबाडकष्ट करण्यास ती मागे हटत नाही. या आर्थिक जबाबदारीमुळे ग्रामीण महिला शिक्षण, राजकारण, आरोग्य, समाजकारण इ. क्षेत्रात मागे पडते. ग्रामीण भागातील महिला शेती व शेतीपुरक व्यवसाय, शेतमजुरी, ग्रामीण कला, हस्तकला, लघुउद्योग, कुटीरोद्योग, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय इ. कार्यांद्वारे कौटुंबीक, आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्याचा प्रयत्न करत असते. मात्र ग्रामीण भागातील दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव, उद्योग

Scanned with OKEN Scanner

सुविधांचा अभाव, उद्योग धंदे व बाजारपेठांचा अभाव इ. मुळे ग्रामीण भागात वर्षभर पुरेल असा रोजगार प्राप्त होत नाही.

ग्रामीण भागातील महिला या आर्थिक जबाबदारीत पुरूषांच्या तुलनेत मात्र अधिक महत्वाच्या भुमिका पाडत असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांची शैक्षणिक स्थिती :

ग्रामीण भागातील महिलांचे / मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आढळून येते. ग्रामीण भागातील महिलांची भुमिका ही फक्त `चुल आणि मुल' या दोन संकल्पनेपुरतीच मर्यादित ठेवण्यात आली आहे. यामध्ये भुमिका सुद्धा महिलांचीच अधिक आग्रही असते. मुलगी ही परक्याचे धन आहे शिकून काय करणार? परक्याच्याच घरी जाणार? त्यासाठी आई ही मुलीला कुटुंबाच्या सर्व जबाबदाऱ्या शिकण्यासाठी अधिक आग्रही असते. स्वयंपाक करणे, भांडी, कपडे, हस्तकला, शिवणकाम, कुटीरोद्योग इ. कौशल्य तीने शिकावे यासाठीच प्रयत्नशील असते. मात्र मुलगी शिकुन काय करणार? यावर ती ठाम असते. तिच्या शिक्षणाने तीचा संपर्क इतरांशी यायला नको. मुलींबाबत नाकोत्या समस्या निर्माण होऊ शकतील या भितीपोटी ग्रामीण महिला मुलींना शिकविण्यास इच्छूक नसतात. तसेच कौटुंबिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने शैक्षणिक खर्च करण्यास उत्सुक नसतात. साधारणत: मुलींना मासिक पाळी येईपर्यंत त्यांना शाळेत पाठवले जाते. त्यानंतर मात्र त्यांचे शिक्षण थांबवले जाते. इयत्ता 7 वी / 10 वी पर्यंत मुलींना शिकवले जाते.

सरकारने सर्वांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले आहे. परंतु असे असूनही सगळ्या मुली शाळेत जातातच असे नाही. प्राथमिक शाळेच्या नोंदणीच्या वेळी 100 मुलांमध्ये 55 मुली असे व्यस्त प्रमाण दिसते. शिवाय घरामध्ये कोणतीही अडचण असो, सर्वात प्रथम घरी ठेवले जाते ते मुलीलाच. शाळेत सतत गैरहजर राहणाऱ्या 10 विद्यार्थ्यांपैकी 7 मुलीच असतात. तसेच प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेतलेल्या 10 मुलींमध्ये फक्त 4 मुलीच आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करतात. सदर सगळ्याच दृष्टीने ग्रामीण भागातील महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण फारच अल्प असते.

ग्रामीण भागातील महिलांची सामाजिक स्थिती :

भारतात एकुण लोकसंख्येच्या 50% स्त्रियांची लोकसंख्या आढळून येते. या निम्न लोकसंख्येला शिक्षण, आरोग्य, नोकरी, समाजकारण, राजकारण या सर्वच क्षेत्रामध्ये मागे ठेवले जाते. स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थान दिले जाते. बहुतेक ठिकाणी आजही मुलगी जन्माला आली की कुटुंबातील मंडळी निराश होते. बहुसंख्य ग्रामीण कुटुंबामध्ये हे चित्र दिसून येते. मुलगी जन्मालाच येऊ नये, मुलगाच हवा यासाठी मुद्दाम विशेष प्रयत्न करतात आणि गर्भावस्थेत लिंग परीक्षा करतात. त्याचे परिणाम स्त्री-पुरूषांच्या संख्येवर झालेला आढळून येतो. आरोग्य आहार या बाबतीत सुद्धा मुलांना प्राधान्य देतात. आहारातील पौष्टीक, ताजे, सकस अन्न घरातील पुरूष मंडळींना दिले जाते व उर्वरीत अन्न हे महिला व मुलींना मिळते. त्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत जातो व महिलांना विविध आजार जुळतात.

कुटुंबात लहान भावडांना सांभाळणे, घर झाडणे, स्वयंपाक करणे, कपडे धुणे, भांडे धुणे व ज्येष्ठांची सेवा करणे इ. भूमिका महिला व मुलींवर अगोदर पासून लादले जाते. त्यामुळे मुलींचे बालपण हिरावते.

ग्रामीण भागातील महिला व मुलींना स्वत:चे लग्न केव्हा व्हावे याबाबत सुद्धा निर्णय घेण्याचा आधिकार नसतो. मुलगी वयात आली म्हणजे तिला सांभाळणे ही एक मोठी जबाबदारी वाटू लागते. म्हणून कुटुंबातील ज्येष्ठ मंडळी तिच्या संमतीविना तिचे लग्न ठरवतात. ग्रामीण भागात बहुतांश महिला शेती व शेतमजूरी मजूरी प्राप्त करीत असतात परंतु त्यांना तो पैसा मिळाला तो सुद्धा खर्च करण्याचे

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्य त्यांना नसते. सदर पैसा कुठे व कसा खर्च करावा हे महिलेचा पती, सासरे, सासू ठरवत. स्त्रियांना मजुरी देत असताना पुरूषांपेक्षा कमी दिली जाते. महिला लैंगीक छळाच्या बातम्या आपण कायम ऐकावयास मिळत असतात. एकंदरित सामाजिकदृष्ट्या महिलांना दुय्यम स्थान दिले गेलेले आढळते. आजही स्त्री ही एक भोग वस्तुच आहे, अशी संकल्पना ग्रामीण पुरूष पद्धतीत जोपासली आहे.

ग्रामीण महिलांची राजकीय स्थिती :

भारतात ग्रामीण विकास घडवून आणण्यासाठी स्थानिक कारभार स्थानिक जनतेच्या हातात देण्यात आला आहे. अर्ध्या महिला, अर्धी सत्ता या आधारावर महाराष्ट्र शासनाने पुरूषांच्या बरोबरीने महिलांना देखील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सहभागी करून घेण्यासाठी महाराष्ट्र अधिनियम 2011 अन्वये स्थानिक स्वराज्य संस्थेत 50% आरक्षण दिले आहे. ग्रामीण विकासाचा भार महिलांच्या खांद्यावर टाकला आहे. स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाने ग्रामीण भागाच्या आर्थिक उन्नतीला देखील हातभर लागला आहे. ग्रामीण महिला समाज जागृतीचे कार्य करीत आहेत. बचतगटांच्या माध्यमातून त्या महिलांना उद्योग व्यवसायाकरिता जागृत करीत आहेत. अनिष्ट रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, व्यवसाधिनता या विरोधात आवाज उठवून सत्तेचा उपयोग विधयक कार्यासाठी करीत आहेत. मात्र बहुतांश ग्रामीण भागात महिलांची राजकीय , सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, शैक्षणिक दृष्ट्या उपेक्षा करण्यात आलेली आहे. त्याचा परिपाक म्हणून महिलांचा राजकीय सहभाग कमी राहीलेला आहे. बहुतांश ग्रामीण भागात महिला राजकीय पदांवर सांभाळत आहेत.

ग्रामीण महिलांमधील निरक्षरता, अनभिज्ञता, उदासीनता, अंधश्रद्धा आणि आत्मविश्वासाचा अभाव त्यांच्या विकासातील फार मोठ्या बाधा आहेत. शिक्षा सुचा व मनोरंजन या गोष्ट अपेक्षाकृत कमी असतात. त्यामुळे महिलांचे फार मोठे नुकसान होत असते.

तक्ता क्र. 1

ग्रामीण महिलांचा शैक्षणिक दर्जा आणि आर्थिक व्यावसायिक स्थिती

शैक्षणिक दर्जा		आर्थिक व्यावसायिक स्थिती						
		शेती	शेतमजूरी	हातमजूरी	हस्त व्यवसाय	लघु उद्योग	पशु उद्योग	एकूण
निरक्षर	Count	13	3	0	1	1	0	18
	% Tot. Count	17.333	4.000	0.000	1.333	1.333	0.000	24.000
	Exp. Count	8.6400	3.3600	0.9600	0.7200	2.6400	1.6800	
प्राथमिक	Count	12	8	3	1	4	4	32
	% Tot. Count	16.000	10.667	4.000	1.323	5.333	5.333	42.667
	Exp. Count	15.3600	5.9733	1.7067	1.2800	4.6333	2.9867	
माध्यमिक	Count	7	2	0	1	4	0	14
	% Tot. Count	9.33	2.667	0.000	1.333	5.333	0.000	18.667
	Exp. Count	6.7200	2.6133	0.7467	0.5600	2.0533	1.3067	
उच्च माध्यमिक	Count	4	1	1	0	0	2	8
	% Tot. Count	5.333	1.333	1.333	0.000	0.000	2.667	10.667
	Exp. Count	3.8400	1.4933	0.4267	0.3200	1.1733	0.7457	
व्यावसायिक	Count	0	0	0	0	1	1	2
	% Tot. Count	0.000	0.000	0.000	0.000	1.333	1.333	2.667
	Exp. Count	0.9600	0.3733	0.1067	0.0800	0.2933	0.1867	
अन्य	Count	0	0	0	1	0	1	1
	% Tot. Count	0.000	0.000	0.000	0.000	1.333	0.000	1.333
	Exp. Count	0.4800	0.1867	0.0533	0.0400	0.1467	0.0933	
Total		36	14	4	3	11	7	75
		48.000	18.667	5.333	4.00	14.667	9.333	100.00%

($x^2 = 30.438$, df = 25, N = 75)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याचा शैक्षणिक दर्जा या चलाला स्पष्ट करत असताना त्याचे निरक्षर, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, व्यवसायीक व अन्य असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबीत चलात शेती, शेतमजूरी, हातमजूरी, हस्त व्यवसाय, लघुउद्योग, पशुव्यसाय असे पर्याय देण्यात आले आहेत.

प्राथमिक शिक्षण असणारे निवेदक सर्वात जास्त (42.66 प्रतिशत) दिसून आले. यात शेती करणारे 16.00 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले तर शेतमजूरी करणारे 10.66 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. पशुव्यवसाय व लघुउद्योग करणारे प्रत्येकी 5.333 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर हातमजूरी करणारे 4.0 प्रतिशत उत्तरे दिसून आले. हस्तव्यवसाय करणारा 1.33 प्रतिशत निवेदक दिसून आले.

निरक्षर असणारे 24.00 प्रतिशत निवेदक दिसून आले. यात शेती करणारे 17.33 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले तर शेतमजूरी करणारे 4 निवेदक दिसून आले हस्तव्यवसाय व लघुउद्योग करणारे प्रत्येकी 1.33 प्रतिशत निवेदक दिसून आले. हातमजूरी व पशुव्यवसाय करणारा एकही निवेदक आढळून आला नाही.

माध्यमिक शिक्षण असणारे 18.66 प्रतिशत निवेदक आढळून आले. यात शेती करणारे 9.33 प्रतिशत तर लघुउद्योग करणारे 5.33 प्रतिशत निवेदक दिसून आले. हातमजूरी करणारे 2.66 प्रतिशत तर हस्तव्यवसाय करणारे 1.33 प्रतिशत निवेदक दिसून आले. हातमजूरी व पशुव्यवसाय करणारा एकही निवेदक आढळून आला नाही.

उच्च माध्यमिक शिक्षण असणारे 10.66 प्रतिशत निवेदक आढळून आले यात शेती करणारे 5.33 प्रतिशत तर पशुव्यवसाय करणारे 2.66 प्रतिशत निवेदक दिसून आले. शेतमजूरी व हातमजूरी करणारे प्रत्येकी 1.33 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर हस्तव्यवसाय व लघुउद्योग करणारा एकही निवेदक दिसून आला नाही.

व्यावसायिक शिक्षण असणारे 2.66 प्रतिशत आढळून आले. यात लघुउद्योग व पशुव्यवसाय करणारे प्रत्येकी 1.33 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर शेती, शेतमजूरी, हातमजूरी, हस्तव्यवसाय करणारा एकही निवेदक दिसून आला नाही.

वरील सर्व शैक्षणिक दर्जा व्यतिरिक्त अन्य शिक्षण असणारे 1.33 प्रतिशत निवेदक आढळून आले. यात लघुउद्योग करणारे 1.33 प्रतिशत निवेदक आढळून आले असून शेती, शेतमजूरी, हातमजूरी, हस्तव्यवसाय, पशुव्यवसाय असणारा एकही निवेदक दिसून आला नाही.

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, प्राथमिक शिक्षण असणारे (42.66 प्रतिशत) निवेदक सर्वात जास्त असून त्यात शेती (16 प्रतिशत) व शेतमजूरी (10.66 प्रतिशत) करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे तर व्यावसायिक (2.66 प्रतिशत) व अन्य शिक्षण (1.33 प्रतिशत) असून त्यात शेती, शेतमजूरी व हातमजूरी करणारा एकही निवेदक दिसून आला नाही.

यावरून असे स्पष्ट होते की, निवेदकांचा शैक्षणिक दर्जा व आर्थिक स्थिती या दोन्हीमध्ये धन संबंध आहे. ज्याप्रमाणात शैक्षणिक दर्जा उंचावतो त्याच प्रमाणात मजूरीचे प्रमाण कमी होऊन व्यवसायिक प्रमाण वाढत जाते.

प्रस्तुत शोध अभ्यास विश्वातील महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे.एकुण 75 निवेदकांपैकी 18 निवेदक निरक्षर आहेत. तर एकूण 32 निवेदकांचे प्रार्थमिक शिक्षण झालेले आहे तर माध्यमिक 14, उच्च माध्यमिक 8, व्यवसायिक 02 व अन्य शिक्षण 01 असे शैक्षणिक दर्जा असणारे निवेदक आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

यावरूनही असे स्पष्ट होते की ग्रामीण भागातील महिला शिक्षणामध्ये शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण खूप अधिक आहे. एकुण 75 निवेदकांपैकी 18 निरक्षर निवेदक वगळता 57 निवेदकांचा इयत्ता पहोल्याच्या वर्गात प्रवेश झाला होतो. त्यापैकी फक्त उच्च माध्यमिक 08, व्यवसायिक शिक्षण 02 व अन्य शिक्षण घेणाऱ्या 01 अशा फक्त 11 च महिलांचा उच्च शैक्षणिक दर्जा आहे. उर्वरीत महिलांनी अर्ध्यावरच शिक्षण सोडून कौटुंबिक आर्थिक भार उचलल्यास मदत केली. एकुणच ग्रामीण भागातील मुली अर्ध्यावरच शिक्षण सोडून अर्थार्जनास मदत करतात.

उपाययोजना :

कोणत्याही समुदायाचा आर्थिक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी महिला सशक्तीकरण आवश्यक आहे. महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात मुख्य प्रवाहात आणणे आणि राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढविणे ही शासनाची प्रमुख चिंता आहे. सर्व प्रकारच्या योजना निर्मिती करूनही नियोजन व विकासाच्या योजना भ्रष्ट अंमलबजावणीमुळे सरकारी योजना महिलांपर्यंत पोहोचण्यास अडचणी निर्माण हो आहेत. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी ग्रामीण/ क्षेत्रीय स्तरावरील योजनांची निर्मिती होणे आवश्यक आहे.

महिलांना परिवाराचे प्रमुख मार्गदर्शक बनविण्यासाठी शिक्षा, आरोग्य, स्वच्छता या प्रमुख बाबी शिकवण्यावर भर दिल्यास महिलांचा स्तर उंचावू शकतो. महिला ज्याप्रमाणे यशस्वी होऊ शकतील त्याचप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकासातही अग्रक्रम मिळवू शकतील.

ग्रामीण महिलांचे जोडधंद्यातील (पशुपालन, कुक्कुट पालन, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय, कृषी पुरक व्यावसाय) प्रमाण फारक कमी दिसून येते. त्यासाठी महिलांना जोडधंदा करण्यामागील महत्व व फायदे याबाबत मार्गदर्शन करून अधिकाधिक प्रमाणात जोडधंदे निर्मिती करिता विविध शासकीय योजनांमार्फत असलेली संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक ठरेल. महिलांना जोडधंदे करणेबाबत प्रोत्साहन देण्यासाठी शासकीय यंत्रणेसोबत स्वयंसेवी संस्था,सामाजिक कार्यकर्ते, राजकीय पुढारी, यांच्या माध्यमातून विविध जनजागृतीपर कार्यक्रमांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे.

स्थानिक उत्पन्नावर आधारीत व्यवसाय व उत्पादन विक्रीसाठी बाजारपेठांची निर्मिती ग्रामीण क्षेत्रात झाल्यास मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील व त्यातून महिलांचा व ग्रामीण भगाचा विकास साधला जाईल.

संदर्भ सूची

- अढाव विलास : "महिला सबलीकरण, प्रौढ निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार" सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
- कराडे गंगाधर : "ग्रामीण विकास के लिए समन्वित प्रयास, नितियाँ कार्यक्रम एवं रणनिती", नई दिल्ली: कॉनसेप्ट पब्लिकेशन कंपनी.
- खेकाळे ना.रा.(1999). "राजकीय नेतृत्व", नागपूर श्री. मंगेश प्रकाशन.
- पाटील संभाजी वारंगुळे: "महिला सबलीकरणात शासनाची भूमिका", गोल्डन रिसर्च थॉट.
- भारत सरकार: "2011 चा जनगणना अहवाल", नवी दिल्ली.
- गाडगीळ मालती (1993). "समानतेच्या वाटेवर", पुणे, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी.
- दाते/ खेळकर, "भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था", नांदेड, शारदा प्रकाशन.
- महाराष्ट्र अधिनियम, 2011, महाराष्ट्र शासन.

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon

78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

Sustainable Rural Development through People's Participation

Prof. Jugal Prabhkar Ghuge
Assistant Professor
DNCVP'S LMC College of Social Work, Jalgaon

Abstract:

In today's globalised world every country wants economic development at any cost. Nobody cares about its impact on nature and human life also. We have to set self the goal of faster, sustainable and more inclusive growth. Sustainability has been mainstreamed as a core objective of India's development strategy. This is hugely important paradigm shift in how we look at development. Poverty reduction and economic growth can be sustained only if natural resources are managed on a sustainable basis. Greening rural development can stimulate rural economies, create jobs and help maintain critical ecosystem services and strengthen and strengthen climate resilience of the rural poor. Conversely, environmental challenges can limit the attainment of development goals. This paper mainly focuses on the sustainable rural development with the help of local people. It also include the idea of sustainability, Rural Development as well as the success story of few villages which developed through peoples participation and stood best example for others.

Key words: *Sustainable, rural development, people's participation*

Introduction:

All over the world rural area is considered to be the backward in terms of development. A refocusing of development strategies in the mid 1970s led to the emergence of people's participation as a central concern, seeking to involve people more directly in development process. Most manifestation of participatory approach seek "to give the poor a part in initiatives designed for their benefit" in the hopes that development projects will be more sustainable and successful if local populations are engaged in the development process. Participatory approach has become an increasingly accepted method of development practice and it is often presented as an alternative to mainstream "top-down approach" to development. But in its broader sense participatory approach implies both bottom-up and top-down approach to development.." Participation is the key to inclusion of human resources in development efforts. People"s participation is part of the process whereby people seek to have some influence and to gain access to the resources which would help them sustain and enhance their living standards.

Sustainability: It means Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainabilit is the study of how natural systems function, remain diverse and produce everything it needs for the ecology to remain in balance. It also acknowledges that human civilisation takes resources to sustain our modern way of life. There are countless examples throughout human history where a civilisation has damaged its own environment and seriously affected its own survival chances. Sustainability takes into account how we might live in harmony with the natural world around us, protecting it from damage and destruction. We now live in a modern, consumerist and largely urban existence throughout the developed world and we consume a lot of natural resources every day. In our urban centres, we consume more power than those who live in rural settings and urban centres use a lot more power than average, keeping our streets and civic buildings lit, to power our appliances, our heating and other public and household power

Scanned with OKEN Scanner

requirements. That's not to say that sustainable living should only focus on people who live in urban centres though, there are improvements to be made everywhere - it is estimated that we use about 40% more resources every year than we can put back and that needs to change . Sustainability and sustainable development focuses on balancing that fine line between competing needs - our need to move forward technologically and economically, and the needs to protect the environments in which we and others live. Sustainability is not just about the environment, it's also about our health as a society in ensuring that no people or areas of life suffer as a result of environmental legislation, and it's also about examining the longer term effects of the actions humanity takes and asking questions about how it may be improved .

Rural Development: Rural development is the combination of two words 'rural' and 'development'. Rural means "open land" and includes all persons living outside urban area and who live on farm. Thus agriculture is generally the main occupation in rural areas. While on the other hand Development refers to the growth, evolution, and stage of inducement or progress. The economic contribution of agriculture to India's GDP is steadily declining with the country's broad-based economic growth. Still, agriculture is demographically the broadest economic sector and plays a significant role in the overall socio-economic fabric of India. India is predominantly an agrarian country. Agriculture is the predominant livelihood occupation and the rural population is largely dependent upon it. A large part of this rural population (more than 200 million) is still living below the poverty line and is the focus of rural development programmes. Every government after the Independence of the country in 1947 has committed itself to rural development. So we can say that rural development is a process of transformation from traditionally oriented rural culture towards an acceptance and reliance on science and technology or we can say that rural development as an improvement in the living standard of the masses of low-income population residing in rural areas and making the process of self-sustaining. Rural development can be defined in several ways but for all practical purposes it means helping the poor people living in the villages in their economic development. Rural development aims at the quality of life that is the key factor of sustainable growth in the effectiveness of the agricultural production. To achieve enhanced production and productivity in the rural areas there must be a spatial balance in the social and economic development. So the main target of the sustainable rural development is to bring about improvement in the ecological environment so that it may lead to growth and happiness and to encourage the community participation in the process of development. Here the objective of our study is to find out various programmes undertaken by the Government of India for the rural development and currently what steps are taken by them to improve the areas like agriculture, technology, education and infrastructure. Several poverty alleviation programmes have been launched by the central government for the rural poor, comprising small and marginai farmers, landless labourers and rural artisans such as IRDP, NREP, TRYSEM, RLEGP, JGSY, Antyodaya Programme, DDP, DWCRA, PMRY, JPRGY, etc. Sustainaple Rural development is a sequence of four, clearly identifiable development phases: diagnostic (or explorative) phase, a phase of political negotiations (consensus building), the planning phase and the implementation phase.

People participation: The concept of people's participaion has gained much significance in the rural development programmes. People's participation has been widely used in the discourse of development for last few decades and it has become a worldwide phenomenon. Different committees constituted for the purpose of rural development, organizations and different writers of not only India but also the world analysed people's participation in development process in different ways- The Balawant Rai Mehta

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-I January 2019

committee observed that the rural development can be possible only with the people's participation. According to United Nations Development Programme (1993) "participation means that people are closely involved in the economic, socio-cultural and political processes that affect their lives." The failure of past development efforts was largely distributed to the lack of people's participation. Development was carried out for the people, but not by them.

Importance of people's participation: Socio-economic development of any community or village is totally depending on the participation of local people for whom development activity is carried out. Participation, being one of the strong features of decentralized planning, is important to achieve socio-economic uplift for all sections of people because of the following reasons. 1)For better planning and implementation of rural development programmes. 2) To mobilize the additional resources required for rural development tprogrammes.3) For empowering the people, particularly the poor to play an effective rolein rural development. 4) For Active involvement of the community helps in preparation and execution of effective development action plan by making assessment of the felt needs and constraints of the people easier. 5) For Participation of community members in the development planning process helps in mobilizing resources for effective plan implementation. Besides it also minimized the cost of implementation of the development programmes by reducing the cost of supervision and by eliminating irrelevant components in the action plan. Apart from these, people's participation steps up the speed of implementation of the programmes by mobilizing popular support and co-operation between groups having diversified objectives and interests.(6) Community participation in developmental activities makes the tasks of monitoring and supervision more effective. This ultimately reduces the amount of leakages of resources, both material and human, in the delivery system and in this process minimizes the "distortion effect in the implementation of the plan." (7) Involvement of the people in the process of development planning also acts as a "pressure group" from below, thereby creating conducive environments for formulation of effective plans and its better implementation

Sustainable rural development through people's participation: sustainable development is not possible without participation of local community. People have come up with many example of development which is model for other. There are some examples of sustainable rural development through people's participation.

1) **Ralegan Siddhi** : Ralegan Siddhi is a village in Parner taluka of Ahmednagar District, Maharashtra state in western India. It is considered a model of environmental conservation. The villagers has carried out programs like tree planting, terracing to reduce soil erosion and digging canals to retain rainwater. For energy, the village uses solar power, biogas (some generated from the community toilet) and a windmill. The project is heralded as a sustainable model of a village republic. The village's biggest accomplishment is in its use of renewable sources for energy. For example, all the village street lights each have separate solar panels. Watershed development- in 1975 the village was afflicted by drought, poverty prevailed, and trade in illicit liquor was widespread. The village tank could not hold water as the embankment dam wall leaked. Work began with the percolation tank construction. Anna Hazare encouraged the villagers to donate their labour to repair the embankment. Once this was fixed, the seven wells below filled with water in the summer for the first time in memory. Now the village has water year round, as well as a grain bank, a milk bank, and a school. There is no longer any poverty. Model village The World Bank Group has concluded that the village of Ralegan Siddhi was transformed from a highly degraded village ecosystem in a semi-arid region of extreme poverty to one of the richest in the country.

Scanned with OKEN Scanner

2) **Hiwre Bajar:** Hivre Bazar lies in the drought-prone Ahmednagar district. Prior to 1989, the village was facing several problems such as migration of the villagers to the nearby urban areas, high crime and scarcity of water. In 1990, after Popatrao Pawar was elected as the sarpanch , the villager used funds from government schemes and launched a program to recover its past glory. The villager is conceptualized and planned after Ralegan Siddhi, another village noted for its conservational initiatives with the initiatives of local people under the leadership of Popatrao Pawar. The villagers implemented a drip-irrigation system to conserve water and soil, and to increase the food production. They avoided crops like sugarcane and bananas, which require a high use of water. The program included rainwater harvesting, digging trenches around the hill contours to trap water, afforestation and building of percolation tanks. These initiatives were complemented by a program for social change, which included a ban on liquor, adoption of family planning, mandating HIV/AIDS testing before marriages and *shramdaan*. The initiatives greatly improved the socio-economic conditions in the village, and the village was declared as an "Ideal Village" by the Government of Maharashtra. At the "National Ground Water Congress" in New Delhi on 11 September 2007, the village received the "National Water Award" by the Government of India. In 1995, only a tenth of the village's land was arable and 168 of its 182 families were below the poverty line. By 2010, the average income of the village had increased twenty-fold: 50 of the villagers had become millionaires, and only 3 families were below the poverty line. The grass harvest increased from 100 tonnes in 2000 to 6,000 tonnes in 2004, and the milk production rose from 150 litres a day in the mid-1990s to 4,000 in 2010. Leader of the village says that we achieved sustainable development in our rural area because of peoples participation.

3) **Baripada :** A small tribal village BARIPADA, of Tehsil Sakri, District Dhule of Maharashtra has won the award for "local knowledge and innovations of the rural poor" contest in the Asian region. The contest was undertaken by International Fund for Agricultural Development (IFAD) and received more than 70 entries. This was in appreciation of the strategy of combining local knowledge and innovations with modern technology to uplift rural poor - rather than simply imposing new technology upon them. BARIPADA, a small tribal village of 91 houses (population 700), is located at the border of two Indian states of Maharashtra and Gujarat. By the early 1990s the village faced shortage of firewood, food and water as the forests, they had depended on for generations, had depleted to precarious levels. Mr. Chaitram Pawar - a well-educated youth of the village decided to take things in his hands and led the innovative development process undertaken from the year 1991/92. A post-graduate in commerce, Chaitram turned down many offers of jobs and decided to stay at Baripada. He organized the villagers and thus began their journey of self-development. Their first major activity was to stop deforestation. A decision was taken in 1993 to protect 450 hectares of forest near the village on a contribution of Rs.3 (about a tenth of a US dollar at that time) per home. Punishments were given to anybody who would cut the trees and awards to those who would prevent it. A thick forest started redeveloping in the coming years and in 1997-98 the forest department awarded the village Rs.100,000 (over USD 2700 at that time) in appreciation of their initiative. This village was closely supervised and guided by an NGO-Vanvasi Kalyan Ashram. The NGO runs a small hospital near by. Dr. Anand Phatak and Mr. Ravi Sahare - both working in the hospital - spent their leisure time to help Baripada. Another NGO- Janaseva Foundation joined them to provide cultivation updates on Rice, Potato, wheat, vegetable and other cash crops. Janseva Foundation received a

Scanned with OKEN Scanner

grant from IFAD for 3 years and that is how Baripada came to participate in the contest. The Forest conservation and development work of Baripada was rewarded by IFAD at Bangkok on 23rd July 2003.. Development is an integrated process. The work that began with forest protection at Baripada has progressed in multiple facets improving the life of people. There are now self-help groups, which save money together and use it in need. The village also started night schools for adult illiterates. The primary school of the village was reopened. An absent pupil is fined Rs. 1 per day and villagers fine an absent teacher to Rs. 51 per day. Festivals are celebrated together and the village organizes marriages together to save money. The latest drive is alcohol de-addiction of the people. The few poor families who fed themselves by preparing and selling alcohol were requested to shift to fishing and alcohol production has now totally stopped. The village organizes sports competition every year-kabaddi-in January. About 20 teams from surrounding villages came to participate last year. The aim is not only to enjoy the game but also to disseminate the message of Baripada - the message of self-development.

Conclusion:

The 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States in 2015, provides a shared blueprint for peace and prosperity for people and the planet, now and into the future. India is now 6th largest economy in the world and will be in top three in next few year. For the complete development of the country we need to focus on the rural part. Today itself more than half population of the country lives in the rural area. If we want to become largest econmomy in the world. We have to focus on the development of rural people. That development should be sustainable in nature. Sustainable development is possible only when there is participation of local people. Sustainable Rural development with peoples participation will save the environment and nature. There are so many imitative have taken by people in rural development and which is very succesfull and had positive impact on the society. So real rural development will take place only after the participation of local people.

References:

- Sangtam, T & Yaden, S.(2017)., *People's Participation in Rural Development: A Study of Noksen Block in Tuensang District, Ngaland* . International Journal of Humanities and Social Science Invention ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714 www.ijhssi.org ,Volume 6 Issue 9,September. 2017, PP.45-50
- Jha, A. K., & Anand, P. (2016). *Sustainable Development in conflict Areas for an Inclusive and Peaceful India*- The Road Ahed. Indian Journal of Suatainble development, volume 2, issue 2
- Samah, A. A. & Aref, F.(2009) "*People's Participation in Community Development: A Case Study in a Planned Village Settlement in Malaysia*" , Marsland Press-World Rural Observations ;1(2):45-54
- Rao, V & B.S.,(2008). *Rural Development Strategies and Role of Institutions :Issues, Inventions and Initiatives* (The Associate Publisher, Kacha Bazar, Ambala Cantt, India. 1st Edition)

https://www.Researchgate.Net/Publication/303184951_Sustainable_Rural_Development-Initiatives_Taken_By_Govt_Of_India
https://www.researchgate.net/publication/228275768_The_Dimensions_of_Indian_Rural_Development_Issues_and_Challenges
http://www.necorps.org/pub/India%20case%20study.pdf
http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/40729/14/14chapter%205.pdf

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

Women Empowerment through Panchayat Raj Institution in Rural Area

Jugal Prabhakar Ghuge
PhD Research Scholar
Assiatnt Professor, LMC College of social Work, Jalgaon
Dr. Yashawant Govinda Mahajan
Ph.D. Research Guide
Assiatnt Professor, LMC College of social Work, Jalgaon

Abstract:

India is country of villages and more than half of the population get livelihood from agriculture and related activities. Development of the country also depends on the development rural area. Development of rural area is depends on the development of men and women. Women's Empowerment is very important aspect of development of the country. Empowerment is not just a word but it signifies myriad processes of creation of agency, organization & Social consciousness for the overall development of women. India has the largest democracy in the world where women folk constitute almost half the population. The Indian constitutional provisions of equality gave women political rights by legitimizing their roles for participation in public life. within the formal and legal framework.

With the objective of Empowerment of women in rural part of the country, 73rd amendments to the constitution were made. One third seats both in PRIs have been reserved for them so that they can contribute through active participation in the socio-economic development. The Indian constitution grants women equal rights with men, but strong patriarchal traditions persist and women's lives are shaped by customs that are centuries old. In most Indian families, a daughter is viewed as a liability & is believed that she is inferior and subordinate to men. Sons are idolized and celebrated. Women's participation in the governance at various levels has remained low in the post independence era. Women have been deprived of opportunities and advantages by our traditional society for the past several centuries. This paper will focus on how Panchayat Raj institute gives an opportunity for women to participate in decision making process, social, economical activity of the family and society. It helps for empowerment and overall development of the women in Rural Area.

Keywords: *Women Empowerment, Panchayat Raj Instituion,*

Introduction:

Women empowerment is the most used and discussed term today. The empowerment of women is becoming an increasingly popular term in human rights and developmental discourses. Women play significant role in all walks of life. Empowerment of women is a necessary basic condition for socioeconomic development of any society. Although women constitute one half of the population, they continue to be subjugated, unequal in socioeconomic and political status. Women have been struggling for self-respect and autonomy. Since mid 1980's owing to questioning by women themselves about their oppressed status and plight through varied women's movements, the issue of 'women empowerment' came into focus. For centuries women were not treated equal to men in many ways. They were not allowed to own property; they did not have a Share in the property of their parents. Political system and decision making process in seen clearly in the changes incorporated in the Panchayati Raj Institution. The objective of bringing improvement in the socio-economic Condition of women could be successful only by taking suitable initiatives and measures for empowering them.

Scanned with OKEN Scanner

Empowerment of women will not be possible unless they are provided proper representation in the political system. This objective should be achieved at desired level through making the provision of linking and associating maximum number of women in political affairs even at the lowest level of political activity.

Objectives:

1) To study role panchayat raj institution in rural development
2) To study impact of panchayat raj institution on women empowerment

Hypothesis:

Participation of women in rural politics increased due to reservation in Panchayat Raj Institution

Methodolcgy:

In this study basically secondary source of data collection has been utilized. The information on the women empowerment through panchayat raj in rural area has been collected from various article, reports and website.

Women Empowerment:

Definition of Empowerment: empowerment is the process of increasing the capacity of individuals or groups to make choices and transform those choices into desired actions and outcomes. (World Bank).

Women empowerment: Women empowerment can be defined in very simple words that are making women powerful so that they can take their own decisions regarding their lives and well being in the family and society. It is empowering women to make them able to get their real rights in the society.

Article 21 of the Universal Declaration of Human Rights states that everyone has the right to take part in the government of the country, directly or through the freely chosen representatives. A proper representation of women in political affairs will ensure their views and needs reflected in public policies that affect their lives most. Political empowerment can be defined 'as the capacity to influence decision making process, planning, implementation and evaluation by integrating them into the political system'. It implies political participation which includes right to vote, contest, campaign, party membership and representation in political office at all levels and effectively influences decisions thereby leading to political empowerment'. Political empowerment refers to the process by which women acquire due recognition on par with men, to participate in the development process of the society through the political institutions as a partner with human dignity. Political empowerment denotes a distinct role for women in the formation of policies and influencing decision-making process by integrating them into the political system. Indian women have had little representation in institutional politics since independence. There was more concern in the last two decades towards increasing women's participation in political institutions thereby leading to empowerment. Affirmative action has been accepted as a means to political empowerment.

Panchayati Raj Institutions:

Panchayat Raj is directed towards democratization of administration at the village, block and district level. It came into existence in 1960s and has a history of its own. After the completion of the first Five Year Plan period a study team was costitutated for the evaluation of the working of the National Extension Services (NES) and Community Development Projects(CDP). It revealed that these have not got the participation of the people. So the Central Government appointed a committee headed by BalwantRai Mehta in 1957 to revive their working. The Mehta Committee submitted its report in same year (1957). In 1959 its recommendations were accepted by the National Development

Council. The committee remarked that there must be a linkage between the local people and the government. So it recommended a scheme known as Panchayati Raj system. It is a three-tier structure consisting of three self-governing institutions:

i) Village Panchayat at Village level
ii) Panchayati Samithi at Block level
iii) Zilla Parishad at District level

Women and Panchayat Raj: The Constitution (73..Amendment) Act, 1993

The Panchayats got a constitutional status in 1993, the Gram Sabha found place in it as the Vidhan Sabha of the village. Under the 73rd amendment of constitution of Panchayati Raj Institution, one third of the total seats for scheduled caste, backward class, scheduled tribes and general caste women members in Grampradhan of village Panchayat, Block Panchayat, District Panchayat are reserved for women candidate. Schedule XI, containing 29 powers, was laid down for devolution of powers to the PRIs. The District Planning Committee was proposed for preparing the plans for economic development and social justice at the district level. With the implementation of the State Acts as per the 73rd Constitutional Amendment, a clear-cut role of the PRIs in rural development has been envisaged and the Government of India and different states are now increasingly seeking the assistance of the PRIs in implementation of various schemes and developments programmes. The government of India have invariably sought a meaningful involvement of the PRIs and carved out a specific role for them in the context of the XI Schedule and the five-year plans.

Table 1: Basic data on Panchayati Raj Institutions (PRIs):

Sr. No.		
1	Number of PRIs in the country	2,60,512
2	Number of Village Panchayats	2,53, 268
3	Number of Intermediate Panchayats	6,614
4	Number of District Panchayats	630
5	Number of Elected Members of PRIs	31.00 lakh (approx)
6	Number of Elected Women Representatives	13.75 lakh (approx.)

(Source:Sl.No.1,2,3&4 http://lgdirectory.gov.in Report Generated on 18/04/2019 04:50:37 PM Sl. No. 5&6 MoPR Compilation (as on 27.3.2018))

Panchayati Raj Institutions in Rural Development:

Panchayati Raj Department is an important department related to the rural development. The main objective of this department is to strengthen the Panchayati Raj System in the state according to the 73rd amendment of Indian constitution. So that panchayats can realize the dream of rural administration and rural development with complete coordination and transparency. For this purpose the department has provided a Citizen Charter. For the sake of public convenience and knowledge, this charter has been divided into 7 subjects:-

1. Financial aid to Gram Panchayats. 2. Rural Cleanliness Programmes. 3. Responsibilities of the Panchayats- (Transparency in work, rural administration & development). 4. Responsibilities of public towards Panchayat. 5. Decentralization Programme. 6. Control over the Gram Panchayats 7. Arrangement of Panchayat Help-line. Citizen Charter is a continuous process which will change periodically according to the feelings, recommendations, experiences and reactions of the public.

A) Financial Aid To The Gram Panchayats : Gram Panchayats are given financial aids on the recommendations of State Finance Commission. The main objectives of the financial aid given to these Panchayats are: a) Drinking water supply, cleaning and maintenance

facilities. b) Maintenance of public lamp posts, roads, drainage system, cleanliness programmes, primary schools and maintenance of other public assets. c) Construction of Panchayat Bhawans for meeting halls and for the residence of secretary of Gram Panchayat. d) Construction of Gramin Kisan Bazaar and Livestock Markets. e) Construction of underground water drainage system for the objective of environmental cleanliness.

Conclusion:

Amendments in the constitution have always opened the door for oppressed section of the society. With the establishment of PRIs in our country a woman gets an opportunity to prove her worth as a good politician at grass root level, good administrator, decision-maker or a good leader. The 73rd Constitutional Amendment Act, 1992 is a milestone in this regard. It gives women reservation and compulsory participation in the PRI. It provides women a chance to come forward and participate in societal activity. Various data and reports says that women's participation in politics have increased after 73rd amendment in the constitution. This experiment is proving to be a big success particularly by providing opportunity to women to come out of their houses and participate in administrative and political field. It has to be considered that the inclusion of well qualified women in village Panchayati at the initial state of the interlocution of Panchayati Raj Institution in rural areas would be an important instrumental measure in planning for improving social status and empowering women.

Rural development is essential for the country to become super power. Panchayat Raj Institution is key for rural development. Women constitute half of the population of our country. It is our duty to encourage the women in such a largest democracy of the world. To give a proper status to the women, Government, NGOs, and Universities have to play a vital role in this field. This group of women, if provided representation at village Panchayati level can strongly rise and handle the issues related to the betterment of women, can play dominant role in decision making process and make suitable recommendation for improving the status of women in the meeting. It creates opportunities for women to exercise more control over design and provisions of services and the management of resources in rural community. Women's strong participation in the Panchayat Raj Institution helps to promote gender equality. It also helps for women development. Development of the rural area also depends on the development of women and it is related to each other. For Development of rural India need to develop women, development of women and rural area only possible with women's active participation in panchayat raj institution.

References:

1. T. K. Pandey, *Women Empowerment : Participation In Panchayatiraj Institution*: The Challenge, Jan-Jun 2013, Volume 20
2. Jha. A. K. (2004). *Women in Panchayati Raj Institutions.* New Delhi: Anmol Publication Pvt. Ltd.
3. A.K. Mishra, Naved Akhtar & Sakshi Tarika: Role Of The Panchayati Raj Institutions In Rural Development (An Analytical Study Of Uttar Pradesh)
4. Mahalinga K. *Women empowenment through Panchayat Raj Institution* : Indian Journal Of Reserch, March 2014, Volume 3.
5. Sharma Kumud, *Transformative Politics : Dimensions of Women Participation in Panchayat Raj*, Indian Journal of Gender Studies, Sage Publications, New Delhi
   http://yojana.gov.in/public-account_2016sep.asp
   https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_political_participation_in_India
   https://www.panchayat.gov.in/documents/20126/0/Social+Audit+brouchure.pdf/43ccfdd7-ced8-a151-83ea-cac97e3ceb11?t=1573801815587
   http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/13710/5/05_chapter_02.pdf

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN - 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण : समस्या व उपाययोजना

डॉ. दिपक प्रकाश महाजन
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव

प्रस्तावना :

मानवी उत्पत्ती झाल्यापासून प्राचीन आदीम समाज ते आजच्या ग्रामीण व नागरी समुदायापर्यंतची अखंडत्वता दिसून येते. या अखंडत्वात ग्रामीण समुदाय, गाव एक अवस्था आहे कारण आदिम काळात काही मोजकीच कुटुंबे एकत्र राहत. ते आपल्या उपजिकिसाठी आधी कंदमुळे, फळे गोळा करीत व त्यासाठी एकत्र टोळ्या करून राहत. या टोळ्या म्हणजे स्थलांतर करणारे समुदाय होते. कालांतराने पुरूषांनी कौशल्ये संपदित केली. शेती संदर्भात माहिती मिळवली व उत्पन्नाचे खात्रीचे साधन म्हणून शेती केली जाऊ लागली आणि या टोळ्या एक जागी स्थिरावल्या. त्यातूनच स्थिर स्वरूपाचा समुदाय निर्माण झाला. त्याचीच आकाराने लहान समुदायाची `खेडे` या संघटीत समुदायात गणना होऊ लागली. आपल्या `गाववाडा` या पुस्तकात त्रि. ना. अत्रे लिहीतात, `जिच्या सभोवती कांदेसार - वाहितीला योग्य जमीन आहे व जिच्यामध्ये मातब्बर शेतकरी व पुष्कळसे मजूर आहेत अशा वस्तीला गाव म्हणतात. खेड्यात सर्वच लोक जमीनधारक नसतात तर जमीनीशी संबंधित उद्योग करणारे व जमीनीवर मजूरी करून पोट भरणाऱ्यांची संख्या सुद्धा खेड्यात असते. प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या व कुटुंबाच्या गरजा भागवण्यासाठी कोणती न: कोणती `आर्थिक क्रिया` करावी लागते. आर्थिक क्रिया म्हणजे ज्यातून संपत्तीची निर्मिती होते. त्यामुळे समाजात संपत्तीचे उत्पादन वितरण, विनिमयासाठी विविध आर्थिक संस्था, आर्थिक मंडळे उदयास येतात. या विविध प्रकारच्या आर्थिक संस्था किंवा मंडळाद्वारे प्रतीमानीत आंतसंबंधाची व्यवस्था निर्माण होते तीलाच `अर्थव्यवस्था` असे म्हणतात. भारतात परंपरागत बलुतेदारीद्वारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्वयंपूर्णता प्राप्त झालेली होती परंतू ब्रिटीश कालखंडात व औद्योगिकीकरणाच्या प्रभावाने बलुतेदारी पद्धतीचा ऱ्हास होऊन यंत्रोत्पादन पद्धतीवर आधारीत उद्योग व्यवसाय विकसीत झाले अशा प्रकारे काळानुरूप परीवर्तनामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर सतत परिणाम झाल्याचे दिसते. १९९० पूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्था भयंकर आर्थिक संकटात सापडली होती. या आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारत सरकारने आर्थिक सुधारणांची निती निश्चित केल्यावर म्हणजेच जागतिकीकरणाच्या धोरणांचा स्वीकार केल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये परीवर्तन घडून येऊन विविध समस्या निर्माण झाल्या. थोडक्यात जागतकीकरण म्हणजे जागतिक बाजारपेठेसाठी देशाची अर्थव्यवस्था खुली करणे. यादृष्टीने देशाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यासाठी शक्ती प्राप्त करावी लागते. जागतिकीकरणाच्या धोरणातून उदयास आलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्था, उदारीकरण व खाजगीकरण यामुळे देशातील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्थांवर जसे विपरीत परीवर्तन होऊन समस्या उद्भवल्या त्याचप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थाही या परीवर्तनातून वाचू शकली नाही. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम होऊन विविध समस्या निर्माण झाल्या. याबाबत सदरील संशोधनपर शोधनिबंधात अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द : ग्रामीण, खेडे, अर्थव्यवस्था, समस्या, औद्योगिकीकरण, आर्थिक निती, जागतिकीकरण.

अध्ययनाचे उद्देश :

१) भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आढावा घेणे.

२) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणामुळे झालेले प्रतिकूल परीणाम अभ्यासणे.

३) जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

Scanned with OKEN Scanner

गृहीतकृत्य :

१) जागतिकीकरणातून झालेल्या नव्या व्यवस्थेमुळे भारतातील परंपरागत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परीणाम झाला.

२) जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील उद्योग बंद पडले.

३) भारतीय शेती व्यवसायामध्ये जागतिकीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माण झाला.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोध निबंधासाठी निदानात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला असून या आराखड्यानुसार एखाद्या विषयासंदर्भात वास्तविक तथ्ये संकलीत करून त्याची कारणमिमांसा केली जाते व समस्या सोडवणूकीसाठी उपाययोजना सुचवल्या जातात म्हणजेच निदानात्मक आराखड्यात एखाद्या प्रश्नावर अथवा समस्येवर उपाययोजना सुचविणे हे या आराखड्याचे उद्दिष्ट आहे.

याबरोबरच प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम तथ्य स्त्रोतांतर्गत/ सामग्री अंतर्गत विषयाला अनुसरून व काही मुख्य संकल्पना विचारात घेऊन त्यावर आधारीत पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके, संकेतस्थळे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला व संबंधित विषयाचे आशय विश्लेषणाद्वारे वस्तुनिष्ठ क्रमबद्ध वर्णन करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :

भारतातील परंपरागत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत बलुतेदारी अस्तित्वात होती. तत्कालीन समाजात जरी विविध समस्या अस्तित्वात असल्या तरी स्थिरता होती. कारण समुदायात गरजा मर्यादीत होत्या व माफक साधनांद्वारे त्या पूर्ण करणे शक्य होते.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या ग्राम स्वराज्याच्या कल्पनेचा मूळ उद्देशच हा होता की परंपरागत खेड्यांचे आदर्श गावात रूपांतर करणे. त्यासाठी त्यांनी ग्रामोद्योगांना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले.

कोणतेही राष्ट्र विकसित किंवा अविकसित ठरवायचे झाले तर त्या राष्ट्रामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीयदृष्ट्या किती सुबत्ता आहे हे पाहून निर्णय द्यावा लागतो. भारतासारख्या देशाची अर्थव्यवस्था औद्योगिक क्षेत्राबरोबरच शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. यादृष्टीने विचार करता शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. (अकोलकर शिवाजीराव, ७०)

कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण विकासाचे केंद्र कृषी विकास हे आहे कारण त्यावर ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबीत आहे. स्वातंत्र्याच्या ७२ वर्षानंतरही आज सुद्धा देशातील ६५ टक्के जनता ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. कृषी क्षेत्रांतर्गत भारतीय लोकसंख्येच्या ७० टक्के व्यक्ती अवलंबीत आहे कारण भारताच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या (३२.४४ कोटी हेक्टरच्या) १४ कोटी २६ लाख हेक्टर क्षेत्रांतर्गत शेती केली जाते. म्हणजेच हे एकूण क्षेत्रफळाच्या ४७ टक्के आहे तर राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा मोठा वाटा आहे. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी ४४ टक्के उत्पन्न शेतीतून निर्माण होते, जे इतर पाश्चात्य उद्योगप्रधान देशांच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाट्यापेक्षा कितीतरी अधिक आहे. उदा. अमेरीकेने ३.२ टक्के, ऑस्ट्रेलियात ७.६ टक्के व इंग्लंडमध्ये ३.१ टक्के. भारतात इतर पाश्चात्य राष्ट्रांइतके औद्योगिकरण अजून झालेले नाही. त्यामुळे शेती हाच व्यवसाय अत्यंत महत्वाचा आहे. असे जरी असले तरी भारतीय ग्रामीण कृषक समाज अनेक शतकांपासून तर आजतागायत विविध संकटांनी ग्रासलेला दिसून येतो. आधुनिक कालखंडात औद्योगिकीकरण, नागरीकरण व जागतिकीकरणाच्या वर्चस्वाखाली ग्रामीण समाजव्यवस्था भरडली गेली. आजच्या संदर्भात जो `जागतिकीकरण` हा शब्दप्रयोग आपण करतो त्याचा संबंध भारत सरकारने १९९१ पासून घेतलेले धोरणात्मक बदल होय. भांडवलशाहीच्या उगमापासून नागरिकरणाची प्रक्रिया सुरू होते. प्रत्येक कालखंडातील जागतिक भांडवलशाहीच्या अवस्थेवरून ती ठरत असते. जागतिक बाजारासाठी देशाची अर्थव्यवस्था खुली करून देणे

Scanned with OKEN Scanner

म्हणजे जागतिकीकरण होय. यासाठी देशाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करण्याची शक्ती प्राप्त करावी लागते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणाव्या लागतात.

दिपक नैय्यर यांच्या मते, ``एखाद्या देशाचे आर्थिक व्यवहार त्या देशाच्या भौगोलिक व राजकीय सीमेच्या बाहेरपर्यंत विस्तरीत करण्याच्या प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे म्हणतात. याचाच अर्थ असा की, देशाची अर्थव्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडणे होय.''

१९८१ ते १९९० च्या दशकात भारतीय वस्तूंच्या निर्यातीत वेगाने वाढ घडून आली असली तरी यापेक्षा जास्त वेगाने आयातीत वाढ झाल्याने भारतीय परकीय कर्ज वाढून भारताला आर्थिक संकटाला तोंड द्यावे लागले. यावेळी आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीतून मदत घेताना भारतावर नवीन अटी लादल्या त्यामुळे १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण लागू केले. त्या अंतर्गत भारताची अर्थव्यवस्था खुली करण्यात आली. सामाजिक क्षेत्रातील शासनाच्या हस्तक्षेप कमी करण्यात आला. उद्योगांवरही नियंत्रण कमी करून वीज निर्मीती व पुरवठा या पायाभूत उद्योगात शासनाने परकीय गुंतवणूकीची वाट खुली केली. पुढे १९९३ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेचा सदस्य म्हणून शासनाने स्वाक्षरी केली.

जागतिक भांडवलशाहीच्या एका टप्प्यात गॅट संस्था केंद्रभूत होती १९९३ नंतर जागतिक व्यापार संघटनेच्या स्थापनेबरोबर तिचा कार्यक्रम संपुष्टात आला. जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून १९९५ मध्ये डंकेल प्रस्तावामध्ये प्रथमच शेती व्यापार याचा समावेश केला गेला. त्या अंतर्गत सरकारने खालील नियम व अटी मान्य केल्या.

१) सारख्या स्वरूपाचे जकातेतर निर्बंध आंतरराष्ट्रीय व्यापारसंदर्भात काढून टाकणे.

२) शेत मालाच्या किंमती ठरवताना उत्पादन खर्च व इतर अडथळे दूर करणे.

३) शेती मालाच्या निर्यातीला प्रत्यक्ष स्वरूपात दिल्या जाणाऱ्या अर्थसहाय्यात कपात करणे.

वरील अटी व नियमांचा परीणाम म्हणून शासनाला आज कृषी क्षेत्रातील अनुदाने व सवलती कमी कराव्या लागल्या. कृषी व्यवसायावरती पेटंट देण्याची कायदेशीर तरतूद पूर्णतः स्वीकारली शेतकऱ्याच्या सबसीडीमध्ये होणारी कपातीचा कृषी क्षेत्रावर खुप मोठा परिणाम झाला त्याचा परिणाम लक्षात घेता भारतात वाढत्या शेतकरी आत्महत्येच्या रूपाने दिसत आहे. नरसिंहन कमिटीच्या अवालात बँकांनी आपला नफा जास्तीत जास्त वाढवण्या ऐवजी शिफारशीचा विचार करता, त्यामुळे भारतीय कृषि, शेतकरी, शेतमजूर संकटात सापडले. जो शेतमाल आपल्या देशात मुबलक आहे तोच या देशात खुलेआम बाहेरून येत असल्याने देशांतर्गत शेतीवर अवलंबून असणारे छोटे शेतकरी, कामगार व त्यांची कुटुंबे यांचे भवितव्य अंधःकारमय झाले. भारतीय शेतकऱ्यांना जागतिक बाजारपेठ मिळणे तर दुरच पण स्वतःची हक्काची भारतीय बाजारपेठ मिळणेसुद्धा दुरापास्त झाली. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे भारतात गुंतवणूक होऊन कृषीची दर एकरी उत्पादन क्षमता वाढेल तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ खुली झाल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल व शेतीचा विकास होईल ही जागतिकीकरणाच्या अंमलबजावणी मागची शासनाची भुमिका होती परंतु शेतीचा विकास तर सोडाच याउलट दिवसेंदिवस शेती विषयक समस्यांनीच अधिक जटील रूप धारण केले आहे.

जागतिकीकरणाच्या आधारे विकसीत राष्ट्रांच्या अनुसार चालणाऱ्या धोरणांमुळे त्याच्या अर्थसहाय्यावर चालणारा व त्यांच्या नियमांना अनुसरून धोरण ठरवणारा आपला देश जागतिक वेठबिगार बनला आहे व प्रगत राष्ट्राच्या हातचे बाहुले बनला आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेचा परिणाम म्हणून शासकीय नियंत्रण कमी होत खाजगीकरणास चालना मिळून आर्थिक विविध परवान्यांना अर्थ उरत नाही. याचा परिणाम सार्वजनिक उद्योग बंद पडणे, आधुनिक प्रगत राष्ट्रांमधील उत्पादनांच्या स्पर्धेत न टिकू शकल्यामळे पारंपारिक उद्योगसुद्धा बंद पडत आहेत. तसेच रोजगारी वाढवणाऱ्या सरकारी खर्चात कपात केली जात आहे. याबरोबरच विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone) या सारख्या संकल्पनेद्वारे त्याची देशातील विविध भगात स्थापना करून देशाची भरभराट घडवून आणण्यासाठीचे शासनाच्या ध्येयाचा परिणाम ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी हस्तगत केल्या अशा शेतकऱ्यांचे योग्य पुनर्वसन होऊ न शकल्यामुळेसुद्धा अनेक समस्या उद्भवल्या आहेत. या अनेक कारणांनी ग्रामीण बेकारी वाढत आहे. लघु उद्योग, तर काही व्यवसाय इतिहास जमा झालेले

आहेत. सधन व मोठ्या शेतकऱ्यांनी आधुनिक यांत्रिकीकरणाचा वापर केल्यामुळे शेतीत काम करणाऱ्या शेतमजुरांच्या संख्येवर याचा परिणाम होऊन ग्रामीण बेकारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.

मुक्त अर्थव्यवस्थेत भारतीय शेतकरी जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेला बळी पडला आहे. या स्पर्धेच्या परिणाम लहान शेतकऱ्यांवर होत आहे. स्थानिक कृषी बाजारपेठेत, मोठे शेतकरी, दलाल, व्यापारी व सावकार यांचे वर्चस्व वाढल्यामुळे भारतातील लहान शेतकरी एकाच वेळी जागतिक आणि स्थानिक विषमतेला तोंड देत आहेत.

सारांश :

जागतिकीकरणाचा परिणाम आज देशातील सर्व संस्था व घटकांवर होत असतांनाच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम झालेला दिसून येतो. दिवसेंदिवस गरीब आणि श्रीमंतांमध्ये दरी वाढत जाऊन समाजात विषमता वाढत आहे. याचा परिणाम श्रीमंत शेतकऱ्यांचे वर्चस्व वाढत आहे. शासन दरबारी उच्चवर्गीयांचे वर्चस्व वाढत आहे. बँकांची शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवण्याची उदासीनता दिसून येत असून जागतिकीकरणामुळे बदलेल्या कृषीधोरणांमुळे शेतकरी हवालदील झाले असून जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेत ढकलले गेले आहे. त्यामुळे त्यांना आपले अस्तित्व टिकविणे अवघड होत आहे. कृषी बाजारपेठेत सावकार, दलाल, यांचे व्याजदर वाढत असून शेतकऱ्यांकडून प्रसंगी कर्ज काढून, महागडी खते, बी-बीयाणे खरेदी केली जात आहे. नव्या तंत्रज्ञानासाठी खर्च केला जातो आहे. परंतु आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत टिकाव न लागल्यामुळे व योग्य भाव न मिळाल्यामुळे शेतकरी कर्जाच्या दबावाने हतबल होऊन शेवटी आपली जीवन यात्रा संपवण्याचा म्हणजे आत्महत्या करण्याचा मार्ग अवलंबीत आहे. परिस्थिती अशीच राहीली तर भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रमाणात दिवसागणीक वाढ होत जाणार आहे.

थोडक्यात आजच्या काळात विकासावर लक्ष केंद्रीत सरकार या अर्थाने कार्य करीत असले तरी प्रीतीश नंदी यांच्या परांगदा झाला आहे 'विकास' या दैनिक दिव्य मराठी वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेखात त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की तुम्हाला विकास कुठे दिसतो आहे? शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या आहे, रोजगार संधी निर्माण होत नाही, कारखाने उद्योग बंद पडत आहेत, बरेच उद्योग विदेशात स्थलांतर करीत आहेत. नोटबंदीमुळे कंगाल झालेल्या गरीबांनीदेखील आपल्या साऱ्या आकांक्षा सोडून दिल्या आहेत. अर्थव्यवस्था निश्चितपणे संकटात आहे. सरकारी पातळीवर वस्तुस्थिती नाकरण्यात येत असली तरी ती सुधारण्यासाठी ठोस पावले उचलली गेली नाहीत.'' तर रूचिर शर्मा यांच्या आर्थिक व राजकीय स्थिती सामान्य होताना....... या दिव्य मराठी वर्तमानपत्रात भूमिका या सत्रातील लेखात ते असं नमुद करतात की भारताने आपली बाजारपेठ जगासाठी खुली केली तेव्हा अर्थव्यवस्था वैश्विक होण्यास सुरूवात झाली. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जगातिकीकरणाचा परिणाम होत असलेला गेल्या दशकातील बुम आणि सध्याच्या मंदीतून अनुभवास आलेला आहे. त्यांच्या मतं, ``सद्यस्थितीतील सरकारद्वारे चुकीची धोरणं, नियम आमलात आणल्यामुळे अर्थव्यवस्थेची अधोगती होण्यास सुरूवात झाली. उदा. नोटबंदी, चुकीच्या पद्धतीले लागू केलेला जीएसटी. त्यामुळे वित्तीय क्षेत्रावर त्याचे गंभीर परिणाम झाले. त्यावर परीणामकारक उपाय योजले गेले नाहीत. २०१७ मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्था ज्या वेगाने आगेकूच करीत होती. त्यावेगाने ताळमेळ राखण्यास भारतीय अर्थव्यवस्था अपयशी ठरली, तेव्हापासून भारत जगापासून वेगळा पडू लागला तर २०२० मध्ये जगाची अर्थव्यवस्था चक्रीय गतीने वाढणार आहे. जग ज्या दिशेने जात आहे त्याच दिशेने भारताला जावे लागेल. आता भारत पूर्वपदावर येत आहे, हाच मोठा चमत्कार आहे. पण तो अर्थव्यवस्थेचा नाही तर लोकशाहीचा आहे.``

निष्कर्ष :

- जागतिकीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यामुळे कमी उत्पन्नाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर ताण निर्माण होऊन देशावर असणाऱ्या कर्जाच्या बोझ्यात वाढ होत आहे.
- जागतिकीकरणाचा परिणाम देशात आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे.
- आयातीवरील निर्बंध शिथिलता व किमान आयात अनिवार्य केल्याने भारताच्या मालाची मागणी दिसेंदिवस कमी होऊन उत्पन्नात घट होत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

- शेती संदर्भात जागतिकीकरणामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले असून प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापराने उद्योगांची उत्पादन क्षमता जरी वाढली असली तरी लोकसंख्येने विशालकाय अशा आपल्या देशात बेरोजगारी वाढली आहे. हीच बाब शेतीला लागु केल्यास ग्रामीण बेकारीच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.
- जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटातून निर्माण झालेल्या अस्थिर परिस्थितीमुळे उदासीनता येवून शेतकरी दिवसेंदिवस कर्जाच्या ओझ्याखाली दबले जात आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

उपाययोजना :

- जागतिकीकरणाद्वारे भारताने जरी मुक्त आर्थिक नितीचा स्वीकार केला, खाजगीकरणाला चालना मिळाली असली तरी शासकीय सहभागीत्वाचे महत्त्व जाणून धोरणे ठरवावीत.
- मागणी व पुरवठ्याच्या संदर्भात शासनाने जागतिक स्तरावरील उत्पादनावर मार्गदर्शन करण्याची व्यवस्था करावी.
- सरकारने सहकारी शेतीला प्रोत्साहन देऊन विशेष सवलती द्याव्यात.
- इतर देशांनी त्यांच्या शेती क्षेत्रात गुतलेल्यांना ज्याप्रमाणे अनुदान व सबसीडी देऊन विकास साधला आहे त्यानुसार भारत सरकारनेदेखील त्याची अंमलबजावणी करावी.
- शासनाने भारतीय मनुष्यबळाला वैचारिक, आर्थिक दृष्टिने सक्षम बनविण्यासाठी प्रयत्न करावे.
- शेती संदर्भात कर्जपुरवठा करण्यासंदर्भातील नितीमध्ये योग्य ते बदल घडवून शासकीय बँका व खाजगी बँकांना त्यानुसार त्याची अंमलबजावणी करण्यास बाध्य करणे.
- देशातील सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याऐवजी त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणाव्यात.

संदर्भ :

- अकोलेकर, शिवाजीराव (१९८६), प्रथम आवृत्ती, 'ग्रामीण जीवन संघटन विकास', पुणे : प्रवदा प्रिंटर्स.
- काचोळे, दा. धो. (२००९), प्रथम आवृत्ती, 'भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र', औरंगपुरा, औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन्स.
- खैरनार, दिलीप (२०१०), प्रथम आवृत्ती, 'भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र', औरंगपुरा, औरंगाबाद : विद्या बुक्स पब्लिशर्स.
- गोरे, अशोक (२०१४), प्रथम आवृत्ती, 'ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र', औरंगाबाद : श्री बालाजी आर्ट प्रिंटर्स.
- नाडगोंडे, गुरूनाथ (२०११), 'ग्रामीण समाजशास्त्र', पुणे : कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन.
- पांगुळ, बारहाते नंदा (२००९). 'भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास', नागपूर : आशू प्रिंटर्स.
- पंडितराव, यशवंत (२०००), पहिली आवृत्ती, 'भारतातील ग्रामीण औद्योगिकीकरण', मुंबई.
- जाधव, अश्रू (२०१३), प्रथम आवृत्ती 'ग्रामीण विकासातील आव्हाने', नागपूर : सरसाहित्य केंद्र प्रकाशन.
- विद्याभूषण, सचदेव डी. आर. (२००९), प्रथम आवृत्ती, 'An introduction to sociology : समाजशास्त्र परिचय', पुणे : के. सागर प्रकाशन.

साप्ताहिक

- घाटोळे विवेक, धोळवे सोमनाथ (८ जून २०१९), 'कल्याणकारी योजनांचे यश', साप्ताहिक साधना, पृ. क्र. ३२.
- महाजन सुलक्षणा (२० जुले, २०१९), 'भरकटलेल्या अर्थव्यवस्थेचे दशक', साप्ताहिक साधना, पृ.क्र. १९.

Scanned with OKEN Scanner

त्रैमासिक

- सिंह सतीष (डिसेंबर २०१९), `कृषी आधारीत उद्योगों को प्रोत्साहन`, कुरुक्षेत्र, पृ.क्र. १८

वार्षिक अंक

- कोल्हटकर, ग. बा. (मार्च २०१७) अंक ६ वा, `नवे आर्थिक धोरण आणि भारतीय समाज`, समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, पृ.क्र. २३.

वर्तमानपत्र

- दै. दिव्य मराठी, जळगाव (भूमिका) दि. २५ डिसेंबर २०१९ पृ.क्र. ४.
- दै. दिव्य मराठी, जळगाव (भूमिका) दि. २६ डिसेंबर २०१९ पृ.क्र. ६.

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

स्त्रियांचे शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने सबलीकरण : भारतीय सामाजिक परिस्थिती व संविधान.

डॉ. दीपक प्रकाश महाजन
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव.

गोषवारा-(Abstract)

शाश्वत विकास याचा अर्थ निसर्गतः आपल्या क्षमता अनंत काळापर्यंत टिकवून अधिकाधिक प्रगतीकडे वाटचाल करणे होय.थोडक्यात अनंत काळासाठी किंवा मर्यादित कालावधीसाठी झालेला विकास टिकून राहणे आणि विकास होत राहणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.आज आहे त्यापेक्षा उद्या अधिक चांगली स्थिती असणे म्हणजे विकसित होत जाणे होय.स्त्रियांच्या यसक्षमीकरणातून शाश्वत विकास साधण्यासाठी समाज व शासन हे दोन प्रमुख घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

सामाजिक उत्पत्ती पूर्व कालखंडात प्राथमिक अवस्थेत टोळीने व समूहाने स्त्री-पुरुष दोघेही सारख्याच पातळीवर राहत असत.शिकार करून श्वापदं ओढून आणण्याचे काम पुरुष करीत ते मास बांधण्याचे व वाटपाचे काम सूर्या करीत ही श्रमविभागणी त्या काळात असली तरी स्त्रियांकडे टोळीचे नेतृत्व असायचे.तर तत्कालीन स्त्रिया बौद्धिक व शारीरिक दृष्ट्या या पुरुषा इतक्यात सक्षम असायच्या असे मानवाच्या प्राथमिक व्यवस्थेविषयी सांगण्यात येते. कालांतराने शेतीचा शोध लागल्यापासून मानव स्थिरावला त्यांची सांस्कृतिक जडणघडण होत गेली. अशा पद्धतीने समाजजीवनाला सुरुवात होऊन प्राचीन काळी वैदिक काळात स्त्रीला देवते समान पूज्य मानले जात होते तिला पुरुषांप्रमाणेच समान अधिकार व स्वातंत्र्य प्राप्त होते. सुरुवातीच्या काळात समान दर्जा प्राप्त झालेली स्त्री मध्य काळापासून परकीयांची आक्रमणे व स्वार्या मुळे तिच्यावर कठोर बंधने लादण्यात आली. परंतु तरीही स्त्री आणि पुरुषाचे सहजीवन अनादिकाळापासून अतुट स्वरूपाचे राहिलेले आहे. त्यानंतर ब्रिटिश काळात स्त्री सुधारणा व सबलीकरणाच्या दृष्टीनेदृष्टीने विविध सामाजिक आणि शैक्षणिक चळवळीच्या माध्यमातून समाजसुधारकांनी कृतिशील कार्यक्रम हाती घेतले स्त्री विषयक समाजाचा दृष्टिकोन लवचिक बनवून शिक्षण, नोकरी आणि सामाजिक, राजकीय चळवळीमध्ये स्त्रियांनी आपला सहभागाने प्रगतीच्या कक्षा ओलांडल्या. पुढे देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय संविधान अस्तित्वात आले. संविधानाने सुद्धा स्त्रियांना समान हक्क व अधिकार दिले त्याच बरोबर विविध कायद्यांची निर्मिती झाली या आधारे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सुद्धा स्त्रियांनी आपले आर्थिक स्वावलंबन आणि करिअर या दृष्टीने प्रत्येक क्षेत्रात भरारी घेतलेली दिसते परंतु तरीही स्त्रीला पुरुषाइतके समान स्थान समाजाने मिळू दिले नाही त्यामुळे स्त्रियांचे एका बाजूला सबलीकरण होत असतानाच दुसऱ्या बाजूला मात्र तीची सांस्कृतिक व सामाजिक प्रगती मंदावली. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरणातून शाश्वत विकास घडून येण्यास अडथळा निर्माण झालेला दिसतो.

मुख्य शब्द- (Keywords) - शाश्वत विकास, सबलीकरण, सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक दृष्टिकोन, संविधान

उद्देश्य-(Objective of the Study)

1) शाश्वत विकासाची संकल्पना जाणून घेणे.
2) भारतीय परंपरागत प्रथा, परंपरेतून निर्माण झालेली समाजिक परिस्थिती व स्त्री सक्षमीकरणाच्या परस्पर संबंधांचे विश्लेषण करणे.
3) भारतीय स्त्रियांचा सबलीकरणातून शाश्वत विकास घडण्यासाठी संविधानिक तरतुदींचे योगदान अभ्यासणे.

गृहीतकृत्य-(Hypothesis)

1) भारतीय परंपरागत समाजव्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथा, परंपरा व परिस्थितीमुळे समाजात स्त्रियांच्या सबलीकरणातून निर्माण होणाऱ्या शाश्वत विकासात अडथळे निर्माण झाले आहेत.
2) भारतीय संविधाना अंतर्गत स्त्रियांचे सबलीकरण होऊन शास्वत विकास साधण्यासाठी अनेक तरतुदी केल्या असल्या तरी प्रत्यक्षात समाजात मात्र स्त्री सबलीकरणाला अनुसरून परिपूर्ण परिस्थिती निर्माण झालेली नाही.

संशोधन पद्धती-(Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनपर निबंधाचा अभ्यास द्वितीय स्रोतांवर आधारित आहे. त्यात संशोधकाने स्त्री सबलीकरणातून शाश्वत विकास, भारतीय समाजातील स्त्रियांचा विविध काळातील दर्जा, स्थिती त्याचा स्त्री सक्षमीकरणावर झालेला परिणाम, स्त्री सक्षमीकरणाला विचारात घेऊन निर्मित संविधानिक तरतुदी इत्यादी मुख्य संकल्पनांना विचारात घेऊन त्यावर आधारित पुस्तके, संदर्भ ग्रंथांचे अध्ययन करून विषयाचे गुणात्मक विश्लेषण केले आहे.

विषय विवेचन-(Subject Discussion)

शाश्वत विकास ही संकल्पना जाणून घेण्याच्या अगोदर विकास या शब्दाचा अर्थ विचारात घेणे आवश्यक आहे. 'विकास'याचा अर्थ परीवर्तना द्वारे झालेली प्रगती होय. परिवर्तना अंतर्गत दोन बाजू येतात चांगली व वाईट सामाजिक दृष्टिकोनातून चांगले परिवर्तन म्हणजेच विकास जो व्यक्तीमध्ये सामाजिक व आर्थिक प्रगतीला कारणीभूत ठरतो. व्यक्तीच्या विविध क्षेत्रातील प्रगतीसाठी विकास आवश्यक असतो म्हणजेच विविध क्षेत्रातील सद्य परिस्थिती व आवश्यक परिस्थिती यामधील अंतर जेव्हा कमी कमी होत जाते तेव्हाच खऱ्या अर्थाने विकास होतो. आजच्या आधुनिक काळात विकासाचा विचार करताना शाश्वत विकास म्हणजे अनंत काळासाठी किंवा मर्यादित कालावधी झालेला विकास टिकून राहणे आणि विकास होत राहणे. याचाच अर्थ आज आहे त्यापेक्षा उद्या अधिक चांगली स्थिती असणे विकसित होत जाणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. यादृष्टीने स्त्रियांचा शाश्वत विकास होण्यासाठी व त्यांची निरंतर शाश्वत प्रगती घडून येण्यासाठी स्त्री सबलीकरणाअंतर्गत येणाऱ्या घटकांचा विकास होण्याची गरज आहे. उदा. कौटुंबिक सबलीकरण, सामाजिक सबलीकरण, आर्थिक सबलीकरण सांस्कृतिक सबलीकरण, धार्मिक सबलीकरण, राजनैतिक राजकीय सबलीकरण, कार्या विषयक सबलीकरण, मानसिक सबलीकरण इत्यादी. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचे सबलीकरण आवश्यकता आहे. परंतु भारतीय परंपरागत समाज व्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथा,परंपरा व परिस्थितीमुळे समाजात स्त्रीया सक्षमीकरणापासून वंचित राहिल्या. कारण विविध कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती व त्यातून निर्माण झालेली समाजिक मानसिकता याचा परिणाम स्त्रियांच्या सबलीकरणास अनेक अडथळे निर्माण करतात उदा. अशिक्षितपणा, गरीबी , जागरूकतेचा अभाव, दोषपूर्ण शिक्षण प्रणाली, सांस्कृतिक मान्यता व परंपरा, संकीर्ण विचारधारा, पितृप्रधान संस्कृती, सामाजिक कुप्रथा, प्रौढ शिक्षणाचा अभाव, महिला शिक्षणाचा अभाव, लिंगभेद, संविधानिक तरतूदींप्रती उपेक्षा, राजकीय कारणं इत्यादी. या आधारे विविध

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

कालखंडातील प्रथा-परंपरा मधून सामाजिक दृष्टिकोनानुसार स्त्रियांच्या दर्जा व भूमिका जाणून घेण्यासाठी संक्षिप्त चर्चा करणे क्रमप्राप्त ठरते.

USE THE BOOK WITH CARE

- **मानवी उत्क्रांतीचा कालखंड-** डॉ. विठ्ठल घारापुरे यांच्या 'मानवी भूगोल'या ग्रंथात ते लिहितात की सुमारे 450 कोटी वर्षापूर्वी पृथ्वीची निर्मिती झाली सूर्यापासून अलीप्त झालेले हे वस्तुमान हरवला थंड होत जाऊन तीच्यावर वातावरण व जलद वातावरणाची निर्मिती झाली. सुमारे इ.स.पू .200 कोटी वर्षापूर्वी पृथ्वीतलावरील जलाशयात पहिला एक पेशीय सजीव प्राण्यांची उत्पत्ती झाली आणि हा एक पेशीय प्राण्यांमध्ये प्रगतीच्या दिशेने बदल होत गेले व त्यापासून आजची सजीव सृष्टी निर्माण झाली. 10 लाख वर्षापूर्वी पृथ्वीवर जंगली प्राण्यांची उत्पत्ती झाली. आद्यमानववंशामध्ये कालांतराने बदल होत जाऊन सध्याच्या मानवाचे विकसित रूप निर्माण झाले. आदिमानवाच्या काळात टोळ्याटोळ्यांनी राहणारा हा काळ स्त्रियांना प्रतिष्ठा देणारा होता तेवढेच नाही तर स्त्रियांशीवाय पुरुष अपुरा आहे व स्त्रीशिवाय त्याचा उदरनिर्वाह व इतर गरजा भागणार नाहीत हे ओळखून होता.त्यामुळेच कुटुंबात स्त्रियांची सत्ता अबाधित होती एवढेच नाही तर स्त्री कमकुवत आहे,पुरुषापेक्षा ती कमी दर्जाची आहे हा विचार त्या काळात नव्हता म्हणूनच या काळानंतर पुढे येणाऱ्या वैदिक काळात स्त्रियांना प्रतिष्ठा दिली गेली होती.
- **वेदकाळ-** वेदातील काही सुक्ते स्त्रियांनी केली असल्याची नोंद इतिहासात असून विश्वावारा, सूर्या, जुहू, इंद्राणी, श्रद्धा, राची, सर्पराज्ञी, लोपमुद्रा, गार्गी, मैत्रीयी इत्यादी विदेशी स्त्रियांची नावे उल्लेखनीय आहेत ज्यांच्या रचना ऋग्वेद संहितेमध्ये दृष्टिगोचर केलेले आहेत. थोडक्यात वैदिक काळात स्त्रियांना बरेच महत्त्व होते एवढेच नाही तर त्यांना सन्मानाने वागवीत असताना स्त्री-पुरुष असा भेदच समाज करीत नव्हता.
- **ब्राह्मण्यकाळ /उत्तर वैदिक कालखंड-** या काळात जातीप्रथेच्या भिंती उभ्या राहिल्या असून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र अशा अभेद्य भिंती समाजात उभे राहिलेले आहेत तर याच काळात ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, व अथर्ववेद या चारही वेदांची निर्मिती झालेली असून या विधानाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी ब्राह्मण्यग्रंथांची निर्मिती झालेली आहे. ब्राह्मणांचे वर्चस्व दाखवण्याचा व इतरांना कमी लेखनाचा प्रकार या ब्राह्मण्यक ग्रंथातून दिसतो. हे "ऋग्वेद: सांस्कृतिक संघर्षाचा इतिहास"या ग्रंथातून असे नमूद करण्यात आलेले आहे. ब्राम्हण्यके काळ हा क्रूर मानला जातो याच कालखंडामध्ये उपनिषदे, आरण्यके, सूत्रग्रंथ, वेदांगे,उपवेद इत्यादींमधिल संस्कार मानवांवर बिंबवण्यात आले यातूनच समाज मनामध्ये स्त्रियांविषयी दुय्यम व नकारात्मक दर्जाची मानसिकतेला खतपाणी घालण्यात आले या कालखंडापासूनच स्त्रीयाची सर्व दृष्टीने पिछेहाट होताना दिसते.
- **बौद्ध व जैन धर्मीय कालखंड-** बौद्ध कालखंड ब्राह्मणांचे व ब्राह्मणके ग्रंथाचे महत्त्व कमी करणारा व त्याला काटशह देणारा व सामान्या पुढे ज्ञान व मुक्तीचा मार्ग ठेवणारा तर जैन धर्मीय कालखंड ब्राह्मण कर्मकांडांना काटशह देऊन मानवी जन्म मुक्तीचा नवा मार्ग सांगून गेला. परंतु या कालखंडात सुद्धा काही प्रथा स्त्रियांच्या बाबतीत स्त्रियांचे गौणत्वच दर्शवणाऱ्या आहेत.
- **मध्ययुगीन कालखंड-** साधारणतः मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचा आढावा घेताना सर्वसाधारणपणे आठव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकापर्यंत चा इतिहास अभ्यासला जातो या कालखंडात सुलतानाची व मोगलांची सत्ता भारतात प्रस्थापित झाल्यावर तत्कालीन हिंदू समाजातील स्त्री जीवनावर त्याचा मोठा विपरीत परिणाम झाला.स्वातंत्र्य,हक्क,शिक्षण याबाबतची स्थिती स्त्रियांच्या संदर्भात अधिक संकुचित झालीकारण मुस्लिमांच्या आक्रमणाचे भय सातत्याने असल्याने संरक्षणाच्या नावाखाली स्त्रीला गुलामगिरीचे जीवन जगण्याची वेळ आली स्त्रीला

COLLEGE OF SOCIAL WORK LIBRARY JALGAON 7045

समाजात दुय्यम स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसते. याचा परिणाम मध्ययुगीन भारतीय समाज जीवनात बालहत्येच्या प्रथेला प्रोत्साहन मिळाले म्हणजेच कुटुंबास मुलीचा जन्म हा अनेक दुःखाचे कारण समजण्यात येई.त्यामुळे हिंदू समाजातील असंस्कृत किंवा अशिक्षित मागासवर्गीय समाजातही बालहत्याची प्रथा रूढ झाली. या काळात भारतीय स्त्रियांवर पडदा पद्धत, बालविवाह पद्धत,जोहार पद्धत,सतीप्रथा,बालहत्या पद्धत इत्यादी अनेक प्रथांमुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा कुटुंबाचा दृष्टिकोन नकारात्मक व संकुचित स्वरूपाचा झाला.त्यामुळे त्या काळातील स्त्री जास्तीत जास्त दुर्लक्षित व कमकुवत झाली. एकंदरीत मध्ययुगीन काळात मुस्लिम समाजातील स्त्रियांचे सामाजिक जीवन पुरुषांपेक्षा दुय्यम प्रतीचे होते.

- **पेशवे कालखंड-** या कालखंडात स्त्री जीवनाचा अभ्यास करताना असे दिसते की स्त्री जीवनाच्या संदर्भात मनुस्मृतीच्या विचारसरणीला राजाश्रय मिळाला होता. त्यामुळे या कालखंडात समाजमनावर प्रथा परंपरांचा पगडा होता या क्रूर प्रथा स्त्रियांकरीताच करण्यात आलेल्या दिसून येतात. या कालखंडातील समाज आपल्या वागणुकीतून स्त्रियांना किती दुय्यम स्वरूपाचा दर्जा देत होता व स्त्रियांना किती भेदभावाची वागणूक दिली जात होती हे स्पष्ट होते.
- **आधुनिक ब्रिटिश कालखंड-** ब्रिटिश सरकारने कायद्याच्या माध्यमातून स्त्रीयांविरुद्धचा अत्याचारी अन्यायी प्रथांविरुद्ध पावले उचलली या संबंधी कायदे करण्यास इंग्रज सरकारला भाग पाडण्याची महत्त्वपूर्ण कामगिरी त्याकाळातील समाजसुधारकांनी पार पाडली. परंतु ब्रिटिश कालखंडात स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ब्रिटिशांकडून कोणतेही व्यवहारिक प्रयत्न केले गेले नाहीत. ब्रिटिश हे व्यापाराच्या उद्देशाने देशात प्रस्थापित झालेले होते त्यांना भारतीय जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने कोणतेही पाऊल उचलण्याची कोणतीही गरज वाटत नव्हती. तत्कालीन समाजात स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचार थांबवण्यासाठी देशाच्या विविध भागातील समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले उदा. राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, आचार्य जांभेकर, लोकहितवादी, तर्खडकर, दुर्गाराम मछाराम. महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले, म.गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगेबाबा यांनी स्त्रियांच्या परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विचार मांडले व या दिशेने मोठे कार्य केले. तत्कालीन समाजात सामाजिक, व राजकीय चळवळीमध्ये स्त्रियांचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणावर होता. समाजात त्या काळात सुशिक्षित स्त्री समाज सेविका,स्त्री डॉक्टर, सत्याग्रही स्त्री अशा स्त्रियांच्या प्रतिमा निर्माण झाल्या. स्त्री जीवनाचा उद्धार व त्याची प्रगती करण्यासाठी या कालखंडात स्त्रियांपेक्षा पुरुषांनीच फार मोठे कार्य केले.
- **स्वातंत्र्योत्तर काळ-** स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये स्त्री-पुरुषांच्या समानतेच्या कल्पनेला चालना मिळून सामाजिक परिवर्तन घडून आले. स्त्रिमुक्तीचे वारे वाहू लागले.देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर या पूर्वीच्या काळातील समाज त्यातील स्त्रियांच्या समस्या लक्षात घेऊन समाज परिवर्तन घडविण्याचे काम आधुनिक काळातील संविधानाच्या विचारधारेने केले. या विचाराचा स्वीकार करून भारतीय राज्यकर्त्यांनी संविधानाची निर्मिती केली. समाजातील नागरिकांमध्ये भेदभाव, असमानता उरणार नाही, समाजाने मागे टाकलेल्या घटकांना समाजाबरोबर येता येईल,त्यासाठी गरजेच्या वाढीव संधी या घटकांना उपलब्ध होतील आणि सर्व नागरिकांना विकासाच्या समान संधी मिळून सर्वांचा समान विकास होईल,समाजात सामाजिक न्यायाची स्थापना होईल या स्वरूपाची व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न संविधानातून करण्यात आला आहे. यासाठी शासन प्रयत्नशील राहील. राज्य घटनेच्या 14 व्या कलमानुसार कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत, 15 व्या कलमानुसार जात, धर्म, लिंग या आधारे कोणते भेदभाव केले

जाणार नाहीत,16 व्या कलमानुसार शिक्षणिक पात्रता असणाऱ्या स्त्री- पुरुषास शासनात कोणतेही पद धारण करता येईल.या सर्व तरतुदींमुळे स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील विषमतेची दरी नष्ट होऊन विकासाचे विविध मार्ग स्त्रीवर्गाला उपलब्ध होतील हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवण्यात आला आहे. राज्यघटनेच्या 5व्या प्रकरणातील मार्गदर्शक तत्त्वात कल्याणकारी राज्यात संबंधीच्या काही तरतुदी आहेत त्यातील काही तरतुदी ह्या स्त्री कल्याणा संदर्भात आहेत कलम 39अ स्त्री आणि पुरुषांना उपजीविकेच्या साधनांवर समान अधिकार असेल,कलम 39 ब नुसार स्त्री आणि बालकांना त्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार कार्य देणे तसेच कलम 40 नुसार स्त्रियांना कार्य करण्यात योग्य परिस्थिती निर्माण करणे व बाळंतपणाची रजा मंजूर करणे, समान कार्यासाठी समान वेतन देणे यातून स्त्रियांचे सबलीकरण होऊन शाश्वत विकासात प्रोत्साहन प्राप्त होईल. भारतीय राज्यघटना स्त्री -पुरुषांना फक्त समानताच प्रदान करीत नाही तर स्त्रियांसाठी काही खास तरतुदी, सोयी सवलती बहाल करते.भारतीय संसदेने वेळोवेळी स्त्री वर्गाच्या प्रगतीसाठी विविध स्वरूपाचे सामाजिक आर्थिक व राजकीय स्वरूपाचे कायदे संमत केले आहेत. याशिवाय कल्याणकारी योजनांच्याद्वारे स्त्रियांच्या विकासासाठी आरोग्य, कुटुंब कल्याण ,आहार ,शिक्षण प्रसार यासंदर्भात उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत.

आज स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात देशात स्त्रीला घटनेने पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान दिले आहे.सामाजिक शैक्षणिक वैवाहिक व धार्मिक बाबतीत तिच्यावर लादलेला अन्याय विषमता आज घटनेने व कायद्याने दूर झाली आहे. मात्र देशातील कानाकोपऱ्यातील सर्वात खालच्या स्तरातील महिलेचेही सक्षमीकरण घडवून येऊन खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकासास चालना मिळेल अशी स्थिती दिसून येत नाही. आज स्त्रियांच्या वैयक्तिक गुणवत्तेच्या कक्षा चांगल्याच विस्तारल्या आहे, त्यांना उच्च अधिकाराच्या जागा मिळाल्या आहे काही स्त्रियांनी विवक्षित क्षेत्रात उत्तम यश संपादन केले आहे परंतु या वैयक्तिक पातळीवर प्रगतीने अखिल भारतीय स्त्रीच्या जीवनाची पातळी उंचावली नाही तसेच अशी प्रगती साधणारे स्त्रियांची संख्या अगदी नगण्य आहे. कारण आजही भारतीय स्त्रियांना विविध आसमानतेला सामोरे जावे लागते आहे जन्मदरातील असमान, मृत्यू दरातील असमानता, मूलभूत सुविधां मधील असमानता, विशेष संधी मधील असमानता, व्यवसायिक असमानता, मालकी हक्कातील असमानता, व शेवटी कुटुंबातील असमानता इत्यादी.अखिल भारतीय सर्व सामान्य स्त्रीच्या जीवनाची पातळी उंचावण्यास सामाजिक उणीवा, अन्याय नाहीसे करण्याची तळमळ , कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व विशेष करून संघटित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे जेणेकरून स्त्रियांचे सबलीकरण होऊन त्यांच्या शाश्वत विकासात चालना मिळू शकेल.

निष्कर्ष-(Conclusion)

स्त्रियांच्या सबलीकरणातून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने भारतातील विविध कालखंडातील वास्तववादी स्त्री जीवनाची कालक्रमानुसार अनेक बदलांच्या पातळीवर स्त्रिविषयक समाज दृष्टिकोनाचा प्रभाव आपल्या लक्षात येतो.पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या दडपणाखाली रूढी-परंपरांखाली जीवन जगणाऱ्या असाह्य बनलेल्या स्त्रिवर्गाला चार भिंतीच्या आत जीवन कुंठीत करावे लागते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्त्री अस्तित्वाची आणि स्त्री स्व अस्तित्वाची जाणीव झाली. भारतीय संविधानाने स्त्रियांना अनेक संविधानिक अधिकार व हक्क प्रदान केले असले तरी परंपरावादी अथवा अनिष्ट रूढीमुळे आपली स्वाभिमानाची चाहूल जरी हरपली असली तरी समाज परिस्थिती बदलल्याशिवाय स्त्रिकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलणार नाही. आजही स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. यासाठी घटनादत्त अधिकारांची अंमलबजावणी होणे तीतकेच गरजेचे आहे. आज स्त्रियांचा दर्जा विषयक विवेचन करताना स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठच नाही हे मान्य झाले आहे. पुरुष स्त्रियांपेक्षा शारीरिकदृष्ट्या अधिक बलवान

Scanned with OKEN Scanner

असतो हे तितकेसे बरोबर नाही. स्त्री पुरुष यांच्यातील लिंगभेद निसर्गनिर्मित आहेत. स्त्री ही प्रथम मानव प्राणी व नंतर स्त्री आहे. त्या दृष्टीने हे स्पष्टच आहे.

फ्रेंच लेखिका डॉ.जॉन्सन यांच्या मते "स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही ती संस्कारांमुळे स्त्री बनते.

थोडक्यात स्त्री ही सुद्धा पुरुषाच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात काम करू शकते हे मान्य झालेले आहे. परंतु सामाजिक दृष्ट्या स्त्रियांच्या बाबतीत स्त्री-पुरुष समानतेच्या न्यायाने वागणूक दिली जात नाही.आर्थिक, शैक्षणिक,सांस्कृतिक दृष्टीनेही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जात असल्याने सर्वसामान्य स्त्री खऱ्या मानवी जीवनापासून वंचित राहिल्यामुळेच तीच्या सबलीकरणात अडथळे निर्माण होऊन स्त्रीया शाश्वत विकासापासून वंचित राहतात. थोडक्यात संविधानिक व कायद्याच्या आधारे आजच्या काळातील स्त्री पडदा पद्धत व चूल आणि मूल हे न मानणारी, शिक्षणापासून वंचित राहिलेले नाही.

संदर्भ ग्रंथ-(References)-

- कोतापल्ले लक्ष्मण, (जुलै 2000) प्रथम आवृत्ती,"सामाजिक प्रशासन"नांदेड: कल्पना प्रकाशन.
- गार्ले शिवराज, (ऑक्टोबर 2007),"आवृत्ती पहिली,"स्त्री विरुद्ध पुरुष?"पुणे: राजहंस प्रकाशन.
- नारखेडकर प्रगती, साकोरे सुनील, (2012) प्रथम आवृत्ती, "ग्रामीण समुदाय"नागपूर: सर साहित्य केंद्र.
- पाटील दिपक, पाटील विनोद, सुर्यवंशी अर्चना, पिंजारी साजिद(मार्च 2017) प्रथमावृत्ती,"लिंग, शाळा आणि समाज" धुळे, जळगाव : अथर्व पब्लिकेशन.
- पाटील किसन, पाटील विनय (नोवेंबर 2013) प्रथमावृत्ती,"महिलांचे सामाजिक सांस्कृतिक योगदान"धुळे, जळगाव : अथर्व पब्लिकेशन.
- पाटील लीला (ऑगस्ट,1998), द्वितीयावृत्ती,"भारतीय स्त्री जीवन" पुणे : मेहता पब्लिकेशन हाऊस.
- पाटील हेमलता (मे 2009)प्रथमावृत्ती ,"शहरी-ग्रामीण आणि तांड्यावाड्यावरील स्त्री"औरंगाबाद: गोदा प्रकाशन.
- भागवत विद्युत, (आठ मार्च 2004) प्रथमावृत्ती," 'स्त्री प्रश्नां'ची वाटचाल" पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
- शिरसाट एस.टी. (मे 2008) प्रथमावृत्ती,"महिला व बालकल्याण"औरंगाबाद: चिन्मय प्रकाशन.
- साने गीता, (ऑगस्ट 1997) दुसरी आवृत्ती,"भारतीय स्त्री जीवन"मुंबई: मौज प्रकाशन.
- साबळे सुरेश (पुस्तक प्रकाशन क्र.844),"परिवर्तनवादी चळवळी" (चिंतन आणि प्रबोधन) धुळे : अथर्व पब्लिकेशन.
- पीअर रिव्ह्यूड मल्टीडिसिप्लिनरी नॅशनल जर्नल : शाश्वत शासक विकास समस्या आणि आव्हाने यांच्यासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन खंड-6 क्रमांक-3 भाग-2 ऑक्टोबर 2016 धुळे, जळगाव : अथर्व पब्लिकेशन.

पाक्षिक-

- 'परिवर्तनाचा वाटसरू,'16 ते 28 फेब्रुवारी 2017,"लिंगभाव असमानतेची बहुविध रूपे, सेन अमर्त्य अनु.: गायधने रोहिणी पृष्ठ क्रमांक-15-25.

साप्ताहिक-

- जनबंधू, जळगाव पाटील शैलेजा,"सक्षम महिला; समृद्ध राष्ट्र, 21 मार्च 2022 पृष्ठ क्र. 2
- लोकशाही, जळगाव बाणी उमेश,"रोजगार व सेवा क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानता हेच महिला दिनाचे उद्दिष्ट असावे"8 मार्च 2022 पृष्ठ क्र. 2

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol.IX (ISSUE.01) January 2019
(ISSN-2230-9578)

Sustainable Rural Development and Social Change

Special Issue on 4th National Conference at
Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work, Jalgaon.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Interdisciplinary National Conference
On

"Sustainable Rural Development and Social Change"

Date: 05 January, 2019

Editors

Dr.Yashawant Mahajan

Dr. Prashant S. Bhosale

Dr.Rakesh P. Chaudhari

Dr.Umesh D. Wani

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. IX, Issue-1 January 2019

ग्रामीण विकासातील लोकसहभाग आणि त्यातून होणारा ग्रामीण विकास: जलस्वराज्य प्रकल्पाचे अध्ययन

निलेश शांताराम चौधरी
सहा. प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

डॉ. विजय शिंगणापुरे,
संशोधन मार्गदर्शक
तिरपुडे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

भारत हे विकसनशील राष्ट्र आहे. खेडे हे भारताच्या विकासाचे मुख्य केंद्र आहे. खरा भारत खेड्यांमध्ये वसलेला आहे असे महात्मा गांधीजी म्हणत. खेड्यामध्ये स्वयंपूर्णता व स्वयंशासन पूर्वीच्या काळी आर्थिक आदान–प्रदान या प्रक्रिया दैनंदिन व्यवहारात होत असत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या 70 प्रतिशत जनता ही खेड्यात वास्तव्यास आहे. येथील जनतेचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतीशी निगडीत असलेले उद्योग धंदे आहेत. एकुणच ग्रामिण भागातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर देशाची अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे म्हणून ग्रामीण विकासाला अनन्य साधरण महत्त्व आहे. (कराडे गंगाधर, 2006 : ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण)

अनेक वर्ष पारतंत्र्यात राहिलेल्या भारताला 1947 साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर विकासासाठी काही कार्यक्रम हाती घेतला. कल्याणकारी राज्याची स्थापना केली गेली. ग्रामीण विकासाचे स्वरुप साकारण्यासाठी पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्यात आलेल्या भारताला दारिद्य, बेरोजगारी यासारख्या मुख्य समस्यांना तोंड दयावे लागले. याबरोबरच कृषि विकास, शिक्षण, उत्तम आरोग्य, दळणवळणाच्या सोयी, ग्राम उद्योग, लघु उद्योग, कुटीर उद्योग इ. सारख्या ग्रामीण विकासासाठी प्रचलीत घटकांमध्ये प्रगती करणे अगत्याचे ठरते. त्यानुसार पावले देखील उचलली गेलेली आहेत. बहुतांशी प्रमाणात ग्रामीण विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न राजकीय व्यवस्थेने केले परंतू खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सदस्य यांचे प्रयत्न, मानसिकता, क्षमतांचा वापर, याचबरोबर लोकसहभाग, लोकांचा विकासाबद्दलचा दृष्टीकोन, विकास घडवून आणण्यासाठी निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, योगदान देण्याची प्रवृत्ती इतर गोष्टी प्रकर्षाने पुढे आलेल्या आहेत. लोकसहभागाला ग्रामीण विकासात महत्त्व प्राप्त झाले. किंबहूना लोकसभागावरच ग्रामीण विकास अवलंबून आहे असे समिकरण तयार झाले. शासकीय धोरणांची निर्मिती करताना लोकसहभागाला प्राध्यान्य दिले गेले. (दर्शनकार अर्जुनराव, पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन)

73 व 74 वी घटनेच्या दुरुस्तीच्या अनुषंगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रीयांचा सहभाग, आरक्षण, राखीव जागेचे प्रतिनिधित्व आणि ग्रामसभांना महत्त्व प्राप्त झाले. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग महत्त्वाचा मानला गेला. (यमलबाई गोविंद, 2001 : स्थानिक स्वराज्य संस्था)

ताटके निलम (2006) यांच्यामते, ग्रामीण विकास कार्यक्रमात लोकसहभाग असणे आवश्यक आहे, हीच शासनाची भूमिका आहे. कारण विकास कार्यक्रम लोकांसाठी राबविला जातो. योजना किंवा प्रकल्पामध्ये नियोजनापासून अंमलबजाणीपर्यंत व त्यानंतर सुध्दा जास्तीत जास्त लोकांचा सहभाग आवश्यक असतो व अशा प्रकारचा लोकसहभाग निदान प्रकल्पाच्या संचालनात दिसून येतो.

वैरागडे / मुळे(2012) यांनी आपल्या पुस्तकात कोहेन व अपहुफ (1980) यांचा संदर्भ देतांना म्हटले आहे की, निर्णय प्रक्रियेमधील नियोजनापासून मूल्यमापनापर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यामध्ये समाविष्ट असणे म्हणजे सहभाग होय. त्याचप्रमाणे कराँगान (1987) यांच्यामते, कोणताही प्रकल्प किंवा योजनांमध्ये सक्रिय सहभाग हा नियोजन व अंमलबजावनीच्या वेळेस सतत असावयास पाहिजे तेव्हा त्यांचे चांगले परिणाम दिसून येतील. प्रस्तुत अध्ययनात देखील प्रकल्पाच्या सुरुवातीपासून ते प्रकल्प हस्तांतरणापर्यंत लोकांचा सहभाग हा महत्वाचा व अनिवार्य आहे. किंबहुना प्रकल्पाची नियमावली ही

Scanned with OKEN Scanner

स्थानिक लोकांनीच करावी इतके महत्व सहभागाला आहे. लोकसहभागातून ग्रामीण विकास होवू शकतो हे यावरुन स्पष्ट होते.

जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये लोकसहभाग हा केंद्रबिंदू आहे. प्रत्येक टप्प्यावर उद्देशांच्या प्राप्तीसाठी लोकसहभागाला महत्त्व आहे. आतापर्यंत शासनामार्फत चालविल्या गेलेल्या योजना व प्रकल्प यामध्ये देखील लोकसहभाग हा घटक महत्वाचा होता. परंतु जलस्वराज्य प्रकल्पात लोकसहभागाचे स्वरुप प्रकल्पातील सहभागींच्या सक्रियतेवर अवलंबून आहे, निर्णयप्रक्रियेतील सक्रिय सहभागावर आहे. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत काही प्रतिष्ठीतांचाच सहभाग आवश्यक नसून त्यात महिलांसह समाजातील सर्व घटकांचा सहभाग आवश्यक मानला आहे. प्रस्तुत सारणीच्या आधारे लोकसहभागाचे प्रमाण आणि लोकसहभागातून गामीण विकास होण्याविषयी मतांच्या सहमतीच्या सहसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

Keywords : ग्रामीण विकास, लोकसहभाग, पंचायतराज, शासकीय धोरणे, जलस्वराज्य प्रकल्प.

अध्ययनाचे उद्दिष्टे :

1) ग्रामीण विकास कार्यामध्ये लोकसहभागाचे महत्त्व अभ्यासणे.
2) जलस्वराज्य प्रकल्पातील शासकीय धोरणांच्या सहभागी घटकांचे परस्पर संबंधांचे अध्ययन करणे.

गृहीतकृत्ये :

1) लोकसहभाग ग्रामीण विकासाचे मुळ अधिष्ठान आहे.
2) जलस्वराज्य प्रकल्पांतर्गत शासकीय धोरणांच्या परस्पर सहसंबंधांमधून ग्रामीण विकास शक्य आहे.

संशोधन पदधती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास प्राथमिक व द्वितीय या दोन्ही स्त्रोतांवर आधारीत आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी संरचित मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक पद्धतीमधील निरिक्षण पद्धतीचासुद्धा सदर अध्ययनासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. द्वितीय स्त्रोतांमध्ये पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके, इंटरनेट, लिखित संदर्भ ग्रंथ, माहितीपट, विविध सांख्यिकीय माहिती इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

लोकसहभागाचे प्रमाण	लोकसहभागातून ग्रामीण विकास या बाबत सहमती			एकूण
	पूर्णतः सहमत	पूर्णतः असहमत	अंशतः असहमत	
चांगले	५०४ ८२.१%	० ०.०%	४ ०.७%	५०८ ८२.७%
बरे	२ ०.३%	३ ०.५%	५४ ८.८%	५९ ९.६%
काही अंशी बरे	३ ०.५%	२ ०.३%	३५ ५.७%	४० ६.५%
कागदोपत्री	० ०.०%	६ १.०%	१ ०.२%	७ १.१%
एकूण	५०९ ८२.९%	११ १.८%	९४ १५.३%	६१४ १००.०%

Scanned with OKEN Scanner

आलेख

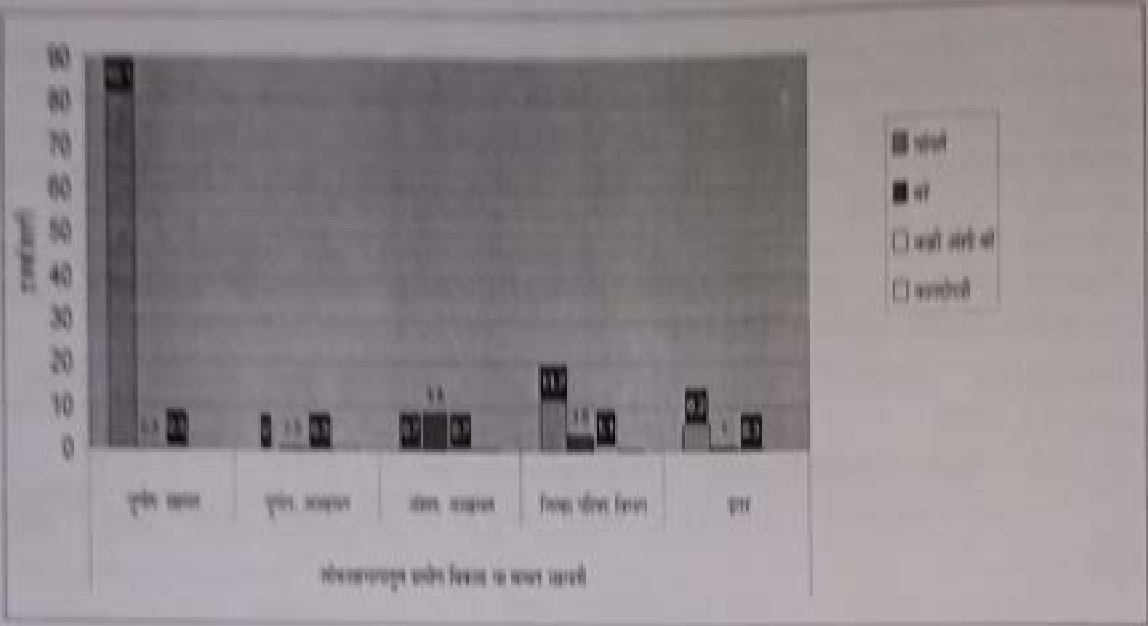

उपरनिर्दिष्ट सारणी व आलेखात स्वतंत्र चलांमध्ये लोकसहभागाच्या प्रमाणाबद्दल माहिती जाणून घेण्यासाठी चांगले, बरे, काही अंशी बरे, कागदोपत्रीपणा इ. पर्यायांचा समावेश करण्यात आला असून अवलंबीत चलामध्ये लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला अथवा नाही याबाबतची सहमती जाणून घेण्यासाठी पूर्णत: सहमत, पूर्णत: असहमत, अंशत: सहमत यासारख्या मनोवृत्तीचा अभ्यास करणाऱ्या पर्यायांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उपरोक्त सारणीवरुन असे निर्देशनास येते की संशोधन अध्ययनातील लोकसहभागाचे प्रमाण चांगले आहे असे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 82.7 प्रतिशत असून त्यापैकी लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला याबाबत पूर्णत: सहमत असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण 82.1 प्रतिशत आहे. तर अंशत: सहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.7 प्रतिशत आहे. पूर्णत: असहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0 आहे.

लोकसहभागाचे प्रमाण बरे आहे, असे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 9.6 असून त्यापैकी लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला याविषयी पूर्णत: सहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत आहे. पूर्णत: असहमत असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण 0.5 प्रतिशत आहे. तर 8.8 प्रतिशत निवेदक लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला या विधानाबाबत अंशत: असहमती दर्शवितात.

लोकसहभागाचे प्रमाण काही अंशी बरे आहे असे म्हणणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 6.5 प्रतिशत असून लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला या विधानाशी पूर्णत: सहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.5 प्रतिशत असून पूर्णत: असहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.3 प्रतिशत तर 5.7 प्रतिशत निवेदक प्रस्तुत विधानाशी अंशत: असहमती दर्शवितात.

जलस्वराज्य प्रकल्पांतर्गत लोकसहभाग हा कागदोपत्री आहे असे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.1 प्रतिशत असून प्रस्तुत प्रकल्पातील लोकसहभागातून ग्रामीण विकास झाला याबाबत पूर्णत: असहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 1.0 प्रतिशत तर अंशत: असहमत असणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण 0.2 प्रतिशत आहे.

निष्कर्ष :

जलस्वराज्य प्रकल्पात लोकसहभागाचे प्रमाण चांगले असून लोकसहभागाच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास झाला याबाबत अध्ययन क्षेत्रातील जास्तीत जास्त निवेदक पूर्णत: सहमत आहेत. कारण ग्रामीण विकासाच्या प्रचलित घटकांपेक्षा शुद्ध पाणी, स्वच्छता, लोकसहभाग, दैनंदिन सवयीमधील बदल, एकोपा इ. बाबींना प्रकल्पात जास्त महत्व असल्याने ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत सदर घटक ग्रामीण विकासाला शाश्वत विकासाकडे नेण्यास महत्वाची भूमिका बजावतात.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ ग्रंथ :

- कराळे गंगाधर, (2006), ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, नागपूर, मंगेश प्रकाशन.
- चौधरी दत्तात्रय (2005), ग्रामपंचायत अधिनियम, जळगाव, चौधरी लॉ बुक पब्लिशर.
- तिजोरे बा. वी. (1983), समुदाय विकास आणि विस्तार शिक्षण, औरंगाबाद, म. वि. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- दर्शनकार अर्जून राव, पंचायतराज आणि नागरी प्रकाशन, औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन.
- पाटील वा. या. (1999), पंचायतीराज्य, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- पाटील व. ब. (2006), महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था पुणे, के. सागर.
- वर्मा सावलिया (2004), ग्रामीण विकास, जयपूर, अविष्कार पब्लिशर
- शितोळे यशवंत (2005), ग्राम विकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन, य.च. विकास प्रकाशन प्रबोधिनी (यशदा, पुणे)

***

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270
ISSN-2230-9578
Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Peer Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

लोकप्रतिनिधींची कर्तव्ये : पंचायतराज व्यवस्थेतून होणारा ग्रामीण विकास

सहा. प्रा. निलेश शांताराम चौधरी
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
मो. ९४०५६२७५९५
ईमेल : nilc37@gmail.com

प्रस्तावना :

प्रत्येक जिल्हासाठी एक जिल्हा परिषद असते. त्याप्रमाणे जळगांव जिल्ह्याची आपली एक जिल्हा परिषद आहे. जी जिल्ह्यातील नागरी भाग वगळून उरलेल्या भागाला प्रतिनिधित्व मिळावे आणि त्या भागाचा विकास व्हावा म्हणून जिल्हा परिषद निर्माण केली आहे. परिषदेला पंचायत समितीपेक्षा वरिष्ठ दर्जा देण्यात आला आहे. अर्थव्यवहार व कराच्या बाबतीत जिल्हा परिषदेला बरेच अधिकार देण्यात आले आहेत. सेवक व्यवस्थाही अशा पध्दतीने करण्यात आलेली आहे की, देखरेख करणारा वरिष्ठ सेवक वर्ग जिल्हा परिषदेत केंद्रीत झालेला आहे. (जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर)

रचना :

जळगांव जिल्हा परिषदेच्याअधिकार क्षेत्रातील संपूर्ण भागाचे प्रतिनिधित्व जिल्हा परिषदेत आढळते. प्रतिनिधी ग्रामीण जनतेने निवडून घेतात.

१) जास्तीत जास्त ३५००० लोकसंख्येला एक प्रमाणास कमीत कमी ५० आणि जास्तीत जास्त ७५ इतके, जिल्ह्यातील मतदार संघातून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडून आलेले सभासद असतात.

२) जळगांव जिल्ह्यातील पंचायत समितीचे सभापती हे जळगांव जिल्हा परिषदेचे पदसिध्द सदस्य आहेत.

३) राज्य सरकाने निर्दिष्ट केलेल्या पाच सरकारी संस्थांचे अध्यक्ष हे सहयोगी सदस्य म्हणून काम पहातात. कर्ज देणे, जमीन विकास, खरेदी विक्री, औद्योगिक सहकारी संस्था व सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यारी संस्था या क्षेत्रातील पाच संस्थांचे अध्यक्ष हे परिषदेचे सहयोगी सदस्य आहेत. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी हा जिल्हा परिषदेचा पदसिध्द सचिव असतो.

अशा रितीने निरनिराळ्या जिल्हा परिषदांची सभासद संख्या ५५ ते ८५ च्या दरम्यान असते. त्यानुसार जळगांव जिल्हा परिषदेची सभासद संख्या ६८ आहे.

पात्रता :

जळगांव जिल्हा परिषदेत निवडून येण्यासाठी व्यक्तीच्या अंगी खालील पात्रता असण आवश्यक आहे.

१) ती व्यक्ती भारतीय नागरीक असली पाहिजे.

२) त्या व्यक्तीचे वय २१ वर्ष पूर्ण असावे.

३) जिल्ह्यातील कोणत्याही निवडणुक मतदार यादीत त्या व्यक्तीचे नाव असावे.

४) तिला महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार कोणत्याही इतर कायद्याखालील अपात्र ठरविण्यात आले नसावे.

५) १२ डिसेंबर २००१ नंतर तिसरे अपत्य झालेले नसावे.

६) पंचायतराज संस्थेचा करबाकी किंवा थकबाकीदार नसावा.

७) ती सरकारी किंवा पंचायत राज संस्थाच्या सेवेत नसावा.

आरक्षण किंवा राखीव जागा :

कलम २४३ 'टी' नुसार नागरी स्थानिक स्वशासन संस्थामधील सभासद व राजकीय पदाधिकारी यांच्या आरक्षण व्यवस्थेची तरतूद करण्यात आली. राखीव जागांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के जागा ठेवण्यात आल्या आहेत. तसेच कलम २४३ (व्ही) नुसार पंचायतराज संस्थांचा या सभासदाच्या अपात्रतेसंबंधी तरतूद केलेली आहे. अनुसूचित जाती जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणत आरक्षण, सरपंच, सभापती पंचायत समिती व अध्यक्ष जिल्हा परिषद या पदांनाही लागू आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती नागरीकांचा मागास प्रवर्ग/महिला यांचेसाठी आळीपाळीने राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद आहे.

सदस्यांची निवड व कार्यकाळ :

१) महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम १९६१ (५) या अधिनियमान्वये (त्यात तरतुद केलेल्या रितीने) परिषद सभासद निवडून देण्यात येतात.

२) वरील अधिनियमान्वये सदस्यांचा कार्यकाल सहा वर्षांचा असतो. ही मुदत १९७७ पूर्वी पाच वर्षांची होती. पंचायत समिती व सरकारी संस्थांचे अध्यक्ष/सभापती जोपर्यंत त्या अधिकार पदावर आहेत तोपर्यंत जिल्हा परिषदेचे

Scanned with OKEN Scanner

सदस्य राहतात. (सध्या हे सदस्यत्व रद्द करण्यात आले आहे) एखादी जिल्हा परिषद योग्य रितीने कारभार करीत नसेल तर ती बरखास्त करण्याचा राज्य शासनाला अधिकार आहे. तसेच जिल्हा परिषदेची मुदत ६ महिने वाढविता येते किंवा २ वर्षांपर्यंत मुदतीत काटछाट राज्य सरकारला करता येते. आता राज्य निवडणूक आयोगामार्फत दर वर्षांनी सर्व स्तरावरील पंचायतराज संस्थांची निवडणूक घेणे आवश्यक आहे.

उद्देश :

पंचायतराज व्यवस्थे अंतर्गत लोक प्रतिनिधींची ग्रामीण विकासाबाबतची कर्तव्य भूमिका यांचे परिक्षण करणे.

गृहीतकृत्य :

योग्य नेतृत्वाच्या अभावामुळे ग्राम विकासासाठी विविध योजनांची ग्रामस्थांना पुरेशी माहिती नसल्याने शासकीय धोरण राबवितांना विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते.

पंचायतराज व्यवस्थेचे बळकटीकरण आणि लोकप्रतिनिधींची कर्तव्ये व भूमिका :

पंचायत राज संस्थांना आपल्या कारभारासाठी मोठ्या प्रमाणामध्ये राज्य शासनाच्या अनुदानावरच अवलंबून रहावे लागते. राज्य शासनाच्या अनुदानाच्या तुलनेत जिल्हा परिषदेचे स्वतःचे उत्पन्न जास्तीत जास्त २ टक्के आढळून येते. पंचायत समितीची स्थिती तर फारच बिकट आहे. जमीन महसुलातील वाढीव उपकराच्या ५० टक्के हिस्सा व्यतिरिक्त पंचायत समितीचे कोणतेही स्वतःचे उत्पन्न नसते. ग्रामपंचायतींना देखील गृहकर, पाणी कर, विद्युत कर वगळता इतर उत्पन्नाचे साधन नाही. शासकीय अनुदान तसेच जवाहर रोजगार योजनेचा निधी यामुळेच ग्राम पंचायतीचा कारभार सुरु आहे.

शासकीय निधीवर पंचायत राज संस्थांचा कारभार हा जास्त अवलंबून असल्याने स्वतःच्या स्तरावर विकासाची कामे घेण्यामध्ये पंचायत राज संस्थांना अनेक मर्यादा येतांना दिसून येतात. त्यामुळे पंचायत राज संस्थांनी स्वतःचे उत्पन्न अधिकाधिक वाढविणे नितांत गरजेचे आहे. जिल्हा परिषदेला जमीन महसूलावरील वाढीव उपकर हा ५ रुपयांपर्यंत वाढविता येतो. परंतु काही ठराविक जिल्हा परिषदा सोडल्यास बाकी जिल्हा परिषदांनी हा वाढील उपकर २ रुपयांपेक्षा जास्त वाढविलेला आढळून येत नाही. जेवढा उपकर जास्त त्या प्रमाणात जिल्हा परिषदांना सापेक्ष अनुदान देखील प्राप्त होत असते. वाढीव उपकरामध्ये वाढ केल्यास त्याप्रमाणे पंचायत समितीच्या उत्पन्नामध्ये देखील त्यामुळे वाढ होईल. बऱ्याच जिल्हा परिषदांमध्ये हा उपकर वाढविण्यामध्ये राजकीय विरोध दिसून येत असतो. उपकर वाढविला तर शेतकऱ्यांवर अत्यंत भूर्दंड पडेल अशातलाही भाग नाही. जिल्ह्यामध्ये नैसर्गिक आपत्ती अथवा दुष्काळ आल्यास त्यावर्षी शेतसारा व त्यावरील उपकर वसूल करण्यास स्थगिती देण्यासंबंधीचा ठराव देखील पंचायत राज संस्थांना करता येतो. त्यामुळे पंचायत राज व्यवस्थेतील सर्व सदस्य व पदाधिकारी यांनी एकत्र बसून स्वतःचे उत्पन्न वाढविण्याचे दृष्टीने गांभिर्याने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. उपकर वाढविल्यामुळे जो निधी प्राप्त होईल त्यातून शेतकऱ्यांची व ग्रामीण विकासाची कामे मोठ्या प्रमाणात पंचायत राज संस्थांना घेता येतील.

ग्राम पंचायतीची आर्थिक व्यवस्था तर अत्यंत बिकट असते. नळ योजनेच्या संबंधातील विद्युत बिल भरण्यासाठी ग्राम पंचायतीकडे पैसा नसतो. नळ योजनेची देखभाल दुरुस्ती करण्याची क्षमता देखील ग्राम पंचायतीमध्ये नसते. उन्हाळ्यामध्ये पाणी टंचाई झाल्यास उपाययोजना करण्याइतपत आर्थिक बळ ग्राम पंचायतीमध्ये नसते. ग्राम पंचायतीमध्ये एखादी इमारत बांधावी म्हटले तर ग्राम पंचायतीजवळ पैसा नसतो. ग्राम पंचायतीच्या उत्पन्नामध्ये गृहकर हा महत्वाचा आहे. ग्राम पंचायतीच्या एकूण उत्पन्नामध्ये सर्वसाधारणपणे २७ टक्के वाटा गृह कराचा आहे. परंतु हा गृहकर देखील ग्राम पंचायती व्यवस्थित आकारतांना दिसून येत नाही. गृह कर हा घराच्या किंमतीच्या आधारावर काढला जातो. परंतु घराच्या किंमतीच कमी दाखविण्यात येत असतो. घराच्या किंमती रास्त दाखविल्यास गृह करामध्ये गृह करामध्ये निश्चितपणे वाढ होऊ शकते व ग्राम पंचायतीचे उत्पन्न वाढू शकेल. परंतु या ठिकाणी गृहकर वाढविल्यास लोकांचा विरोध वाढेल व राजकीयदृष्ट्या ते घातक ठरेल असा समज गावपातळीवर दिसून येतो. परंतु लोकांना विश्वासात घेऊन घराच्या किंमती योग्य लावल्यास त्यातून होणारा फायदा समजावून सांगून व वाढीव उत्पन्नात गावामध्ये विविध विकासाची कामे घेता येतील हे पटवून देऊन निश्चितपणे ग्राम पंचायतीचे उत्पन्न वाढविता येईल. चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये स्वयंमूल्यांकन पध्दतीने रास्त गृहकर आकारुन जिल्ह्यातील ग्राम पंचायतीचे उत्पन्न वाढविण्याचा यशस्वी प्रयोग केलेला आहे.

पंचायत राज संस्थांना त्यांच्याकडे असलेल्या उपलब्ध साधनसामुग्रीचा देखील पुरेपूर वापर होतो किंवा नाही याकडे देखील लक्ष द्यावे लागेल. कमर्शियल कॉम्प्लेक्स उभे करुन दुकान गाळे भाड्याने देता येतील व कायमस्वरुपी उत्पन्न मिळण्याची सोय करता येईल.

पंचायत राज संस्थांना शासनाकडे असणाऱ्या स्वउत्पन्नाच्या बाबींच्या थकबाकीकडे सतत पाठपुरावा करुन लक्ष द्यावे लागेल. ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार राज्य वित्त आयोगाची स्थापना झालेली आहे. ही एक अत्यंत महत्वाची बाब आहे. या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना झालेली आहे. ही एक अत्यंत महत्वाची बाब आहे. या राज्य वित्त आयोगास पंचायत राज संस्थांनी उत्पन्न वाढीच्या संबंधात वेळोवेळी सूचना व शिफारस करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. पहिल्या महाराष्ट्र वित्त आयोगाने केलेल्या अनेक शिफारशींमुळे पंचायत राज संस्थांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये प्रभावीपण काम करावयाचे असल्यास विविध योजनांची माहिती, आपले अधिकार व कर्तव्ये याची माहिती सदस्य व पदाधिकारी यांना असणे नितांत गरजेचे आहे. अभ्यास व माहिती नसेल तर चुकीच्या दिशेने वाटचाल होऊ शकते. अधिकाऱ्यांनी देखील नवनवीन योजनांचे निकष व त्यांची अंमलबजावणी याबद्दल सतत अभ्यास करण्याची गरज आहे. अधिकाऱ्यांना व पदाधिकाऱ्यांना नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभाग घ्यावयाचा असतो. आपल्या क्षेत्राचे नियोजन चांगले होण्यासाठी कल्पकतेची नितांत गरज आहे. कोणकोणत्या योजना राबवायच्या त्यासाठी निधी कसा प्राप्त करून घ्यावयाचा याची माहिती अधिकारी व पदाधिकारी यांना असणे गरजेचे आहे. यासाठी विविध प्रकारचे प्रशिक्षण वर्ग ग्राम पंचायत पातळीपासून ते राज्यस्तरापर्यंत आयोजित करण्यात येत असतात. याचा फायदा अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांनी निश्चितपणे घेतला पाहिजे. ग्राम पंचायत पातळीवर सरपंच व सदस्यांचे प्रशिक्षणवर्ग आयोजि केले जातात. अशा प्रशिक्षण वर्गामध्ये बऱ्याच ठिकाणी प्रशिक्षण घेण्याबाबत अनास्था दिसून येते. प्रशिक्षण वर्गामध्ये देखील प्रशिक्षण देण्याचे तंत्र हे परिणामकारक व प्रत्यक्ष काम करतांना उपयुक्त ठरेल असे ठेवल्यास व प्रशिक्षण घेणे का गरजेचे आहे याची जाणीव त्यांच्यात निर्माण केल्यास प्रशिक्षणास उपस्थिती वाढेल व खऱ्या अर्थाने त्याचा फायदा सर्वांना होईल. (यशवंतराव पंचायतराज अभियान, २०१८)

सारणी क्र. १

लोकप्रतिनिधींचे ग्रामसभेतील सहभाग व अनुपस्थितीची कारणे

लोकप्रतिनिधींचे ग्रामसभेतील सहभाग		अनुपस्थितीची कारणे					
		अनास्था	प्रश्नांबाबत उदासीनता	लोकांचा प्रतिसाद न मिळाल्यामुळे	विकास कार्यक्रमांची अल्प प्रगती	इतर	एकुण
नेहमीच सहभाग घेतात	Count	44	20	4	8	130	206
	% of Total	11.5%	5.2%	1.0%	2.1%	33.9%	53.6%
कधी-तरी सहभाग घेतात	Count	6	6	16	6	38	72
	% of Total	1.6%	1.6%	4.2%	1.6%	9.9%	18.8%
एखाद्या वेळेस सहभाग घेतात	Count	4	6	20	8	18	56
	% of Total	1.0%	1.6%	5.2%	2.1%	4.7%	14.6%
सहभाग घेत नाही	Count	4	8	14	4	20	50
	% of Total	1.0%	2.1%	3.6%	1.0%	5.2%	13.0%
एकुण	Count	58	40	54	26	206	384
	% of Total	15.1%	10.4%	14.1%	6.8%	53.6%	100.0%

(x^2 = 81.536, cc = 0.419, df = 12, n=384, p>0.05)

वरील सारणीमध्ये ही लोकप्रतिनिधींचे ग्रामसभेतील सहभाग व अनुपस्थितीची कारणे दर्शविणारी सारणी आहे. लोकप्रतिनिधी हे ग्रामसभेत नेहमी सहभाग घेतात असे सांगणारे ५३.६ प्रतिशत आहेत तर कधीतरी सहभाग घेणाऱ्यांचे प्रमाण १८.८ प्रतिशत आहे. एखाद्यावेळी सहभाग घेणारे १४.६ प्रतिशत असून सहभाग घेत नाही असे १३ प्रतिशत प्रतिनिधी आहेत.

ग्रामसभेतील अनुपस्थितीचे कारणे लोकप्रतिनिधीना विचारले तर 'अनास्था' असलेले १५.१ प्रतिशत, 'उदासीनता' असलेले १.४ प्रतिशत, लोकप्रतिसाद न मिळालेले १४.१ प्रतिशत तर विकास कार्यक्रमाची अल्प प्रगत अल्याने सभेसाठी अनुपस्थिती असल्याचे ६.८० प्रतिशत लोकप्रतिनिधींनी सांगितले.

नेहमीच ग्रामसभेमध्ये सहभागी होणाऱ्यांमध्ये अनुपस्थितीचे कारण प्रामुख्याने अनास्था आणि उदासिनता असल्याचे दिसुन आले तर कधीतरी सहभागी होणाऱ्यांमध्ये हे प्रमाण १८.८ प्रतिशत दिसुन आले.

ग्रामसभेत एखाद्या वेळेस सभाग घेणाऱ्यांचे प्रमाण हे १४.६ प्रतिशत असून जे लोकप्रतिनिधी ग्रामसभेत सहभाग घेत नाही असे १३ प्रतिशत आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

उपरोक्त विश्लेषणावरून असे दिसते की लोकप्रतिनिधींचा ग्रामसभेतील सहभाग आणि अनुपस्थितीचे कारण या दोन्ही चलांमध्ये धन संबंध दिसून येतो.

(x^2= 81.536, cc=0.419, df=12, n=384, p>0.05) त्यामुळे नेहमी सहभाग घेणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या मते 'अनास्था' आणि 'प्रश्नाबाबत उदासीनता ही प्रमुख कारणे अनुपस्थितबाबत दिसून येतात.

लोकप्रतिनिधींमधील ग्रामसभेमध्ये अनुपस्थित राहण्याचे वेगवेगळे कारणे दिसून येतात. त्यामुळे या प्रतिनिधींना 'विकास' ही संकल्पना गावाच्या परिप्रेक्षात समजले नसल्याचे दिसते. तसेच भ्रष्ट व्यवस्था, स्वार्थ आणि राजकारण यासारख्या मुल्यांना महत्त्व दिले गेल्याचे दिसते. त्यामुळे सामाजिक मुल्याधारीत मानवी विकासाचे लक्ष्य ठेवून सुशिक्षित आणि होतकरू अशा युवक-युवतीना गाव विकासाच्या प्रवाहात सामील करून कार्यशाळा, प्रशिक्षण वर्ग आणि कृती कार्यक्रम नियोजित करून जिल्हा पातळीवर नियंत्रीत केले पाहिजे. तरच अपेक्षित बदल दिसू शकतो.

सारणी क्र. २

ग्रामसभेतील लोकप्रतिनिधींचा सहभाग आणि त्यामध्ये होणाऱ्या चर्चांचा विषय

ग्रामसभेतील लोकप्रतिनिधींचा सहभाग		त्यामध्ये होणाऱ्या चर्चांचा विषय						
		चर्चा ही बहुतांश अनावश्यक विषयांवर होते	चर्चा ही निर्णायक महत्वपूर्ण विषयांवरच होते	ग्रामसभेच्या चर्चेच्या विषयांवर विषयांतर कधी-कधी होते	माहित नाही/ सांगता येत नाही	ग्रामसभेचे निर्णय हे अगोदरच ठरलेले असतात	चर्चा ही नाममात्र असते	एकूण
नेहमीच सहभाग घेतात	Count	46	148	4	6	0	2	206
	% of Total	12.0%	38.5%	1.0%	1.6%	.0%	.5%	53.6%
कधी-तरी सहभाग घेतात	Count	4	62	4	2	0	0	72
	% of Total	1.0%	16.1%	1.0%	.5%	.0%	.0%	18.8%
एखाद्या वेळेस सहभाग घेतात	Count	2	50	2	0	0	2	56
	% of Total	.5%	13.0%	.5%	.0%	.0%	.5%	14.6%
सहभाग घेत नाही	Count	10	30	8	0	2	0	50
	% of Total	2.6%	7.8%	2.1%	.0%	.5%	.0%	13.0%
एकूण	Count	62	290	18	8	2	4	384
	% of Total	16.1%	75.5%	4.7%	2.1%	.5%	1.0%	100.0%

(x^2= 81.536, cc = 0.419, df = 12, n=384, p>0.05)

वरील सारणी मध्ये ही ग्रामसभेतील लोकप्रतिनिधींचा सहभाग आणि त्यामध्ये होणाऱ्या चर्चांचा विषय याबाबत माहिती दर्शविणारी आहे. ग्रामसभेमध्ये नेहमीच सहभाग घेणारे लोकप्रतिनिधी ५३.६ प्रतिशत असून त्यामध्ये होणाऱ्या चर्चा निर्णयक आणि महत्त्वपूर्ण विषयावर होतात असे ३८.५ प्रतिशत निवेदकांनी सांगितले तर बहुतांश अनावश्यक विषयावर चर्चा होत असल्याचे १२ प्रतिशत निवेदकांनी म्हटले आहे.

ग्रामसभेमध्ये लोकप्रतिनिधी सहभाग घेत नाही असे सांगणारे १३ प्रतिशत लोक असून त्यांच्या मते ही ग्रामसभेमध्ये निर्णयक महत्त्वपूर्ण विषयावर चर्चा होत असल्याचे ७.८ प्रतिशत निवेदकांनी म्हटले आहे.

उपरोक्त विश्लेषणावरून असे दिसून येते की लोकप्रतिनिधींचा ग्रामसभेतील सहभाग आणि ग्रामसभेतील चर्चांचा विषय यामध्ये धन संबंध दिसून येतो. (x^2= 81.536, cc = 0.419, df = 12, n=384, p>0.05) ग्रामसभेमध्ये निर्णायक विषयांवर महत्त्वपूर्ण चर्चा होणे आवश्यक असते. परंतु संशोधन क्षेत्रामधील निरीक्षणांवरून असे दिसते की ग्रामसभांमध्ये अनावश्यक विषयांवरच चर्चा होते किंवा विषयांतर हे होत असते. काहींनी ग्रामसभेतील निर्णय अगोदर ठरलेले असते असे सुद्धा नमुद केलेले दिसते. यामुळे लोकसहभाग मिळवण्याचा ग्रामसभेचा मुख्य उद्देश बाधित झाल्याचे

Scanned with OKEN Scanner

दिसते, यावर उपचार करणे गरजेचे आहे. यासाठी 'सामाजिक लेखापरीक्षण' किंवा 'लोक सुनवाई' यासारखे तंत्रे आणि साधने उपयोगात आणणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे पंचायती अंतर्गत होणाऱ्या निर्णयांची माहिती जनसामान्यापर्यंत तसेच व्यवस्थेतील महत्त्वाच्या लोकांपर्यंत पोहचू शकतात. यामुळे गाव विकासाचा चलना मिळून स्वच्छ, पारदर्शक कार्य पार पाडण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष :

लोकप्रतिनिधींचा ग्रामसभेतील सहभाग आणि अनुपस्थितीचे कारण या दोन्ही चलांमध्ये धन संबंध दिसून येतो. (x^2= 81.536, cc=0.419, df=12, n=384, p>0.05) त्यामुळे नेहमी सहभाग घेणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या मते 'अनास्था' आणि 'प्रश्नांबाबत उदासीनता ही प्रमुख कारणे अनुपस्थितबाबत दिसून येतात.

लोकप्रतिनिधींमधील ग्रामसभेमध्ये अनुपस्थित राहण्याचे वेगवेगळे कारणे दिसून येतात. त्यामुळे या प्रतिनिधींना 'विकास' ही संकल्पना गावाच्या परिप्रेक्षात समजले नसल्याचे दिसते. तसेच भ्रष्ट व्यवस्था, स्वार्थ आणि राजकारण यासारख्या मूल्यांना महत्त्व दिले गेल्याचे दिसते.

लोकप्रतिनिधींचा ग्रामसभेतील सहभाग आणि ग्रामसभेतील चर्चांचा विषय यामध्ये धन संबंध दिसून येतो. (x^2= 81.536, cc = 0.419, df = 12, n=384, p>0.05) ग्रामसभेमध्ये निर्णायक विषयांवर महत्त्वपूर्ण चर्चा होणे आवश्यक असते. परंतु संशोधन क्षेत्रामधील निरीक्षणांवरून असे दिसते की ग्रामसभांमध्ये अनावश्यक विषयांवरच चर्चा होते किंवा विषयांतर हे होत असते. काहींनी ग्रामसभेतील निर्णय अगोदर ठरलेले असते असे सुद्धा नमुद केलेले दिसते. यामुळे लोकसहभाग मिळवण्याचा ग्रामसभेचा मुख्य उद्देश बाधित झाल्याचे दिसते.

यावरून हे सिद्ध होते की, लोकप्रतिनिधींचे ग्रामसभेसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या लोकसहभाग मिळविण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अनास्था आणि उदासिनता दिसून येते. तसेच अशा सभांमध्ये गावविकासाच्या महत्त्वाच्या विषयाची चर्चा होऊन निर्णय होणे अपेक्षित असते. परंतु त्याउलट नकारात्मक कार्य कर्तव्य भूमिका लोकप्रतिनिधींची दिसते. त्यामुळे 'पंचायतराज व्यवस्थेअंतर्गत कार्य करणारे ग्राम सदस्य, पंचायत समिती सदस्य, जिल्हा परिषद सदस्य (लोकप्रतिनिधी) यांची ग्राम विकासाबाबतची कार्यकर्तव्य भूमिका महत्त्वपूर्ण असते ती कृतीत आणत असतांना त्यांची ही भूमिका नकारात्मक असते' हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

संदर्भ सूची

* आलोक कुमार (२०१०) भारत में पंचायती राज उद्भव विकास एवंम वर्तमानस्थिती, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस प्राईव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली-२.
* बढे जी.एस. (१९७५) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था उगम आणि विकास. हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
* दर्शनकार अर्जुनराव (२०११) पंचायत राज आणि नागरी प्रकाशन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद चौथी आवृत्ती.
* देवगांवकर श.गो. (२००७) पंचायत राज आणि सामुहिक विकास, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
* कामत म.रा. (१९८२) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सामाजिक बदल, मागोवा प्रकाशन, पुणे.
* कापडणीस द.गो. (१९६३) पंचायत राज्य, प्रकाशक पाटील श.गो. घाणे, ता. बागलाण (सटाणा) जि.नाशिक.
* नांदेडकर व्ही.जी. (२०१२) पंचायती राज एक विश्लेषणात्मक परामर्श क. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
* गडकरी सुर्यकांत (१९९५) पंचायत राज अनुवाद, खांदेवाले श्री. वि. हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
* प्रभु आर.के. (२००९) पंचायती राज, गांधीजी नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद.
* रॉय रमण बी (२०१२) पंचायती राज एवंम ग्रामीण विकास में पंचायत की भूमिका, रेंगल पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
* यमलवाद गोविंद (१९९९) स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.

http://yojana.gov.in.
https://hetv.org,
https://maharashtratimes.indiatime.com,
https://www.mpscworld.com/kushtarog,

Scanned with OKEN Scanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
VOL. XIII (ISSUE. 14-B) APRIL 2022

WOMEN EMPOWERMENT

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal

ISSN : 22309578 Cosmos Impact factor : 7.265

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Peer Reviewed Journal
ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 7.265 Vol. XIII, Issue-14(B) April 2022

ग्रामपंचायत महिला प्रतिनीधी कुटुंब सहभाग आणि ग्रामीण विकास

प्रा. डॉ. निलेश शांताराम चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
मो. 9405627795 email:nilc37@gmail.com

ग्रामीण विकास एक दृष्टीकोन :

ग्रामीण विकासाची संकल्पना विषद करतांना ग्रामीण व शहरी तफावत दूर करणे, सुधारणांची गती सातत्यपूर्ण ठेवण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्रांच्या क्षमतांची बांधणी करणे इ. घटकांना देखील महत्वाचे मानले गेले आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया ही गतीमान बनली आहे. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाच्या विविधि योजना कार्यान्वित केल्या जात आहेत. त्यामुळे 'ग्रामपंचायत' हा महत्वाचा घटक मानला गेला आहे. ग्रामपंचायत हे स्वयंशासित असे क्षेत्र आहे. त्या माध्यमातून स्थानिकांच्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी जिल्हापरिषद व पंचायत समित्या यांमधील योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ग्रामपंचायती मार्फत होते. खऱ्या अर्थाने स्थानिकाचे शासन असलेली यंत्रणा म्हणजे ग्रामपंचायत होय. यासंदर्भात चार्लस् मेटकॉल्फ यांनी या संदर्भात 'ग्रामीण समुदाय एखाद्या लहान प्रजासत्ताकाप्रमाणे असून त्यांना आवश्यक भासणाऱ्या सर्व बाबतीत स्वयंपूर्ण अशी आणि परकीय संबंधांपासून स्वतंत्र असणारी यंत्रणा असे संबोधले आहे.' तर राधाकृष्ण मुखर्जी यांच्या मते, 'राज्य सरकार व स्थानिक संस्था हे दोन घटक एकमेकांपासून अलिप्त व काही अंशी स्वतंत्र परंतु सामुहिक जीवन कार्याची स्वयंपूर्ण केंद्र म्हणून कार्य करणारे केंद्र असे म्हणतात.'

ग्रामीण विकाससंदर्भात विचार करतांना स्वराज्य संस्था विकासाच्या योजनांची अंमलबजावणी करतांना ते अधिक पारदर्शकपणे पार पाडण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची गरज भासते. अशा स्वयंसेवी संस्थांमार्फत लोकसहभागाला प्राधान्य देऊन योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली जाते. लोकसहभाग हा ग्रामीण विकासाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. ग्रामीण विकासाबाबतची निर्णायक क्रिया व राजकीय व्यवहार यांच्या अंगाने लोकसहभागाचा मुद्दा कळीचा ठरतो. दत्ता देसाई यांनी आपल्या महाराष्ट्र विकासाची दिशा आणि पर्याय या लेखात लोकसहभागाबाबत विचार मांडतांना सर्व राजकीय, सामाजिक नव्हे तर आर्थिक सांस्कृतिक व्यवहारात, निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग आवश्यक असतो. पारदर्शकतेचे मोजमाप, अर्थपूर्ण समता लोकशाही कारण इ. बाबींसाठी लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे असे मत मांडले आहे. (देसाई दत्ता, वाटसरु : 2010)

मानवी विकासात पंचायतराज संस्थांची भूमिका :

ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधा पुरविणे, उदा. दिवाबत्ती, रस्ते, गावस्वच्छता, पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, शांतता व सुव्यवस्था, संरक्षण, त्याचबरोबर महसूल गोळा करणे व गावावर संनियंत्रण ठेवणे इ.करिता ग्रामपंचायती अस्तित्वात आल्या. ग्रामपंचायती मार्फत गावकारभार करुन बारावलुतेदारी पध्दतीच्या द्वारे प्रत्येक खेडी स्वावलंबी, स्वायत्त होती. स्वातंत्र्यानंतरही महात्मा गांधी यांनी ग्रामस्वराज्य संकल्पना, साकार ध्येयधोरण व अंमलबजावणी करतांना गावपातळीवरील स्थानिक

Scanned with OKEN Scanner

प्रश्न व समस्या लक्षात न घेता अनेक योजना लादल्या जातात, निधी खर्च होतो पण विकास होत नाही. एकंदरीत विकास कार्यामध्ये पंचायतराज संस्था प्रभावीपणे भूमिका बजावू शकल्या नाहीत.

इतर राज्यांची तुलना केली असता महाराष्ट्र शासनामार्फत ग्रामीण विकासाकरीता उत्पन्नाच्या 5 ते 10 टक्के निधीची तरतूद केली जाते. ही तरतूद फारच अत्यल्प असून विकास योजना व मूलभूत सुविधा गावपातळीवर पुरविणे अशक्य आहे म्हणून ग्रामीण भागातील प्रश्न, अडीअडचणी तंटून राहिल्या आहे.

यामध्ये हळूहळू लोकसहभाग सकारात्मक व सक्रिया होत चालला आहे. तसेच घटना दुरुस्तीच्या अनुषंगाने निवडणूकीच्या माध्यमातून महिलांना व अनुसूचित जाती, जमातींना व मागासलेल्या वर्गातील लोकांना (स्त्री-पुरुषांसह) ध्येयधोरणे ठरविण्यामध्ये व अंमलबजावणीमध्ये संधी मिळाली आहे. यापुढील कालखंडात पंचायतराज संस्थांकडून दूरदृष्टी, दीर्घकालीन नियोजन व शिस्तबध्द अंमलबजावणी होऊन मानवी विकास करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावतील अशी अपेक्षा आहे.

लिंगभेद : मानवी विकासातील अडसर :

सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत रुढी, परंपरा व नीतिमूल्यांच्या आधारे स्त्री आणि पुरुषांच्या विविध भूमिकांमध्ये बदल करण्यात आला आहे. काही खास कामे फक्त स्त्रियांनीच करावी असे समाजाकडून ठरविण्यात आले आह. लिंगभेदावर आधारित समाजरचनेमध्ये स्त्री आणि पुरुषांच्या विविध भूमिकांमध्ये बदल करण्यात आला आहे. लिंगभेदावर आधारित समाजरचना ही स्त्री मुक्तीच्या मार्गातील मोठा अडथळा आहे. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी ही खऱ्या अर्थाने समाजविकास प्रक्रियेस मारक आहे. शिक्षण, मान-सन्मान, अधिकारी जरी स्त्रीला प्राप्त झाले तरी कौटुंबिक जबाबदारी असल्यामुळे ती आपला सहभाग देऊ शकत नाही. आवड असूनही बऱ्याचशा स्त्रिया कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे सामाजिक कार्यापासून वंचित राहतात. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 14 नुसार सर्व भारतीय नगरिक कायद्याने समाजन आहे. तरीही पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत स्त्री आणि पुरुष यांत प्रचंड भेद मानला जातो. त्यात पुरुषाला प्राधान्य व स्त्रीला गौण स्थान दिले जाते.

मानव विकासात स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य मिळण्याच्या दृष्टीने खालील बाबींची आवश्यकता आहे.

1. लिंगभेदावर आधारित समाजरचनेला सक्त विरोध करणे.
2. वात्सल्य, सेवाभाव, शालीनता, आज्ञाधारकपणा, भित्रेपणा, दुबळेपणा या तथाकथित गुणांचे स्त्रियांनी चिंतन केले पाहिजे.
3. स्त्रिया जास्त कर्तबगार बनल्या पाहिजेत की त्यातून स्त्री-पुरुष भेद कमी होईल.
4. स्त्रियांनी आपले ध्येय पारखून घेतले पाहिजे.
5. शिक्षिका, परिचारिका ही कामे स्त्रीच्या वाट्याला अनेक वर्षांपासून आहेत. आता स्त्रीने डॉक्टर, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक, प्रशासन अधिकारी होण्यासाठी त्या क्षेत्रातील उच्च शिक्षण घेणे जरुरीचे आहे.

वरील सर्व बाबींची पूर्तता करण्यासाठी सर्व स्त्रियांनी भारताची पहिली महिला अंतराळवीर स्व. कल्पना चावला यांचा आदर्श समोर ठेवावा.

जर स्त्री-पुरुष लिंगभेद समूळ नष्ट झाला तर मानव विकास सुलभतेने होऊ शकेल.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन पद्धती :

ग्रामीण विकास कार्यातील पंचायत राज, शासकीय धोरणे, लोकसहभाग या घटकातील असलेल्या वास्तविक तथ्यांचे वर्णनात्मक विवेचन केले आहे. ग्रामीण विकासाच्या व्यापक संकल्पनेच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास करुन त्याबाबत वर्णनात्मक स्वरुपात विवेचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधन आराखड्यातून ग्रामीण विकासामध्ये लोकप्रतिनिधी व कुटुंब सहभाग या मधील सहसंबंध तसेच पंचायतराज व्यवस्थेची कार्यप्रणाली यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अध्ययनासाठी संभाव्य नमुना निवड पध्दतीमधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन निवड प्रकारातील अप्रमाणबद्ध नमुना निवड या प्रकाराचा संशोधकाने केला आहे. संशोधनासाठी ग्रामपातळीवरील 385 इतक्या एककांची निवड करण्यात आली. प्रातिनिधीक स्वरुपावरुन जिल्हा परिषदमधील 10 सदस्य तसेच पंचायत समितीमधील 15 सदस्यांसाठी प्रश्नावली तयार केली असून तथ्य संकलन केले आहे

सारणी क्र. १

गामपंचायत महिला प्रतिनिधींबाबत कौटुंबिक सहकार्याची सकारात्मकता

ग्रामपंचायत महि प्रतिनिधींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन		महिला सरपंच कार्य करण्यास मदत करणारी व्यक्ती						एकूण
		स्वत:	नवरा	मुलगा	कुटुंब	नातेवाईक	गावातील इतर नेते मंडळी	
चांगला	Count	224	88	8	14	4	6	344
	% of Total	58.3%	22.9%	2.1%	3.6%	1.0%	1.6%	89.6%
अतिचांगला	Count	16	18	2	2	0	2	40
	% of Total	4.2%	4.7%	.5%	.5%	.0%	.5%	10.4%
एकूण	Count	240	106	10	16	4	8	384
	% of Total	62.5%	27.6%	2.6%	4.2%	1.0%	2.1%	100.0%

($x2 = 11.859$, $df = 5$, $CC = 0.173$, $N = 384$, $P>0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याला महिला प्रतिनिधींकडे इतर लोकप्रतिनिधींचा व ग्रामस्थांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन कसा आहे याबाबत चांगला, अतिचांगला, असे पर्याय दिले आहेत.

तर अवलंबित चलामध्ये उत्तरदात्याचे महिला सरपंच असेल तर त्यांना कार्य करण्यास कोण मदत करतो यात स्वत:, नवरा, कुटुंब, मुलगा, गावातील इतर नेते मंडळी, नातेवाईक असे पर्याय दिले आहेत.

महिला प्रतिनिधींकडे इतर लोकप्रतिनिधींचा व ग्रामस्थांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन चांगला आहे असे म्हणणारे 89.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच स्वत: कार्य करुन घेते असे म्हणणारे 58.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर नवरा कार्य करण्यास मदत करतो असे म्हणणारे 22.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर कुटुंब कार्य करण्यास मदत करते असे म्हणणारे 3.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर मुलगा कार्य करण्यास मदत करतो असे म्हणणारे 2.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर गावातील इतर नेते मंडळी कार्यात मदत करतात असे म्हणणारे 1.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर नातेवाईक कार्यात मदत करतात असे म्हणणारे 1.0 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले.

Scanned with OKEN Scanner

महिला प्रतिनिधींकडे इतर लोकप्रतिनिधींचा व ग्रामस्थांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन अति चांगला आहे असे म्हणणारे 10.4 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर नवरा कार्य करण्यास मदत करतो असे म्हणणारे 4.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच स्वत: कार्य करुन घेते असे म्हणणारे 4.2 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर मुलगा कार्य करण्यास मदत करतो असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर कुटुंब कार्य करण्यास मदत करते असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर गावातील इतर नेते मंडळी कार्यात मदत करतात असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर महिला सरपंच असेल तर नातेवाईक कार्यात मदत करतात असे म्हणणारे एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

वरील सारणी विश्लेषणावरुन असे निदर्शनास येते की, महिला प्रतिनिधीकडे इतर लोकप्रतिनिधींचा व ग्रामस्थांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन चांगला आहे असे म्हणणारे जास्तीत जास्त 89.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले तर महिला सरपंच असतांना ती स्वत: कार्य करुन घेते असे म्हणणारे 62.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. ($x2 = 11.859$, df = 5, CC = 0.173, N = 384, $P>0.05$) यावरून ग्रामपंचायत महिला प्रतिनिधींचा दृष्टिकोन आणि त्यांना मदत करणारे यांच्यात धन स्वरूपाचा संबंध दिसून येतो. ग्रामपंचायतच्या कामाबाबत निर्णय प्रक्रियेमध्ये येणाऱ्या अडचणी लिंगभेदापेक्षा जातीवादामुळे जास्त येतात.

सारणी क्र. २

ग्रामपंचायतच्या कामांबाबदत मते आणि निर्णय प्रक्रियेतील अडचणी

ग्रामपंचायतच्या कामांबाबदत मते		निर्णय प्रक्रियेतील अडचणी					एकूण
		जातीवाद	लिंगभेद	आपणास महत्व नाही	वेगळा स्वभाव असल्यामुळे	अजिबात नाही	
सर्वलोकांना सहकार्य करते	Count	14	2	2	8	316	342
	% of Total	3.6%	.5%	.5%	2.1%	82.3%	89.1%
अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना चांगल्या प्रकारे सहकार्य करते	Count	0	0	0	0	5	5
	% of Total	.0%	.0%	.0%	.0%	1.3%	1.3%
महिलांना चांगले सहकार्य करते	Count	2	0	0	0	10	12
	% of Total	.5%	.0%	.0%	.0%	2.6%	3.1%
शासकिय योजनांची परीपूर्ण अंमलबजावणी होते	Count	6	0	0	0	9	15
	% of Total	1.6%	.0%	.0%	.0%	2.3%	3.9%
गावातील ग्रामपंचायत सदस्य ग्रामपंचायतीला नियमित भेटी देतात	Count	2	0	0	0	6	8
	% of Total	.5%	.0%	.0%	.0%	1.6%	2.1%
जिल्हाधिकारी, तालुकाधिकारी आपल्या गावातील विकास कामांना सहज सहकार्य करतात	Count	0	0	0	0	2	2
	% of Total	.0%	.0%	.0%	.0%	.5%	.5%
एकुण	Count	24	2	2	8	348	384
	% of Total	6.3%	.5%	.5%	2.1%	90.6%	100.0%

($x^2 = 40.401$, df = 20, CC = 0.309, N=384, $P > 0.05$).

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याला ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल सर्व लोकांना सहकार्य करते, शासकीय योजनांची परिपुर्ण अंमलबजावणी होते, महिलांना चांगले सहकार्य करते, गावातील ग्रामपंचायत सदस्य ग्रामपंचायतीला नियमित भेटी देतात, अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना चांगल्या प्रकारे सहकार्य करते, जिल्हाधिकारी तसेच तालुकाधिकारी आपल्या गावतील विकास कामांना सहज सहकार्य करतात असे पर्याय दिलेले आहे.

तर अवलंबित चलामध्ये उत्तरदात्याचे गावातील लोकप्रतिनिधी म्हणून निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यास आपणांस खालील बाबीचा सामना करावा लागतो का, अजिबात नाही, जातीवाद, वेगळा स्वभाव असल्यामुळे, आपणांस महत्व नाही, लिंगभेद असे पर्याय दिलेले आहेत.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत सर्व लोकांना सहकार्य करतो असे म्हणणारे 89.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 82 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोक प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी जातीवादाचा सामाना करावा लागतो असे म्हणणारे 3.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी सामाना करावा लागतो असे म्हणणारे 2.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आपणांस महत्त्व दिले जात नाही असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रिये सहभागी होण्यासाठी लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी लिंगभेदाचा सामना करावा लागतो असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत शासकीय योजनांची परिपुर्ण अंमलबजावणी होते असे म्हणणारे 3.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 2.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोक प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी जातीवादाचा सामाना करावा लागतो असे म्हणणारे 1.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर लिंगभेद, आपणांस महत्त्व नाही, वेगळा स्वभाव असल्यामुळे या पर्यायांमध्ये एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत महिलांना चांगले सहकार्य करतो असे म्हणणारे 3.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोक प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 2.6प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोक प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी जातीवादाचा सामाना करावा लागतो असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर लिंगभेद, आपणांस महत्त्व नाही, वेगळा स्वभाव असल्यामुळे या पर्यायांमध्ये एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत गावातील ग्रामपंचायत सदस्य ग्रामपंचातीला नियमित भेटी देतात असे म्हणणारे 2.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 1.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोक प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी जातीवादाचा सामाना करावा लागतो असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर लिंगभेद, आपणांस महत्त्व नाही, वेगळा स्वभाव असल्यामुळे या पर्यायांमध्ये एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना चांगल्या प्रकारे सहकार्य करतो असे म्हणणारे 1.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 1.3 प्रतिशत

Scanned with OKEN Scanner

उत्तरदाते दिसुन आले. तर लिंगभेद, आपणांस महत्व नाही, वेगळा स्वभाव असल्यामुळे या पर्यायांमध्ये एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत जिल्हाधिकारी तसेच तालुकाधिकारी आपल्या गावातील विकास कामांना सहज सहकार्य करतात असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. तर वेगळा स्वभाव, आपणांस महत्व नाही, जातीवाद या पर्यायांमध्ये एकही उत्तरदाता दिसुन आला नाही.

वरील सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, ग्रामपंचायतीच्या कार्याबद्दल मत सर्व लोकांना सहकार्य करते असे म्हणणारे सर्वाधिक 82.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले तर गावातील लोकप्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी अजिबात सामना करावा लागत नाही असे म्हणणारे 90.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसुन आले. ($x^2 = 40.401$, df = 20, CC = 0.309, N=384, $P > 0.05$) यावरून ग्रामपंचायत मा◌ील कार्याचे आणि निर्णय प्रक्रियेतील अडचणींसोबत धन स्वरूपाचा संबंध दिसून येतो.

शेवट

अध्ययन क्षेत्रातील निवेदकांचे स्थानिक राजकीय व्यवस्थेबतच मत अतिशय चांगले असून प्रचलीत स्थानिक राजकीय व्यवस्था ही चांगली आहे असे जास्तीत जास्त म्हणजे 78.3 टक्के निवेदक मानतात. तर अध्ययन क्षेत्रातील लोकप्रतिनिधींना राजकारण हे विकासाचे माध्यम असल्याचे मानणा-या निवेदकांचे प्रमाण 68.5 आहे. लोकप्रतिनिधी हे राजकीय क्षेत्रात कार्य करीत असतांना एक विशिष्ट हेतूने कार्य करीत असतात. सर्वच राजकीय प्रतिनिधींचा राजकारणाबाबतचा दृष्टीकोन हा सारखा नसतो. परंतु लोकप्रतिनिधींच्या दृष्टीकानावर आधारीत त्यांचे मतदार संघाचा विकास अवलंबुन असतो. प्रचलित राजकीय व्यवस्थेबाबत सर्व सामान्य जनतेचे मत फारसे चांगले नाही. राजकीय क्षेत्र व त्या क्षेत्रातील स्थानिक राजकीय व्यवस्था ही लोकप्रतिनिधींना कार्य करण्यास चालना देते. राजकीय व्यवस्थेतील प्रचलीत संकेत प्रचलीत कार्यपध्दती, प्रचलीत शिष्टाचार हा लोकप्रतिनिधींना प्रेरीत करीत असतात. अध्ययन क्षेत्रातील जास्तीत जास्त लोकप्रतिनिधींचे राजकीय व्यवस्थेबाबतचे मत चांगले आहे. त्यांना राजकीय व्यवस्था राजकारणासाठी अनुकूल वाटते. त्यामुळेच लोकप्रतिनीधी सदर राजकीय व्यवस्थेकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहतात. राजकारणाला विकासाचे व्यासपीठ अथवा माध्यम वाटते. यावरुन स्पष्ट होते की, लोकप्रनिधिंची प्रचलीत स्थानिक राजकीय व्यवस्थेबाबतचा जास्तीतजास्त सकारात्मक दृष्टीकोन हा त्यांचा राजकारणाचे विकासाचे माध्यम म्हणून वाटत असलेल्या विचाराला जास्त प्रभावीत करतो. याचाच अर्थ चांगली राजकीय व्यवस्था आणि राजकारण हे विकासाचे माध्यम आहे याविषयी लोकप्रतिनिधींची विचारसरणी यात संबंध दिसून येतो. यावरून स्थानिक, राजकीय व्यवस्था आणि राजकारण हे विकासाचे माध्यम यामध्ये सकारात्मक संबंध दिसून येतो.

संदर्भ सूची

- दर्शनकार अर्जुनराव (1986) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, शारदा प्रकाशन वजिराबाद, नांदेड.
- दर्शनकार अर्जुनराव (2011) पंचायत राज आणि नागरी प्रकाशन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद चौथी आवृत्ती.
- देवगांवकर श.गो. (2007) पंचायत राज आणि सामुहिक विकास, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- गोटे गव्हाणे शुभांगी (2004) स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- गोटे शुभांगी (2004) महिला सबलीकरण स्वरुप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- याणेकर विद्या (2004) पंचायत राज व सहकारी चळवळ, मार्गमित्र प्रकाशन.

Scanned with OKEN Scanner